https://interscience.uz/
ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)
SJIF: 3.805 (2021)
2023/7

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

XALQARO ILMIY-METODIK JURNAL
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND METHODICAL JOURNAL

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№ 7/2023
IYUL

Muassis:
Buxoro davlat universiteti
Fan va ta’lim MChJ

Bosh muharrir: Ma’murov Bahodir Baxshullayevich

Jamoatchilik kengashi raisi:
Xamidov Obidjon Xafizovich,
Buxoro davlat universiteti rektori

Tahririyat kengashi raisi:
Maxmudov Mels Hasanovich

Mas’ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko‘chasi, 16-uy

Telefon:
+998(90)744-00-22

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil 30 sentyabrdagi 306/6-son Qarori bilan PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi: 28.02.2023 y.
Qog‘oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5.
Buyurtma raqami 1.23
«FAN VA TA’LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O‘zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro‘yxatidan o‘tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi.
2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi

«Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko‘chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning to‘g‘riligi uchun muallif mas’uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI	
Axmadov O. Sh. Buxoro mang‘it hukumdorlarining talim - tarbiyadagi ibrati	7
Амонова Ф. С. Бухоро амирлигида олтин қазиб олиш тарихидан	14
Ахматов А. Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси бухоро бўлими котиблари (архив материаллари асосида, биринчи мақола)	20
Sodiqov F. F. O‘zbekiston ssrda mahalliy boshqaruv idoralarining shakllanishi (1925-1926-yillar)	25
Teshayev A. T. Tarix fanini innovatsion pedagogik texnologiyalar orqali o`qitish	32
Ражабов Қ. Ўзбекистондаги беназир сиймо (Атоқли давлат ва жамоат арбоби Назир Ражабов сиёсий фаолиятига чизгилар)	37
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Akbarov Sh. Development of coordination abilities of primary schoolchildren using the circular training method	42
Allamuratova X. O‘zbek tilida apotropeik semantikali antroponimlar tasnifi	52
Axmedov F. Sh. Sport murabbiylari tayyorlash bo’yicha xorij tajribasi	60
Ашуров З. Интерактивные методы с использованием информационных технологий в обучении языкам	70
Ашурова С. Э. Роль использование современных информационных технологий в процессе обучения иностранному языку	74
Botirov H. X. Maktablarning raqobatbardoshligini ta’minlaydigan omil sifatida ta’lim sifatining o‘rni	80
Jumayeva U. A., Hakimbaeva O. K. Maktab yoshidagi bolalarga chet tilini o‘rgatishda qo‘shiqlar va multimedia vositalaridan foydalanish	85

Nosirova M. O. Dunyoning rus va o‘zbek maqol manzarasida ijtimoiy qadriyatlarning reprezentatsiyasi	93
Qurbonova M. A. Affiksatsiya usulida yasalgan okkazionalizmlar	99
Rahimov O. O. Turli tizim tillar maqollarida dunyoning paremiologik manzarasi	105
Rasulova A. M., Shodiyeva A. A. Rasmiy nutqda presuppozitsiyaning ifodalanishi	112
Tuxtayev S. T. Xitoy klassik adabiyotining rivojlanish bosqichlari	119
Shamsiyev Sh. I. O’zbek folklorshunosligi, tarixi va uning adabiyotdagi o’rni	126
Sharipova M. S. O’zbek va koreys tillarining paremiologik birliklari	133
Shodieva Sh. I. Tilshunoslikda kognitiv yondashuv	140
Cho‘liyeva N. A. Hikoya poetikasida metamorfoza, makoniy xoslik va badiiy zamon	145
Choriyeva Z.B. O'zbek va ingliz topishmoqlarining badiiy va kompozitsion xususiyatlari	151
Xalilov F. V. Talabalar mustaqil ishlarni tashkil etishda zamonaviy didaktik vositalardan samarali foydalanish	160
Xasanov Z. B. Futbol muxlislari slengi shakllanishining nazariy asoslari	169
Khusanov E. D., Madjidova R. U. Ingliz va o‘zbek tillarida hududiy milliy konseptlarning dialektizmlarda aks etilishi	176
Zinatdinov N. K. Qoraqalpog`istonda 1929-yilgi Taxtako`pir voqeasi va undan keyin musulmon ulamolarning qatag'onga uchrashi	182
Ziyayeva X. I. O’zga tilli guruhlarda izchil rus nutqida keys shakllaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishning psixologik va pedagogik asoslari	188
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Abdumadjidova D. R. Sportchilarning yuqori natijalarga erishishda psixologik tayyorgarlikning ahamiyati	193
Abdusamatov J. Q. Pedagogning metodik tayyorgarligi va ijodkorligi innovatsion klasterni sama-rali rejalashtirishning omili sifatida	199
Asrarxanova E. A. Autizm sindromli bolalarning ijtimoiy hayotdagi o‘rni	202
Арифджанова М. А. Психологические особенности синдрома выгорания	210
Butayeva U. A. Rahbar kadrlar zaxirasini shakllantirishda ijtimoiy intellekt va qadriyatlarining o‘rni	218
Быстрова Ю. А., Лапп Е. А. Психологическое сопровождение спортсменов с особыми образовательными потребностями во время участия на соревнованиях по спортивным бальным танцам	230
Elov Z. S. Deviant xulq-atvorli o‘smirlar shaxsida ruhiy-jinsiy buzilishlar ijtimoiy psixologik muammo sifatida	235

Ganjiev F. F. Socio-psychological determinants of the state of aggressiveness and autoagressiveness in adolescents	241
Ikramova Sh. B. Harbiy xizmatchilar oilasida ota va bola munosabatlarining xususiyatlari	249
Jabborov X. X. Yoshlar milliy tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan g'oyaviy va mafkuraviy tahdidlarning ijtimoiy-psixologik omillari	255
Madgafurova D. O., Yoqubjonov Z. O'smir yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari	263
Mannabova E'. B. Hayotiy bardoshlilik — psixologik fenomen sifatida	270
Mirzayeva S. R. Oilaviy munosabatlarni ijtimoiy psixologik omillari	276
Насимджанова М.М. Роль школы в развитие процесса инкультурации личности	281
Нурымбетова Э. Ж. Ителлектуальные особенности студентов-психологов	286
Nishanov S.Y. Sudda hukm chiqarish va uning psixologik jihatlari	293
Norbosheva M. Bola shaxsi va xulq-atvori shakllanishida muloqotning ahamiyati	298
Nurmatov N. N. Yosh rahbarlarda qaror qabul qilishning ijtimoiy - psixologik qirralari	304
Omonov Sh. I. Iqtisodiy psixologiya tarixi va uni o'rganishning hozirgi zamon muammolari	309
Пак В. В. Перфекционизм как черта личности влияющая на достижение цели	314
Turaqulov L. T. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining ijtimoiylashuvida axloqiy tarbiyaning o'rni.	323
Ulug`ova Sh. M. Zamonaviy tadbirkorlar xulqining moslashuvchanligiga etnomadaniy qadriyatlar ta`siri	329
Xasanova Sh. J. Inson psixik taraqqiyoti determinatsiyasi	336
Yuldashova D. Sh. O'quv motivatsiyasini rivojlantirishning pedagogik, psixologik xususiyatlari	338
347Yuldosheva G. O'. Iqtisodiy xulq-atvorning moliyaviy qarorlar qabul qilish jarayonidagi o'rni va o'ziga xos jihatlari.	342
Ядгарова Г.Т Психологические основы образовательного процесса	347
IQTISODIYOT	
Shirinova N. B. O'zbekistonda soliq tizimining o'ziga xos xususiyatlari	351

Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar

JAMOATCHILIK KENGASHI A’ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich*, pedagogika fanlari doktori, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi*

Shamsutdinov Rustambek Temirovich, *Andijon davlat universiteti professori, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori*

Majidov Inom Urushevich, *texnika fanlari doktori, professor. O‘zbekiston milliy universiteti.*

Olimov Qahramon Tanzilovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali*

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, *texnika fanlari doktori, professor*

Musurmonova Oyniso*, pedagogika fanlari doktori, professor*

Safarova Rohat G‘aybulloyevna, *pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti.*

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. O‘zbekiston jaxon tillari universiteti*

TAHRIRIYAT KENGASHI A’ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, *pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti*

Yemelyanova Irina Yevgeneyevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya*

Kuzmenko Galina Anatolevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti*

Safaraliyev Bozor Safaraliyevich*, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi*

Kulishov Vladimir Vasilevich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina*

Lazarenko Irina Rudolfovna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya*

Filippova Oksana Gennadevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya*

Xristo Kyuchukov, *pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya*

Kumskov Mixail Ivanovich, *fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti*

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, *akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi*

Padalka Oleg Semenovich, *pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina*

Hazretali Tursun, *tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori*

Mamedova Irada, *tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo‘lim boshlig‘i*

Timur Xo‘jao‘g‘li, *tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)*

Nurettin Hatunoğlu *Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)*

Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, *tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti*

Gushko Sergey Vladimirovich, *iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina*

O‘ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Inoyatov Sulaymon Inoyatovich, *tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti*

Rajabov Qahramon Kenjayevich, *tarix fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi*

Rashidov Oybek Rasulovich, *tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra’no Urishevna, *filologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti*

Sharipova Laylo Frunzeyevna, *filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, *filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

Yusupova Hilola O‘ktamovna, *filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro muhandislik-texnologiya instituti*

Ro‘ziyeva Mohichehra Yoqubovna, *filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti*

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O‘tkir Qarshiyevich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.*

Olimov Shirinboy Sharofovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti*

Jo‘rayev Husniddin Oltinboyevich, *pedagogika fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti*

Tilavova Matlab Muxammadovna, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti*

Sohibov Akram Rustamovich, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti*

Umarov Baxshullo Jo‘rayevich, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti*

Hasanova Gulnoz Qosimovna, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti*

Inoyatov Abdullo Shodiyevich, *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti*

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, *psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti*

Bafayev Muxiddin Muxammadovich, *psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti*

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, *iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori*

Mamanazarov Abduxakim Bozorovich, *iqtisodiyot fanlari fan nomzodi, dotsent. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali*

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, *falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

SIYOSIY FANLAR

Jumayev Rustam G‘aniyevich*, siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti*

BIOLOGIYA FANLARI

Artikova Hafiza To‘ymurodovna*, biologiya fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti*

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

Джураев Рисбой Хайдарович*, доктор педагогических наук, академик АНРУз*

Шамсутдинов Рустамбек Темирович*, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук*

Мажидов Ином Урушевич*, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека*

Олимов Кахрамон Танзилович*, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена*

Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, *доктор технический наук, профессор*

Мусурмонова Ойнисо, *доктор педагогический наук, профессор*

Сафарова Рохат Гайбуллоевна, *доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи*

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, *доктор педагогических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков*

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ

ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

Артамонова Екатерина Иосифовна, *доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук*

Емельянова Ирина Евгеньевна, *доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия*

Кузьменко Галина Анатольевна*, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья*

Сафаралиев Бозор Сафаралиевич*, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии*

Кулишов Владимир Васильевич, *доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина*

Лазаренко Ирина Рудольфовна*, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия*

Филиппова Оксана Геннадьевна*, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия*

Христо Кючуков, *доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия*

Кумсков Михаил Иванович*, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*

Максименко Сергей Дмитриевич*, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины*

Падалка Олег Семенович, *доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина*

Хазретали Турсун, *доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави*

Мамедова Ирада*, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана*

Тимур Хужаугли, *лингвист и литературовед. Профессор Миччиганского университета (США)*

Nurettin Hatunoğlu, *Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)*

Муллоджанов Сайфулло Кучакович, *доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана*

Гушко Сергей Владимирович*, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина*

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

Иноятов Сулаймон Иноятович, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет

Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана

Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков

Шарипова Лайло Фрузеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет

Нигматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет

Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский инженерно-технологический институт

Рузиева Мохичехра Якубовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный университет

Педагогика

Толипов Уткир Каршиевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.

Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет

Джураев Хусниддин Олтинбаевич, доктор педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет

Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет

Дилова Наргиза Гайбуллаевна, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет

Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет

Умаров Бахшулло Джураевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет

Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет

Иноятов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) в области педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет

Психология

Умаров Бахриддин Мингбаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет

Бафаев Мухиддин Мухамадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

Куролов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова

Маманазаров Абдухаким Бозорович, кандидат экономических наук, доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Политика

Джумаев Рустам Ганиевич, доктор философии (PhD) по политическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет

Биология

Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, доцент. Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

Djuraev Risboy Haydarovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences

Majidov Inom Urushevich, Doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.

Olimov Kahramon Tanzilovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen

Tadjikhodjaev Zokirkhoja Abdusattorovich, Doctor of Technical Sciences, Professor

Musurmonova Oyniso, doctor of pedagogical sciences, professor

Safarova Rohat Gaybulloevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.

Ibragimov Kholboy Ibragimovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbekistan University of World Languages

MEMBERS OF EDITPRIAL COUNCIL

Artamonova Ekaterina Iosifovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences

Emelyanova Irina Evgeneevna, *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia*

Kuzmenko Galina Anatolevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health

Safaraliev Bozor Safaralievich, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy

Kulishov Vladimir Vasilevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

Lazarenko Irina Rudolfovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia

Filippova Oksana Gennadevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. *South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia*

Christo Kyuchukov, Doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany

Kumskov Mikhail Ivanovich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Padalka Oleg Semenovich, *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine*

Hazretili Tursun, Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi

Timur Khuzhaugli, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)

Nurettin Hatunoğlu Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)

Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan

Gushko Sergey Vladimirovich, *Doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukrain*

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

Inoyatov Sulaimon Inoyatovich, *Doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University*

Rajabov Kakhramon Kenjayevich, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan*

Rashidov Oybek Rasulovich, *Doctor of Historical Sciences. Bukhara State University*

Philology

Majidova Rano Urishevna, *Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages*

Sharipova Laylo Frunzeyevna, *Professor, Doctor of Philology. Bukhara State University*

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, *Doctor of Philology. Bukhara State University*

Yusupova Khilola Oktamovna, *candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute*

Ruziyeva Mohichehra Yakubovna, *Doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State University*

Pedagogy

Tolipov Utkir Karshiyevich, *Doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.*

Olimov Shirinboy Sharofovich, *doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University*

Jurayev Khusniddin Oltinbayevich, *Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*

Tilavova Matlab Muhammadovna, *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*

Dilova Nargiza Gaybullayevna, *PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*

Sohibov Akram Rustamovich, *candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University*

Umarov Bakhshullo Djurayevich, *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*

Khasanova Gulnoz Kasimovna, *candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University*

Inoyatov Abdullo Shodievich, *Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*

Psychology

Umarov Bakhriddin Mingbayevich, *Doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University*

Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, *PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

Economy

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, *Doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov*

Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, *candidate of economic sciences, associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov*

Philosophy

Namozov Bobir Baxriyevich*, Doctor of Philosophy. Bukhara State University*

Politics

Djumayev Rustam Ganiyevich*, Doctor of Philosophy (PhD) in Political Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*

Biology

Artikova Khafiza Tuymurodovna, *Doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*

07.00.00 – TARIX FANLARI

BUXORO MANG‘IT HUKUMDORLARINING TALIM - TARBIYADAGI IBRATI

Axmadov Olimjon Shodmonovich,
Buxoro davlat Pedagogika institute, p.f.f.d (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoroda XIX asr oxiri-XX asr birinchi choragida ta’lim-tarbiya muammolariga bag‘ishlangan, Buxoro amirligida hukumronlik qilgan Amir Shohmurod, Muhammad Rahimxon, Amir Haydar, Amir Abdulahad,Amir Olimxon mang‘itlarning ta’lim-tarbiyaning rivoji uchun olib brogan ijobiy say haakatlari ochib berilgan hamda manbalar va adabiyotlar ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Tayanch so‘zlar: Amir Shohmurod, Muhammad Rahimxon, Amir Haydar, Amir Abdulahad,Amir Olimxon, Muhammad Sharif, Mirzo Sodiq Munshiy, Mir Abdulkarim, Mir Husayn Miriy, Muhammad Yoqub Doniyolbiy, Xumuliy, Mirzo Shams Buxoriy, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Hashmat, Sadriddin Ayniy, Manba, manbashunoslik, ta’lim, tarbiya, uzluksiz ta’lim, tadqiqot, maqola, dastur, tizim, an’anaviy ta’lim, maktab, madrasa.

УРОК БУХАРСКИХ МАНГИТОВ В ОБРАЗОВАНИИ – ОБРАЗОВАНИЕ

Ахмадов Олимжон Шодмонович,
Бухарский государственный педагогический институт, PhD

Аннотация: В этой статье, посвященной проблемам образования и воспитания в Бухаре в конце XIX-первой четверти XX века, раскрыты положительные сдвиги в развитии образования Амир Шоҳмурод, Муҳаммад Раҳимхон, Амир Ҳайдар, Амир Абдулаҳад, Амир Олимхон, мангитов, правивших в Бухарском эмирате, а также проведен научный анализ источников и литературы.

Кючевые слова: Амир Шахмурад,Мухаммад Рахим Хан, Амир Хайдар, Амир Абдулахад, Амир Олимхан, Мухаммад Шариф, Мирза садик Мунши, мир Абдулкарим, мир Хусейн Мири, Мухаммад Якуб Даниелбий, Хумули, Мирза Шамс Бухари, Ахмад Дониш, Абдурауф Фитрат, Хашмат, Садриддин Айни, источник, источниковедение, образование, воспитание, непрерывное образование, исследование, статья, программа, система, традиционное образование, школа, медресе.

THE LESSON OF BUKHARA MANGIT GOVERNORS IN EDUCATION - EDUCATION

Akhmadov Olimjon Shodmonovich,
Bukhara State Pedagogical Institute, PhD

Annotation: This article, devoted to the problems of education and upbringing in Bukhara at the end of the XIX-first quarter of the XX century,

reveals positive developments in the development of education of the Amir Shohmurod, Muhammad Rahimxon, Amir Haydar, Amir Abdulahad,Amir Olimxon Mangits who ruled in the Bukhara Emirate, as well as a scientific analysis of sources and literature.

Key words: Amir Shahmurad,Muhammad Rahim Khan, Amir Haidar, Amir Abdulahad, Amir Olimkhan, Muhammad Sharif, Mirza Sadiq Munshi, Mir Abdulkarim, Mir Hussein Miri, Muhammad Yakub Danielbiy, Humuli, Mirza Shams Bukhari, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Hashmat, Sadriddin Aini, source, source studies, education, upbringing, continuous education, research, article, program, system, traditional education, school, madrasah.

KIRISH. XVIII asrning o‘rtalarida Buxoro xonligi o‘rnida Buxoro amirligi vujudga kelib, amirlik davri (1753-1920 yy) aslida mang‘it urig‘idan bo‘lgan Muhammad Rahimxon o‘zini “xon” deb atagan bo‘lsada hukumronligidan boshlanib, sulola so‘ngi vakili Amir Olimxonga qadar davom etdi. Ma’lumki sovet hokimiyati yillarida komunistik mafkura va sinfiylik nazariyasi asosida ta’lim berilib, xon hamda amirlarni “savodsiz” “qonxo‘r” “joxil” “boylik va mansabga mukkasidan ketgan” kabi g‘ayriilmiy fikr mulohazalarni ongimizga sindirib kelishdi. Biroq, mahalliy, asl manbalar, qo‘lyozma asarlar bilan tanishish asnosida amin bo‘lindiki, hukumdorlar ham rahbar va shahs sifatida imkon qadar ijobiy jihatlarni o‘zlarida namoyon qilishgan.

Ushbu maqolada Buxoro mang‘it amirlaridan Muhammad Rahimhon (1753-1758 yy), Amir Shohmurod (1785-1800 yy), Amir Haydar (1800-1826 yy), Amir Abdulahad (1885-1910 yy), Amir Olimxon (1910-1920 yy) kabilarda shahsiy, ijobiy xislatlarning ta’lim-tarbiyadagi ibratli jihatlarini bir qadar tahlil qilishga harakat qilindi.

ASOSIY QISM

Mang‘itlar hukumdorligi davri tarixshunosliridan Muhammad Sharif, Mirzo Sodiq Munshiy, Mir Abdulkarim, Mir Husayn Miriy, Muhammad Yoqub Doniyolbiy, Xumuliy, Mirzo Shams Buxoriy, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Hashmat, Sadriddin Ayniy, kabilarning tarix va ta’lim-tarbiyaga qaratilgan asarlarida amirlar haqida bildirilgan ijobiy baholar mavjudligiga amin bo‘linadi. Mang‘itlar sulolasining birinchi vakili Muhammad Rahimhon islomiy ma’naviyat va ma’rifatdan mukammal xabardor bo‘lmasada, qat’iyatli irodali, boshlagan ishini ohiriga yetkazadigan, mahoratli harbiy qo‘mondon, imkon qadar adolat bilan ish ko‘radigan shahs bo‘lgan [6.309-310] Muhammad Rahimhon diniy va dunyoviy ilmlarni egallash bobida qanchalik shahsiy tashabbus ko‘rsatmasin, harbiy harakatlar va davlat boshqaruv ishlari bilan ko‘p vaqt band bo‘lib, o‘z maqsadlariga erisha olmagan. U inson tarbiyasida jismoniy chiniqish, iroda kuchini ko‘rsatish jihatlariga e’tibor qaratib, bu borada shahsiy namuna ko‘rsatgan.

Uning jiyani Shohmurod tarihchi Miriyning yozishicha, 8 yoshida Karmana, keyinchalik Qarshi begi bo‘lgan. Muhammad Doniyolbiy otaliqdan harbiy san’at sirlarini o‘rgangan. U kunning birinchi yarmida fikh (islom huquqi) ilmi bilan, tushdan so‘ng esa, “Qur’on”ning sura va oyatlarini yod olish bilan shug‘ullangan, 8 yoshida “Qur’onni” yod olgan

edi. [6.321.325. 3.150.162] Amir Shohmurod yoshligidanoq fiqh (islom huquqshunosligi) bilan shug‘ullanib, kamolga yetganidan so‘ng islom fiqhining Hanafiya mahzabiga oid bo‘lgan barcha fatvolar va qoidalarni o‘zida mujassamlashtirgan “Fatvoyi ahli Buhoro” va “Ayn ul - Hikma” nomli to‘plamlarni yaratdi. Ushbu majmualar o‘sha davr huquq meyorlarini tizimlashtirishda muhim rol o‘ynadi. Ushbu to‘plamlar davlatchilik tarixi nuqtai nazaridan hamon o‘rganilgan emas va fors tilidan o‘zbek tiliga tarjima etilmagan. Shohmurod tashkil etgan “Majlisi amir” anjumani aholining huquqiy savodxonligini oshirishda muhim rol o‘ynadi [9.20-21] .

Amir Shohmurod oddiylik, kamtarinlik inson ziynati ekanligi, isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymaslik, alloh ato etgan ne’metlarni qadriga yetish, tejamkor, kamxarj bo‘lib yashashni shahsiy hayotida ko‘rsata olgan. Uning oilasidagi bir kunlik harajat 7 tangadan ortmagan va jizya (jon solig‘i) hisobidan kelgan daromaddan yashar edi [6.595].

Amir Shohmurod olumu-fuzalolarga g‘amxo‘rlik qilgan. U tarihda “Amiri shohsun” – byegunoh amir nomini olgan. Ushbu amir haqida XIX asr ohiri - XX asr boshlarida yashagan buhorolik tarihchilardan Ahmad Donish (1827-1897 yy) Sadriddin Ayniy (1878-1954 yy), Abdurauf Fitrat (1886-1938 yy) kabilar ham ijobiy fikr-mulohazalar bildiradilar. Ahmad Donish o‘zining “Tarihi salotini mang‘itiya” (Mang‘it amirlari tarihi) nomli kitobida: “Har ming yilda bitta ulug‘ hukumdor tahtga kelib, keyingi rivojlanishni boshlab beradi. Ushbu ming yilning besh yuz yili ijobiy o‘zgarishlar, keyingi besh yuz yilida tanazzul yuz beradi. Har yuz yilning o‘zaro nisbati ham ellik yildandir. Musulmon (hijriy) taqvimi bilan XIII asrda Amir Temur hukumronlik qildi, XVII asrda Amir Shohmurod islomiy rivojga hissa qo‘shdi” - deb yozgandi. Sadriddin Ayniy esa: “Shohmurod o‘quvchi va olimlarga g‘amxo‘rlik qildi, mamlakatda intizom o‘rnatdi”-mazmunidagi ijobiy fikrlar bildirgandi [6.414.415].

Amir Shohmurod adolatsiz, poraho‘r, zulm va zo‘ravonlik bilan davlatni boshqarishda xalq va ulus qahru-g‘azabiga uchragan qozikalon hamda qushbegini qatl ettirgan. Uning bu qatiy tadbiri xalq oldidagi obro‘-etiborini oshirgandi. Uning vorisxo‘ri, o‘g‘li Amir Haydar diniy ilimlarni Quroni karim, hadisi – sharif, islom fiqhi, islom kalomi, tasavvuf va hakozolarni o‘rganishga yoshligidanoq qatiy ahd qilgan. U xotin – qizlarga mehr-oqibat ko‘rsatish, qatiy irodasi, diniy va dunyoviy malumot olishga intiluvchanligi bilan o‘z amaldorlariga ibrat namuna bo‘lgan. U madrasada 11 yil talim olib, malum muddat mudarrislik (o‘qituvchilik) ham qilgan. Amir Haydar islom dini qoidalaridan 1000 tagacha ilmu toliblarga saboq bergan. Uni mullavachchalar orasida 400-500 nafar shogirdlari bo‘lgan. Madrasalarda tahsil olayotgan ilmu toliblarni shahsan o‘zi imtihondan o‘tkazib turgan. Ular atroflicha va chuqur bilim olishlari uchun Istanbul (Usmoniylar saltanati) dan kitoblar yuborishlarini so‘rab shahsan murojatlar qilgan. Istanbulga yuborgan elchilariga dunyoviy va diniy ilmlarga oid kitob va qo‘llanmalar keltirish vazifasini ham yuklagan. U ilm va olingan ta’lim natijasini sinovdan o‘tkazish vositasi distut (munozara) qilish deb bilgan, shu sababli diniy ulamolar bilan munazaraga kirishib, vaqt – vaqti bilan o‘zi egallagan bilmlarni imtihondan

o‘tkazib turgan. XIX asr tarihchilari Amir Haydar diniy va dunyoviy ilmda shayboniy va ashtarxoniy hukumdorlardan ustun bo‘lganligini qayd etishadi. [6.103 104. 105] U halqning talabi bilan mamlakatda maktab, maschit, xonaqoh, madrasalar qurishga ko‘p mablag‘ sarflagan. Ushbu amir davrida oddiy halq orasidan ham ancha savodli kishilar yetishib chiqqan. Buhoro Amir Haydar davrida islom ilmlarining markaziga aylangan.

Amir Abdulahad (1885-1910 yy) Buhoro amirlari orasida eng yuqori mavqega ega bo‘lgan, general-adyutant maqomiga erishgan shaxs edi. Uning hukumronligi davrida Rossiya imperiyasi hukumati bilan mahoratli diplomatik munosabatlar olib borildi. Amir Abdulahad bunyodkorlik ishlariga katta e’tibor berdi. Hatto, horijda ham binolar bunyod etishdek vazifalarni uddalab, Yaltada saroy, Sankt-Peterburgda maschit, Makka va Madinada xonaqoh, do‘kon, tegirmonlar barpo etdi. Uning davrida saroyda “bedilxonliklar” tashkil etildi, o‘zi ham “Ojiz” tahallusi bilan sherlar yozdi[10.45,48].

Amir Abdulahad jamiyatda keng tarqalgan tamagirlik, poraho‘rlik, giyohvandlik, bachchavozlik, kaptarvozlik, oshiq o‘yini, bedanabozlik, qimorbozlikka qarshi kurashgan. Ushbu illatlar inson ma’naviyatining tubanligi ekanligini chuqur anglab sud-huquq tizimini tartibga soluvchi farmonlar chiqargan. U tamagir, poraho‘r amaldorlarni mansabidan chetlatdi. Nasha chekish, ko‘knor istemol qilish, bachchabozlik, qul savdosi, qatl qilish, tan jazosi kabilarni bekor qilgan. 1886 yilda zindonlarning bir qismini yopdi, Buhoro shahridagi kanaxona ko‘mib tashlandi. Abdulahadhon davrida ilk jadid maktablari ochilib, ularda zamonaviy ta’lim –tarbiya, dunyoviy bilmlar berildi. 1897 yilda Mulla Jo‘raboy maktabi, 1097 yilda tatar ziyolisi Nizomiddin Sobitov maktabi, shuningdek, 1908 yilda mahalliy jadidlardan Abduvohid Munzim, Sadriddin Ayniy maktablari ochilgan. Ushbu maktablar mutaassib mullalar tazyiqi bilan yopilgan bo‘lsada, Amir Abdulahad davrida kechqurun bolalar va yoshlarni to‘plab xususiy uy maktablarida o‘qitish davom etdi [8.14-15].

Mang‘it hukumdorlarining so‘nggi vakili Amir Sayid Olimxon faoliyati haqida bir qadar kengroq to‘xtalib o‘tishni lozim topdik. Amir Sayid Olimxon o‘zining xotira kitobida 1896 yilgacha Rossiya imperiyasi poytahti Sankt-Peterburgda paj (kadet)lar maktabida harbiy bilim olganligini qayd etadi. Harbiy bilim yurtida o‘qish muddati 7 yil bo‘lib, ushbu dargohni bo‘lajak amir 3 yilda yani muddatdan oldin bitirgan va muvaffaqiyatli imtihonlar topshirgan. U otasi Amir Abdulahadxondan davlatni idora qilish ilmini o‘rganadi. Karmana va Qarshi bekliklarini boshqarib, bu borada yetarlicha tajriba orttirgan. [4.7,8.]

Amir Sayid Olimxon soved davri adabiyotlarida yozilganidek, aysh-ishratga berildi – degan aqidadan voz kechib, tarih haqiqatiga murojaat qilsak. Uning yozishicha: “Buhoroyi sharif arki yaqinida Baloyu havuz deyilgan joyda o‘z nomimga bir ibodatga maschit bino qildirdim. Buxoro minorasining past tomonida, bozorning ichki tomonida o‘z nomimdan Dor-ul-ulum – Bilim uyi bo‘lgan bir madrasa qurdirdim, har xil ilmdan dars beruvchi muallimlar tayin ettirdim. Mazkur madrasada istiqomat qiladigan talabalar sarf-xarajatlari, maosh va kiyim-kechak ham o‘z tarafimdan belgilanib, unga

bir nafar nozir tayin ettirdim. Bozor va yo‘l obodligiga ko‘p harakat qildim, uch yil ichida (1911-1914 yy) Buxoro mamlakati ancha obod bo‘ldi, unga zeb –ziynat va tartib –intizom o‘rnatdim. Mening sayi harakatimdan Buhoro aholisi va butun mamlakat mamnun bo‘ldi”. [4.8.5.48]

Obodonchilik va qurilish ishlariga e’tibor berish bilan birga Amir Olimxon 1910-1916 yillarda mamlakatning iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy yuksalishiga hukumat nomidan bir qator fatvo, farmonlar chiqardi. O‘sha paytlarda boy amaldorlar va savdogarlar dabdabali to‘ylar qilib, ming-minglab pullarini havoga sarflar edilar. Yirik savdogarlar to‘ydan so‘ng uch kungacha “savdogar to‘yi” qilar, to‘y-marakalarda ko‘pkari, uloq berish (uloq o‘yini) “kiyimlik berish” “qand va qandolot tarqatish” marosimlarini tugatishga alohida etibor qaratib, 1911 yilning martida “Juda isrofli to‘ylarni tugatish to‘g‘risida” farmon, 1916 yil 5 iyunda to‘ylardagi isrofgarchiliklar, hususan qand tarqatishni sharoitga zid, deb fatvo chiqardi. Bu farmon va fatvo bilan to‘y kunlari qisqartirildi uloq o‘yinlari, qand tarqatish, chopon kiydirish kabilar to‘xtatilib, marakalarda “meva tarqatish ” 4-5 xil ovqat pishirish ta’qiqlandi. Amir Olimxon sog‘liqni saqlash sohasida alohida, ayniqsa xotin qizlar salomatligiga alohida e’tibor qaratib, xotin-qizlar salomatligiga e’tibor qaratdi. 1911-1912 yillarda bevosita amir hukmi bilan Buxoroda ayollar ishfaxonasi va tug‘ruqxona ochildi. 1913-1916 yillarda Buxoroning o‘nlab bekliklarida ambulatoriya va kasalxonalar qurildi.

Amir Olimxon xarbiy soha bilimdoni sifatida Rossiya imperiyasining imperatori Nikalay II (1894-1917 yy) dan general harbiy unvonini oldi. Aksariyat Rossiya shaharlarida rus amaldorlari va zobitlari bir necha bor uni hurmat-izzat bilan kutib oldilar hamda unga munosib hurmat ko‘rsatdilar.

Amir Olimxon yoshlar ta’limiga ham alohida e’tibor berdi. U 1911 yil mart oyida “Ta’lim to‘g‘risida”gi farmonini imzoladi. Farmonga ko‘ra madrasa talabalariga turli hoshiyalar o‘qitilmasligi, tafsir va hadis rasmiy dars sifatida o‘qitilishi, davlat xazinasiga olingan vaqflardan yig‘ilgan pullarga shaharni turli yerlarida maktablar qurilishi hamda ularga muallimlar tayinlash, ularga maktablarning vaqflaridan tashqari davlat xazinasidan yillik 120 so‘mdan maosh tayinlash va u har oy maktabni taftish qilib amirga hisobot berishi belgilab qo‘yildi. [8.16,17] Amir Olimxon xukumronligi davrida Yevropa va Sharq memorchiligi uyg‘unligining yorqin namunasi bo‘lgan yozg‘i saroy Moxi-Xossa nafaqat memoriy inshoot, qurdirdiki u qolaversa, inson aql-zakovati bilan yoritilgan nodir sana’t namunasidir. Ushbu binoni barpo etishda yuksak estetik did ma’naviy-aqliy salohiyat talab qilinishi isbotga muxtoj emas.

1920 yil sentabrda Buxoroda amir tartibi bolsheveklar tomonidan ag‘darilganidan so‘ng, Amir Sayid Olimxon Sharqiy Buxoro (hozirgi Surxandaryo viloyati va Tojikiston Respublikasi-O.A)ga chekinib, olti oy davomida sovetlarga qarshi kurash olib bordi. Noteng janglarda yengilgan amir 1921 yilning 4 martida Panj va Vaxsh daryolari qo‘shiladigan Chubek irmog‘idan Tojikistondan 100 minglab kishilar bilan qo‘shni Afg‘oniston hududiga o‘tdi va o‘sha yilning may oyida Qobulga keldi. Shundan so‘ng uning 23 yillik muhojirlik davri boshlandi. [2.193-196] Amir Olimxon Kobul

yaqinidagi Fatuh qal’asida yashab, 37 ta o‘g‘il va qiz farzandlar ko‘rdi. Amir Olimxon Afg‘onistonda aslida “uy qamog‘i ”da yashadi. Unga Kobuldan 11 km uzoqlikka chiqish mumkin emasdi. Amirning har bir harakati va faoliyati ham ingliz, ham sovet hukumati ayg‘oqchilari nazoratida bo‘lgan. Amir Olimxon 16 nafar o‘g‘li, 21 nafar qizini (1990 yillar boshida amirning 12 nafar o‘g‘li, 10 nafar qizi hayot edi-O.A) savodli, ma’lumotli bo‘lishlari uchun Britaniya Hindistondan Xo‘ja Karomatulloh, Xo‘ja Rahmatulloh ism – sharifli ingliz tili muallimlarini yollagan. Hozirda Afg‘oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Pokiston, Eron, Germaniya, AQShda istiqomat qilayotgan amirning farzandlari va naberalari orasida (amir avlodlari xorijda 3 mingta ekanligi bilan bog‘liq tegishli ma’lumotlar bor-O.A) shoir va yozuvchi, jurnalist, tibbiyot xodimi, iqtisodchi va tijoratchi kasblarida faoliyat ko‘rsatayotgan ziyolilar mavjud. Amir Olimxon xarakterida salbiy xususiyatlar mavjud emasdi, degan da’vodan yiroqmiz. Biroq undan ibrat olsa arziydigan fazilatlar ham talaygina ekanligi malum. Amir qat’iyatli, bir so‘zli, irodasi mustahkam shaxs bo‘lgan. Afg‘oniston poytaxti Kobulda har yili mamlakat mustaqilligi bayrami (Jushon bayrami-O.A) nishonlangan. Afg‘oniston amiri Omonullahon (hukumronligi 1919-1929 yy) bu kabi bayramlarga yevropacha kiyimda ishtirok etish tartibini joriy etgandi. Amir Olimxon buxorocha milliy kiyimda bayram tantanalariga borgan va bir so‘zda turgan, u milliy kiyimda yurishni yoqtirgan, kuchli mergan bo‘lgan, Fatuh qalasada “ijodiy kechalar” “bedilxonliklar” tashkil etgan. [1. 410,420,445] Amir Sayid Olimxon milliy musiqa san’atining ixlosmandi bo‘lib, dutor, tanburda mumtoz kuylarni mahorat bilan ijro etgan, bir umr Vatan muhabbati va sog‘inchi bilan yashagan.

XULOSA

Xullas, Buxoro mang‘it amirlari shahsini sovet hokimiyati yillarida yozilgan adabiyotlar talqinidagi qora bo‘yoqlardan izlash kerak iborat emas. Ular haqidagi haqiqiy ma’lumotlarni mahalliy tarihchilarning qo‘lyozma asarlarini atroflicha o‘rganish orqali anglab olish mumkin. Istiqbolda ushbu hukumdorlarning ibrat bo‘ladigan qirralari haqida yangi tadqiqotlar yaratiladi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev Q.N. Ot Sinszyana do Xorosana. Iz istorii emigratsii XX veka-Dushanbe; Irfon, 2009. – 572.str.

2. Abdullayev Q.N. Buxarskaya poslerevolyusionnaya emigratsiya (k istoriografin problemы //Veb: Oktabrskaya revolyusiya v Sredney Azii i Kazaxstane: Teoriya, problemы, perspektivы izucheniya-T.; Fan; 1991.-S 187-196.

3. Agabekov.G.S. Sekretniy terror: zapiski razvedchika-M.: Terra-Knijny klub; 1998-336 str.

4. Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. Forsiydan A. Irisov tarjimasi.-T.; Fan, 1991-32bet.

5. Bobojonova F.Q. Buxoro amirligida ta’lim tizimi.-T.; “Adib”, 2014.-128 bet.

6. Anke Fon Kyugyelgin. Legitimatsiya sredneaziatskoy dinastin

mangitov v proizvedeniya ix istorikov (XVIII-XIX v.v) Almatы, Dayk-Press, 2004.- 516 str.

7. Jumanazar Abdusattor. Buxoro ta'lim tizimi tarixi-T.; Akademnashr, 2017. -592 bet.

8. Jamolova D.M. Buxoro amirligida jadidlar va qadimchilar faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.-Toshkent-2019.-54 bet.

9. Shodiyev J.M. Buxoro amirligining tashkil topishi va davlat tuzumi. Yuridik fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtorefarat.-Toshkent-2008.-25 bet.

10. Sayyid Mansur Olimiy. Buxoro - Turkiston beshigi. (fors tilidan tarjima, tarjimon nomidan so'zboshi va ayrim izohlar muallifi H.To'rayev) Buxoro - 2004.-128 bet.

11. Shodmonovich A. O. Education in the emirate of bukhara (based on the life and work of the rulers) //Academicia: an international multidisciplinary research journal. – 2020. – Т. 10. – №. 12. – С. 1224-1227.

12. Ahmadov O. БУХОРО АМИРЛИГИДА ЯНГИ УСУЛ МАКТАБЛАРИ ФАОЛИЯТИ. ЮТУҚЛАРИ ВА МУАММОЛАР // ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.

13. Ахмедов О. Ш. ОБРАЗОВАНИЕ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ (НА ОСНОВЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ПРАВИТЕЛЕЙ) // Вопросы науки и образования. – 2021. – №. 6 (131). – С. 10-13.

14. Ahmadov O. BUXORO BOSMAXONA VA NASHRIYOTLARIGA TEXNIKA SOHASIDAGI YANGILIKLARNING KIRIB KELISH TARIXIDAN (1920-1924-YILLAR) //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.

БУХОРО АМИРЛИГИДА ОЛТИН ҚАЗИБ ОЛИШ ТАРИХИДАН

Амонова Феруза Саъдуллаевна
Ўзбекистон ФА Тарих институти докторанти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Бухоро амирлигида пахтачилик ва бошқа соҳаларда фаолият юритган тадбиркорлар, акциядорлик жамиятлари, ширкатлардан ташқари нефт, тошкўмир ва бошқа ер ости бойликларини ўзлаштиришга ихтисослашган ширкатлар ҳам вужудга келди. Ўлкада оғир саноат соҳаларини ривожлантришга алоҳида аҳамият берилмаган, чунки бу соҳани ривожлантирувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи завод корхоналари мавжуд эмас эди. Иккинчидан маҳаллий ва рус сармоядорлари ўз сармояларини тез ва кўп фойда келтирадиган соҳага жалб қилишни хохлаган.

XIX асрда Бухоро амирлигида рангли металургия, металга ишлов бериш, нефть қазиб олишда маҳаллий усуллардан фойдаланилган ва қайта ишлаш йўлга қўйилган ҳамда эҳтиёж доирасида қазиб олинган. Дастлаб Бухоро амири Насруллохоннинг топшириғи билан Нурато ва Шаҳрисабз тоғларида темир рудасини қидириш ишларини олиб борган. Бироқ хонликлар ўртасида низоларнинг кучайиши сабабли кончилик саноатини ривожлантиришда эътибор берилмаган. Фақат жанубий бекликлар Қоратоғ ва Бойсундагина хонаки усулда металл қазиб олиш давом этган. Лекин бу металлар маҳаллий аҳоли эҳтиёжларини қондиришга етмаган шунинг учун метални Ҳиротдан кейинчалик Россиядан олиб келишга мажбур бўлган.

Бухоро амирлигида металл ишлаб чиқариш ва ишлов бериш жуда содда усулларда амалга оширилган. Рус элчиси К.Ф.Бутенев Бухоро амирлигида металл ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга деярли эътибор берилмаганлигини қуйидагича таърифлайди: “Бухорода ҳунармандчилик мукаммалликнинг қуйи босқичида туради, заводчилик иши яхши йўлга қўйилмаган. Агар ҳукуматнинг бу соҳадаги эътибори бундан кейин ҳам ҳозирдагидек давом этса бирор ўзгариш бўлиши қийин. Сармояга эга тадбиркорларнинг заводлар қуриши ҳақида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки у бундай заводлар келажакда катта фойда келтиришини билмайди” .

Бухоро амирлигида фойдали қазилма конлардан фойдаланиш ва қайта ишлаш оддий усулда амалга оширилган. Олтин, туз, селитра, нефть ва кўмир маҳсулотларини ўз эҳтиёжи даражасида маҳаллий усулда ўзлаштирилган. Амирликда тоғ-кон саноати пайдо бўлишига жиддий тўсиқлардан бири табиий шароит, тоғли ҳудудларга ўтишда лой оқимларнинг ҳалокати ва ҳукумат вакилларининг бу соҳаларни ривожлантиришда эҳтиёжи ва хохишнинг йўқлиги ва бошқа сабаблар таъсир қилди.

Бухоро амирлигининг эҳтиёж талаб қиладиган табиий қазилма бойликлари: олтин кони Дарвоз тоғлари атрофларидан, Шарқий

Бухоронинг Ях-Сув, Вахш ва бошқа кичик дарёлари буйларидан қуми билан олинади. Мис ва темир конлари Буюк Пётр ва Ҳисор тоҳ тизмаларидан қазиб олинади. Олтингугурт Калиф якинидаги Жалолтепада, Шеробод атрофида мавжуд эди. Туз конлари Кўлоб беклигидаги Чубек яқинидаги Хўжа Мўмин тузли тоғидан, Анжерой қишлоғидан ва Ҳисор тизмасидан олинади. Тошкўмир - Бойсун, Ҳисор ва Қўрғонтепа бекликларида жойлашган конлардан казиб олинади. Ишлаб чиқаришда сармоянинг, такомиллашган жиҳозлари, замонавий конструкциядаги ёритиш печларининг йўқлиги боис, бухороликлар ҳозирда олтин, темир, олтингугурт ва тузни жуда кам микдорда оладилар.

Амирликда мутахассислар томонидан махсус геологик тадқиқотлар олиб борилмаган. Баъзи бир геологлар, жумладан, Крафт, Леват, Михайлов, Журавко-Покорский ўз изланишлари орқали махсус топишриқ билан Сафетдарёнинг олтинга бой қумларини топиш мақсадида фақатгина Дарвоза, Ях-Сув дарёси буйларига сафар уюштирганлар .

Олтин қазиш ишлари XIX асрнинг 90 йилларнинг охирида бошланди. 1894 йилда тоғ-кон муҳандиси Журавко-Покорский катта маблағ сарфлаб олтин конларини аниқлашга киришди. Журавко-Покорский билан бир вақтнинг ўзида капитан Борсчевский, тоғ-кон муҳандиси Михайлов (1896), Крафт ва Рикмер (1898), Левашов (1901), Лева (1902) каби бир нечта тадқиқотчилар тадқиқот олиб борди .

Олтин қазиб олиш борасидаги тадқиқотлар кўплаб саноатчилар ва мутахасисларни жалб қилди. Натижада олтин конлари билан биргаликда жиддий саноат аҳамиятига эга бўлган нефть, туз конлари, кумуш ва қўрғошин рудаси ва бошқа фойдали қазилма конларини мавжудлиги ҳақида табқиқотчилар томонидан тасдиқланган .

Россия ҳукумати амирлик ҳудудларидан олтин қазиб олишни тезлаштириш учун биринчи навбатда конларни кенг миқёсда ўрганишни, геологик қидирувларга катта маблағлар ажратилишини, конларда шурфлар, шахталар, рудниклар қазиш, уларга насослар ўрнатиш ва қайта ишлаш учун зарур асбоб-ускуналарни жамлаш, дарё бўйлаб тўғон қуриш ва олтин олишнинг завод усулини қўллаш мумкинлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Олтин қазиб чиқариш ёки олтин тайёрлаш учун зарур маҳсулот етиштириш икки йўналишда амалга оширилган. Дарвоз беклиги ҳудудидан олтин конидан кристалл кўринишдаги олтин маҳсулоти қазиб олинган. Панж, Вахш, Яхсув, Қизилсув, Ванг, Оқдарёда таркибида олтини мавжуд бўлган қумдан, тоғ жинсларидан олтин олинган. Бу дарёлар ўз оқими бўйлаб аралаш тоғ жинсларини ювиб кетиши оқибатида таркибидан олтин бўлган қумлар пайдо бўлган ва қумдан олтин тозалаб олинган.

Дарё қирғоғидан олтин олишда, асосан, қўй терисидан фойдаланилган. Тўр билан жиҳозланган махсус мосламага қўй териси қўйилиб, чўмичда сув олиниб қайта-қайта ювилган. Ювилган қумнинг таркибидаги олтин зарралари қўй терисидаги юнглар орасида сақланиб қолган. Бир неча соат давомида тўпланиб қолган олтин зарралари махсус тароқда тараб

олиниб, идишга солинган. Олтин изловчиларга, уни тозаловчиларга жуда кам ҳақ тўланган. Иш жараёнининг жуда қийин бўлишига қарамай олтин изловчи маҳаллий аҳолининг ўртача кунлик иш ҳаққи 30-40 тийиндан 4-5 рублгача етган. Олтин излаш, ювиш, тозалаш ишлари қаттиқ назорат остида амалга оширилган. Мавжуд тартиб-қоидага кўра олтин излаш, ювиш ҳуқуқини олиш учун талабгор Бухоро хазинасига катта миқдорда солиқ тўлаши шарт эди.

Бухоро фуқаролари билан бирга, рус фуқаролари ҳам шу қоидага бўйсуниши лозим эди. Бунинг учун Россиянинг Бухородаги сиёсий агенти томонидан махсус рухсатнома берилган .

Рус тадқиқотчилари ва тадбиркорлари Бухоро амирлиги ҳукуматига Шарқий Бухоро ҳудудларида олтин излаш ва қазиш ишларига рухсат сўраб мурожаат қилганлар. Рухсат беришдан олдин олтин қазиб олиш бўйича махсус низом ишлаб чиқиш зарур эди. Ушбу низомни тайёрлаш учун масалани жойида яхшилаб ўрганиш керак эди. Туркистон ўлка маъмурияти 1895 йилда масалани ўрганиш учун кон муҳандиси Михайловни Шарқий Бухорога юборди . Унинг маълумотлари асосида лойиҳа тузилди. 40 банддан иборат "Бухоро хонлигида олтин ишлаб чиқариш саноати ҳақида"ги низоми 1896 йил 24 февралда Туркистон генерал-губернатори томонидан тасдиқланган. Низомга кўра, Бухоро амири ўз амалдорларини олтин қазиб олиш жараёнини назорат қилишга, тайёр маҳсулотни ўлчаш пайтида текшириш учун масъулларни тайинлаш ҳуқуқига эга бўлган. Бундан ташқари қазиб олинадиган ҳар пуд олтинининг беш фоизи Бухоро ҳукумати фойдасига берилиши, саноатчи, ишбилармонлар томонидан олиб борилаётган кон қидирув ишлари ва олтин қазиб олиш учун Бухоро ерларидан фойдаланганлик учун Бухоро амирлиги ҳисобига солиқ ва бошқа тўловлар тўлаш кўрсатилган .

Маҳаллий қонунларга кўра, Бухорода қазиб олинган барча олтинлар амирнинг мулки ҳисобланган. Шунинг учун закотчи олтин ҳисобидан мисқолига ўртача 4 рубль 90 тийинлик залотник тўлаш шарти билан ижарага берган .

Бухоро ҳукуматидан кўплаб рус ишбилармонлари Бухоронинг минерал-хомашё ресурсларини ўзлаштириш учун концессия имзолаган. Бухоро амири Абдулаҳадхон (1885-1910) 1896-1917 йиллар давомида олтин қазиш ишлари учун 36 та концессия шартномасини имзолаган. Аммо фойдаланиш ҳуқуқини олган рус ишбилармонларининг аксарияти олтин қазиш билан шуғулланмаган .

1901 йилда А.П.Жоравко-Покорский олтин қазиб олишга ихтисослашган "Помир олтин саноатчилари жамияти"ни ташкил этилди. Жамият олтин саноатини замонавий асосда ташкил этиш ишларида анча қийинчилик ва муаммоларга дуч келган, режалаштирилган натижаларни қўлга кирита олмаган. Натижада жамият "Помир олтин саноатчилари" акциодорлик жамиятига айлантирилган. Акциядорлик жамиятининг бошқаруви В.В.Поклевский-Козелль савдо уйига берилиб, кўпроқ саноатчи ва ишбилармонлар доираси бу ишга жалб этилади ва 1917

йилга қадар ушбу ҳудудда олтин саноатини вужудга келтириш учун фаолият олиб борган.

1911 йил охиригача А.П.Жоравко-Покорский Бухоро ҳукумати хазинасига 2,5 пуддан зиёд олтин берди. Конда иккита турар жой қурди, шахталарда бир нечта йўналишдаги кўнка ва юзтагача аравачадан фойдаланди, аравачаларни отлар бошқарган, икки мил узоқликда ариқ, қумларни ёриш учун сув қувури ва олтин қазиб олиш учун зарур бўлган бошқа қурилмалар ётқизилди . Ҳозирда олтингугуртли қумларни ювиш йилига 500 000 пуд қумни ювишга эришилди. Айланма маблағнинг етишмаслиги, олтинли қумларни кенгроқ ишлаб чиқариш учун зарур бўлган гидравлик мосламаларни ўрнатишга имкон бермади. Зарур техника билан жиҳозланганда улар кунига 60 минг пуд қумни тозалаш имконига, йилига 92380 рублгача ялпи даромадга эга бўлиши мумкин эди

Кейинчалик А.П.Жоравко-Покорскийни чет эл капиталистларига мурожаат қилишга мажбур қилди. Rickmers инглиз савдо уйи қазиш ишларига тахминан 75 000 рубль сармоя киритди. Афсуски, тез орада Rekmers барча бошқарув ҳуқуқларини савдо уйига ўтказишни, А.П.Жоравко-Покорскийни фирма менежерига ёки вакилига айланишини талаб қилди. А.П.Жоравко-Покорский фирма талабларига рози бўлмагач, Rikmers ишда қатнашишдан бош тортди .

Тоғли ҳудуд аҳолиси орасида ушбу касб оиласини учун ёрдамчи касб, қўшимча даромад эди. Ерсиз аҳоли асосан олтин ювиш билан шуғулланган. уларнинг баъзилари учун асосий касбга айланди ва олтин қазиб олишда тўпланган тажриба авлоддан-авлодга ўтишни бошлади. Улар олтин конлари жойлашган жойни аниқлай оладиган, таркибида олтингугуртли қумни ювиш маҳоратини мукаммал эгаллаган жуда моҳир олтин қидирувчилар бор эди.

1904 йилда олтин ювиш ишларига 35-40 нафар, 1910 йилда 75 нафар ишчи ишлаган. 1900 йилдан 1909 йилгача А.П.Жоравко-Покорский yilda 75 пуд олтин олишга эришди . Биргина 1904 йилда 316000 пуд қумдан 5 пуд ёки 18 золотник (76.68 гр) миқдорида олтин олган. А.П.Жоравко-Покорский тажрибали усталарга 30-35, оддий ишчиларга 25-30, ёш ишчиларга 12-15 копеекдан иш ҳаққи тўлади .

Нефть конлари Сарой посёлкаси яқинида, Қўрғонтепа беклигида, Шеробод шаҳри яқинида мавжуд бўлган . Нефт умуман қазиб олинмаган, оз миқдорда Ҳисор беклигига яқин қишлоқ аҳолиси томонидан эҳтиёжи учун йиғилган .

Бухоро нефти Фарғона нефти билан таққослаганда таркибида бензин кўп (10 % гача), нефть қолдиғида кўп миқдорда керосин бор қатрон йўқ.

Нобел нефт компанияси Чоржўй, Карки, Термиз, Сарой, Бухоро шаҳарларида ўзини нефть маҳсулотлари омборларига эга эди . Юқоридаги манзилгоҳларда компаниянинг бўлимлари ва транспорт компанияларини очди .

1889-1898 йилларда Ўрта Осиё бозорига барча нефть маҳсулотлари ва қайта ишланмаган нефть умумий экспорти икки бараварга ошди.

1889 йилда 2475 пуд бўлса, 1898 йилда 6414 пудни ташкил қилди. Бухорода қайта ишланмаган нефтнинг улгуржи савдоси 1 рубль 60 тийинни ташкил қилди. 1916 йилда геология қўмитаси Марказий Бухоро ҳудудларида нефть конларини очиш борасида тадқиқотлар бошланди .

Нефтни қайта ишлаш заводларига эга "Кавказорти савдо саноат ширкати 1900 йилдан керасин сотиб олишни йўлга қўйди. Ширкатнинг Асхабод, Марв, Янги Чоржўй, Бухоро Самарқанд, Қўқонда ўз омборларига эга эди . Ширкат Чоржўйда керосин, нефть, мазут савдоси билан шуғулланган.

Чоржўйда тадбиркор Ш.Асадуллаевга тегишли керосин маҳсулотлари омбори бўлиб, керосин, нефть, мазут маҳсулотлари билан савдо қилган .

Қизилтепа станциясида керосин ва пахта савдоси билан шуғулланадиган Берлян ва Муҳитдинов фирмалари фаолият олиб борган (6 иловагв қаранг).

Венедиктов, Подонский ва Е. va А. Цигельбаумнинг оҳак печлари Кармана станциясидан 20 верст узоқликда жойлашган. Заводда 100 нафар маҳаллий аҳоли ишлаган. Ишлаб чиқарилган оҳак ўзининг юқори сифати билан машҳур.

Дарвоза, Қоратегин, Ҳисор бекликларидан қазиб олинган темир эҳтиёж учун керакли миқдорда ишлаэски усулда эритилган. Темир - қуроллар, кишлок хужалиги жихозлари ясашда ва бошка максадларда ишлатилади. эски печларда эритилади. Темир ишлаб чикариш йилига 3-4 минг пуддан ошмаган. Биринчи жаҳон урушигача Бухоро амирлиги ҳудудида 6 та темир эритиш печлари бўлган .

Хулоса қилганда, Бухоро амирлигида ҳукуматнинг назорати остида кончилик соҳасини ривожлантиришда шарт-шароитлар яратиш, бу соҳадан хабари бор маҳаллий аҳолини тадқиқотларда жалб қилиш, соҳа мутахасислари иштирокида қўшимча тадқиқотлар олиб бориш, маблағ билан таъминлашни тақазо этди. Металл олиш усулларини такомиллаштириш орқали вазиятдан чиқиб кетиш мумкин. Келажакда электр станцияларнинг имкониятларидан фойдаланишга ҳукумат жиддий эътибор қаратса, кончилик соҳасини кенгайтиришда маблағ ажратса ҳам иқтисодий салоҳияти ҳам завод фабрикаларда ишлаб чиқариш имкониятлари ҳак кенгаяди.

Адабиётлар

Ҳаёт ва ирода [Назир Ражабов ҳақида мажмуа]. Масъул муҳаррир: Иброҳим Ҳаққул. –Тошкент: "Тафаккур", 2019.

Ражабов Қ. Назир Ражабов. – Тошкент: Bodomzor invest, 2021.

Мусаев Н.У. XIX асрнинг II ярми – XX аср бошларида Туркистонда саноат ишлаб чиқаришининг шаклланиши. – Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2008. – Б.28.

Мирзақулов Б.Т. Бухоро амирлиги ҳудудларида кончилик ишлари хусусида // Кончилик хабарномаси-2. №29. 2007. – Б.124.

Михайлов А.Г. Золотопромышленность в Бухарском ханстве // Туркестанские ведомости. №49. 1897 г.

Логофет Д.И. Страна безправия. Бухарское ханство и его современное

состояние. – С.238.

Золотник – мисқол, 1/96 пуд ёки 4,26 граммга тенг оғирлик ўлчов бирлиги.

Алелеков Ф.А. Минеральные рессурсы Бухары. – С.32.

Тухтаметов Т.Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX века. – Душанбе: “Ирфон”, 1977. – С.125.

Ўзбекистон миллий архиви, И-41, 1-рўйхат, 304-иш, 87-варақ.

Логофет Д.Н. Золотопромышленность в Восточной Бухаре // Туркестанские ведомости. №139. 1905 г.

Логофет Д.И. Страна безправия. Бухарское ханство и его современное состояние. - С.80

Рок Тен. Золотые прииски в Бухаре // Туркестанский сборник. №543. 1910 г.

Алелеков Ф.А. Минеральные рессурсы Бухары. – С.34.

Остроумов Н.В. География Туркестанского края с краткими сведениями о ханствах Бухарском, Хивинском и Закаспийской области: (родиноведение). – Самарканд. 1891. – С.75.

Логофет Д Н. Бухарское ханство. Под русским протекторатом. Том 1. – С.269.

Логофет Д.И. Страна безправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – С.145.

Гейер И.И. Весь Русский Туркестан. – С.10.

Марказий Осиё бозорида керосин савдоси // “Закаспийский обозрение” (Асхабад). № 122. 11 июня 1899 г.

Езиоранский Л.К. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – С.599.

Конопка С.Р. Туркестанский край. – С.255.

Иллюстрированный путеводитель по Средне-Азиатской железной дорог. От станция Красноводск до станция Ташкент, Андижан, Скобелов, Кушка и Бухара. – С.90.

Ўзбекистон тарихи (1860-1917). Хрестоматия. Том 4. – С.447.

Алелеков Ф.А. Минеральные рессурсы Бухары // Бухарский жизнь. 32

Алелеков Ф.А. Минеральные рессурсы Бухары. – С.31.

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ БУХОРО БЎЛИМИ КОТИБЛАРИ
(архив материаллари асосида, биринчи мақола)

Ахматов Амонкелди,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Бухоро

SECRETARIES OF THE BUKHARA DEPARTMENT OF THE ASSOCIATION OF UZBEKISTAN WRITERS
(based on archival materials, the first article)

Akhmatov Amonkeldi,
doctor of philosophy in historical sciences (PhD), Bukhara

СЕКРЕТАРЕЙ БУХАРСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ АССОЦИАЦИИ ПИСАТЕЛЕЙ УЗБЕКИСТАНА
(по архивным материалам, первая статья)

Ахматов Амонкелди,
Доктор философии по историческим наукам (PhD), Бухара

Резюме: Ушбу туркум мақолада Бухоро адабий ҳаракатчилиги асосини ташкил қилган Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Бухоро бўлими раҳбарлари ҳақида айрим таҳлилий ва танқидий маълумотлар берилган.

Таянч сўзлар: Адабий муҳит тарихи, адабий ҳаракатчилик, Тошпўлат Ҳамид, Ёзувчилар уюшмаси, шеърият, "Нилуфар" адабий тўгараги.

Аннотация: В данной статье представлены некоторые аналитические и критические сведения о руководителях Бухарского отделения Союза писателей Узбекистана, составивших основу бухарского литературного движения.

Ключевые слова: История литературной среды, литературное движение, Ташпулат Хамид, союз писателей, поэзия, литературный кружок «Нилуфар».

Summary: This series of articles presents some analytical and critical information about the leaders of the Bukhara branch of the Union of Writers of Uzbekistan, who formed the basis of the Bukhara literary movement.

Keywords: History of literary environment, literary movement, Toshpolat Khamid, Writers' union, poyetry, «Nilufar» literary circle.

Кириш. Ўзбекистон тарихининг бўлимларидан бўлмиш адабий жараёнларни ўрганиш ҳам муҳим долзарблик касб этади. СССР Ёзувчилар уюшмаси ва унинг таркибида Ўзбекистон шу жумладан, Бухоро бўлимининг ташкил қилиниши адабий муҳитда бир қатор янгиланишларни юзага келтирди. Жадаллашган адабий жараёнларнинг бориши бир қатор ижобий ва салбий ҳолатларни юзага келтирди. Бухорода ташкил қилинган Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бўлимининг фаолияти учун ҳам шундай хулоса бериш мумкин. Тарихи тўла

ўрганилмаган ушбу ташкилотнинг котиблари фаолиятини ўрганишни ушбу мақола орқали бошладик.

Адабиётлар таҳлили ва методлар: Мазкур мақолани таҳлил қилиш жараёнида илмий билишнинг мантиқийлик,тарихийлик, изчиллик ва обективлик усулларидан кенг фойдаланилди. Ушбу давр Бухоро адабий муҳити тарихи бўйича адабиётшуносликда баъзи бир ишлар қилинган бўлсада, Ўзбекистон тарихи бўйича ҳамон бу борада тадқиқотлар олиб борилмаган.

Асосий қисм. XX аср Бухоро адабий муҳитига дастлаб Шарифжон Махдум (Садр Зиё), Садриддин Айний, Абдурауф Фитратлар навбати билан етакчилик қилдилар. Бироқ, 40 йиллардан кейинги жараён кузатилса, Бухоро адабий муҳитида яққол кўзга ташланадиган етакчиликни қўлга олиб, адибларни бирлаштирадиган ташкилотчи учрамайди. Бу ҳол токи 1950-йил ўрталарига қадар давом этади. XX аср 50-70-йиллари Бухоро адабий муҳитининг забардаст вакили, ташкилотчиси ва жонкуяри Тошпўлат Ҳамидов адабий саҳнага чиқиши билан муҳит ўз етакчисига эга бўлди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин бироз пасайиш кузатилсада, 1950-йилларга келиб вилоятларда ҳам адабий жараёнлар қайтадан ташкиллаштирилди. XX аср 50-йилларига келиб Республиканинг минтақавий адабий доираларида ижод қайта юксала бошлади. Бухорода урушдан кейин тушкунликка учраган адабий муҳит қайта юксала бошлади. Ўзбекистон ССР Вазирлар кенгашининг 1955 йил 21 январдаги 100 сонли қарорига мувофиқ Ўзбекистон Совет Ёзувчилар уюшмасининг маъмурий бошқарув аппарати таркиби ва штат бирлиги қайта шакллантирилди. Қарорга биноан бир қатор вилоятларда Ёзувчилар уюшмасининг бўлимларини ташкил қилишга киришилди. 1955-йил 1-октябрда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларини бирлаштирган бўлими ташкил этилади[5,82].

1957 йил февралда шоир Ғафур Ғулом Бухорога ташриф буюриб, ёш ижодкорлар билан учрашди. Учрашув Гавкушон минораси ёнидаги “Ўқитувчилар уйи”да ўтказилди. Кечани шоир Тошпўлат Ҳамид очиб, дастлабки сўзни Ғафур Ғуломга берди. Атоқли шоиримиз ўз лутфида ижодкорнинг масъулияти, ёш ёзувчи ва шоирлар кўп ўкиши, ҳаётни яхши ўрганиши лозимлиги ҳақидаги фикрларини айтиб, ўз шеърларидан ўқиб берди”[2,205]. Шунингдек, Хамид Ғулом, Жалол Икромий, Асқад Мухтор, Суннатулла Анорбоев, Сергей Бородин, Жуманишт Жабборов, Юсуфжон Ҳамдам, Мирмуҳсин ва бошқа адиблар пахта йиғим-терими айни авж олган 1959 йилнинг октябрь ойи ўрталарида Ғафур Ғулом бошчилигида вилоятга келишди.

Халқаро алоқаларни жонлантиришга хизмат қилган Швеция ёзувчилар союзи раиси ўринбосари Ян Елен ва Швед шоири Карл Ваннберглардан иборат ёзувчилар делагацияси Ўзбекистонда бўлди (1962 йил). Улар Тошкент, Самарқанд, Бухоро шаҳарларининг қадимий ёдгорликларини янги маданий ўчоқларини томоша қилдилар[5,175].

1950-70 йилларда Бухоро адабий муҳити вакиллари доимий равишда Механизатсия мактабининг ўқувчилари билан учрашув ташкил қилишади. Адабий кечаларда муаллифлар ўзларининг энг яхши шеърларидан, ҳаваскор ижодкорларнинг, таниқли рус ва ўзбек совет адибларининг асарларидан парчалар ўқилади.

Бухоро давлат Педагогика институтида ҳам алоҳида адабий муҳит шаклланган эди. Китобхонлар конкурси, ёш ижодкорлар конференциялари ташкиллаштириб турилган. Ўзбек адабиёти кафедраси ҳузурида "Ёш ижодкорлар" адабий тўгараги фаолият юритган. 1962 йил ректор Д.Намозов раҳбарлигида Шуҳратнинг "Шинелли йиллар" романи юзасидан декабр ойида китобхонлар тадбири ташкиллаштирилганда адибнинг ўзи ҳам иштирок қилган[5,188].

Ёзувчилар уюшмаси Бухоро бўлими 1957-йилда дастлабки шеърлар тўпламини нашр эттирди. "Бухоро куйлайди" (бадиий ҳаваскорлик тўгараклари учун репертуарлар тўплами)[1,190-194] деб номланган тўпламда кўплаб шоирларнинг шеърлари жой олади.

Тошпўлат Ҳамиднинг ташаббуси билан шу йилнинг ўзида бухоролик ёш ижодкорларни жамлаган "Октябрга гулдаста" шеърлар тўплами нашр этилади. Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлимини раҳбари сифатида ижод аҳлини, илмни ҳурмат қилган, қадрлаган адиб матбуотда кўплаб шеърлари билан иштирок қилиб илк тўплами "Қуёш шаънига" номи остида 1960 йилда нашр эттирган эди.

Драматургия, болалар адабиёти, адабиётшунослик ва фольклоршунослик, таржима ва таржимашунослик соҳаларида ҳам ўзига хос жонланиш сезила бошланди. Бу соҳаларнинг ҳар бири алоҳида тадқиқотга арзигулик. "Асрорқулнинг қўчқори" шеърий эртакдаги хулоса золимлар салтанати жазосини олади халқ ўз эркига эришади. "Қора кийик" достонида халқимизнинг эрк ва озодлик, фаравон ҳаёт учун кураши тарихи мавзу қилиб олинган. Амирликнинг қулаши тасвирланиши билан бирга совет мафкураси устуворлиги яққол сезилади. "Қувғин" достони ҳам тарихий биографик мавзуда бўлиб Ибн Сино ҳаёти тасвирга олинади. "Тилла дарвоза" достонида Мурунтов олтин конининг очилиши ва бунёдкорлик ғалабалари ҳикоя қилинади. "Гулоб" достонида Маликчўлнинг ўзлаштирилишида ёшларнинг шижоати куйланади [4,333].

Шеъриятда меҳнат аҳлини улуғлашга бағишланган кўплаб шеърлар ёзди, замон кишиси сифатида даврдан келиб чиқиб мулоҳаза юритади. Совет режими мафкурасини олқишлаб, пахта якка ҳокимлигининг асоратини, меҳнаткашларни эксплутация қилинаётганини, шўролар мафкураси алқаган пахта якка ҳокимлиги иллат эканлигини эътиборга олмайди. "Норхола", "Пахтазор гўзали", "Қўлларингни яширма, Жаннат", "Пахта ва Қуёш" сингари пахта яккаҳокимлигига даъват этувчи шеърлари шулар жумласидандир. Аслини айтганда, ушбу жиҳат давр шоирлари шеъриятига хос муштарак иллат эди.

Камтарликка ундовчи, лоқайдликдан қочишга чорловчи, тарбия ва оила масалаларига бағишланган "Лочин ва Зағизғон", "Ўриклар

тиригу…” шеърларида одамлар орасидаги муносабатлар қаламга олинади.

“Бухоро ҳақиқати” газетаси ҳузурида ёш ижодкорларнинг “Нилуфар” адабий тўгараги ташкил қилиниб, ойда бир марта йиғилиб турадиган Бухоро воҳасининг турли ҳудудларидан бадиий ижодга ҳавасманд қаламкашларни уюштирди. Тошпўлат Ҳамид ташаббуси билан ташкил қилинган ушбу тўғарак аъзоларининг ижод намуналари матбуотда бериб борилди. Адабий машғулотлар шаҳар кутубхонасида, педагогика институтида ташкил қилинган.

Тошпўлат Ҳамидов бўлим раҳбари сифатида доимий хизмат сафарларида бўлган. Биргина 1967 йилнинг ўзида 25-28 январ кунлари Тошкентда 26 январ куни ёзувчи, композитор, рассом, архитектор, киномотограф, театр жамоаларининг йиғилишида [5,12]. 1967-йил 17-июнда ижодкорлар конференциясида; 1967-йил 10-сентябрда Абдулла Қаҳҳор 60-йиллигида иштирок қилган. Ушбу сафарлар харажатлари ўз вақтидан кечиктириб бўлсада тўланган.

Уюшма рабари бир йилда 24 иш кунилик таътил олиш имкони бўлган Жумладан, 1967-йил 9-октябрь меҳнат таътилини имзолатган Тошпўлат Ҳамидов 15-октябрдан 15-ноябргача таътилда бўлган. Бироқ шу орада 5-наябрда таътил давомида октябрь 50-йиллиги тадбирида қатнашган. 1967-йил 27-28 ноябр кунлари М.Горкий юбилейида иштироки кузатилади [5,198].

Доимий сафарлар, айниқса бутун вилоят адабий тадбирларининг масъулияти, сиёсий жараёнлардаги фаоллик адибни толиқтиради. Малевка шаҳрида даволаниш асносида ҳам адиб ўзини ижоддан узолмайди. “Тувак гул”, “Мустаҳзод – Кўзи учадир магарки ёрим келадур”, “Най”, “Ҳаёт” каби шеърлар айни шу вақтда ёзилган эди [5,1].

Ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашда бадиий адабиётнинг роли ғоят катталигига эътибор қаратган совет ҳукумати болалар адабиётини ривожлантириш тўғрисидаги чиқарган қарори дастлабки қадам эди. Ўзбекистон совет Ёзувчилар уюшмасининг 1970 йил 28-май ҳисоботида болалар адабиёти билан шуғулланадиган адиблар рўйхати шакллантирилган. Афсуски ушбу рўйхатда Бухоро вилятидан бирор ижодкор кўрсатилмаган. Бироқ пойтахт Тошкентда ижод қилувчи болалар адиблари рўйхатида бухоролик ижодкорлардан Омон Мухтор ва Сафар Барноларнинг номлари рўйхатга киритилган [5,6].

Хулоса қилиб айтганда, 50-70 йиллар Бухоро адабий муҳитининг ривожланиши биринчидан: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Бухоро бўлимининг ташкил қилиниши; иккинчидан: Тошпўлат Ҳамиднинг ташкилотчилик ва раҳбарлик қобилияти туфайли юзага келди. Унинг раҳбарлигида 70 га яқин адиблар ижодий кучларини бирлаштирган адабий муҳит фаолияти фойдали ва самарали бўлди. Ёш ижодкорларнинг тўгарак ва адабий курсларга уюшишлари таниқли шоир ва ёзувчилар билан учрашувлар алоҳида аҳамиятли бўлди. Адабиётда меҳнат аҳлини улуғлашга бағишланган кўплаб асарлар ёзилди, замон кишиси сифатида давр сиёсатидан келиб чиқиб мулоҳаза юритилди. Совет

режими мафкурасини олқишлаб, пахта якка ҳокимлигининг асоратини, меҳнаткашлар эксплутатсия қилинаётгани, советлар мафкураси алқаган пахта якка ҳокимлиги иллат эканлигини эътиборга олишмайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1.Бухоро ВДА, 1198-фонд, 1-рўйхат, 7-иш.

2.Ғулом Шомурод. Меҳр меҳвари: Шеърлар, достонлар, хотиралар. - Тошкент.: «Шарқ», 2014. – Б.205.

3. Ахматов А. Бухоро адабий муҳити тарихи. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.. автореф.... – Бухоро, 2022.

4.Сафаров О. Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар. – Бухоро: Дурдона, 2015. –Б. 293.

5.Ўзбекистон МДА, Р-2356-фонд, 1-рўйхат, 369,405–ишлар.

O‘ZBEKISTON SSRDA MAHALLIY BOSHQARUV IDORALARINING SHAKLLANISHI (1925-1926-yillar)

Sodiqov Furqat Fattuloyevich,
Oila va xotin–qizlar ilmiy-tadqiqot instituti kata ilmiy xodimi,
t.f.f.d.(PhD)

ФОРМИРОВАНИЕ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ УПРАВЛЕНИЕ В УЗБЕКСКОЙ ССР(1925-1926 гг.)

Содиков Фуркат Фатуллоевич,
старщий научный сотрудник, д.ф.и.н(PhD)
научно-исследовательского института “Семья и женщин”

FORMATION OF LOCAL AUTHORITY IN THE UZBEK SSR(1925-1926)

Sodikhov Furkat Fatulloevich,
d.f.h.s.(PhD), Senior Researcher(PhD) of the scientific-research institute “Family and Women”

Annotasiya. Maqolada 1925-yilda O‘zbekiston SSRning tashkil topishi natijasida mahalliy boshqaruv idoralarining shakllanishi, tuzilishi, saylov jarayonlari ochib berilgan. Shuningdek, mahalliy boshqaruv idoralarini shakllantirishda mavjud muammolar va qarshiliklar hamda sovet hukumatining ularni bartaraf etish uchun amalga oshirgan chora tadbirlari manbalar asosida tahlil qilingan. Mahalliy sovetlarda o‘tkazilgan saylovlar va saylov huquqi batafsil yoritilgan. O‘zbekiston SSRda yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi o‘tkazilishida mahalliy boshqaruv idoralarining tutgan o‘rni va aksincha ushbu islohotning mazkur idoralarga ta’siri masalasi to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: sovet, mahalliy boshqaruv, idora, viloyat, tuman, uyezd, volost, qishloq soveti, saylov, yer-suv islohoti, yot unsur, batrak, dehqon, o‘rtahol.

Аннотация. В статье рассматривается о формировании, структуре и избирательных процессах местных органов управления в результате образования Узбекской ССР в 1925 году. Также на основе источников были проанализированы существующие проблемы и сопротивления в формировании местных органов управления, а также меры, принимаемые советской властью для их устранения. Подробно освещаются выборы в местные советы и право голоса. Приводится информация о роли местных органов управления в проведении второго этапа земельно-водной реформы в Узбекской ССР и, наоборот, о влиянии этой реформы на эти органы.

Ключевые слова: совет, местное управление, орган, область, район, уезд, волость, сельский совет, выборы, земельно-водная реформа, чуждые элементы, батрак, крестьянин, середняк.

Annotation. The article discusses the formation, structure and electoral processes of local authorities as a result of the formation of the Uzbek SSR in 1925. Also, based on the sources, the existing problems and resistances in the formation of local authorities, as well as the measures taken by the Soviet authorities to eliminate them, were analyzed. Elections to local soviets and the right to vote are covered in detail. Information is provided on the role of local authorities in the implementation of the second stage of the land and water reform in the Uzbek SSR and, conversely, on the impact of this reform on these bodies.

Key words: soviet, local authority, authority, region, district, uezd, volost, village soviet, elections, land and water reform, alien elements, laborer, peasant, middle peasant.

Kirish. O‘zbekiston SSRda mahalliy boshqaruv idoralari viloyat, uyezd, volost va shahar sovetlari syezdi va ularning ijroiya qo‘mitalaridan, qishloqlarda esa qishloq sovetlaridan iborat edi. Bu jihatdan respublikadagi mahalliy boshqaruv tizimi Turkiston ASSRdagi tizim bilan bir xil edi. Yangi tuzilgan respublika oldiga mahalliy hokimiyatni shakllantirish uchun ko‘plab muammolar mavjud edi. O‘zbekiston SSRning Qashqadaryo, Surxondaryo Xorazm va boshqa viloyatlarida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat, mahalliy sovetlarni tuzish uchun kerak bo‘ladigan huquqiy asos, kadrlar masalasi, quyi sovetlardagi og‘ir iqtisodiy vaziyat va boshqa shu kabi muammolarni keltirish mumkin. Yuqoridagi masalalarni hal etish uchun markaz va respublika rahbariyati tomonidan amaliy harakatlar olib borilgan.

Adabiyotlar sharhi.

Mazkur masalani yoritishda 1925-yilda Birlashgan Davlat Siyosiy Boshqarmasi (OGPU)ning materiallari aks etgan “Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.)” materiallar to‘plamining 1925-yilda chop etilgan 2-tomidan foydalanildi. Ushbu to‘plamda sovet boshqaruv idoralari faoliyatining tahlili va boshqaruv apparati xodimlarning ijtimoiy kelib chiqishi to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, O‘zbekiston SSRda mahalliy boshqaruv idoralarining shakllanishi, faoliyati masalalari “История советского государства и права Узбекистана: 1924-1937 гг.” 2-tom, “O‘zbekiston tarixi (1917-1991 yillar). O‘zbekiston 1917-1939 yillarda.” 1-tom fundamental tadqiqotlarda yoritilgan.

E. Chernyavskiy, J.A. Zaychenko asarlarida mahalliy boshqaruv idoralarida o‘tkazilgan saylovlar, O‘zbekiston SSRdagi yer-suv islohotida mahalliy boshqaruv idoralarining o‘rni va ushbu siyosatning mahalliy boshqaruv idoralariga ta’siri tahlil qilingan.

O‘zbekiston Milliy arxivining 86-fondi 2445- va 3103-ishlarida volost byudjetini shakllantirish masalalari va 1926-yilda mahalliy boshqaruv idoralarida o‘tkazilgan saylovlarning tashkiliy jihatlari ochib berilgan.

Natija va munozara.

Sovet hukumati oldingi davrlarda bo‘lganidek ularga qarshi qurolli

harakat davom etayotgan hududlarni doimiy ravishda to‘liq nazoratga olish uchun harakat qildi va bu masala ularning doimiy kun tartibida bo‘ldi. Ushbu hududlarda mahalliy boshqaruv idoralarini shakllantirish va mustahkalash uchun turli xil nazorat idoralari va usullaridan foydalandi. 1923-yilda tashkil topgan Birlashgan Davlat Siyosiy Boshqarmasi (ОГПУ) ana shunday idoralardan biri edi.

Davlat Siyosiy Boshqarmasi sovet hokimiyatiga qarshi kurashni tugatishda sovet boshqaruv idoralari faoliyatini ham tahlil qilib bordi. Tashkilotning kuzatishlari va tahlillari natijasida qishloqlarda sovet hokimiyati umuman mavjud emas degan xulosaga kelgan[1,560]. Chunki bu paytda qo‘rboshilar egallab turgan ko‘pgina qishloqlarda fuqarolik va harbiy hokimiyat bevosita ular tomonidan amalga oshirilgan. Shunday hududlarda sovet hokimiyati joriy etgan tartib qoidalar amal qilmagan. Joylarda sovet boshqaruv idoralari vakillari nomigagina saylab qo‘yilgan, xolos.

Shu bilan birga, Davlat Siyosiy Boshqarmasi sovet boshqaruv apparatida xodimlarning ijtimoiy kelib chiqishini doimiy ravishda o‘rganib borgan. Boshqaruv tizimida “begona elementlarning” mavjudligini aniqlash masalasi ustuvor vazifa hisoblangan. Ya’ni sovet boshqaruv apparatida sobiq amaldorlarning xavfli ekanligini inobatga olib va ularning “bosmachilar” bilan aloqalari bo‘lishi mumkinligini oldini olish maqsadida imkon qadar ularni egallab turgan mansab va lavozimidan “yot unsur” sifatida tozalangan. Masalan, 1925-yil dekabrdagi OGPUning ma’lumotiga qaraganda, Samarqand oblastining Kattaqo‘rg‘on uyezdida “Qo‘shchi” ittifoqi a’zolarining 60 foizi boylardan tarkib topgan. Surxondaryo oblastida “Qo‘shchi” ittifoqining raisi ham sobiq amirning amaldorlaridan biri va u bosmachilar bilan aloqa qiladi, deb ro‘yxatga olingan[1,721-722].

Shu bilan birga, Sovet hukumati 1925-yil 11-martda qurolli harakat davom etayotgan Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlariga qishloq sovetlarini boylar, mullalar va qurolli harakatga yordam berayotgan deb e’tirof etgan guruhlardan tozalash uchun keng vakolatlarga ega bo‘lgan maxsus komissiyani yuboradi[2,58]. Komissiya o‘z faoliyati davomida yuqoridagi hududlarda quyi sovet idoralarini taftish qilib, u yerdagi bolsheviklar nazdida aytilgan yot unsurlardan tozalash ishlarini olib bordi.

1925-yilning 23-sentabrida O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti IV-plenumida “O‘zbekistonda Sovetlar ishini yaxshilashning bugungi holati va istiqboliga bag‘ishlangan ishlar” masalasini ko‘rib chiqdi. Unda partiya idoralariga batraklardan tortib o‘rta qatlamgacha bo‘lgan fuqarolarni Sovetlar atrofida birlashtirish va ushbu kuchlarni boylar zo‘ravonligiga qarshi qo‘yish, quyi sovet apparatini dehqonlar bilan yaqinlashtirish bo‘yicha barcha kuchlarni safarbar etishni topshirdi[3].

Mahalliy sovetlarning barqaror ishlamasligining yana bir sababi ushbu idoralarning, ayniqsa quyi idoralar bo‘lgan volost ijroiya qo‘mitasi va qishloq sovetlarining moddiy ahvoli edi. Tadqiqotning oldingi paragrafida aytilganidek, qishloq sovetlarining byudjeti mavjud emas edi. Ular uyezd byudjeti hisobidan moliyalashtirilgan bo‘lib, bunda ham volost prezidiumi va qishloq soveti raisi maosh olgan xolos. Bevosita xalq bilan aloqada bo‘lgan

va ularni sovet hukumati tomonga og‘dirishda asosiy tayanch bo‘lgan ushbu idoralarning moddiy mustaqilligini ta’minlash va ularga ko‘proq vakolatlar berish hisobiga ularning sovet hukumatiga bo‘lgan sadoqatini oshirish maqsadida 1924-yildan boshlab Turkiston ASSRda tajriba tariqasida volostlarning byudjetlarini tashkil etish boshlangan edi. 1925-yilga kelib faqat 6 ta: Toshkent viloyatining Piskent, Chinoz, G‘oyibota va Farg‘ona viloyatining Qo‘qon-qishloq, Asaka va Chortoq volostlarida o‘zining byudjeti mavjud edi. O‘zbekiston SSR hukumati bunday volostlarning sonini kengaytirishni Moliya ishlari bo‘yicha xalq komissarligiga topshiradi. Lekin, iqtisodiy ahvoldan kelib chiqib faqat har tomonlama yaxshi shakllangan volostlardagina byudjetlarni tashkil etishga ko‘rsatma berildi[4]. Keyinchalik bu masala ham oxiriga yetolmay qoladi. Chunki O‘zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish natijasida volostlar tugatiladi va respublikada uch bosqichli ma’muriy boshqaruv tizimi: Viloyat(okrug), rayon(shahar) va qishloq sovetlari shakllantiriladi[5,100].

O‘zbekiston SSR MIQ Respublika Konstitutsiyasi qabul qilinguniga qadar, mahalliy boshqaruv idoralarining huquqiy maqomini belgilash maqsadida 1925-yil 16-dekabrda “Qishloq sovetlari to‘g‘risidagi Nizom”ni va O‘zbekiston SSRda saylov tizimi mexanizmlarini aniqlab beradigan “Sovetlarga saylovlar bo‘yicha qo‘llanma”ni tasdiqladi[2,69]. Mazkur qo‘llanmaga asosan O‘zbekiston SSR hududida yashovchi quyidagi fuqarolar saylash va saylanish huquqiga ega bo‘lgan:

a) davlat, jamiyat, xususiy idora va muassasalar, sanoat, savdo, qishloq xo‘jaligida band bo‘lgan ishchi va xizmatchilar;

b) Qizil armiya, flot, davlat siyosiy boshqarmasi, ishchi-dehqon militsiyasi harbiylari va xodimlari;

v) boshqalarning mehnatidan foydalanmaydigan qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanadigan dehqonlar;

g) hunarmand va kosiblar, o‘zi ham mehnat qiladigan, tegirmon, moyjuvoz, temirchilik sexlari egalari;

d) birinchi razryad patentiga ega bo‘lgan chakana savdogarlar.

Saylash va saylanish huquqidan quyidagi shaxslar mahrum qilingan: 1) boshqalarning mehnati natijasida foyda oladigan shaxslar, 2) mehnat qilmasdan topadigan daromadda yashaydigan shaxslar(sudxo‘rlar), 3) eski boshqaruv tizimi amaldorlari, 4) ruhiy nosog‘lom shaxslar, 5) barcha din xizmatchilar(mulla, imom, rohib va boshq.)[2,69].

Yuqoridagi huquqlarni tahlil qiladigan bo‘lsak, sovet hukumati savdo, sanoat, hunarmandchilik vakillariga saylov huqularini bergan bo‘lsa, hali ham boy, yirik yer egalari, sudxo‘rlar va din vakillari uchun ular cheklangan bo‘lgan.

1925-yilda umumiy saylov huquqiga ega bo‘lganlarning 1,7 foizi saylov huquqidan mahrum qilingan bo‘lsa, 1926-yilda bu ko‘rsatkich 1,92 foizni tashkil etgan(1-rasm)[6,190]. RSFSRda esa bu ko‘rsatkich 1925/1926 yillarda 1 foizdan iborat bo‘lgan[7,63].

1-rasm.

Viloyat yoki okrug	Saylovchilar soni (ming kishi hisobiga)	Saylov huquqidan mahrum qilinganlar
Toshkent	166	5382
Samarqand	231	4647
Andijon	310	4828
Qo‘qon	299	3940
Xo‘jand	70	1172
Zarafshon	238	5296
Qashqadaryo	156	2421
Surxondaryo	87	2259
Xorazm	137	2779
Konimex tumani	14	116

1-rasm. O‘zbekiston SSRda 1926-yilda saylov huquqidan marum qilingan aholi soni.

O‘zbekiston SSR MIQ qoshida tuzilgan Markaziy saylov komissiyasi sovetlarga saylovlar to‘g‘risidagi yo‘riqnomaga asosan, mahalliy boshqaruv idoralari tarkibini quyidagicha belgilaydi: okrug ijroiya qo‘mitalari 25 - 35 nafargacha, uyezd ijroiya qo‘mitalari 15-25 nafargacha, volost ijroiya qo‘mitalari 7-15 nafargacha, qishloq soveti prezidiumi 3-5 nafardan tuzildi[8].

1925-yilda o‘tkazilgan mahalliy saylovlar ikkita muhim xususiyati bilan ajralib turdi. Birinchidan, qishloq sovetlariga o‘tkazilgan saylovlarda asosan dehqon, kambag‘al va o‘rta qatlam vakillari ishtirok etishdi va saylanganlarning 23,9 foizini batraklar, 35,7 foizini kam yerli dehqonlar va 37 foizni o‘rta qatlam vakillari tashkil etdi[9]. Bu oldingi yillardagi saylov kampaniyalaridan yaxshi natija edi. Ikkinchidan, sovet hokimiyati o‘rta qatlam kishilari uchun saylov huquqlari berdi va ular qishloqdagi dehqonlarning markaziy figurasi bo‘ldi. O‘rta qatlam deganda 3 desyatinadan 10 desyatina(Rossiya imperiyasi davrida 1,09 gektarga teng bo‘lgan yer o‘lchov birligi. 1927-yildan ushbu o‘lchov birligidan foydalanish sovet davlatida tugatilgan)gacha yerga ega bo‘lgan dehqonlar qatlami tushunilgan. Endi bolsheviklarning asosiy diqqat markazida oldingi yillar kabi faqat kambag‘allar diktaturasi emas, balki o‘rtahol dehqon va ishchilar diktaturasini shakllantirish yotardi. Buning sababi, birinchidan, sovet hukumati davlatda kambag‘allar emas, balki o‘rtahol insonlar asosiy o‘rinni egallashi kerak degan fikrga kelishdi va bu sotsializm mafkurasining asosiy shartlaridan biri edi. Ikkinchidan, bolsheviklar shahardagi ishchi va qishloqdagi dehqon o‘rta qatlamga mansub ekanligini targ‘ib qilish hamda xalqga barcha insonlar yaxshi yashayotgandek ko‘rsatmoqchi bo‘lishdi. Shuningdek, ushbu siyosatni amalga oshirishdan yana bir maqsad, jamiyatda o‘z tarafdorlari sonini ko‘paytirish edi.

Bevosita saylov jarayoniga nazar solinsa, 1925-yilning aprel va iyul oylarida Jizzax, Samarqand va Mirzacho‘l uyezdlarida mahalliy sovetlarga saylovlar bo‘lib o‘tdi. Mirzacho‘l uyezdida 39 ta qishloq soveti va volost sovetlarida saylovlar o‘tkazildi. Saylovlarda 30 foiz o‘rta qatlam vakillari qatnashishdi. Jizzax uyezdidagi saylovlarda uyezd ijroiya qo‘mitasi tarkibiga 83 foiz dehqon va 17 foiz shaharliklar saylandi, ungacha shaharliklar 56 foizni tashkil etishgandi. Samarqand uyezdidagi qishloq sovetlarida 52 foiz batraklar, 18 foiz kam yerli dehqonlar va 30 foiz o‘rtahol kishilar saylandi[10].

Farg‘ona viloyatida o‘tkazilgan saylovlarda 50 foiz mahalliy sovetlar yangilandi[11]. Qishloq sovetlariga jami 9589 nafar deputatlar saylangan

bo‘lib, bu oldingi saylovlarga qaraganda 3 barobar ko‘p bo‘lgan[12].

1925-yilgi qishloq va ovul sovetlari saylovlarida saylov huquqiga ega bo‘lgan aholining 45,9 foizi ishtirok etgan bo‘lsa, 1926-yilda bu ko‘rsatkich 46,4 foizni tashkil etgan. RSFSR bilan solishtirilsa, 1925 yilda 47 foiz saylov huquqiga ega bo‘lgan aholi saylovlarda ishtirok etgan[7,65].

Turkiston SSRda 1921-1922 yillarda yer-suv islohotining birinchi bosqichi o‘tkazilgan edi. O‘zbekiston SSR tashkil topgach, sovet hukumati tomonidan yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi o‘tkazildi. O‘zbekiston Kompartiyasining 1925-yilning noyabr oyidagi II s’ezdida respublikaning siyosiy rahbariyati “shu kunga qadar qishloqlarda saqlanib qolgan yerga nisbatan xususiy mulkchilik feodal munosabat sarqitlaridan bo‘lib, shahar va qishloqlardagi bir guruh zamindorlar va boy-quloq unsurlar qo‘lida barcha ekin ekiladigan yerlarning 1/3 qismi jamlanishiga va kambag‘al-o‘rtahol qishloq aholisining ezilishiga olib kelgani”ni ma’lum qilib, partiya va sovet hokimiyati oldiga O‘zbekistonda “yer va suvni milliylashtirishni amalga oshirishga kirishishni asosiy vazifa sifatida ilgari suradi”. O‘zbekiston SSR MIQning 1925-yil 2-dekabrdagi favqulodda sessiyasida “Yer va suvni natsionalizatsiya qilish to‘g‘risida” va “Yer-suv islohoti to‘g‘risida”gi dekretlar qabul qilindi. Mazkur hujjatlar yer-suv islohotini majburiy usulda amalga oshirish uchun me’yoriy asos bo‘lib qoldi[13,481-482].

Bu islohot joylarda shart-sharoitlar va tayyorgarlik darajasiga qarab uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqich: 1925-1926 yillarda Farg‘ona, Toshkent, Samarqand viloyatlarida bo‘ldi. Ikkinchi bosqich: 1927-yili Zarafshon viloyati (Buxoro va O‘rta Zarafshon okruglari)da yer-suv islohoti o‘tkazildi. Uchinchi bosqich: 1928-1929-yillarda Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm okruglarida amalga oshirildi. Qabul qilingan dekretlar asosida belgilanganidan ortiq yerlar, ish hayvonlari va mehnat qurollari tortib olingan. Boylar, yirik savdogarlar, ulamolar va boshqa mulkdorlarning yerlari va butun mol-mulki musodara qilindi. O‘tkazilgan yer-suv islohoti natijasida bolsheviklar qishloqlarda turli qatlamdagi xalqni bir-biriga qarshi qo‘ydi, tezkorlik bilan olib borilgan kompaniya vaqtida nafaqat yirik yer egalari, balki o‘rtahol dehqonlarning ham yer-mulklari tortib olindi. Natijada joylarda ushbu islohotga qarshi norozilik namoyishlari o‘tkazildi, ko‘plab insonlar qurolli harakat vakillari safiga qo‘shilib ketdi. 1928-yil 1-avgustda O‘zbekiston SSR Kommunistik partiyasining qarori bilan Vaqf yerlari ham tugatildi[14,71].

Yer-suv islohotini o‘tkazishda mahalliy sovetlar va “Qo‘shchi” ittifoqining xizmatidan keng foydalanildi. Mahalliy sovetlar yirik yer egalari, sudxo‘rlar, boy va savdogarlar hamda diniy ulamolarni aniqlab berish kabi vazifalarini bajargan. Shuningdek, sovet hokimiyatiga qarshi bo‘lgan kishilarni va qurolli harakatga har qanday aloqasi bo‘lganlarni aniqlashda ko‘maklashgan. 1919-yilda Turkiston ASSRda sovet hokimiyatini mustahkamlash va qishloqlardagi odamlarga sovet hukumatining g‘oyalarini singdirishga xizmat qilgan kambag‘allar qo‘mitalarining o‘rniga “Qo‘shchi” ittifoqi tuzilgan edi. Yer-suv islohoti paytida mazkur ittifoq qishloqlardagi yirik yer egalarini aniqlash, ularning yer-mulkini musodara qilishda qatnashish, musodara

qilingan yerlarning yersiz kambag‘al dehqonlarga taqsimlash, kambg‘al dehqonlar, chorikor(mahsulotning 1/4 qismi uchun mehnat qiluvchi)lar va o‘rtahol dehqonlarni birlashtirish, yot unsurlar qatlamining mahalliy sovetlar tarkibiga kirmasligini nazorat qilish, qurolli harakatga qarshi mahalliy xalqqa tashviqot ishlarini olib borish kabi vazifalar bilan shug‘ullangan. 1926-yilning oxiriga kelib “Qo‘shchi” ittifoqi a’zolarining soni 120,7 ming kishiga yoki shu yil boshiga nisbatan 51,5 foizga ortgan[14,76].

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, O‘zbekiston SSR tashkil topgach, mahalliy boshqaruv idoralaridagi muammolar saqlanib qoldi. Bular qurolli harakat, sinfiy kurash, iqtisodiy muammolar, kadrlar yetishmasligi va hokazolar. Sovet hukumati va kommunistik partiya ularni bartaraf etishga qarshi turli xil choralar ko‘rishiga qaramay, ular kerakli samarasini bermagan. Buning sababi esa mintaqada milliy ozodlik harakatining davom etishi, mahalliy xalqning ayrim qatlamlari tomonidan sovet hokimiyati yuritayotgan noto‘g‘ri siyosat(yer-suv islohoti, saylov tizimidagi sinfiy adolatsizlik, jamiyatdagi sinfiy adolatsizlik, islom diniga bo‘lgan munosabat va boshqalar)ni qo‘llab-quvvatlanasligi, joylarda iqtisodiy ahvolning og‘irligi va boshqalar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 3. 1925 г. Ч.2. –Москва, 2002. – С. 560.

2. История советского государства и права Узбекистана: 1924-1937 гг. Т2. Отв. ред.: Х.С.Сулаймонова и А.И.Ишанов. – Ташкент: Издателство АН УзССР, 1963. – С.58.

3. Правда Востока, 1925 г, 29 сентябр.

4. Ўзбекистон МА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 2445 -иш, 10-вараq.

5. Содиқов Ф. Ўзбекистон ССРда маҳаллий бошқарув идоралари фаолияти (1917-1938 йиллар//Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент: 2022. –Б.100.

6. Содиқов Ф. Ўзбекистон ССРда маҳаллий бошқарув идоралари фаолияти (1917-1938 йиллар). Тошкент: “Маҳалла ва оила” нашриёти, 2023. –Б.190.

7. Чернявский Е. Сайлаулар-саили. Праздник выборов. – Ташкент: Узгиз, 1927. – С. 63.

8. Ўзбекистон МА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 2445-иш, 88-90 вараqлар.

9. Ўзбекистон МА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 3103-иш, 37 вараq.

10. Ўзбекистон МА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 2445-иш, 81-82 вараqлар.

11. Ўзбекистон МА, Р-86-фонд, 1-рўйхат, 2445-иш, 90 вараq.

12. Правда Востока, 1926 г, 5 феврал.

13. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. Ўзбекистон 1917-1939 йилларда. – Б. 481-482.

14. Зайченко Ж.А. Классовая борба в узбекском кишлаке. (1925-1929 гг.). – Ташкент: Узбекистан, 1989. – С. 71, 76.

TARIX FANINI INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ORQALI O`QITISH

Teshayev Azizbek To`ynor o`g`li,
Бухоро давлат университети, Arxeologiya va Buxoro tarixi" kafedrasi o`qituvchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarix fanini o`qitish jarayonida zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiya usullarini qo`llash chog`ida fikrlash, tahlil qilish, xulosalash, fikrlarni bayon qilish, turli ko`nikmalarni shakillantirish, va ularni rivojlantirib borish, yangi texnologiyalarni qo`llashning talabalarning dunyoqarashiga tasiri, tarixiy tafakkur va tarixiy tasavvurni modellashtirish, unda pedagogning o`rni, mavzularni o`zlashtirishni oson va samarali tashkil etishda yordam beruvchi texnologiyalar haqida so`z yuritiladi.

Kalit so`zlar: tarix, innovatsiya, texnologiya, talim jarayoni, pedagogik texnologiya, Tarixni o`qitish metodikasi, o`qitish vositalari, pedagoglarning ko`nikmalari, interfaol uslublar.

ПРЕПОДАВАНИЕ ИСТОРИИ С ПОМОЩЬЮ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Teshayev Azizbek To`ynor o`g`li,
Бухарский государственный университет, преподаватель кафедры «Археология и история Бухары»

Аннотация: В данной статье при использовании методов современных инновационных педагогических технологий в процессе обучения истории, мышления, анализа, умозаключения, выражения мнений, формирования различных умений и развития их, применения новых технологий на мировоззрение учащихся воздействуют, моделируя исторического мышления и исторического воображения, рассказывает о роли педагога, о технологиях, помогающих в легкой и эффективной организации освоения темы.

Ключевые слова: история, инновация, технология, образовательный процесс, педагогическая технология, методика преподавания истории, средства обучения, мастерство педагогов, интерактивные методы.

TEACHING HISTORY THROUGH INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Teshayev Azizbek To`ynor o`g`li,
Bukhara state university, teacher of the department of «Archeology and History of Bukhara»

Abstract: In this article, while using modern innovative pedagogical technology methods in the process of teaching history, thinking, analyzing, concluding, expressing opinions, forming various skills, and developing them, the application of new technologies to the worldview of students influence, modeling of historical thinking and historical imagination, it talks about

the role of the pedagogue, the technologies that help in easy and effective organization of mastering the topics.

Key words: history, innovation, technology, educational process, pedagogical technology, methodology of teaching history, teaching tools, skills of pedagogues, interactive methods

KIRISH. Bugungi shiddat bilan rivojlanib va o`zgarib borayotgan dunyoda biz bazi bir eski bilimlarni yangilashga yoki ularga bo`lgan qarashlarimizni o`zgartirishga muhtojlik sezmoqdamiz. Xususan, Tarix fanini o`qitishda zamonaviy dunyoda yangi turfa hil tendensiyalar shakillangan bo`lib, bizdan bu bilimlarni Pedagog sifatida tahlil qilish va yangi Innovatsiyalar olib kirish talab qilinadi. «Innovatsiya» so`zining kelib chiqishi lotinchadan «Novatio» «yangilash», «o`zgartirish» degan ma`noni anglatadi va «in» «yo`nalishda» deb tarjima qilingan. So`zma-so`z «innovatio» - «o`zgarish yo`nalishida». Bundan tashqari, bu shunchaki har qanday yangilik emas, balki uni qo`llashdan keyin faoliyat samaradorligi va sifati sezilarli darajada yaxshilanadi.

Sobiq sovet davrida tarixdan mafkura sifatida foydalanilgan bo`lib, u shunchaki o`tmishning juda jo`n lavhasiga aylanib qolgan. Ya`nikim, tarix shunchaki yillar, joy nomlari, voqealar va shaxslardan iborat ma`lumot omboriga o`xshatilgan mexanik tarzda yondoshilgan va tarixiy tahlil atayin, mafkura tufayli chetlab o`tilgan. Xo `sh, aslida bizga tarixiy tahlil nega kerak va biz buni qanday amalga oshira olamiz?

Tarixiy tahlil o`quvchida tarixiy jarayonlarga holis qarash, ushbu jarayonlarni shakillantirgan omillarni o`rganish va ushbu bilimlarni hayotda qo`llash hamda muammolarga yechim sifatida taklif qilaolish qobiliyatini shakillantiradi.

Shunday ekan, biz bu natijalarga qanday erisha olamiz? Albatta biz bu natijalarga yangi innovatsion texnologiyalar av vositlar orqali samaraliroq erishgan bo`lamiz. Demakki, Innovatsion texnologiya o`qitishning eng samarali yo`llarini izlovchi fan sifatida ham, o`qitishda qo`laniladigan usullar, prinsiplar va boshqaruvlar sistemasi sifatida ham, o`qitish haqiqiy jarayoni sifatida ham ishtirok etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Tarix fanini innovatsion pedagogik texnologiyalar orqali o`qitish o`rganish juda ham ko`plab ilmiy tahlillar va tadqiqotlar bilan bog`liq.

1. XX asr oxirlaridan bugungi kunga qadar olib borilgan ilmiy izlanishlar va ilmiy tadqiqotlar.

2. Mustaqillik yillarida O`zbekistonda nashr etilgan tadqiqotlar va pedagogik eksperimentlar.

3. Xorijda olib borilayotgan eng so`ngi tadqiqotlar.

Bizga ma`lumki, Innovatsiyalar dolzarb, muhim ahamiyatga ega bo`lib, bir tizimda shakllangan yangicha yondashuvlar. Ular tashabbuslar va yangiliklar asosida tug`ilib, ta`lim mazmunini rivojlantirish uchun istiqbolli bo`ladi, shuningdek, umuman ta`lim tizimi rivojiga ijobiy ta`sir ko`rsatadi.

Innovatsiya – ma`lum bir faoliyat maydonidagi yoki ishlab chiqarishdagi texnologiya, shakl va metodlar, muammoni yechish uchun yangicha

yondashuv yoki yangi texnologik jarayonni qo`llash, oldingidan ancha muvaffaqiyatga erishishga olib kelishi ma`lum bo`lgan oxirgi natijadir [1].

Texnologiya – biror ishda, mahoratda, san`atda qo`llaniladigan usullar, yo`llar yig`indisi. (Izohli lug`at).

Pedagogik texnologiya – o`qituvchi mahoratiga bog`liq bo`lmagan holda pedagogik muvaffakqiyatni kafolatlay oladigan, o`quvchi shaxsini shakllantirish jarayonining loyihasidir [2].

Interfaol ("Inter"- bu o`zaro, "ast"- harakat qilmoq) – o`zaro harakat qilmoq yoki kim bilandir suhbat, muloqot tartibida bo`lishni anglatadi. Boshqacha so`z bilan aytganda, o`qitishning interfaol uslublari – bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli bo`lib, unda ta`lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan bo`ladilar, ular biladigan va o`ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo`ladilar. Interfaol darslarda o`qituvchining o`rni qisman o`quvchilarning faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo`naltirishga olib keladi [3]. Pedagog faoliyatining eng salmoqli qismi ayni shu tushuncha bilan bog`liq ekanligi bu tushunchaning muhimlik darajasini belgilab beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Tarix fanini o`qitishda ta`lim texnologiyalarining o`rni beqiyos bo`lib, ushbu yo`nalishda pedagogning novatorligi ayni damda fanning rivojlantiruvchi asosiy omili bo`lib ham hisoblanadi. Metodologiya oqilona va hissiy, faktlar va umumlashmalar, jamoaviy va individual, axborot va muammoli, tushuntirish va qidiruv usullarini birlashtiradi. O`quv jarayonida o`quvchilar turli tadbirlarga jalb qilinadi[4]. O`qitishda didaktik o`yinlar, munozaralar, shuningdek, tasavvurni, fikrlashni, xotirani, nutqni boyitishga qaratilgan o`qitish usullaridan foydalaniladi. Tarix o`qitishda rivojlantiruvchi ta`lim texnologiyasi izlanish va rivojlanish bilan birga olib borilishi lozim. Dars ta`lim jarayonining asosiy elementi bo`lib qoladi, lekin uning vazifalari, tashkil etish shakli har xil bo`lishi mumkin. Bu vosita va usullardan maqsad shuki, o`quvchi egallashi kerak bilimlarni oson va tez o`zlashtirib olsin. Kvintillianning fikricha: "Bilishga intilish irodaga bog`liq, majburan o`qitish mumkin emas". Demak: 1. Bolada ilmga va o`qishga barcha vositalar bilan zo`r ishtiyoq uyg`otish zarur. 2. O`qitish metodi qiyinchiliklarni bartaraf etishga yordam bersin, toki bolada norozilik tug`dirib, uni o`qishdan bezdirib qo`ymasin" [5].

"Innovatsion ta`lim" tushunchasi birinchi bor 1979 yilda ―Rim klubida qo`llanilgan. Ta`lim innovatsiyalari bir necha turga ajratiladi. Ular:

1. Faoliyat yo`nalishiga ko`ra: pedagogik jarayonda yoki ta`lim tizimini boshqarishda qo`llaniladigan innovatsiyalar.

2. Kiritilgan o`zgarishlarning tavsifiga ko`ra: radikal, modifikatsiyalangan hamda kombinatsiyalangan innovatsiyalar.

3. O`zgarishlarning ko`lamiga ko`ra: tarmoq (lokal), modul va tizim innovatsiyalari.

4. Kelib chiqish manbaiga ko`ra: jamoa tomonidan bevosita yaratilgan yoki o`zlashtirilgan innovatsiyalar.

Ma`lumki, har qanday pedagogik va innovatsion texnologiya ta`limni rivojlantiruvchi yangi tamoyillarga asoslangan bo`lib, u o`quvchi-talaba

shaxsini shakllantirishga yo`naltirilmog`i kerak. Yangi pedagogik texnologiya markazida ta`lim jarayonining rahbari hamda shu jarayonning sub`ekti va ob`ekti bo`lgan o`qituvchi va o`quvchitalaba turadi. Buning uchun ta`lim jarayoni, o`qituvchi va ta`lim-tarbiya jarayoni oldiga qo`yilgan talablar, ta`limni tashkil etish va boshqarish tamoyillari hamda yo`llari o`quvchi-talabani aqliy va jismoniy jihatdan rivojlantirish usullari, u bilan hamkorlik qilish, uni o`qish va o`rganishga yo`naltirish, o`quvchitalaba shaxsiy faoliyatini to`g`ri tashkil etish, ular bilan muloqotga kirishish, muammo va kelishmovchiliklarni bartaraf etish, auditoriyada ijodiy, ishchanlik muhitini vujudga keltirish, o`quvchi-talaba faoliyatini aniq va to`g`ri baxolash metodlari bilan qurollangan bo`lishi lozim [4].

Tarix o`qitishning innovatsion texnologiyalari darajalari.

“Pedagogik texnologiya” tushunchasi ta`lim amaliyotida uchta tartib bilan bir-biriga bog`liq darajalarda ishlatiladi.

Umumpedagogik (umumdidaktik) daraja: umumpedagogik (umumdidaktik, umumtarbiyaviy) texnologiya ta`limning ma`lum bosqichida ushbu region, o`quv yurtida yaxlit ta`lim jarayonini ifoda etadi. Bu yerda pedagogik texnologiya pedagogik tizimga o`xshashdir: unga o`qitishning maqsadlari, mazmuni, vosita va metodlari to`plami, faoliyat ob`ekti va sub`ekti algoritmi kiradi.

Tarix fanining metodik darajasi: Tarix fanining metodik darajasi “tarix faninng metodik” ko`rinishida qo`llaniladi, ya`ni tarix fani bo`yicha,tarix o`qituvchisi doirasida o`qitish va tarbiyalash ma`lum mazmunini amalga oshirish uchun metodlar va vositalar to`plami sifatida ishlatiladi.

Lokal (modulli) darajasi: lokal texnologiya o`quv-tarbiyaviy jarayon¬ning alohida qismlari, xususiy didaktik va tarbiyaviy masalalarni hal etish texnologiyasidan iborat (alohida turdagi faoliyat, tushunchalar shakllantirish, alohida shaxsiy sifatlarni tarbiyalash, dars texnologiyasi, materiallarni takrorlash va tekshirish texnologiyasi, mustaqil ishlar texnologiyasi va boshqalar).

Biz innovatsion yechimlar izlaganimizda Interfaol usullarga ko`plab marotaba murojaat qilamiz. Shundan kelib chiqgan holda Interfaol usullarning maqsad va vazifalarini quyidagicha ifodalash mumkin:

-ta`lim oluvchilarni erkin,mustaqil, tanqidiy, tahliliy mantiqiy, ijodiy fikirlashga va ular asosida to`g`ri qarorlar qabul qilishga o`rgatish;

-bilim oluvchilarni muammoli vaziyatlardan qiynalmay chiqa olishga, nazariy va amaliy hamda kasbiy (hayotiy) topshiriqlarni bajarishni uddalashga o`rgatish;

-o`quvchilarni fikrlashga undash orqali, ularni izlanishga va ijodkorlikka yo`naltirish;

-ta`lim oluvchidagi hamkorlikning samarali yo`llarini va kasbiy bilim, ko`nikma hamda malakalarini egallashga bo`lgan xatti-harakatlarini faollashtirish;

- ta`lim oluvchilarni tashkilotchilik, boshqaruvchilik(rahbarlik)ka undash.

Interfaol usullardan foydalanishning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda, quyidagi vositalardan foydalanish mumkin:

- kasbiy didaktik o`yinlar;
- rolli o`yinlar;
- kasbiy kompyuterli o`yinlar;
- interfaol o`quv adabiyotlari;
- axborot kommunikatsiya;
- metodik ko`rgazma.

Ushbu uslublarning samaradorligi albatta pedagog va o`quvchi o`rtasidagi muloqot va muloqot vositlariga ham bog`liq.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, tarix fanini o`qitishning innovatsion usullari va texnologiyalari ayni vaqtda ta`limning rivojlanishiga va o`quvchini yoki talabaning tarix fanini o`zlashtirish darajasini osonlashtirish, tezlashtirish hamda samarador qilishga, shuningdek, bir vaqtning o`zida oldinga qo`yilgan ta`limiy maqsadlarga yetishga zamin yaratadi. Bunda dars jarayonida bu kabi usullarni tizimli ravishda qo`llash oxir-oqibatda bo`lajak pedagoglar va o`quvchi yoshlarda tarix fanini o`rganish uchun psixologik rag`bat beradi. Bu jarayon ta`lim sifatiga o`z tasirini o`tkazmay qolmaydi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Ishmuhamedov R. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta`lim samaradorligini oshirish yo`llari. - T., Nizomiy nomidagi TDPU, 2009.

2. Беспалько, В.П. Слагаемые педагогических технологий. - М: 1989. - 192 с

3. A.Abduqodirov, R.Ishmuhammedov. "Ta`limda innovatsion texnologiyalar" T.:2008

4. O`quv jarayonida ilg`or pedagogik va axborot texnologiyalarini qo`lash yo`llari. - T.: TDIU, 2005. 60-bet.

5. Ya.A.Komenskiy. Buyuk didaktika. O`qituvchi nashriyoti, 1975. 134-bet

6. A.T. Teshayev, O.Boboqulov. Yangi usul maktablarida diniy va dunyoviy fanlarning o`qitilishi (Is`hoqxon Ibrat va munavvarqori tashkil etgan maktablar misolida). scientific progress. VOLUME 2 | ISSUE 3 | 2021 ISSN: 2181-1601. 276-283-b

7. A.T. Teshayev, O.Boboqulov. Turkistonda yangi usul maktablarining faoliyati (XIX asr oxiri-XX asr boshlari) scientific progress. VOLUME 2 | ISSUE 3 | 2021 ISSN: 2181-1601. 269-275-b

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ БЕНАЗИР СИЙМО
(Атоқли давлат ва жамоат арбоби Назир Ражабов сиёсий фаолиятига чизгилар)

Қаҳрамон Ражабов,
тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими

Аннотация: Мақолада Ўзбекистоннинг таниқли давлат ва сиёсат арбоби Назир Ражабов ҳаёти ва фаолияти ҳақида сўз юритилади. Мақола оғзаки тарих маълумотлари ҳамда даврий матбуот материаллари асосида ёзилган бўлиб, унда сиёсий арбоб фаолиятининг муҳим жиҳатлари тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: сиёсий раҳбар, обком секретари, министр, Марказий Қўмита, порахўрлик, қайта қуриш, ошкоралик, демократия, халқ депутати, қатағон, мустақиллик.

ВЫДАЮЩИЕСЯ ЛИЧНОСТЬ. В УЗБЕКИСТАНЕ
(Политическая карьера Назира Раджабова, выдающегося государственного и общественного деятеля)

Аннотация: В статье подробно проанализирована жизнь и политическая карьера Назира Раджабова, выдающегося государственного и общественного деятеля в Узбекистане. Статья использует комплексное сочетание устных исторических свидетельств и материалов современных СМИ, для исследования ключевых аспектов политических деятельностей Раджабова.

Ключевые слова: политический лидер, секретарь обкома, министр, Центральный Комитет, взятничество, реформы, давление, демократия, народный депутат, репрессии, независимость.

BENAZIR SIYMO IN UZBEKISTAN
(The Political Career of Nazir Rajabov, a Prominent State and Community Figure)

Annotation: This article provides a detailed analysis of the life and political career of Nazir Rajabov, a prominent state and community figure in Uzbekistan. The article draws on a combination of oral historical accounts and contemporary media materials to explore the key aspects of Rajabov's political activities.

Keywords: political leader, secretary obkom, minister, Central Committee, bribery, reform, oppression, democracy, people's deputy, repression, independence.

Ўзбекистоннинг қадимий ва табаррук гўшаларидан бири Бухоро саналади. Бухоро вилоятидан, хусусан, унинг ўзидек кўҳна ва муқаддас Шофиркон туманидан (қадимий Вардонзе ҳудудидан) кўплаб машҳур

кишилар чиққан. Бу табаррук тупроқда туғилган олим ва шоирлар, ёзувчилар ва санъаткорлар, давлат ва сиёсат арбоблари силсиласида шундай бир беназир зот борки, бундай инсон ҳар бир халқ тарихида камида ҳар эллик – юз йилда бир марта туғиладиган ҳамда тарихнинг бурилиш даври ва миллатнинг оғир дамларида унга ҳамдард ва йўлбошчи бўладиган арбоб саналади. Аср одами (академик Тўра Мирзаев ибораси), XX аср иккинчи ярмида Ўзбекистон халқ хўжалиги тараққиётида чуқур из қолдирган, сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнларда фаол қатнашган, таниқли сиёсат ва давлат арбоби Назир Ражабович Ражабовнинг жўшқин фаолияти ҳамда мураккаб тақдири Ўзбекистоннинг янги ва энг янги тарихида ноёб ҳодиса ҳисобланади .

Назир Ражабов феномени энг аввало ақл-идрок, юксак маънавий салоҳият ва эътиқод ҳамда тантилик ва беназир раҳбар тимсолидир. “Шуҳрат – офат келтирар” деган гап бежиз айтилмаган экан. Шуҳратми, туҳматми, хусуматми – нимадан туғилган бўлмасин, кулфату офатларни Назир Ражабов мардонавор енгиб ўтди. Чунки унинг сабр-бардоши, матонат ва чидами илм ва тафаккур, ҳақиқат ва одилликка таянган. Илм-фан ва адабиётни у қандай яхши кўрса, тарих, фалсафа, сиёсат, меъморчилик билан ҳам шундай қизиққан .

Назир Ражабов 1939 йил 9 майда Бухоро вилояти Шофиркон туманидаги Талисафед қишлоқ совети ҳудудидаги Шўробод қишлоғида деҳқон оиласида туғилди. Унинг отаси Ражаб Бобокалонов (1903 – 1989) нафақат Шофирконда, балки Бухорода ҳам Калонбобо деб ном қозонган эди. Унинг онаси Ҳабиба ая (1912 – 2005) мушфиқ ва мунис аёлларимиз тимсоли бўлган. Ота-она 9 нафар фарзандни тарбиялаб, вояга етказдилар. Назир оилада тўртинчи фарзанд бўлган. Унинг Муборак ва Шамсия номли 2 нафар опаси ҳамда Наим исмли укаси ва Амина номли синглиси бўлган. Ёш Назир туман марказидаги Шота Руставели номли ўн йиллик мактабни 1956 йили битирди ва ўша йили Тошкентга олий ўқув юртига кириш учун жўнаб кетди. Мактабда унга Ж.Тўраев (математик), Н.Шодиев (физик), М.Мухторов (адабиётчи), Р.Отамуродов (тарихчи) каби ўқитувчилар дарс беришган, таълим ва тарбияни ўргатишган. Орадан ўн йиллар ўтгач, мен ўқиган Саврак ва Боғиафзал қишлоқларидаги Свердлов ва Ойбек номли мактабларда ҳам бу домлаларнинг айримлари ишлашган, уларнинг баъзи сабоқларини эшитиш каминага ҳам насиб этган. Бу муаллимларнинг айримларига мен ҳам ҳамқишлоқ ва қўшни бўлганман.

Назир Ражабов Тошкентдаги Ўрта Осиё политехника институти (ҳозирги Тошкент давлат техника университети)нинг механика факультетини 1961 йилда тугатди. У институтда кейинчалик катта давлат арбоби ва сиёсатчилар бўлиб етишган Ислом Абдуғаниевич Каримов (Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти) ва Раҳим Ражабович Ражабов (Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат котиби ҳамда Тошкент шаҳридаги Алгоритм заводи ва мавзеси ташкилотчиси) билан биргаликда ўқиган. Бухоро ва самарқандлик бу уч нафар ёш йигитлар институтни 1960 – 1961 йилларда тугатишди,

ҳатто улар ётоқхонада битта хонада туришган. Талабалик йилларидаги дўстлик, ўзаро тортишув ва баҳслар кейинчалик ҳам давом этди...

Назир Ражабов ҳаёти, ижтимоий ва сиёсий фаолиятининг муҳим жиҳатлари:

- Қозоғистоннинг Целиноград (ҳозирги Нур-Султон) шаҳридаги "Казахсельмаш" заводи ҳузуридаги бош конструкторлик бюросида инженер-конструктор, етакчи конструктор, гуруҳ бошлиғи (1961 – 1964);
- Ўзбекистон Қурилиш министрлиги қошидаги "Главстройиндустрия"да бош конструктор, конструкторлик бюроси бошлиғи ўринбосари (1964 – 1966);
- Бухородаги Қуйимозор [Куюкмозор] қурилиш материаллари заводи директори (1966 – 1968);
- "Главстройиндустрия" Бош бошқармаси бошлиғининг ўринбосари (1968);
- "Ўзбекнорудаматериаллар" трестининг бошлиғи (1968 – 1970);
- Бухородаги 163-қурилиш трести бошлиғи (1970 – 1975; 1991 – 1993);
- Бухоро вилояти партия комитетининг саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа масалалари бўйича секретари (1975 – 1977);
- Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг қурилиш ва шаҳар хўжалиги бўлими мудири (1977 – 1979);
- Ўзбекистон Қишлоқ қурилиш министри; Қурилиш министри (1979 – 1984);
- Наманган вилоят партия комитетининг биринчи секретари (1984 – 1987);
- Самарқанд вилоят партия комитетининг биринчи секретари (1987 – 1988);
- Ўзбекистон Қурилиш комитети раисининг биринчи ўринбосари (1990 – 1991) .

Мазкур қисқа рўйхатдан кўриниб турибдики, Назир Ражабов институтни тугатгач, аввал Қозоғистонда, сўнгра Ўзбекистоннинг турли вилоятлари ва Тошкент шаҳрида халқ хўжалигининг кўплаб соҳаларида ишлади. У 36 ёшида обком секретари, 38 ёшида Марказий Комитетда бўлим мудири, 40 ёшида министр, 45 ёшида обкомнинг биринчи секретари каби масъул лавозимларда самарали фаолият кўрсатди.

Назир Ражабов талантли конструктор ва билимдон меъмор ҳамда машҳур қурувчи сифатида Ўзбекистонда замонавий саноат объектлари қурилишига бош бўлди, у кўплаб ихтиролар муаллифи саналади. Н.Ражабов халқнинг меҳр-муҳаббати ва эҳтиромига сазовор бўлган оз сонли раҳбарлардан бири сифатида Ўзбекистон тарихида ўзидан ўчмас из қолдирди.

Н.Ражабовнинг моҳир раҳбар ва лидер бўлиб етишишида энг аввало Бухоро вилояти партия комитети биринчи секретари Қаюм Муртазаев ҳамда ўша пайтда Ўзбекистоннинг биринчи сиёсий раҳбари бўлган Шароф Рашидовнинг хизматлари катта бўлди. Назир ака Шароф Рашидовнинг

шогирди ва сафдошларидан бири сифатида XX аср 60-80-йилларида раҳбарлик маҳорати ва бошқарув илмининг жуда кўп жиҳатларини пухта ўрганди. Шароф Рашидов айрим ҳозирги раҳбарлардан фарқли равишда кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда моҳир бўлиб, бу соҳада унинг меҳри ҳам, қаҳри ҳам бўлакча бўлган. Айнан шунинг учун Ўзбекистон Шароф Рашидов раҳбарлик қилган чорак асрда катта ютуқларга эришди. Бу даврда ўзбек халқи турмуши яхшиланди, шаҳар ва қишлоқлар қиёфаси таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди.

Юрт фидойиси ва эл фарзанди бўлган Назир Ражабов Ўзбекистонда катта бунёдкорлик ишларини амалга оширди. Хусусан, унинг Бухородаги бунёдкорлик фаолияти алоҳида тадқиқот мавзуи саналади. Республика раҳбарияти бу пайтда Н.Ражабовни доимий равишда энг қолоқ ва мураккаб бўлган турли соҳаларга раҳбарлик лавозимларига жўнатар, у эса қисқа муддат ичида бу тармоқ соҳаси ёки корхоналарни илғорлар қаторига кўтарар эди. Ражабовча иш услуби ўша пайтда нафақат Ўзбекистонда, балки ундан ташқарида ҳам машҳур бўлган. Бухородаги 163-қурилиш трести унинг раҳбарлигида ўз даврида турдош корхоналар ўртасида Иттифоқда энг йирик Бухоро ип-газлама комбинати қурилишини қисқа муддатда амалга оширишади. Комбинатнинг биринчи навбати 1973 йилда ишга туширилди. (Қурилиш 1970 йилда бошланган эди.) Стратегик аҳамиятга эга бу қурилиш ўз муддатида қурилганлиги учун Назир Ражабов 1974 йили фан ва техника соҳасида СССР Давлат мукофотига ҳамда 1977 йили Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотига сазовор бўлади.

Назир Ражабов даврдан ўзиб яшаш, ишлаш ва фикрлаш, қўрқмаслик ва дадиллик, муносиб кадрларга жасорат билан қалқон бўла олиш намунасини кўрсатди, фақат пахтачилик эмас, балки Ўзбекистонда халқ хўжалигининг барча тармоқларини комплекс ривожлантириш дастурини ҳамда дадил ғояларни илгари сурди. Бу ҳолат, хусусан, қайта қуриш йилларида, у 1984 – 1988 йилларда қарийб 5 йил давомида Наманган ва Самарқанд вилоятлари партия комитетларининг биринчи секретари лавозимида ишлаган вақтларида яққол намоён бўлди. Ундаги зукколик, донолик ва ташкилотчилик қобилияти таҳсинга сазовор эди.

Назир Ражабовнинг иш фаолияти ва раҳбарлик услуби тўғрисида марказий матбуот (“Правда”, “Известия” ва б.)да кўплаб ижобий мақолалар босила бошланди. Республика матбуоти бундай мақолаларни кўчириб ёки ўзбекчага таржима қилиб босиши шарт бўлса ҳам кўпинча “кўринмас қўллар” бу мақолаларни тўхтатиб қўярди. Назир Ражабовдаги дадиллик ва қатъият, инсонларга ғамхўрлик, адолат принципи, пахта йиғим-теримига талаба ва ўқувчиларни жалб қилмаслик, коррупция, порахўрлик ва қўшиб ёзиш ҳамда кўзбўямачиликка нисбатан қаттиқ кураш ўша йилларда нафақат Ўзбекистон раҳбариятини, балки Марказ сиёсий раҳбарияти ва Кремль раҳнамоларини ҳам ташвишлантириб қўйди. Н.Ражабов Наманган вилоятига раҳбарлик қилган 1984 – 1987 йилларда у вилоят аҳолисининг меҳрини шу даражада қозондики, сўнгги 100 йилликда Наманган тарихида бундай воқеа мутлақо кузатилмаган.

У вилоятда ўн йиллар давомида “қонун ҳимояси”да бўлган “моҳир пахтакор ва илғор ташкилотчи” Аҳмаджон Одилов ва гуруҳининг баъзи жиноий ҳаракатларига чек қўйди. Вилоятда ижтимоий адолат тикланди, наманганликлар қўрқув ва хавотирни унутиб, эркин нафас олишди. Ҳозирги кунгача кўплаб наманганликлар Назир Ражабов билан мустаҳкам алоқаларни тутиб турибдилар. Уларнинг хотиралари алоҳида китоб мавзуси...

И.Каримов сиёсий раҳбарлигининг дастлабки даврида унинг командасида бўлган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат Котиби лавозимида атиги 8 ойча қисқа муддат давомида фаолият кўрсатган (бу лавозим 1992 йил декабрда тугатилди) Раҳим Ражабовнинг хотирлашича, 1987 йил охири ва 1988 йил бошларида на республика аҳолисининг, на Марказнинг талабларига жавоб бермай қолган Иномжон Усмонхўжаев ўрнига Назир Ражабов номзоди Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи секретари лавозимига тавсия қилинган. Назир Ражабов билан Москвада КПСС МК Бош секретари Михаил Горбачёвнинг шахсан ўзи бу хусусда бир неча марта суҳбатлашган. Бироқ бу суҳбатда Назир Ражабов мабодо Ўзбекистонга биринчи секретарь бўлса, ўзи қиладиган ишларни очиқ айтгач, яъни Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигини таъминлаш вазифасини ўз ҳаётий йўлининг мақсади эканлигини эътироф этгач, кейинчалик Горбачёв уни бу лавозимга тайинлашга қўрқади. Чунки Москвага Назир Ражабовдек ўз халқига содиқ хизмат қиладиган раҳбарлар керак эмас эди.

Тарихдан маълумки, 1988 йил 12 январда Ўзбекистон коммунистик партияси Марказий Комитетининг биринчи секретари қилиб Рафиқ Нишонов сайланди. Рафиқ Нишоновнинг ўша пайтлар Тошкентда, 1989 – 1991 йилларда Москвада қандай “ҳунарлар” кўрсатганлиги барчага маълум. Москвада КПССнинг Бутуниттифоқ XIX партия конференцияси ўтаётган 1988 йил қайноқ ёзида (28 июнь – 1 июль кунлари) бир воқеа юз беган.

Бутуниттифоқ партия конференцияси ўтаётган кунларда Самарқанд область партия комитети биринчи секретари Назир Ражабовга унинг талабалик курсдоши, Қашқадарё область партия комитети биринчи секретари Ислом Каримов мажлис танаффусларидан бирида қуйидагича мурожаат қилган: “Назир, сени табриклайман! Горбачёв суҳбатидан ўтиб, Ўзбекистонга биринчи секретарь бўлаётган эмишсан. Мени республика премьер-министри қилиб оласанми?” Гувоҳларнинг тасдиқлашларича, И.Каримовни ўсмирлиги ва ёшлигидан яхши билган ҳамда унинг сиёсий ҳокимияти оқибатларини олдиндан кўра олган Назир Ражабов унга қуйидагича кескин жавоб берган экан: “Мен сендай карьерист одам билан ҳеч қачон бирга ишламайман!”

Бу сўзлар жаранглаган 1988 йил июнидан кейин кўп ўтмай Н.Ражабов атрофини турли шубҳали кишилар ўраб олди. Унга гоҳ зимдан, гоҳ ошкора равишда турли тухматлар қилиш бошланди. Москвадан Ўзбекистонга махсус юборилган Т.Гдлян ва В.Иванов бошчилигидаги терговчилар гуруҳи “ўзбеклар иши” доирасига Назир Ражабовни ҳам

тортиш учун барча жирканч ишларни амалга оширди. Бу фитнага ўша пайтда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари бўлган Рафиқ Нишонов бошчилик қилади. Чунки у Н.Ражабов сингари миллий кадрларни турли бўҳтонлар билан вазифасидан олиб, уларни четлатмаса тез орада у эгаллаган биринчи котиблик курсисига улар келиши мумкин эди.

1988 йил 19 октябрда Тошкентда бўлган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюроси мажлисида биринчи секретарь Рафиқ Нишонов Ўзбекистондаги иккита йирик вилоятлар партия ташкилотларининг раҳбарлари бўлган Назир Ражабов (Самарқанд вилояти партия комитети биринчи секретари) ва Исмоил Жабборов (Бухоро вилояти партия комитети биринчи секретари)ни ноҳақ равишда порахўрликда айблайди. Улар ўз лавозимларидан озод қилиниб, партиядан ўчирилади. Бюро мажлисидан эзилган ва нохуш кайфиятда чиққан Н.Ражабов ва И.Жабборов Тошкент кўчаларида алоҳида гуруҳ аъзолари томонидан қўлга олиниб, махсус самолёт билан Москвага келтирилади. Улар СССР ва Ўзбекистон ССР Олий Совети депутатлари бўлишса ҳам, совет режими депутат дахлсизлиги мақомига риоя қилмади. Шу тариқа Р.Нишонов томонидан Шароф Рашидовнинг муносиб шогирдларидан бири, кўпчилик Ўзбекистоннинг бўлғуси биринчи раҳбари деб қараётган Назир Ражабов илк марта сиёсий майдондан четлаштирилди.

Н.Ражабов 9 ой давомида (1988 йил 19 октябрь – 1989 йил 19 июль) Москвадаги Матросская тишина ва Бутирка қамоқхоналарида сақланди. Унга Гдлян томонидан туҳмат қилиниб, “пора олиш ва бериш” каби сохта айблар қўйилди.

Назир Ражабов ва Исмоил Жабборов қамоққа олинганлиги ҳақидаги хабарни мен “Маяк” радиостанцияси янгиликларида “Москва – Тошкент” поездида Тошкентга қайтаётганимда йўлда эшитдим. Ўша пайтда Тошкент давлат университети тарих факультети КПСС тарихи бўлимининг сўнгги V курс талабаси бўлган камина Москвадан қайтаётган эдим. Мен Орол денгизи тақдири масаласида КПСС МК Бош секретари М.Горбачёвга мурожаат қилиш учун Кремлга борган эдим. Бу хабар мени қаттиқ ларзага солди. Поезд қайсидир шаҳардаги бекатда тўхтаганда мен олиб чиққан “Правда” газетасининг 20 ёки 21 октябрь сонида ҳам бу даҳшатли хабар босилган эди. Ўша пайтда 26 яшар талаба ва комсомол йигит бўлган камина учун фамилиядошим Назир ака замонамиз сиёсий раҳбарларининг идеал тимсоли, биллурдек пок инсон, ўтюрак коммунист, яъни партия аъзоси эди. Наҳотки, совет давлати ва халқига фидокорона хизмат қилаётган, турли порахўр ва жиноятчиларни жазолаган, жамиятда ижтимоий адолат ўрнатишга интилаётган ҳамюртим, ажойиб инсон ва сиёсий йўлбошчи порахўр бўлса?! Мен ўша поезднинг ичида ҳам бир лаҳза бўлсин Назир Ражабовнинг жиноятчи эканлигига ишонмаганман. Мана шу воқеа ҳамда 1988 йил октябрда мен Москва ва Кавказда кўрган воқеалар айнан менинг сиёсий дунёқарашим ва ҳаёт йўлимни белгилади. КПСС тарихи

ихтисослиги бўйича бўлғуси мутахассис ва сиёсий партия ходими бўладиган мен ўзим яшаётган Совет Иттифоқи деган улкан мамлакат сиёсий раҳбариятидан ҳам, унинг раҳбар ва раҳнамо кучи бўлган коммунистик партиядан ҳам ҳафсалам пир бўлишига олиб келди. 1989 йил ёзида бўлган сиёсий воқеалар эса узил-кесил равишда мени сохта коммунистик ғоялардан демократик йўлга қайтишимга, Ўзбекистоннинг миллий манфаатлари учун имконият даражасида иш юритишимга сабаб бўлди. Орадан ўтган 35 йил давомида мен ўз демократик тамойилларимга содиқ қолдим. Бунда айнан Назир Ражабов фаолияти, унинг мураккаб тақдири ва кечмиши менга намуна бўлиб хизмат қилди...

Назир Ражабовнинг рафиқаси Қундуз Ражабова ўша мудҳиш кунларни хотирлар экан, туҳмат билан қамалган Назир Ражабовни қамоқдан озод қилиш учун СССР халқ депутатлари бўлган ўзбек зиёлиларидан ёзувчи Одил Ёқубов, академик Эркин Юсупов, журналист Аҳмаджон Мухторов ва бошқалар унга турли йўл-йўриқлар кўрсатиб, 20 нафар депутатнинг имзоси остида махсус хат билан СССР Бош прокуратурасига киришни ҳамда СССР Халқ депутатлари съездига мурожаат қилишни тайинлашади. Бироқ бу пайтда Ўзбекистон сиёсий раҳбариятидан ҳеч ким Назир Ражабовнинг тақдири билан қизиқмайди. Чунки бу пайтда Гдлян ва Иванов гуруҳи Ўзбекистонда И.Усмонхўжаев, О.Салимов, Р.Абдуллаева ва бошқа биринчи раҳбарлардан тортиб кўпчиликни қамоққа олган, “пахта иши”ни “ўзбеклар иши” сифатида кўрсатишаётган, республика сиёсий ҳаётида Р.Нишонов ва унинг югурдаклари ҳукмрон бўлган оғир ва даҳшатли йиллар эди.

Бироқ халқимиз айтганидек, ҳақиқат эгилса ҳам, букилса ҳам синмади, адолат тантана қилди. Назир Ражабов қамоқхонада 50 ёшини “нишонлаб”, тергов жараёнининг ўзида айби бўлмаганлиги сабабли 1989 йил 19 июлда озод қилинди. Совет Иттифоқи Бош прокуратураси 1989 йил 29 декабрда унинг жиноий ишини асоссиз деб топиб, барча ҳуқуқлари тикланишини маълум қилди ва ундан кечирим сўради. “Правда” газетасида 1990 йил 1 февралда журналист В.Артеменконинг бу ҳақда “Айбсиз, аммо...” деган махсус мақоласи чоп этилди .

Назир Ражабов 1989 йил ёзида Тошкентга қайтди. Бироқ республиканинг янги сиёсий раҳбарияти (у қамоқдан озод қилинишидан бир ой муқаддам Москвага ишга ўтган Рафиқ Нишонов ўрнига Ислом Каримов Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари қилиб сайланган эди), ҳолбуки, янги биринчи секретарь Н.Ражабовнинг талабаликдаги курсдоши ва тенгдоши бўлса ҳам унинг сиёсий майдонга қайтишига рўйхушлик бермади. Иттифоқ прокуратурасининг расмий қароридаги айрим бандлар ҳам бажарилмади. У ўзининг аввалги лавозимига қайта тикланмади. Лўнда қилиб айтганда, Назир Ражабовдан нафақат Ўзбекистоннинг эски раҳбарияти, балки мустақиллик арафаси ва мустақилликнинг дастлабки йилларидаги янги сиёсий раҳбарияти ҳам қаттиқ чўчиб қолган эди. Чунки Назир аканинг зуваласи пишиқ қорилган ҳамда нафси тўқ бўлиб, у ҳалол, виждонли, принципиал ва халқпарвар раҳбарлар сирасига кирган. Афсуски, XX

асрда Ўзбекистонда бундай сиёсий етакчилар жуда оз бўлган, улар ҳатто битта қўлнинг бармоқлари билан санарли даражада ҳам кам эди. Файзулла Хўжаев, Усмон Юсупов, Нуритдин Муҳитдинов, Шароф Рашидов... Яна борми?! Марҳамат, айтинг. Мен тарихчи сифатида бошқа бундай лидерларни билмайман...

Тарихдан маълумки, 1990 йил 18 февралда Ўзбекистон ССР халқ депутатлари ва маҳаллий советларга депутатлар сайланган кун бўлди. Ўзбекистонда сайлов тизимини демократиялаштириш мақсадида республика Олий Советига кўп мандатли округлар бўйича эксперимент сифатида сайлов ўтказилди. Бухороликлар ўз ўғлонларини (бу пайтда Назир Ражабов айни куч-ғайратга тўла, ҳали 51 ёшни ҳам тўлдирмаган паҳлавонкелбат инсон эди) Ўзбекистон ССР халқ депутатлигига номзод қилиб кўрсатганларида Тошкентда фаолият кўрсатаётган Марказий сайлов комиссияси бир қалқиб тушди. Назир Ражабовнинг Бухоро шаҳрида асосий рақобатчиси Бухоро давлат педагогика институти ректори, тарих фанлари доктори, профессор Фарҳод Қосимов бўлди. Тошкентдаги расмийлар исёнкор талабалар сиёсий қувғиндаги шахсга эмас, балки севимли ректорлари бўлган таниқли тарихчи олимга овоз беради, деб қаттиқ ишонган эдилар. Бухородаги расмий ҳокимият томонидан бутун куч ва эътибор, тарғибот ва ташвиқот эндиликда Марказнинг буйруғи билан (бу гал Марказ ролини Москва эмас, Тошкент бажарди) тарихчи олимни халқ депутати қилишга қаратилди. Бироқ бутун мамлакатда илк марта ўтказилган кўп босқичли ва кўп мандатли сайловда Назир Ражабов Бухорода учинчи турдан сўнг ғалаба қозонди...

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач ҳам, Назир Ражабов ўз салоҳияти ва даражасига мос иш билан таъминланмади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов талабалик дўсти Назир Ражабовга (ва яна бошқа ўнлаб қобилиятли раҳбар ходимларга ҳам!) сафдош ва ҳамкор сифатида эмас, балки рақиб ва ғоявий мухолиф сифатида қаради. Тошкентдан Бухорога фахрий бадарға қилинган Н.Ражабов 1991 – 1993 йилларда аввал ўзи ишлаган 163-қурилиш трестини бошқарди. Бироқ бу даврда, айнан жаҳон харитасида мустақил бўлган ёш Ўзбекистон давлатининг сиёсий ва ҳуқуқий асослари яратилаётган даврда Назир Ражабовга нисбатан турли таҳдидлар кучайди. Унинг фаолияти ва шахсий ҳаёти Каримов режими томонидан назорат остига олинди. 1993 йил декабрда Назир Ражабов Ўзбекистон халқ депутати бўлишига қарамасдан 2 ҳафта давомида мутлақо айбсиз ҳолатда қамоқда сақланди. Бу ҳақда ушбу сатрлар муаллифи Н.Ражабовнинг ўзидан ҳам, унинг яқин дўстларидан ҳам сўнгги ўн йиллар мобайнида кўп маълумотларни эшитган ва улар тарихчининг шахсий архивида сақланади.

Ниҳоят, Ўзбекистондаги сиёсат майдонидан бу гал иккинчи марта Ислом Каримов томонидан четлаштирилган Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши депутати Назир Ражабовга ўз туғилган юртида яшаш хавфли бўлиб қолди. У депутатлик мандатини топширишга мажбур бўлгач, 1994 – 1997 йилларда Москва шаҳрида яшаб, тадбиркорлик

фаолияти билан шуғулланди.

Хуллас, Назир Ражабов тадбиркор ва меценат бўлгач, сиёсат билан шуғулланишни тўхтатди. Бунинг эвазига у ва оила аъзолари Тошкент шаҳрида тинч ва хотиржам ҳаёт кечириш ва яшаш ҳуқуқини қўлга киритишди. Назир Ражабов 1997 йил баҳорида Москвадан Тошкентга қайтди ва тадбиркорлик фаолиятини ўз юртида давом эттирди...

Мен яқин чорак аср давомида Назир ака билан у кишининг Тошкент шаҳри ҳамда Дўрмонда жойлашган хонадонларида кўп марта суҳбат қурганман. Бизнинг биринчи учрашувимиз "Тошкент" меҳмонхонаси олдидаги кафеда бўлган эди. Назир Ражабовнинг гурунгларини, ўзаро мулоқотларни мен ҳеч нарсага алишмайман. Бу суҳбатларда сўз кўпроқ ўзбек халқининг яқин ўтмиш тарихи, совет ҳокимияти йилларида биз қўлга киритган ютуқлар ва йўқотган қадриятларимиз, миллий арбоблар фаолияти, адабиёт ва санъат тўғрисида борган. Мен кўп қисташимга қарамай Назир Ражабов ўз хотираларини ёзишлари кераклиги фикримга ёки диктофонга ёзиб олишимга розилик бермаганлар. Бироқ ўзаро суҳбатлар асносида мен кўп нарсаларни қоғозга туширганман. Мазкур мақолани ёзишда ўша суҳбатлар ҳам қўл келди.

2019 йил майда Назир Ражабов таваллудига 80 йил тўлди. Камтарин ва беназир Назир ака (мен ҳеч қачон у кишини бобо дея олмайман!) бу қутлуғ тўйни оила аъзолари, ўз яқинлари, дўстлари ва шогирдлари қуршовида "Саёҳат" ресторанида элга ош бериб ўтказдилар. Ўша куни Назир Ражабов ҳақида тайёрланган ҳамда "Тафаккур" нашриётида чоп этилган "Ҳаёт ва ирода" китоби тўпланганларга тақдим этилди. Бу китобда академик Тўра Мирзаев мухтасар сўзбоши ёзганлар. Ўзбекистон халқ шоирлари Жамол Камол ва Ҳабиб Саъдулла Н.Ражабовга бағишланган ўз шеърларини киритганлар. Иброҳим Ҳаққулнинг "Қалб ва қисмат" эссеси ҳамда бошқа таниқли инсонларнинг дил сўзлари китобнинг салмоқли саҳифаларини ташкил қилади. Каминанинг 2021 йилнинг Наврўз кунида эса бу буюк инсонга бағишланган "Назир Ражабов" китоби нашр этилди.

Адабиётлар

Ҳаёт ва ирода [Назир Ражабов ҳақида мажмуа]. Масъул муҳаррир: Иброҳим Ҳаққул. –Тошкент: "Тафаккур", 2019.

Ражабов Қ. Назир Ражабов. – Тошкент: Bodomzor invest, 2021. – Б.24.

Мирзаев Т. Эл ва юрт фарзанди //Ҳаёт ва ирода [Назир Ражабов ҳақида мажмуа]. Масъул муҳаррир: Иброҳим Ҳаққул. –Тошкент: "Тафаккур", 2019. –Б. 4.

Қаранг: Ражабов Қ., Бобомуродов К. Шофиркон тумани тарихи. – Тошкент: "Tafakkur", 2015. –Б. 70 – 71; Ражабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. –Тошкент: "Tafakkur", 2016. –Б. 312 – 313.

Артеменко В. "Не виновен..."//"Правда" (Москва), № 32. 1 февраля 1990 г.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

DEVELOPMENT OF COORDINATION ABILITIES OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN USING THE CIRCULAR TRAINING METHOD

Akbarov Sherzod,
Karshi State University, Independent Applicant

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING KOORDINATSION QOBILIYATLARINI AYLANMA MASHG'ULOT USLUBI YORDAMIDA RIVOJLANTIRISH

Akbarov Sherzod Ahrorovich,
Qarshi davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi

РАЗВИТИЕ КООРДИНАЦИОННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА КРУГОВОЙ ТРЕНИРОВКИ

Акбаров Шерзод Ахрорович,
Каршинский государственный университет, соискатель

Abstract. The article describes a technique aimed at developing the coordination abilities of primary schoolchildren's by circular training using sensitive periods of their physical development. This improved technique can be effectively used in physical education lessons and in sports sections for the development of coordination abilities of children.

Key words: coordination abilities, circular training method, sensitive periods, primary schoolchildren, physical education lesson.

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari jismoniy rivojlanishining sensitiv davrlaridan foydalangan holda ularning koordinatsion qobiliyatlarini aylanma mashg'ulot uslubida maqsadli rivojlantirishga yo'naltirilgan metodika bayon qilingan. Ushbu takomillashtirib ishlab chiqilgan metodikadan jismoniy tarbiya darslari va sport to'garaklarida bolalarning koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirishda samarali foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: koordinatsion qobiliyatlar, aylanma mashg'ulot uslubi, sensitiv (sezuvchan) davrlar, boshlang'ich sinf o'quvchilari, jismoniy tarbiya darslari.

Аннотация. В статье изложена методика, направленная на развитие координационных способностей учеников начальных классов методом круговой тренировки с использованием сенситивных периодов их физического развития. Данная усовершенствованная методика может быть эффективно использована на уроках физической культуры и в спортивных секциях для развития координационных способностей детей.

Ключевые слова: координационные способности, метод круговой тренировки, сенситивные периоды, ученики начальных классов, урок физической культуры.

Today, in our country, the development of mass sports organized at the initiative of our President Sh.M. Mirziyoyev, aimed at creating a culture of a healthy lifestyle among the population, involving all segments of the population, especially young people, in physical education and sports, the perfect generation, its physical development testifies to care of our government.

The sphere of physical education in the activities of secondary educational institutions of our country is to improve the health of children and adolescents by improving their physical fitness, using new effective methods. Proceeding from this, it can be said that in the system of physical education and sports of our independent country, increasing the general level of physical training of schoolchildren through the development of motor qualities has become essential.

The educational process of general secondary education schools provides for the formation of basic physical training, the formation of the fund of necessary movement abilities and competencies in schoolchildren's, and their harmonious development in all aspects. Physical fitness is a necessary component of health, and its improvement is one of the main tasks of school physical education classes[1].

Due to various reasons, it is not possible to conduct physical education classes every day of the week. Therefore, in order to improve the physical education of schoolchildren's, many experts suggest the use of circular training methods for the maximum goal-oriented development of physical qualities [5].

Circuit training is an organized and methodical form of physical exercises, which are mainly aimed at the collective development of movement qualities, the development of several muscle groups is performed in turn. The main task of circuit training is to develop movement qualities of the person engaged in a strict selection of individual exercises within a limited time. These activities have a beneficial effect on the general physical fitness, mental state and health of schoolchildren's [2, 6].

In the main part of the lesson, taking into account the sensitive periods of physical development, the rapid development of the coordination abilities of school-aged children by effectively using circular training exercises allows to increase the motor intensity of physical education classes, improve the quality of education, and increase work productivity [3, 4].

The purpose of the study. Development of proposals and recommendations on the use of circular training exercises for the development of agility qualities of young schoolchildren's in physical education classes.

Organization and conduct of pedagogical experience.

Before the start of the experiment, the first graders were examined and the following tests were used to determine and evaluate the level of development

of their coordination abilities:

1. 3x10 m shuttle run (assessing the qualities of agility and quickness of children's);

2. Jump forwards (assessment of coordination abilities, quality of agility, ability of vestibular stability, three attempts were made, the best result was taken into account);

3. Throwing a tennis ball for accuracy, cm (assessment of coordination abilities, accuracy, three attempts were made, the best result was taken into account);

4. Catching the ball by throwing it up (1.5-2.0 m), times (assessment of coordination abilities, two attempts were made, the best result was taken into account);

5. Hitting the ball on the ground and carrying it around 3 beams (the distance between each beam is 2.5 m), sec (assessment of coordination abilities);

6. Jumping on two legs with a rope, (assessment of the quality of agility, three attempts were made, the best result was taken into account);

Before conducting the tests, schoolchildren's were informed about the purpose of control tests, the technique of correct performance of control exercises was explained and demonstrated to them.

All participants of the experiment (n=48) were divided into two groups: «EG» - experimental group and «CG» - control group. The number of children in each class is equal (n=24), as many children participated in «EG» as in «CG». Physical education classes at «CG» were held based on the traditional school program. At «EG», physical education classes were held based on the program developed and proposed by us.

The results obtained at the beginning of the experiment in the two groups «EG» and «CG» did not reliably differ from each other in terms of physical fitness indicators, both in boys and girls. These data indicate that schoolchildren's with the same physical fitness were selected for the control and experimental groups.

Experimental work was carried out in the 2021-2022 (October-December) school year in the first grades in secondary school No. 1 in Karshi district. 7-9 year old first graders took part in the experiment; control class (2-A – 24 people), experimental class (2-B – 24 people). The lessons of the control group were conducted under the guidance of a physical education teacher based on the traditional physical education program.

The experimental group was taught the same program, but in the main part of the lesson, the methodology developed by us was introduced. In the main part of the lesson, the developed methodology included the execution of exercises in one series (rotation) based on the 3rd option of the extensive-interval rotational training method for the development of coordination abilities for 6 minutes. 30 seconds were spent on each exercise, 30 seconds of rest between them, and 1-2 minutes between sets of exercises. Every week a new exercise was introduced, which means that the exercises became more difficult. One round consists of 6 stops. The duration of this method is a minimum of 16 lessons (8 weeks), 2 consecutive lessons per week, which is a completed cycle according to the extensive-interval method of circuit training. During the academic year, the number of cycles is - minimum 3, -

maximum 4.

The circuit training complex included the following exercises:

1st stop.

Shuttle run 3x5 m, sec; Shuttle run 3x6 m, sec; Shuttle run 3x7 m, sec; Shuttle running 3x8 m, sec; Shuttle run 3x9 m, sec; Shuttle running 3x10 m, sec (the distance is increased every week).

2nd stop.

The initial state , sitting and leaning forward, leaning on the hands. Jump forward and take over the initial state.; i.e., sitting and holding the palms of the feet with the hands. Jump forward and take over the initial state.; i.e., sitting on the feet. Jump forward and take over initial state.; i.e., kneeling. Jump forward and take over the initial state.;., sitting and leaning on the arms from the side. Jump forward and take over the initial state.; initial state., kneeling and leaning on hands. Jump forward and take over the initial state.; i.e., half-sitting with hands on knees. Jump forward and take over the initial state.; initial state., stand up. Take a step forward and master the initial state. (every week the exercises become more difficult).

3rd stop.

a).The initial state., two schoolchildren's face each other at a distance of 5, 8, 10, 12, 15 m (the distance is added every week). Throwing a tennis ball accurately into the partner's hands with one hand and catching the ball thrown by the partner.

b). The initial state., stand at a distance of 5, 8, 10, 12, 15 m (the distance is added every week) to the basketball board. The tennis ball is thrown to the basketball board with one hand and touched, the partner takes the returned ball and throws it to the basketball board, etc.

4th stop.

The initial state, volleyball in hand. Throwing the ball up with two hands 15-30-50-80-1.0-1.20-1.50-2.0-3.0 cm (the height increases every week). (without leaving a circle with a diameter of 1.0 m).

5th stop.

The initial state, basketball in hand. Jump with one hand hitting the ball on the ground; jump with the right and left hand hitting the ball on the ground; walking back and forth and jumping with the right and left hand hitting the ball on the ground; spinning and jumping with the right and left hands hitting the ball on the ground; jump with the right and left hand hitting the ball on the ground; jumping with the right and left hand to the knee, waist, and chest, hitting the ground; moving around 2 obstacles by hitting the ball on the ground with right and left hand; hit the ball on the ground with right and left hand and go around 3 obstacles (every week the exercises become more complicated).

6th stop.

a). The initial state: Standing as if holding a rope in the hand. Stepping over the rope, jumping on two and one leg, imitating the movements of jumping by crossing the legs and writing between them;

b). The initial state: rope in hand, passed behind legs. Walking with rope, skipping; jumping lightly on tiptoes; jumping alternately with straight and bent legs; jumps 3 steps forward and 3 steps back; high jump; jumping to the sides on a pair of legs; alternating jumps from foot to foot (every week the

exercises become more complicated).

According to the results of the data obtained after the pedagogical experiment (Table 1), it can be noted that boys and girls of the CG group engaged in the traditional program had a relative increase in the results of physical fitness indicators, but there were no reliable statistical differences (r>0.05). . These data support the evidence of unreliability of improvement in outcomes within the control group during the experimental period. In this way, it can be noted that the traditional system of conducting physical education classes has a negligible effect on the development of coordination abilities of children of junior school age.

In the course of the pedagogical experience, the results of the physical training of the boys and girls of the EG, who were engaged in the improved methodology of developing coordination abilities using the circular training method, taking into account the sensitive periods of physical development in the physical education classes, were obtained at the end of the pedagogical experience, and the results of their physical training are described below (Table 2 clearly shows that the level has improved significantly.

During this experiment, in EG, where an experimental program was introduced using a rotating training complex aimed at developing coordination abilities, there was a significant increase and improvement of the results in three of the 6 tested indicators to determine the development of coordination abilities, and reliable statistical differences were shown (r<0.05), and in three tests: 3x10 m shuttle run, ball throw and jump rope tests, more reliable shifts occurred and more reliable statistical differences were shown (r<0.01).

Table 1

Dynamics of physical fitness indicators of children of the control group during the research period

№	Control Tests	Gender	Before the experiment	V%	After the experiment	V%	t	p
			$\bar{x} \pm \sigma$		$\bar{x} \pm \sigma$			
1.	Shuttle run 3x10 m, sec	B	10,94±0,43	3,9	10,78±0,40	3,7	0,94	>0,05
		G	11,42±0,40	3,5	11,25±0,38	3,4	1,07	>0,05
2.	Forward rolls (3 times), sec	B	9,54±0,43	4,5	9,40±0,48	5,1	0,75	>0,05
		G	9,93±0,53	5,3	9,81±0,46	4,7	0,59	>0,05
3.	Tennis ball throwing for accuracy, cm	B	95,8±7,88	8,2	93,6±7,90	8,4	0,68	>0,05
		G	90,2±10,5	11,6	87,7±9,7	11,1	0,61	>0,05
4.	Catching the ball by throwing it up (1,5-2,0 m), times	B	19,5±2,25	11,5	20,4±2,10	10,3	1,01	>0,05
		G	18,1±2,43	13,4	19,0±2,40	12,6	0,91	>0,05
5.	Hitting the ball on the ground and carrying it around beams, sec	B	27,92±1,52	5,4	27,41±1,54	5,6	0,68	>0,05
		G	28,85±1,83	6,3	28,32±1,90	6,7	0,70	>0,05
6.	Skipping rope (30 sec), times	B	10,2±2,67	26,2	10,7±1,83	17,2	0,54	>0,05
		G	12,6±2,85	22,6	13,4±2,49	18,5	0,76	>0,05

Table 2

Dynamics of physical fitness indicators of children of the experimental group during the research period
[number of boys-12; number of girls-12]

2.	Forward rolls (3 times), s	B	9,61±0,48	5,0	9,11±0,40	4,4	2,77	<0,05
		G	10,03±0,54	5,4	9,43±0,47	5,0	2,90	<0,05
3.	Tennis ball throwing for accuracy, cm.	B	96,5±8,82	9,1	89,5±5,54	6,2	2,32	<0,05
		G	91,3±10,0	11,0	83,7±6,8	8,1	2,18	<0,05
4.	Catching the ball by throwing it up (15-20 cm.), times	B	19,1±2,17	11,4	22,2±1,94	8,7	3,69	<0,01
		G	18,5±2,83	15,3	21,9±2,09	9,5	3,35	<0,01
5.	Hitting the ball on the ground and carrying it around beams, sec	B	28,22±1,51	5,4	26,67±1,00	3,7	2,96	<0,05
		G	29,13±2,25	7,7	26,90±1,53	5,7	2,84	<0,05
6.	Skipping rope(30 sec.), times	B	9,8±2,75	28,2	13,5±2,08	15,4	3,77	<0,01
		G	12,3±2,33	19,0	15,8±1,88	11,9	4,05	<0,01

Conclusion. As a result of the research, evidence was obtained that allows for a positive evaluation of the recommended methodology for the development of coordination abilities affecting the level of physical fitness of children of junior school age.

By comparing the results of the conducted pedagogical experience with the effectiveness of the traditional and improved methodology developed by us according to the results of the control tests, it can be said that the introduced methodology is more reliable in the development of coordination abilities in 7-9-year-old schoolchildren's (r□0.01; r□0.05) and had an effective effect.

In this way, the results of the pedagogical experiment allow us to conclude that the proposed method improved by us with the help of the 3rd variant of the extensive-interval method of circular training aimed at the development of coordination abilities, provided more serious changes in the physical fitness indicators of 7-9-year-old children.

References:

1. Goncharova O.V. Development of physical abilities of young athletes. Study guide. - T., ITA-Press ed., 2018. - 172 p.

2. Gurevich I.A. 1500 exercises to simulate circuit training. 2nd ed., Minsk, 1980. - 256 p.

3. Guba V.P. Sensitive periods of development of children. Definition of sports talent: monograph / V.P. Guba (ed.), L.V. Bulykina, E.E. Achkasov, E.N. Bezuglov. - M.: Sport, 2021. - 176 p.

4. Lyakh V.I. Coordination abilities: diagnostics and development. - M.: TVT Division, 2006. - 290 p.

5. Salamov R.S. Theory and methodology of physical education. Textbook. Volume 1 T., ITA Press, 2018. 296 p.

6. Sholix M. Circuit training. / M. Sholix; obshch.ed. and predislovie L.P. Matveeva; per. s nemetskogo L. M. Mirskogo. -2-e izd., stereotype. - M.: Sport, 2021.-216 p.

O‘ZBEK TILIDA APOTROPEIK SEMANTIKALI ANTROPONIMLAR TASNIFI

Allamuratova Xosiyat,
Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada antroponimlarning xalq madaniyati va etnografiyasi bilan bog‘liq jihatlari, ya’ni bolaga asrovchi, himoya qil uvchi ismlarning qo‘yilishi masalalari yoritilgan. Shuningdek, apotropeik ismlarning semantikasi, etnolingvistika va lisoniy tizimda tutgan o‘rni o‘zbek antroponimlari misolida yoritiladi. Maqolada kishilarning qadimdan so‘zning magik kuchga egaligiga ishonish, shaxs ismi uning taqdiriga ta’sir qilishiga ishonib qo‘yilgan antroponimlarning motivatsion xususiyatlari hamda ularning guruhlari ham tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: apotropeik ismlar semantikasi, yovuz kuchlardan asrovchi nomlar, xunuk ismlar, tuban ismlar, himoya nomlari.

КЛАССИФИКАЦИЯ АНТРОПОНИМОВ С АПОТРОПЕИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКОЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Алламуратова Хосият,
Преподаватель Термезского государственного университета

Аннотация. В статье освещаются аспекты антропонимов, связанные с народной культурой и этнографией, то есть вопросы присвоения ребенку оберегающых и охранительных имен. Также на примере узбекских антропонимов освещается семантика апотропеических имён, их роль в этнолингвистике и языковой системе. В статье анализируются вера в магическую силу слова, мотивационные характеристики антропонимов и их групп, которые считают, что имя человека влияет на его судьбу.

Ключевые слова: семантика апотропеических имён, оберегающие имена от злых сил, уродливые имена, базовые имена, защитные имена.

CLASSIFICATION OF ANTHROPONYMS WITH APOTROPEIC SEMANTICS IN THE UZBEK LANGUAGE

Allamuratova Khosiyat,
Lecturer at Termez State University

Annotation. The article highlights aspects of anthroponyms associated with folk culture and ethnography, that is, the issues of assigning protective and protective names to a child. Also, on the example of Uzbek anthroponyms, the semantics of apotropaic names, their role in ethnolinguistics and the language system are highlighted. The article analyzes the belief in the magical power of the word, the motivational characteristics of anthroponyms and their groups, who believe that the name of a person affects his fate

Keywords: semantics of apotropaic names, protecting names from evil forces, ugly names, base names, defensive names.

Kirish. Ismlar o‘tmishda ko‘p asrlar davomida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan va bizga tarixiy-lisoniy boylik sifatida yetib kelgan ulkan madaniy va ma’naviy qimmatga molik bo‘lgan lug‘aviy qatlamdir. Ismlarning yaratilishida o‘zbek xalqining o‘tmish-tarixi, orzu va intilishlari, ijtimoiy va diniy-falsafiy qarashlari, rasm-u odatlari, e’tiqod va ishonchi o‘z ifodasini topgan. Mana shu ma’noda ismlar tilning boshqa bir qator qatlamlari kabi o‘zbek xalqi ma’naviy qadriyatining tarkibiy qismidir. Ismlarning yaratilishida o‘zbek xalqi o‘tmishining tarixi, orzu va intilishlari, ijtimoiy va diniy-falsafiy qarashlari, rasm-u odatlari, e’tiqod va ishonchi o‘z ifodasini topgan. Mana shu ma’noda ismlar tilning boshqa bir qator qatlamlari kabi o‘zbek xalqi ma’naviy qadriyatining tarkibiy qismidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Antroponimlarni keng ko‘lamda tahlil qilish mamlakatimizda XX asrning 70-yillaridan amalga oshirilgan tadqiqotlar asosida rivojlandi. E.Begmatov [1], G‘.Sattorov [2], R.Xudoyberganov [3], S.Kenjayeva [4] kabi olimlar olib borgan tadqiqotlar asosida antroponimika sohasi takomillashdi. Ammo o‘zbek antroponimikasida apotropeik nom va ismlarning tadqiqiga bag‘ishlangan tadqiqotlar yetarli emas, zero, bugungi o‘zbek lingvomadaniyatida ushbu tadqiq obyekti bilan bog‘liq nazariy asosni shakllantirishga yetarlicha sabablar mavjud. Jahon tilshunosligidan farqli, o‘zbek tilshunosligida bu toifadagi ismlarni ifodalovchi alohida termin mavjud emas: umumiy holda, apotropeik nomlar alohida olingan atoqli otlar, muayyan tasviriy vositalar hamda etnografizmlar sirasida o‘rganiladi. Binobarin, mazkur maqolamiz apotropeya hodisasining o‘rganilish metodologiyasi hamda uning xalq etnomadaniyati, tilida tutgan o‘rnini yoritishga bag‘ishlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Apotropeik nomlar mavzusini yoritishda lingvistik tavsiflash, lug‘aviy-ma’noviy, qiyosiy-tarixiy, etimologik, struktural, tipologik-tasnifiy, sotsiolingvistik, lingvomadaniy va etnografik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Apotropeya dastlab etnografik tushuncha hisoblangan. «Etnografik tushunchalar va atamalar kodeksi» da apotropeyaga «inson, hayvonlar, o‘simliklar, narsalar va binolarni yovuz kuchlarning zararli harakatlaridan himoya qiladigan narsa, belgi, harakat yoki holat, so‘z, ibora, tovush, hid (ruhlar, xudolar, yovuz ko‘z, sehrgarlik)”, deya izoh beriladi. Qadimgi yunonchadan (topos) so‘zma-so‘z tarjima qilinganda, «baxtsizlikning oldini olish», «yovuzlikni rad etish» degan ma’nolarni anglatadi. Qadimgi yunon madaniyatida turli xil qo‘rqinchli tasvirlar (sherlar, gorgonlar, griffinlar, falluslar va b.) ko‘rinishida namoyon bo‘lgan yovuz ruhlarni odamlardan haydab chiqaradigan, uylarini, ekinlari va hayvonlarini himoya qiladigan afsonaviy narsalarni apotropeyonlar deb nomlangan.

Etnografiya va onomastikaga oid adabiyotlarda «asrovchi nomlar», «himoya nomlari», «tuban nomlar», «xunuk ismlar» kabi tushunchalar mavjud. Qadim davrlardan beri ota-onalar o‘z farzandini qandaydir dushmanlardan himoya qilib kelgan. Bunday harakat chaqaloqqa beriladigan ismda ham ifodalangan. Bunda bolaning dushmani deb bilingan yovuz

kuchlarni boladan uzoqlashtirish ko‘zda tutilgan. Shu sababli bolani yomon, xunuk, yoqimsiz, bu bola bizning bolamiz emas, uni topib, sotib olganmiz kabi tavsiflashgan. Bu choralar tufayli bola irodali, u yovuz kuchlar hujumiga bardosh bera oladi, deb umidlanish va o‘shanga mos ravishda chaqaloqni mahkam, mustahkam narsalarga qiyoslash alohida o‘rin tutgan. Ushbu tushuncha va tasavvurlar motiv rolini o‘ynagan ismlarni keltiramiz:

1) bola e’tiborga arzimas, xunuk, yomon deb tasvirlangan: Dunbay (arzimas), Devona, Yomon//Jaman, Yomonbola//Jamanbola, Yomonqul// Zabunboy (arzimas), Zalil (tuban), Sanor (balchiq, iflos), Tasqara (xunuk), Turob (tuproq), Cho‘tir.

N.B.Aldarova buryat antroponimiyasidagi “himoya nomlari” haqida yozar ekan, Muuday, Muuxan, Muutxa (yomon) ismlarini tilga oladi [5, C. 6].

T.Kusimovaning yozishicha, boshqirdlarda bolaga qirq kun ichida ism berilmasa, u ism so‘rab yig‘laydi degan ishonch mavjud. Ushbu muallif boshqird tilidagi Sotibaldi, Saylik, Satilg‘an, Tapildi, Tabish hamda Torson, Tərok (Turoq), Isən, Isənbikə, Isənsura, Terag‘ol ismlarini «himoyalovchi nomlar» qatoriga kiritadi. U ushbu motivli ismlar qatoriga Bukbash, Buksibay, Buksa, Buktiy, Kildebukbasar (buk – kal), Ketkenə, Selegay (so‘lakay), Sasikg‘ol (Sassiqqul), chuvash tilidagi Sassikbash, Yamantay, Yamankay, Yamaka ismlarini ham kiritadi [6, C. 11-13].

2) bola irodali, mahkam, mustahkam, yovuz kuchlar havfiga bardosh bera oladi, deb tasavvur qilingan hamda u o‘shanday narsa va qurollar nomiga qiyoslangan:

– toshga: Toshbadal, Toshbeka, Toshboy, Toshbibi, Toshbolta, Toshbosh, Toshjigit, Toshgul va b.;

– po‘latga: Po‘lat, Po‘latturdi, Po‘latoy, Po‘latgul, Bekpo‘lat va b.;

– temirga: Temir, Temira, Temirbek, Temirberdi, Temirpo‘lat, Temirtosh, Temirqo‘zi va b.;

– ba’zi mustahkam buyum va qurilmalarga: No‘xta, Sovut, Sovutboy, Boltaboy, Bolg‘aboy, O‘roqboy va b.;

– ba’zi mustahkam o‘simliklarga: Archa, No‘xat, Yovshon, Yovshanboy va b.

E.Begmatov o‘z ishlarida yuqoridagi ismlarni berishda kishilar amal qiladigan ba’zi etnografik udumlarni A.L.Troitskaya ma’lumotiga asoslanib keltirgan. Masalan, Qoramurt va sayramlik o‘zbeklar bolaga tosh, temir so‘zidan hosil qilingan ismlar berar ekan, quyidagi iboralarni aytishgan:

Toshdek bo‘lsun, temirdek bo‘lsun.
Itday tishlab tursun.

Yoki:

Toshdek qil, temirdek qil, sutiga ega qil [7, Б. 20-21].

Ba’zi hollarda «mahkam», «mustahkam», «qattiq» ma’nosini anglatadigan so‘zlardan ism hosil qilinganini ko‘ramiz: Mahkam, Mahkampo‘lat, Mahkamqul, Mahkamtosh, Mekkamoy, Mahkamoy.

A.Shayxulov tatar va boshqirdlarda bola uzoq umr ko‘rsin degan niyatda Biktash (Bektosh), Aytimer (Oytemir) ismlari beriladi deb yozadi [8].

3) bola yoqimsiz, bemaza deb tasvirlangan va ism achchiq narsalar nomidan hosil qilingan. Shunday qilinsa, bola dushmanlari unga yaqinlashmaydi deb hisoblangan: Anzur, Anzura (piyoz), Affon (badbo‘y), Norachchiq, Piyozbek, Piyozgul, Sarimsoq, Tolhak (achchiq kakra), Turishboy (achchiq).

Oltoylar bolaning dushmanini aldash uchun bolaga ataylab xunuk ismlar berishadi. Shunday qilinganda yovuz kuchlar bolaga e’tibor bermaydi deb hisoblashadi: Tezek (tezak), Sirke (gnida – bit tuxumi), Iyt-Kulan (Itqulon) [9, C. 23].

Tatar antroponimisti professor G.Sattarov chaqaloqni turli balo-qazolardan saqlash motiviga oid ismlar deb Yomon, Yomonbika, Aldar, Achchiq, So‘g‘on (piyoz), Sarimsoq, Basar (tog‘ sarimsog‘i), Sassiq, Sassiqbosh, Otsiz, Urkəsh (hurkmoq), Urkish // Qo‘rqi sh nomlarini keltiradi. Shuningdek tatar tilidagi Qoldi, Qoldiboy (og‘ir kasaldan sog‘ qoldi), Tirilgan (sog‘ qolgan), Omonqoldi, Sog‘qoldi, Najot ismlari motivida ham bolani kasallikdan himoya qilish maqsadi yotadi [10, Б. 91-92, 180]. A.Idrisovning yozishicha, qirg‘izlarda bolaga ko‘z tegmasin, yomon niyatli kishilar nazaridan bola uzoq bo‘lsin deya, xunuk ma’noli ismlar qo‘yiladi: Bokmurun, Bokbasar, Itbay, Kuchukbay kabi [11, C. 50].

T.Januzaqov fikricha, qozoq tilidagi Kiyozbay (Kigizbay), Jundibay (Junlibay), Eynek, Sheynek, Shinibek, Orindik, Otinshi (O‘tinchi) ismlari ham bolani ko‘z tegish, o‘limdan asrash uchun qo‘yiladi [12, Б. 41].

Turkman antroponimiyasida o‘tmishda udum bo‘lgan Tirrik, Kirli, CHər, Tezek, Deli, Kurre, Eshek, Tiken, Gizgan, Sarimsak, Italmaz, bola uzoq kasal bo‘lib qolganda beriladigan Gechmish, Achil, θre (O‘rlasin), Doduk, Yanildi ismlari ham bolani bevaqt o‘limdan asrashga qaratilgan [13, Б. 15-16].

Mo‘g‘ullar bolani yomon ko‘zdan, yovuz kuchlardan asrash uchun Ənəbish («bu boshqa»), Xunbish (odammas), Nərguy (ismsiz, nomsiz), Xulgana (sichqon) deb nomlashadi. Tuvaliklar yovuz kuchlar bolani topa olmasin deb uning asosiy ismini yashirishadi va bolani yoqimsiz ismlar bilan (Bagay-ool – yomon bola, Miyyak-ool – iflos bola kabi) bilan atashadi [9, C. 306];

4) bola o‘zi tug‘ilgan oilaga aloqasi yo‘q, u begona, boshqaning farzandi yoki «sotib olingan», «topib olingan» deb tasvirlangan. Bolaning dushmanlarini aldash, adashtirish, boladan uzoqlashtirish uchun shunday qilingan. Bu quyidagi nomlar motivida aks etgan: Begona, Bo‘lak, Bo‘lakboy, Bo‘lakberdi, Bo‘lakqul, Digar (o‘zga), Yanglish, Musofir, Musofira, Muhojir, Muhojira, Tabdil, Tabdila (almashtirilgan), Tog‘ay, Tog‘aymurod, Tog‘aygul, Tog‘ayqiz (tog‘asi uyida tug‘ilgan), O‘lja, O‘lpon.

Bolani «topib olingan», «sotib olingan» deb tasvirlash odati hamda bolaga o‘shanga mos ismlarni tanlashda bajarilgan rasm-rusmlar, udumlar ba’zi etnografik adabiyotlarda, shuningdek, E.Begmatovning ishlarida atroflicha yoritilgani uchun ularga batafsil to‘xtashni lozim topmadik.

Qayd qilingan odatga ko‘ra, quyidagi ismlarda chaqaloq topib yoki sotib olingan deb tasvirlanadi: Sotiboldi, Sotimbika, Sotgul, Sotilg‘on, Sotimxon, Sotqil, Sotqinoy, Sotqinqul; Topildiq, Topdiq, Topilg‘on, Topildi, Topiboldi;

5) ba’zi ismlarda «bola himoya ostiga olingan», «u yashiringan, berkitilgan,

xavf-xatardan to‘silgan» deb tasvirlanadi va unga o‘sha ishonchlarni ifoda etuvchi ismlar beriladi: Berk, Berkli, Berkboy, Izolat (himoyali), Mahsura (to‘silgan), Mahrusa (himoyali), Osim, Osima (qo‘riqlangan), Tabiya (himoya qilingan), Chimmat, Chimmatoy (to‘silgan), Qo‘riqboy (himoyalangan), Himoyat (himoyalangan) va b.;

6) avvalgi bolalari turmasdan nobud bo‘lavergan oilalarda navbatdagi chaqaloqni o‘sha turmagan farzand o‘rniga, evaziga berilgan bola deb ta’riflashgan va o‘shanga mos ravishda ism tanlangan: Avaz, Avazoy, Avazbadal, Avazberdi, Avazxon, Badal, Badalbibi, Badaljamol, To‘labbergan, To‘lagan, To‘lamish, To‘landi, To‘lov, To‘lan, O‘tagan, O‘tabbergan, O‘tal, O‘talsin, O‘talmish, O‘taxol.

Bolasi turmasdan o‘lavergan oilalarda navbatdagi chaqaloqni uydan ketib, boshqa joyda tug‘ish odati bo‘lgan. Ism mana shu holatga mos ravishda tanlangan. Masalan, qirg‘izlarda Kachkin, Kachkinbay ismlari mana shu ma’noda. A.Idrisov yo‘lda tug‘ilgan bola Jolchubay, Jolon deb nomlanishini keltirgan [11, Б. 51].

Sh.Japarov bolasi turmasdan o‘lavergan oilalarda navbatdagi chaqaloqni o‘limdan himoya qilish maqsadida Satkin (Sotgin), Alipsatar, Taabaldi (Topiboldi), Adashkan, Adashma Satibaldi, ismlari berish udum ekanini yozgan. U Tilapoldi, Tilegen, Suran, Surandi, Surabaldi, Asiran, Asirandi nomlarini ham ushbu motiv bilan bog‘lab izohlagan [14, Б. 47-48].

Adigeylar bolasi o‘laversa, navbatdagisini Byagoz (ajdaho), Guchip (Temir qalb), Tetschet (oyoqqa turish, sog‘ayish), Uchujuk (oyoqqa turgan o‘g‘il), Alid (ular bu bolani xohlamaydi), Ramipe (kutilmagan) kabi himoya nomlaridan foydalanishadi. Arablar yovuz kuchlarni adashtirish, aldash, norasidadan uzoqlashtirishni ko‘zda tutib chaqaloqni Kabixa (bemaza), Murra (achchiq), al-Xanash (ilon), Shabat (tarantul), Yamut (u o‘ladi) kabi nomlaydi. Yovuz kuchlarni chalg‘itishga intilish odati vyetnamlarda ham bor. Ular bu maqsadda chaqaloqni Et (baqa), Zyun (qurt), Txeo (rubets) deb atashadi, Mandingolar tilida janubiy Sudanlar Vatva (krokodil) demakdir [9, C. 14, 47, 99, 204];

7) ba’zi ismlarda chaqaloq Allohdan iltijolar qilib so‘rab olingan bola, uni Alloh o‘zi asraydi (Asra, Asron, Qo‘rchiboy - ehtiyotlash) deb tasvirlanadi va bolaning sog‘u salomat yashab ketishiga umid qilinadi. Niyoz, Niyozbeka, Niyozberdi, Niyozgul, Niyozoy, Xudoybergan, Egamberdi, Darig‘ (nadomat), Tokay va b.;

8) go‘dak dushmanlarini cho‘chitish, qo‘rqitish uchun bola ular xavfiga javob bera oladigan imkoniyatlarga ega deb tasvirlangan hamda chaqaloq mag‘rur, o‘jar ma’noli ismlar bilan atalgan: Asov, Asovboy (tutqich bermovchi), Inod (o‘jar, qaytmas, sarkash), Kibriyo, Kibriyoniso (mag‘rur, ulug‘lik), Masar (viqorli), Mag‘rur, Mag‘rurboy (viqorli, ulug‘vor), Sarbaland (boshi falakda bo‘lgan, mag‘rur), Faxriniso (mag‘rur ayol), Faxrixon, Faxriya, O‘jarboy, O‘jarberdi, O‘jarqul (qaytmas, o‘z so‘zida turuvchi), Qaysar (o‘jar, mahkam), Qaytmas (o‘jar, bir so‘zli) kabi;

9) chaqaloqning umri uzoq bo‘lsin degan niyatda ba’zan bolaga uzoq umr tushunchasini anglatadigan Momogul, Zol, Zoliya (keksa), Cholboy

kabi ismlar berilgan.

Ismlarning paydo bo‘lishidagi o‘ziga xos qonuniyatlar, ilmiy asoslarni bilmagan ba’zi shaxslar o‘zbek tilidagi Bo‘riboy, Bo‘rioy, Qo‘chqor, Itolmas, Itemas, Topiboldi, Sotiboldi, Boltaboy, Bolg‘aboy, Ketmon, Cho’tmat ismlarini eshitib hayron bo‘lishadi, hatto ularni «nomunosib, eski nom» deb qoralashadi. Holbuki, bu ismlarning asosida bolaning sog‘ o‘sishini, bevaqt nobud bo‘lmasligini istash, umid qilish motivlari yotadi.

Antroponimik nominatsiyaning etnografik asoslari – onomastik birliklar, jumladan, antroponimlar ikkinchi (takroriy) nomlanish natijasida yuzaga keladi. Antroponimlar (ism, ota ismi, familiya, laqab va taxallus)ning yaratilishi muayyan ehtiyoj va qonuniyatlar asosida yuz beradi. Nomlash jarayoni ma’lum bosqichlardan iborat bo‘ladi. Bu bosqichlar birin-ketin, ikkinchisi birinchisidan mantiqan va ehtiyojga ko‘ra kelib chiqadi. Masalan, chaqaloqni nomlash (ism berish) quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi.

Birinchi bosqich:

– nomlash ehtiyoji (bolaning tug‘ilishi);

– nomlanuvchi (nomlash lozim) obyekt (bola, chaqaloq);

– nom tanlash (an’anaviy nomlar orasidan yoki yangi nom topish);

– tanlangan ism motivi (asos, sababi);

– nomning lisoniy materiali (vositasi) (so‘z yoki so‘z birikmasi);

– nomlash jarayoni (ism qo‘yish bilan bog‘liq rasm-odatlarning ijrosi);

nomlash hosilasi, ijrosi (ism, antroponim) antroponimik, nominatsion birlik;

ismning nominativ va kommunikativ funksiyasi (nom berilgan shaxsni boshqa shaxslardan farqlash, ajratish).

Ikkinchi bosqich:

– shaxs ismiga familiyani tirkash;

– shaxsning ota ismini qayd qilish.

Tilda birorta ism yo‘qki, u muayyan maqsad, istaksiz berilgan bo‘lsin. Ism tanlangach, u o‘zining asosiy vazifasi atoqli otlik vazifasini, ya’ni shaxsni o‘zgalardan farqlash vazifasini o‘tay boshlaydi. Ammo uning boshqa vazifalari ham bor: kishi ismlari jamiyat a’zolari ichida, shuningdek, avloddan avlodga ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-madaniy, tarixiy-etnografik, etikaviy-estetik xabarlarni tashiydi.

Xalq bolani yovuz kuchlar ta’siridan asrashning muhim vositalaridan biri – bolaga munosib ism berish deb hisoblagan. Ushbu udum asosida kishilarning qadimdan so‘zning magik kuchga egaligiga ishonish, shaxs ismi uning taqdiriga ta’sir qiladi, deyilgan ishonch, e’tiqod yotadi. Natijada ota-onalar bolaning sog‘lig‘i, yashab ketishi, kelajak baxti va omadi uning ismiga bog‘liq deb bilishgan. Ushbu e’tiqod kishilarda ismlar «xosiyatli», «xosiyatsiz» bo‘ladi degan tasavvurni tug‘dirgan. «Chaqaloqqa qo‘yiladigan ism uning taqdiriga ta’sir qiladi, ismlar xosiyatli va xosiyatsiz bo‘ladi, deyilgan tasavvurlar davrlar o‘tishi bilan ismlarni bolaning himoyachisiga, unga qandaydir bog‘langan, bolaga umri davomida esh, hamdam bo‘lib yuradigan vositaga aylantira borgan. Shu tarzda «asrovchi ismlar» yoki «himoyalovchi nomlar» deb yuritiluvchi nomlar guruhi yuzaga kelgan» [15,

B. 590].

So‘z sehriga ishonish asta-sekin bolaning ismidan uning taqdiri va qismatiga ta’sir qiluvchi vosita sifatida foydalanishga olib kelgan. Bolaga ism berish usuli, udumlar va ismdan bolaga xavf tug‘diruvchi, uni balo-ofatlarga giriftor qiluvchi qandaydir yovuz kuchlar chaqaloqning dushmanlari bilan kurashish yo‘lida foydalanish udumi yuzaga kelgan. Bunda ism berish bilan bog‘liq turli udumlarni ado etish jarayonida o‘sha asosda chaqaloqqa qo‘yilgan ismdan foydalanishgan. Chaqaloqqa balo-ofatlar keltiruvchi yovuz kuchlar, chaqaloq dushmanlari haqida etnografik adabiyotlarda ko‘pgina ma’lumotlar berilgan. Dunyodagi barcha xalqlarda mana shunday kuchlar borligi haqida xilma-xil tasavvurlar mavjud.

E.Begmatov yovuz kuchlar haqidagi o‘zbeklar tasavvurida qadimdan yashab kelayotgan ishonchlar haqida quyidagilarni yozadi: «O‘tmish ajdodlarimiz, bolaning turli kasalliklarga chalinishini, nogiron bo‘lib qolishi, nosog‘lom tug‘ilishi, chaqaloqlarning turmasdan bevaqt o‘laverishi yoki kelajakda baxtsiz, omadsiz bo‘lishi ma’lum yovuz kuchlarning, chaqaloq dushmanlarining ishi deb hisoblashgan. Go‘dakning dushmani deb hisoblangan bunday yovuz kuchlar xayoliy, afsonaviy, ba’zi hollarda esa moddiy (real) tushunchalar, narsa va obyektlardan iborat bo‘lib, O‘zbekistonning turli hududlarida har xil tasavvur qilingan va nomlangan. Ularning eng asosiylari quyidagilar: shayton, dev, alvasti, ajdaho, pari, azroil, yalmog‘iz kampir, jin, insu jins, ajina, ayaz, chilton, maston kampir, tulpor, arvohlar, o‘tgan ajdodlar ruhi, shaytonlash, yel qoqishi, xosiyatsiz shabada tegishi, jin urishi, pari qoqishi, yog‘in tagida yotib qolish, xosiyatsiz yerda bemahalda uxlab qolish, farzandsiz ayolning nazari (suqi), ko‘z tegishi, kinna kirishi, ko‘zikish, ichikish, xosiyatsiz kiyimlar, ota yoki onaning qandaydir noo‘rin harakatlari (gunohi), chaqaloq tug‘ilgan uy (joy)ning, qolaversa, bolaga qo‘yilgan ismning xosiyatsizligi yoki og‘irlik qilishi va b.» [16, B. 588]. Shunday qilib, bola dunyoga kelgan paytda yuz bergan xilma-xil tabiiy hodisalar, mo‘jizalar, chaqaloq badanida mavjud bo‘lgan g‘ayritabiiy holatlar yoki bolaning ko‘rinishidagi ijobiy va salbiy jihatlarni ifoda etish ko‘zda tutilgan ismlar tasviriy ismlarni yuzaga keltiradi.

Xulosa. Umuman, barcha ismlarning berilishida so‘z sehri, so‘zning ilohiy ta’sir kuchiga egaligi (magiya) tushunchasi yotadi. Masalan, chaqaloqqa tug‘ilish jarayoni va ba’zi belgi-xususiyatlariga mos nom berish, bolaga ism orqali turli istak hamda orzularning izhor qilinishi, bolaning birinchi ismini yashirin tutish, bola ismini unga og‘irlik qilmoqda deb boshqa ism bilan almashtirish, bolaga nomunosib xarakterli kishilar ismini qo‘ymaslik, ism uchun keksalar nomini tanlash, buyuk tarixiy shaxslar ismiga taqlid qilib, bolani Alloh, payg‘ambar, avliyolar, mashhur din namoyandalari, o‘tgan ajdodlar nomi bilan atash, ularning ruhi bolani qo‘llaydi deb bilish va boshqalar buning isbotidir.

Yuqorida keltirilgan jihatlarni ism orqali tasvirlash maqsadi bolani turli kasalliklarga yo‘liqishdan asrash, bevaqt o‘limdan himoya qilishdir. Bizning kuzatishlarimiz bo‘yicha tasviriy ismlar qadimiy antroponimlar namunasi bo‘lib, dunyoda ko‘pchilik xalqlar onomastikasida uchraydi. Xulosa qilib

aytganda, antroponimlarni ijtimoiy - lisoniy nuqtai nazaridan tadqiq qilish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, etika va estetika, xalq madaniyati hamda ma'naviyati tarixi, etnolingvistika, psixolingvistika sohalari uchun ham qimmatli materiallar bera oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begmatov E.A O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013; O'sha muallif. O'zbek ismlari ma'nosi. – Toshkent: O'zME, 1998. – B. 590; Nomlar va odamlar. – Toshkent: Fan, 1966.

2. Sattorov G'. O'zbek ismlarining turkiy qatlami. Filol. fan. nom. ... diss. avtoref. – Toshkent, 1990. – 21 b.

3. Xudoyberganov R. O'zbek antroponimiyasi tizimining varantdorligi. Filol. fan. nom. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2008. – 24 b.

4. Kenjayeva S.E O'zbek tili antroponimlarining nominatsion-motivatsion asoslari va tavsifi. Filol. fan. bo'y. fals. dokt. (PhD) ... diss. avtoref. – Qarshi, 2019. – 26 b.

5. Алдарова Н. Бурятская антропонимическая лексика. Исконные личные имена. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1979.

6. Кусимова Т.Х. Древнебашкирские антропонимы: Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Уфа, 1975.

7. Begmatov E. Nomlar va odamlar. – Toshkent: Fan, 1966.

8. Шайхулов А. Тематические группы татарских и башкирских личных имен доисламского периода // Номинация в ономастике. – Свердловск, 1991. – С. 137-142. (URL: www.elar.urfu.ru/bitstream/10995/39178/1/vtop_19_16.pdf)

9. Система личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1989.

10. Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы. – Казань: КазДУ, 1990.

11. Идрисов А. Кыргыз тилиндегі ысымдар. – Фрунзе: Мектеп, 1971.

12. Жанузаков Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы, 1965.

13. Атаниёзов С. Туркмен адам атларының дүшүндиришли сөзлүги. – Ашгабат: Туркменистан, 1992.

14. Жапаров Ш. Қыргыз адам аттары. – Фрунзе: Илим, 1989.

15. Begmatov E.A. O'zbek ismlari ma'nosi. – Toshkent: O'zME, 1998.

16. Begmatov E.A. O'zbek ismlari ma'nosi (ikkinchi nashri). – Toshkent: O'zME, 2007.

17. Allamuratova X. Linguistic features of contominational and apotropeic names in the system of anthroponyms of Uzbekistan //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 2. – С. 141-145.

18. Allamuratova X. Apotropeya – etnolingvistikaning tadqiq obyekti sifatida // O'zbekiston Milliy universiteti xabarlari, 2021 yil, № 1/2/1, – B.202-206.

SPORT MURABBIYLARI TAYYORLASH BO’YICHA XORIJ TAJRIBASI

Axmedov Farrux Shavkatovich,
Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada xorijiy mamlakatlarda sport murabbiylari tayyorlash tajribasi tahlil etilgan. Olingan ma’lumotlar shuni tasdiqlaydiki, xorijiy mamlakatlarda sport murabbiylari tayyorlash amaliyoti o’ziga xos tarzda amalga oshiriladi. Xorij tajribasining ilg’or jihatlarini O’zbekistonda mutaxassislar tayyorlash amaliyotiga tatbiq etish maqsadga muvofiq.

Kalit so’zlar: sport murabbiylari, xorij tajribasi, malaka, mutaxassis.

FOREIGN EXPERIENCE ON TRAINING OF SPORTS COACHES

Axmedov Farrux Shavkatovich,
Samarkand State University

Annotation: This article analyzes the experience of training sports coaches in foreign countries. The obtained data confirm that the practice of training sports coaches in foreign countries is carried out in a unique way. It is desirable to apply advanced aspects of foreign experience to the practice of training specialists in Uzbekistan.

Keywords: sports coaches, foreign experience, qualification, specialist.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПОДГОТОВКИ СПОРТИВНЫХ ТРЕНЕРОВ

Ахмедов Фаррух Шавкатович,
Самаркандский государственный университет

Аннотация: В данной статье анализируется опыт подготовки спортивных тренеров в зарубежных странах. Полученные данные подтверждают уникальность практики подготовки спортивных тренеров в зарубежных странах. Желательно применять передовые аспекты зарубежного опыта в практике подготовки специалистов в Узбекистане.

Ключевые слова: спортивные тренера, зарубежный опыт, квалификация, специалист.

Kirish. Sport murabbiylari tayyorlash tizimi muayyan talablar va shart-sharoitlar natijasida samarali tashkil etilishi mumkin. Jahonda sport murabbiylari tayyorlash masalasi tobora dolzarblashib borayotganligi ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan [1]. Ma’lumotlarga ko’ra, sport murabbiylari uchun eng muhim bo’lgan bir qator talablar mavjud. Bunday talablar qatoriga murabbiyning ma’naviy qiyofasi, psixologik ko’rsatkichlari, professional-kasbiy tayyorgarlik darajalarini kiritish mumkin. Dunyo miqyosida sport murabbiylarining ijtimoiy nufuzi, obro’si va jamiyatda mazkur sohaning dolzarbligi oshishi munosabati bilan murabbiylar tayyorlash tizimini modernizatsiya qilish masalasi ham dolzarblashib bormoqda [2].

Germaniyada eng tajribali jismoniy tarbiya va sport mutaxassislari

Kologne Germaniya Sport Universitetida (German Sport University Cologne) tayyorlanadi. Mazkur universitetda turli ixtisosliklarda bakalavr, magistr va doktorlik darajalari bo'yicha kadrlar tayyorlanadi. Ushbu ta'lim muassasasi nafaqat Germaniya, balki dunyoning rivojlangan mamlakatlariga kadrlar tayyorlab berish vazifasini ham amalga oshirmoqda. Germaniya Sport Universitetida bakalavr darajasini olish uchun o'qish muddati 3 yil, 6 semestrni tashkil etadi. Jami 180 kredit 7ta yo'nalish bo'yicha ajratilgan yo'nalishlar bo'yicha bilimlarni egallashi va malaka talablarini bajarishi kerak bo'ladi. Quyidagi 1-jadvalda ushbu yo'nalishlar tasvirlangan.

1-jadval

Germaniya Sport Universitetida bakalavr akademik darajasini olish uchun bajarilishi kerak bo'lgan modullar

Asosiy o'quv jarayoni	48K
Asosiy malakalar	12K
Kasbga yo'naltirilgan o'quv	70K
Yangi materialni o'zlashtirish	18K
Qo'shimcha o'zlashtirishlar	12K
Amaliyot	8K
Bitiruv ishi	12K
Jami	**180K**

Tahlillardan ko'rish mumkinki, bakalavr darajasini olish uchun jami 180 kredit ajratilgan bo'lsa, eng ko'p ulush beaosita kasbga yo'naltirilgan modulga ajratilgan. Keyingi o'rinlarda esa asosiy o'quv jarayoni va yangi materiallarni o'zlashtirishga ajratilgan.

Ushbu ta'lim muassasasida jismoniy tarbiya va sport sohasining turli yo'nalishlari bo'yicha bakalavr, magistr va doktorlik darajasiga ega kadrlar tayyorlanadi. Quyidagi jadvalda turli akademik darajalar va yo'nalishlar tavsifi keltirilgan.

2-jadval

Germaniya Sport Universitetida bakalavr, magistr va doktorlik akademik darajasi bo'yicha yo'nalishlar

Akademik va ilmiy darajalar	**Bakalavriyat**
	Sport menejmenti
	Sport mahorati
	Sport jurnalistikasi
	Sport va salomatlikni saqlash
	Ommaviy sport salomatlik
	Jismoniy tarbiya
	Magistratura
	Sport va harakat gerontologiyasi
	Sport, mediya va kommunikatsiya
	Oliy sport, mashg'ulot va murabbiylik
	Sport turizmi
	Sport menejmenti
	Sportda texnologiyalar
	Doktorlik
	Doktorlik darajasi jismoniy tarbiya sportning dolzarb muammolariga qaratilgan bo'lishi va ilmiy rahbar bilan kelishilgan holda tadqiqot mavzusi tanlanishi kerak.

Olib borilgan tahlillar shuni ko’rsatdiki, Germaniya Sport Ugniversitetida jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash mazmuni unga qo’yiladigan talablar sifat jihatidan ham mazmun jihatidan ham o’ziga xos hisoblanadi.

Barchamizga ma’lumki, jismoniy tarbiya va sport kadrlari tayyorlashda Xitoy dunyoda yetakchilardan hisoblanadi. Bu borada Xitoy tajribasi ham o’ziga xos xisoblanadi. Xitoy jismoniy tarbiyasi maktabgacha ta’lim, maktab va oliy ta’lim bosqichi bilan uzviy bog’langan. Bir qator Xitoy olimlarining jismoniy tarbiyaga doir qarashlari va ilmiy-tadqiqot ishlariga ko’ra [3], Xitoy milliy jismoniy tarbiya dasturi avvalo shaxs rivojlanishiga qaratilgan. Bu faoliyat qandaydir mashqlar majmuasi yoki jismoniy harakatlardan iborat bo’lmasdan, avvalo insonning har tomonlama rivojlanishini nazarda tutuvchi vosita hisoblanadi.

Pekin Sport Universiteti (Beijing Sport University) mamlakatda jismoniy tarbiya va sport sohasi kadrlarini tayyorlash, milliy dasturlar ishlab chiqish va ilmiy-pedagogik adrlar tayyorlashga ixtisoslashgan muhim ta’lim muassasasi sanaladi. Mazkur universitetdagi kadrlar tayyorlash jarayoni shunisi bilan qiziqiy uyg’otadiki, nomzodlar jismoniy tarbiyaning keng ko’lamli yo’nalishlari bo’yicha tayyorlanadi. So’nggi ma’lumotlarga ko’ra Pekin Sport Universitetida 10dan ortiq ixtisosliklar bo’yicha malakali kadrlar tayyorlanadi.

Magistr akademik darajasi uchun esa universitet tomonidan 5ta ixtisoslik taklif etiladi. Doktorlik ilmiy darajasi uyaun esa 4ta keng qamrovli ixtisosliklar mavjud bo’lib, ular sohasining turli dolzarb yo’nalishlarini o’z ichiga oladi.

Umuman olgan jismoniy tarbiya va sport sohasida Xitoy tajribasi o’ta muhim bo’lib, bunda bo’lajak kadrlar tanlangan soha bo’yicha chuqur bilimga ega bo’lishlari va egallangan bilimlarni amaliyotda qo’llay olishlari kadrlar tayyorlashda asosiy me’zon hisoblanadi. uzoq yillik tajribalari va mazkur sohadagi kuzatishlariga asosan Wu Ting quyidagi xulosalarga keladi: Xitoy jismoniy tarbiyasi uzoq yillardan buyon doimiy rivojlanish va taraqqiyot jarayonida. Bu rivojlanish hozirda ham to’xtab qolgani yo’q va davom etmoqda. Bugungi kunda mazkur soha bo’yicha kadrlar tayyorlash jarayoni sohaga yangi texnologiyalar, yangi yo’nalishlarni olib kirish, jismoniy tarbiya va sportga doir yangi bilimlarni qo’llashga qaratilmoqda. Yuqoridagi ma’lumotlardan ko’rish mumkinki, jismoniy tarbiya va sport sohasi kadrlarini tayyorlash tizimi doimiy ravishda rivojlanish va taraqqiy etish jarayonida. Muvofiq ravishda mazkur sohada kadrlar tayyorlash jarayoni ham rivojlantirish va takomillashtirishga ehtiyoj sezaveradi.

Qayd etish keakki, AQSh, Avstraliya, Rossiya Federatsiyasi, Irlandiya, Yaponiya va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda jismoniy tarbiya va sport jadal rivojlanish sharoitida. Bir qator xalqaro tashkilotlaring ma’lumotlariga ko’ra Niderlandiya jismoniy faollik bo’yicha dunyoda eng yaxshi ko’rsatkichlarni qayd etgan. Mazkur ma’lumotlarga ko’ra Niderlandiya aholisi hafta davomida o’rtacha 12 soatdan ortiqroq vaqtini jismoniy faollikka sarflashadilar. Bunda erakalar o’rtacha 15 soat 20 daqiqa vaqtlarini hafta davomida turli jismoniy mashlarga qaratsalar, ayollar 10 soat 50 daqiqa atrofida vaqtlarini mazkur

faoliyatga qaratadilar.

Niderlandiya ta’lim tizimi, xususan, jismoniy tarbiya bo’yicha kadrlar tayyorlash tizimiga doir tajribalar shuni tasdiqlaydiki Niderlandiyada jismoniy tarbiya va sport sohasi kadrlarini tayyorlash jarayoni sifat jihatidan juda yuqori darajada [4]. Niderlandiyada jismoniy tarbiya dasturi 1863 yilda ishlab chiqilgan. Mazkur dastur dunyoda birinchilardan bo’lib, jismoniy tarbiyani ta’lim tizimga kiritish bilan bog’liq edi. Shundan so’ng bir qator takomillashtirishlar 1920, 1993, 1995 hamda so’nggi yillarda jismoniy tarbiya dasturlari qayta ishlab chiqilgan.

Niderlandiyada jismoniy tarbiya va sport tizimining eng muhim jihatlaridan biri bu uning maktabgacha ta’limda bolalarga chuqur singdirilishidadir. Shu bilan birga jismoniy tarbiya ta’limning barcha bosqichlari uchun majburiy hisoblanadi. Sifat jihatidan ta’kidlash kerakki, so’nggi 10 yilliklarda Niderlandiyada jismoniy ta’lim sifati uchun juda yuqori talab qo’yilgan bo’lib, universitetlarga yiliga o’rtacha 900-1200 nafar atrofida nomzodlar qabul qilinadi. Natijalar shuni ko’rsatadiki, ularning atiga o’rtacha 650 nafari bakalavr darajasini qo’lga kiritadi.

Ahamiyatli jihati shundaki, nomzodlar o’qish davrida sohaga doir 20ga yaqin modullar bo’yicha bilim olishadi va ularni amaliyotga izchil tatbiq etish bo’yicha imtihonlardan o’tishadi. Shunga qaramasdan Niderlandiya jismoniy tarbiya va sport kadrlari tayyorlash tizimi yana takomillashtirishga yuz tutganligini ko’rish mumkin.

Birgina Amsterdam universitetida jismoniy tarbiya va sport sohasidagi karlarni tayyorlash jarayoni tahlil etilganda, 15dan ortiq yo’nalishlar bo’yicha bakalavr darajasiga ega mutaxassislar tayyorlanishi aniqlandi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash Yevropaning boshqa mamalakatlarida ham o’ziga xos tarzda amalga oshiriladi. Masalan, Latviya, Litva, Estoniya kabi mamlakatlarda ham kadrlar tayyorlash yangicha qarashlar va yondashuvlar asosida amalga oshirilayotganligini ko’rish mumkin. Latviya Sport Akademiyasida ham borada yetarlicha tajriba majud. Xozirda ushbu ta’lim muassasasi bir paytning o’zida ham jismoniy tarbiya o’qituvchilari, ham sport murabbiylari tayyorlashga ixtisoslashgan [5]. So’nggi ma’lumotlar tahlili shuni ko’rsatdiki, ushbu ta’lim muassasasi o’z faoliyatini yanada kengaytirib, jismoniy tarbiya va sportning ko’pqirrali jihatlarini o’rganish va mazkur yo’nalishlar bo’yicha kadrlar tayyorlashni taklif etmoqda.

Bir qator manbaalarni tahlil qilish va turli mamalakatlarda jismoniy tarbiya va sport mutaxassislari tayyorlash holatini o’rganish shuni ko’rsatadiki, mazkur sohada mutaxassislar tayyorgarligi uchun o’ta yuqori darajadagi talablar qo’yilgan.

Bo’lajak mutaxassislarga qo’yiladigan bunday talablar mazmunida aavalo sifatni oshirish turganligi adabiyotlarni o’rganish natijasida aniqlandi. O’qish jarayonini tashkil etish, xususan, o’qishga kirish, o’quv jarayonlarida qo’yiladigan talablar va olingan bilimlarni amaliyotda qo’llashga doir kompetentsiyalar bo’lajak mutaxassislarning o’z ustida ishlash va bilimini oshirish masalasida jiddiy mehnat qilish kerakligi keltirib chiqaradi.

Vengriya Sport Universiteti ma’lumotlariga ko’ra, mazkur universitetda bakalavr, magistr va doktorlik darajalari bo’yicha mutaxassislar tayyorlanadi. Olingan ma’lumotlar shuni tasdiqlaydiki, ushbu oliygoh har yili ko’plab xorijiy nomzodlarni o’qishga taklif etadi.

Ma’lumotlarga tayanadigan bo’lsak, bakalavriyat bosqichida sport murabbiyligi dasturi 3 yil (6 semestr) 180 kreditni tashkil etadi. Mutaxassislar 10dan ortiq ixtisosliklar bo’yicha kadrlar tayyorlashni taklif etishadi. Ahamiyatli jihati aksariyat nomzodlar xorijiy davlat fuqarolari hisoblanadilar.

Ottava Universiteti (Kanada) professori Trudeling qayd etishicha sport murabbiylari tayyorlash amaliyoti tobora taraqqiy etib bormoqda. Bu borada jaxonda yetakchi bo’lgan oliy ta’lim muassasalari o’zaro raqobatga krishgan va xilma-xil yondashuvlarni amalga oshirmoqdalar [6]. Sport murabbiylari tayyorlashga qaratilgan ushbu uslubiyatlarning qay biri ko’proq samaradorlikka egaligini baholash muayyan darajada muammo tug’diradi.

Sport murabbiylari tayyorlash tajribasi bo’yicha Braziliya tajribasiga ko’ra [7], oliy ta’limda bo’lajak sport murabbiylariga 6ta asosiy kasbiy kompetentsiya shakllanishi talab etiladi: 1) o’rganish va mulohaza qilish; 2) maqsad va strategiyani belgilash; 3) o’z muhitini yaratish; 4) amaliyotda qo’llash; 5) hamkorlik; 6) o’qi va amaliyotga tatbiq et. Yuqoridagi kasbiy talablarni bajarish natijasida sport murabbiylari tayyorlash jarayonlari tashkil etiladi.

Dunyoda sport murabbiylari tajribasini umumlashtirish yuzasidan Kanada, Braziliya, Buyuk Britaniya va Xitoylik olimlarning 2010-2019 yillar davomida olib borgan izlanishlari alohida diqqatga sazovordir. Ushbu tadqiqot ishlari natijalariga ko’ra dunyo tajribasida sport murabbiylari tayyorlashga alohida talablar qo’yiladi va turli davlatlarda mazkur masala bo’yicha turlicha yondashuvlar mavjud.

Janubiy Afrika, xususan, Botsvanada sport murabbiylari tayyorlashda Milliy Olimpiya Qo’mitasi tomonidan ishlab chiqilgan uzoq muddatga mo’ljallangan sport murabbiylari tayyorlashning quyidagi tartibi amal qiladi:

1) boshlang’ich sinf: asosiy jismoniy harakat elementlari va ko’nikmalarni shakllantirish;

2) o’rta maktab: egallangan tajribalarni umumlashtirish va qobiliyatlarni aniqlash;

3) maktabdan keyingi bosqich: egallangan tajribalar a malakalarni oliy sport yutuqlariga yo’naltirish.

Bu bosqichlar bevosita sportchilar tayyorlash tizimiga ham aloqador bo’lib, keyinchalik ular sport murabbiyligi faoliyati bilan shug’ullanishlariga zamin yaratiladi. Trenerlarning malakasi va tajribasiga ko’ra quyidagicha tabaqalashtiriladi:

1-daraja: 2 haftalik kurs va sinov.

2-daraja: amaliyot, portfolio (mashg’ulot rejasi, dasturlar, mahorat, shogirdlar, ish faoliyatiga doir boshqa materiallar).

3-daraja: 2 bosqichli murabbiylik kursi va sinov.

4-daraja: amaliyot va portfolio.

Ma’lumki, qishki sport turlarida, xususan, hokkey sport turida Rossiya

Federatsiyasi dunyoda yetakchilardan hisoblanadi. Ushbu sport turi bo'yicha murabbiylar tayyorlash amaliyoti ham dunyo hamjamiyatining qiziqishlariga sazovordir. Ushu davlatda sport murabbiyligi bo'yicha ish faoliyati olib borish uchun talabgor tegishli ixtisoslik bo'yicha oliy ma'lumoli bo'lishi kerak [8]. Hokkey sport turi davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi a milliy federatsiya murabbiylarning malaka talablarini belgilaydi. Milliy federatsiya tomonidan hokkey murabbiylariga quyidagi litsenziyalar berilishi belgilangan:

D daraja: yoshlar va havaskorlar bilan ishlovchi hamda salomatlikka qaratilgan mashg'ulotlar tashkil etish. Yuqori darajadagi malaka talab etilmaydi.

C daraja: regional va milliy darajadagi musobaqalarda ishtirok etuvchi sportchilarni tayyorlovchi murabbiylar. Kamida 1 yillik ish tajribasi talab etiladi.

B daraja: yuqori mahoratli murabbiylar darajasi. Milliy Liga musobaqalariga sportchilarni tayyorlovchi mutaxassislar. Kamida 3 yillik ish tajribasi talab etiladi.

A daraja: Xalqaro musobaqalarda ishtirok etuvchi sportchilar bilash ishlovchi, kamida 3 yillik tajribaga ega mutaxassislar.

Mutaxassislarga murabbiylik sinovlaridan o'tganlaridan so'ng 4 yilga amal qiluvchi guvohnomalar beriladi.

Irlandiya tajribasi ham o'ziga xosligi va dunyoda sportchilar tayyorlash tizimi bilan diqqatga sazovordir. Irlandiyada ikki xildagi gibrit tizim qo'llaniladi. Bunda Irlandiya va buyuk Britaniya tizim va Irlandiya Respublikasi tizimi bir paytda qo'llaniladi. Ikkala tizimda ham "4 by 4 Coach Model" dasturi amal qiladi. Ushbu dasturga ko'ra quyidagi bosqichlar mavjud:

1) Bolalar sport murabbiysi.
2) Amaliyot bo'yicha murabbiy.
3) Iqtidorlarni aniqlash murabbiysi.
4) Yuqori natijalar sporti murabbiysi.

Yuqorida qayd etilgan har ikkala tizimi talablari bo'yicha sport murabbiylari quyidagi darajalar bo'yicha ish faoliyatlarini olib borishlari mumkin:

Dastlabki daraja: Murabbiylikka doir asosiy bilimlarni egallash.

1-daraja: Mashg'ulotlar tashkil etishga doir bilimlarning minimal darajasini egallash.

2-daraja: Mashg'ulotlar uchun tayyorgarlik (mashg'ulot uchun mashq).

3-daraja: Musobaqa uchun tayyorgarlik.

4-daraja: yuqori natijalar uchun tayyorgarlik.

Bundan tashqari futbol bo'yicha Irlandiya Hukumati va FIFA hamkorligida ishlab chiqilgan maxsus FIFA litsenziyasi amal qiladi. Ushbu tartibga ko'ra murabbiylar turli toifalar va yo'nalishlar bo'yicha sinovlardan o'tishlari va ish faoliyatlarini olib borishlari mumkin bo'ladi.

E'tirof etish kerakki, Braziliya futboli dunyoda eng ilg'or va tajriba jihatidan yuqori o'rinda turadi. Braziliyada futbol murabbiylarini tayyorlash va ularni sinovdan o'tkazish Braziliya Futbol Konfederatsiyasi (Brasilian

Footbal Confederation) tomonidan taklif etilgan dastur asosida amalga oshiriladi. Ushbu dasturga ko'ra, quyidagi 4ta daraja bir qator talablar amal qiladi (3-jadval).

3-jadval

Futbol bo'yicha Braziliyada murabbiylarga qo'yiladigan talablar va darajalar

№	Darajalar	Talablar
1	Birinchi daraja	Yuqori darajadagi futbolchilar bilan 320-240 soatlik kursni tugatish, 40 soatlik kuzatuv, 30 soatlik baholash va tahlil.
2	A	Mahoratli futbolchilar bilan 210-140 soatlik kursni tugatish, 40 soatlik kuzatuv va 30 soatlik baholash va tahlil. Milliy terma jamoalar bilan ishlash, ish faoliyatini ilmiy-tahlilga asosan tashkil etish.
3	B	Futbolchilar bilan 180-120 soatlik kursni tugatish, 30 kuzatuv, 20 soatlik baholash va tahlil, ish faoliyatini ilmiy-tahlilga asosan tashkil etish. Kamida 3 yillik birinchi bosqich (C) bo'yicha ish faoliyati
4	C	Futbolchilar bilan 150-90 soatlik kursni tugatish, 30 soatlik kuzatuv, 20 soatlik baholash va tahlil. Universitetlarning bitiruvchi kurslari, sobiq futbolchilar, kamida 5 yillik tajribaga ega mutaxassislar.

Finlyandiyada sport murabbiylarining malaka sinovlarini tashkil etish va ularga qo'yiladigan talablarni nazorat qilish Finlyandiya Olimpiya Qo'mitasi tomonidan amalga oshiriladi [9]. Uning tarmoqlari Universitet va Institutlar, Milliy Federatsiyalar, Mahalliy davlat hokimiyati organlari hisoblanadi.

Sport murabbiylarini tayyorlashda nomzodlar 3ta yo'l bilan tegishli darajaga ega bo'lishlari mumkin:

1) Sport federatsiyalarinng tegishli kurslari.
2) Kasbiy faoliyat davomidagi tegishli kurslar.
3) Universitetlar o'quv dasturi.

AQSh tajribasiga ko'ra gimnastika bo'yicha AQShda o'smirlar terma jamoasi murabbiylari uchun qisqa muddatli o'quv seminarlari ham mavjud. O'quv kurslari ham amaliy ham nazariy tarzda tashkil etiladi.

Niderlandiyada ham murabbiylar tayyorlash tajribasi o'ziga xos hisoblanadi. Murabbiylar tayyorlash bo'yicha mazkur mamlakatda "TopCoach5 Program" dasturi qo'llaniladi. Turli sport turlari bo'yicha o'quv kurslari ta'lim universitetlari va milliy federatsiyalar tomonidan taklif etiladi. Ushbu dasturga ko'ra murabbiylar Niderlandiya Milliy Olimpiya Qo'mitasi, Milliy Federatsiyalar va Universitetlar hamkorligida amalga oshiriladi. Bunda murabbiylarning 5ta darajasi farqlanadi va ular uchun alohida talablar belgilangan. Unga ko'ra murabbiylik dasturi 2100 soatdan iborat o'quv kurslarini o'z ichiga oladi. Yuqori darajadagi murabbiylarni universitetlar tayyorlab berishadi.

Avstraliya tajribasida yengil atletika murabbiylaini tayyorlash va ularni tegishli sinovlardan o'tkazish uslubiyati alohida ahamiyat kasb etadi. Avstraliya Yengil Atletika Murabbiylarini Akkreditatsiya Assotsiatsiyasi (AEAMAA) 1974 yilda tasdiqdlagan murabbiylar nazorat dasturi orqali mazkur jarayon amalga oshiriladi.

Murabbiylik faoliyati bilan shug'ullanishda asosiy talablardan biri sifatida amaliy faoliyat belgilangan bo'lib, ilg'or uslublarni qo'llay olish, sportchilarning mahorat va malakalarini oshirishga qaratilgan yondashuvlarni bilish g'amda texnikani tuzatish kabilarga alohida ahamiyat qaratiladi. Ushbu dasturga ko'ra murabbiylar malakasi va tajribasiga ko'ra milliy darajadan 5 darajagacha bo'lgan toifalarga ajratiladi hamda ularga bir qator xususiy talablar qo'yiladi.

4-jadval

Avstraliya Yengil Atletika Murabbiylari toifalari va ularga qo'yiladigan minimal talablar

№	Darajalar	Talablar
1	Dastlabki daraja	Murabbiylik haqida dastlabki bilimlar olish, 5-15 yoshli shug'ullanuvchilar guruhi bilan ishlash, 8 soatlik o'quv kursini tugatish.
2	Birinchi daraja	16 soatlik o'quv kursi, kurs so'ngida turli sinovlarni topshirish.
3	Ikkinchi daraja	14 soatlik o'quv kursi, yakkama-yakka mashg'ulotlar tashkil eta olish, kurs yakunida sinov topshiriqlari.
4	3,4 va 5 darajalar	Mazkur darajalar bo'yicha talablar takomillashtirilmoqda

Argentina "Sport to'g'risida"gi Qonuniga ko'ra (27202/2015), sport murabbiylarida Ta'lim Vazirligi tomonidan belgilangan va talab etiladigan malaka talablari bo'lishi kerak.

Argentinada murabbiylik faoliyati yuqori darajadagi fendamental asoslarga va kuchli nazoratga ega. Mazkur jarayon bevosita milliy federtsyailar va murabbiylik maktablari tomonidan nazorat qilinadi. Murabbiylik 1-4 darajalarga ajratiladi. Murabbiylik faoliyati boshlash uchun nomzod 18 yoshga to'lgan bo'lishi kerak. O'quv kurslari masofaviy tarzda, yuzma-yuz mashg'ulotlar tarzida va amaliy mashg'ulotlar shaklida amalga oshiriladi. O'quv kursning davomiyligi va xususiyatlari murabbiylik darajasiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin.

Portugaliyada sport murabbiylari tayyorlash 2006 yildagi Yevropa Oliy Ta'lim tizimida Sport Fanlari va Yevropa Sport Fanlari Tarmog'i dasturi asosida tashkil etiladi. Qayd etilishicha, mazkur yondashuv Portugaliyada murabbiylarni tayyorlash va ularni o'qitish tizimini yuqori darajaga olib chiqqan. Murabbiylik faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ilmiy-uslubiy, moddiy-texnik va boshqa ta'minotlar to'liq davlat tomonidan amalga oshiriladi.

2012 yilda murabbiylik faoliyatini tartibga solishga qaratilgan yangi normalar ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Ushbu normaga ko'ra hozirda milliy sport federatsiyalarida murabbiylarga malaka darajalarini berishlari mumkin. Murabbiylik darajalari 4ta bosqichdan iborat. Ahamiyatli jihati murabbiylar tayyorlash jarayonida mamlakatdagi universitetlar faol ishtirok etadi. Milliy federatsiyalar va universitetlar muntazam ravishda ilmiy anjumanlar, seminarlar va ko'rgazmalar tashkil etishadi.

Ma'lumki, Ispaniya dunyoda sport sohasida eng ilg'or va yetakchi hisoblanadi. Ispaniyada murabbiylarni tayyorlash va ularni o'qitish Royal

Decreto 1363/2007 va Order EDU 3186/2010 tegishli normativ xujjatlarga asosan amalga oshiriladi [10]. Royal Decreto 1363/2007 talablari bo'yicha murabbiylarga minimal malaka talablari va ko'nikmalar belgilanadi. Order EDU 3186/2010 normalari bo'yicha esa mashg'ulotlar va musobaqalar tashkil etish amalga oshiriladi.

Sport murabbiylari faoliyat xususiyatlariga ko'ra ikkita toifaga ajratiladi. Birinchi toifa bu "Texnik murabbiylar" va ikkinchi toifa "Katta Texnik Murabbiylar" toifalari amal qiladi. Texnik murabbiylar oliy ma'lumoli bo'lishlari va 18 yoshdan oshgan bo'lishlari talab etiladi. Katta texnik murabbiylar esa kamida 20 yoshga to'lgan va milliy federatsiyalar tomonidan belgilangan sinovlarni ijobiy topshirgan bo'lishlari kerak. Murabbiylik kurslari 3ta darajaga ajratiladi va turlicha talablar qo'yiladi. Birinchi daraja (quyi) uchun kamida 250 soatlik o'quv kursini yakunlash, ikkinchi daraja uchun 465 soat va uchinchi daraja (yuqori) 210 soatlik o'quv kursini muvaffaqqiyatli yakunlash kerak.

Xulosa. Dunyo miqyosida murabbiylik faoliyatini yo'lga qo'ytsh ishlari asosan o'qitish, amaliyotga yo'naltirish va amalga oshirish ishlari bilan tavsiflanadi. Bu jarayonlar uzluksiz ravishda o'zaro takrorlanib turadi. Murabbiylar tayyorlash modelida murabbiy va sportchining o'zaro hamkorligi hamda tashqi ta'sir etuvchi faktorlar ham muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga musobaqa va mashg'ulotlar muabbiylik faoliyatining asosiy ajralmas qismi bo'lib, faoliyat samaradorligi baholovchi muhim ko'rsatkichlardan hisoblanadi. Xorijiy mamlakatlarda sport murabbiylari tayyorlash tajribasining yetakchi jihatlarini O'zbekistonda sport murabbiylari tayyorlash tizimiga joriy etish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lyle, J., Cushion, C. (2016). Sport coaching concepts: A framework for coaching practice. Taylor & Francis.

2. Rynne, S. B., Mallett, C., & Tinning, R. (2006). High performance sport coaching: Institutes of sport as sites for learning. International Journal of Sports Science & Coaching, 1(3), 223-234.

3. https://www.researchgate.net/publication/351065701_A_Historical_Review_of_Physical_Education_in_China_1949-2020

4. Hardman, Ken. (2008). Physical education in schools: A global perspective. Kinesiology. 40. 5-28.

5. https://www.lspa.eu/eng/index.php?option=com_content&view=article&id=216&Itemid=183

6. Trudel, P., Milestetd, M., & Culver, D. M. (2020). What the empirical studies on sport coach education programs in higher education have to reveal: A review. International Sport Coaching Journal, 7(1), 61-73.

7. Milistetd, Michel & Galatti, Larissa & Collet, Carine & Tozetto, Alexandre & Vieira, Juarez. (2017). SPORTS COACH EDUCATION: GUIDELINES FOR THE SYSTEMATIZATION OF PEDAGOGICAL PRACTICES IN BACHELOR PROGRAM IN PHYSICAL EDUCATION. Revista da Educação Física/UEM. 28.

8. Bespomoshchnov, Vladislav & Mikhno, Leonid. (2017). Coaching

and Coach Education in Russia: Ice Hockey. International Sport Coaching Journal. 4. 90-94. 10.1123/iscj.2016-0097.

9. Hämäläinen, Kirsi & Blomqvist, Minna. (2016). A New Era in Sport Organizations and Coach Development in Finland. International Sport Coaching Journal. 3. 332-343. 10.1123/iscj.2016-0075.

10. Spanish Government. Real Decreto 1363/2007, de 24 de Octubre Por El Que Se Establece La Ordenación General de Las Enseñanzas Deportivas de Régimen Especial. Spain: Boletín Oficial de Estado; 2007:45945–45960.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ

Ашуров Зафаржон,
Самаркандский государственный институт иностранных языков (СамГИИЯ), старший преподаватель кафедры «Гуманитарных наук и информационных технологий»

Аннотация. В современном мире информационные технологии проникают во все сферы нашей жизни, включая образование. Одной из областей, где технологии имеют значительный потенциал, является обучение языкам. Интерактивные методы с использованием информационных технологий предоставляют новые возможности для более эффективного и увлекательного обучения языкам.

В данной статье рассматривается преимущества таких методов и их влияние на процесс обучения.

Ключевые слова: интерактивное, информационная технология, обучения, язык, эффективный, образования.

TILLARNI O‘QITISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHING INTERFAOL USULLARI

Ashurov Zafarjon,
Samarqand davlat chet tillar instituti (SamDChTI), «Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari» kafedrasi katta o‘qituvchisi,

Annotasiya. Zamonaviy dunyoda axborot texnologiyalari hayotimizning barcha jabhalariga, jumladan, ta’limga ham kirib bormoqda. Texnologiya muhim salohiyatga ega bo’lgan sohalardan biri - tillar o’rgatish yo’nalishi. Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda interfaol usullar tilni yanada samarali va qiziqarli o’rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Ushbu maqolada bunday usullarning afzalliklari va ularning o’quv jarayoniga ta’siri ko’rib chiqiladi.

Kalit so’zlari: interfaol, axborot texnologiyalari, o’rganish, til, samarali, ta’lim.

INTERACTIVE METHODS OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING LANGUAGES

Ashurov Zafarjon,
Samarkand State Institute of Foreign Languages (SamSIFL), senior lecturer of the Department «Humanitarian Sciences and Information Technologies»

Annotation. Nowadays, information technologies penetrate into all spheres of our life, including education. Technology has significant potential in language teaching. Interactive methods using information technology provide new opportunities for effective language learning as well as for fun.

This article considers the advantages of such methods and their impact

on the learning process.

Key words: interactive, information technology, learning, language, effective, education.

В настоящее время Узбекистан делает огромные шаги в области развития информационных коммуникационных технологий и интеграции научных исследований с ИТ-индустрией. В Постановление Республики Узбекистан № ПП-4851 от 6 октября 2020 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы образования в области информационных технологий, развитию и интеграции научных исследований с ИТ-индустрией» одними из основных направлений является развития системы образования с использованием информационно-коммуникационных технологий и интеграция научных исследований с ИТ-индустрией [1].

Учителя должны иметь гибкий подход к обучению и умение изменять свои методы и материалы, чтобы подходить к уникальным потребностям каждого учащегося. Некоторые ученики могут обучаться лучше, если им предоставить более визуальные или аудио-ориентированные материалы, тогда как другие могут лучше усваивать информацию через практические упражнения.

Онлайн-курсы и мобильные приложения предоставляют доступ к обучению языкам в любое удобное время и место. Интерактивные задания, встроенные в эти платформы, позволяют студентам непосредственно применять свои знания и навыки, взаимодействуя с языковыми материалами и получая мгновенную обратную связь. Такой подход способствует активному и самостоятельному обучению, что повышает мотивацию и усваивание языковых навыков.

С помощью онлайн-курсов и мобильных приложений студенты могут учиться в собственном темпе, повторять материалы по необходимости и пропускать то, что они уже освоили. Это позволяет каждому студенту создать индивидуализированную учебную программу, соответствующую его потребностям и уровню знаний.

В целом, онлайн-курсы и мобильные приложения предоставляют гибкие и удобные возможности для обучения языкам в любое время и место. Они дополняют традиционные методы обучения и могут быть ценным инструментом для самообучения и дополнительной практики.

Виртуальные классы и видеоконференции позволяет преодолеть географические и временные ограничения, связанные с обучением языкам. Студенты могут взаимодействовать с преподавателем и другими студентами в реальном времени, обсуждая языковые темы, выполняя упражнения и проводя групповые проекты. Это способствует развитию навыков общения на языке, а также повышает культурную осведомленность и межкультурное понимание.

Игровые технологии и виртуальная реальность(VR) могут превратить процесс обучения языкам в увлекательную игру. Игровые приложения и симуляторы создают иммерсивную среду, где студенты

могут применять языковые навыки

Иммерсивное обучение – это с помощью игровых технологий и VR студенты могут погрузиться в виртуальную среду, которая имитирует реальные языковые ситуации. Они могут взаимодействовать с виртуальными персонажами, выполнять задания, общаться на языке и применять свои знания в практических ситуациях. Такой подход помогает развивать навыки общения, аудирования и понимания речи, а также повышает уверенность студентов в использовании языка.

Использование игровых технологий и виртуальной реальности в обучении языкам предлагает более привлекательный и практический подход, который может мотивировать студентов и улучшить их языковые навыки. Однако важно учесть, что эти технологии должны быть внедрены в рамках хорошо спроектированного учебного плана и под руководством компетентных преподавателей, чтобы обеспечить максимальную эффективность и результативность обучения.

Социальные сети и онлайн-сообщества предоставляют студентам возможность практиковать язык, общаясь с носителями языка и другими учащимися. Это способствует развитию навыков общения и позволяет узнать о культурных особенностях стран, где используется изучаемый язык. Форумы, блоги и чаты предлагают студентам платформу для обмена знаниями и опытом, а также для получения обратной связи от сообщества.

Адаптивные технологии и системы машинного обучения позволяют индивидуализировать обучение языкам в соответствии с потребностями и уровнем каждого студента. Путем анализа данных и оценки успеха студентов такие системы могут предлагать персонализированные упражнения, рекомендации и подсказки, чтобы усилить процесс обучения и устранить пробелы в знаниях. Также адаптивные технологии и системы машинного обучения представляют собой инновационные подходы к обучению, которые адаптируются к потребностям и индивидуальным особенностям каждого учащегося. Они используют методы машинного обучения и анализа данных для персонализации процесса обучения. Основная идея адаптивных технологий и систем машинного обучения заключается в том, чтобы предоставить студентам индивидуальные образовательные ресурсы и опыт, которые наилучшим образом соответствуют их уровню знаний, потребностям и учебным целям. Вместо применения универсальных методов обучения, адаптивные системы анализируют данные об учебном прогрессе и предоставляют персонализированные рекомендации, задания и материалы для каждого студента.

Таким образом, интерактивные методы, основанные на использовании информационных технологий, существенно обогащают процесс обучения языкам. Онлайн-курсы, мобильные приложения, виртуальные классы, игровые технологии, социальные сети и адаптивные технологии предоставляют студентам широкий спектр инструментов и ресурсов для усвоения языковых навыков. Такие методы не только делают процесс

обучения более увлекательным и доступным, но и способствуют повышению мотивации, самостоятельности и эффективности обучения языкам. В современном образовательном контексте использование информационных технологий в обучении языкам является важной и перспективной практикой, которая помогает студентам достигать успеха в освоении иностранных языков.

Литература:

1. Постановление Республики Узбекистан № ПП-4851 от 6 октября 2020 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы образования в области информационных технологий, развитию и интеграции научных исследований с ИТ-индустрией». https://lex.uz/docs/5032131

2. Полат Е.С. «Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пос. для студентов педагогических вузов». - М.: Издат. центр «Академия», 2000. - С. 272

3. Чаброва А.И. Использование ИКТ на уроках английского языка как средство интенсификации образовательного процесса // Инновационные педагогические технологии: материалы III Междунар. науч. конф. – Казань: Бук, 2015 – С. 183-187. –

4. Куревлева И. П. «Современный урок иностранного языка: интерактивные методы и компьютерные технологии» МОУ «Степанщинская СОШ» 2016

Интернет ресурсы:

1. https://moluch.ru/conf/ped/archive/183/8830/ (дата обращения: 08.10.2019).

2. https://cyberleninka.ru/article/n/interaktivnye-tehnologii-v-obuchenii-inostrannym-yazykam

3. https://multiurok.ru/files/ispol-zovaniie-intieraktivnykh-form-i-mietodov-na-.html

РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Ашурова Ситора Эркиновна
Преподаватель английского языка Кафедры иностранных языков
Каршинский инженерно-экономический институт

Аннотация: В этой статье рассмотрены вопросы использования компьютерных технологий для успешного практического овладевания иностранным языком, раскрыта роль программного обеспечения в обучении и всѐ многообразие форм его применения в изучении, показано место компьютера и информационных ресурсов в современной коммуникативной технологии преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: информационная технология, иностранные языки, компьютерные программы, интеллектуализации обучения, лингвистические информационные ресурсы.

THE ROLE OF THE USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Ashurova Sitora Erkinovna
English teacher at the Department of Foreign Languages of
Karshi Engineering and Economic Institute

Annotation: This article discusses the issues of using computer technologies for foreign language, reveals the role of software in teaching and all the variety of forms of its application in learning, shows the place of a computer and information resources in modern communicative technology for teaching foreign languages.

Key words: information technology, foreign languages, computer programs, intellectualization of learning,, linguistic information resources.

CHET TILINI O`QITISH JARAYONIDA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING O`RNI

Ashurova Sitora Erkinovna
Xorijiy tillar kafedrasi o`qituvchisi
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada chet tilini muvaffaqiyatli amaliy o'zlashtirish uchun kompyuter texnologiyalaridan foydalanish masalalari, o'qitishda dasturiy ta'minotning o'rni va uni o'rganishda qo'llashning barcha shakllari, zamonaviy kommunikativ texnologiyada kompyuter va axborot resurslarining o'rni ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: axborot texnologiyalari, xorijiy tillar, kompyuter dasturlari, o'quv intellektualizatsiyasi, lingvistik axborot resurslari.

Введение. В настоящее время внедрение персонального компьютера, технологии мультимедиа и глобальной информационной компьютерной сети Интернет влияет на систему образования, вызывая значительные изменения в содержании и методах обучения иностранным языкам. Перед современным учителем встает проблема поиска нового педагогического инструмента. В современных условиях, учитывая большую и серьезную заинтересованность учащихся информационными технологиями, можно использовать эту возможность в качестве мощного инструмента развития мотивации на уроках английского языка. Компьютер позволяет качественно изменить контроль за деятельностью учащихся, обеспечивая при этом гибкость управления учебным процессом. Роль преподавателя здесь не менее важна. Он подбирает компьютерные программы к уроку, дидактический материал и индивидуальные задания, помогает учащимся в процессе работы, оценивает их знание и развитие. Специфика предмета иностранного языка обуславливает активное и уместное применение компьютера на уроках. Ведущим компонентом содержания обучения иностранного языка является обучение различным видам речевой деятельности: говорению, аудированию, чтению, письму. Обучающая компьютерная программа является тренажером, который организует самостоятельную работу обучаемого, управляет ею и создает условия, при которых учащиеся самостоятельно формируют свои знания, что и особо ценно, ибо знания, полученные в готовом виде, очень часто мимо их сознания и не остаются в памяти. Использование компьютеров на уроках английского языка – потребность времени [1].

Литературный обзор. Однако сегодня наблюдается смешение понятий «технология» и «методика преподавания» и, таким образом, подмена инновационных технологий новыми приемами и методами обучения. По сравнению с методикой преподавания технологию обучения можно охарактеризовать следующими специфическими особенностями:

1) нацеленностью на охват гораздо большего количества процессов;

2) целенаправленным обучением, воспитанием профессионально-значимых качеств личности;

3) научностью, т.е. методологическим и теоретическим обоснованием процессов, с которыми технология имеет дело;

4) способностью в результате этого вызвать новые процессы;

5) более целенаправленным, значимым и эффективным управлением процессом обучения.

Становление инновационных технологий обучения иностранным языкам вызвано необходимостью преодоления кризиса в образовании, что способствовало бы подготовке специалистов новой формации. Внедрение новых технологий крайне важно еще и в связи с тем, что наступивший XXI век предъявляет иные требования к выпускникам вузов, чем технократическое общество XX века. Технология обучения прошлого столетия, основанная на логике науки, на принципе «от знаний к умениям» должна превратиться в технологию, базирующуюся

на закономерностях познавательной деятельности студентов, на достижении выпускниками вершин профессиональной, творческой и духовно-нравственной деятельности.

Под информационной технологией в одних случаях понимают способ и средства сбора, обработки и передачи информации для получения новых сведений об изучаемом объекте, в других – совокупность знаний о способах и средствах работы с информационными ресурсами.

В настоящее время использование информационных технологий, а также интернета в университетах и общеобразовательных школах пока ограничено и довольно слабо связано с учебным процессом. Применение компьютерных технологий в обучении иностранному языку (ИЯ) значительно облегчает работу как ученика, так и учителя. Но этот метод обучения пока еще не оценен по достоинству.

Компьютер можно использовать на всех этапах обучения: при объяснении нового материала, при закреплении, повторении, а также контроле. Обучение иностранному языку с использованием компьютера и различных компьютерных программ отличается рядом преимуществ. Е.С. Полат выделяет следующие плюсы:

- интерес обучающихся к компьютерным технологиям часто приводит к высокой мотивации процесса обучения;
- во время обучения с использованием компьютерных программ у учащихся повышается общая, компьютерная и языковая культура;
- процесс обучения индивидуализирован;
- развиваются познавательные способности учащихся;
- оценка носит объективный характер;
- обеспечивается эффективное выполнение упражнений.

Также следует отметить преимущества использования компьютерных программ и, непосредственно, компьютера. В список этих плюсов входит:

- Свободный режим обучения (самостоятельный выбор времени, пауз и темпа работы).
- Объективная оценка ответов обучающихся; отсутствие предвзятости к кому-либо из учащихся.

Также существуют характерные недостатки при обучении с использованием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Это могут быть:

- сложности в передаче больших объемов информации;
- необходимость использования труда высококвалифицированных специалистов для поддержки и актуализации программной системы и данных.

В обучении иностранному языку применяются различные лингвистические информационные ресурсы. К особо значимым именно для обучения профессионально-ориентированному иностранному языку в техническом вузе следует отнести прежде всего электронные справочно-информационные системы, авторские электронные средства образовательного назначения, разработанные преподавателями при

помощи инструментальных средств, коммерческие мультимедийные электронные издания образовательного назначения, образовательные web-сайты, распределённые профессионально-ориентированные иноязычные лингвистические информационные ресурсы, представленные текстовыми массивами, электронный языковой портфолио.

В рамках интеллектуализации обучения студентов иностранному языку привлекают внимание средства обучения, которые имеют встроенную модель обучающегося для максимальной адаптации к индивиду, объём знаний в определённой области для ведения естественного диалога и возможность выбора стратегии достижения учебной цели. Интеллектуализация опирается на четыре фазы деятельности: стимул → подсказка / помощь → ответ → обратная связь.

Причём для подсказки и помощи электронные справочно-информационные средства используются как автономные системы или как встроенные в систему модули. Однако лингводидактический анализ преимуществ данных интеллектуальных средств в обучении профессионально-ориентированному иностранному языку затруднён вследствие их высокой стоимости и отсутствия профессионалов должного уровня по их использованию.

Обсуждение и результат. Ученые считают, что любой метод обучения обогащается за счет интеграции в него информационных технологий. Но если в процессе обучения информатике средства ИКТ выступают и как объект изучения, и как средство обучения, то в процессе преподавания иностранного языка они являются только средством обучения. Под средствами ИКТ следует понимать программные, программно-аппаратные и технические средства и устройства, функционирующие на базе микропроцессорной, вычислительной техники, а также современных средств и систем транслирования информации, информационного обмена, обеспечивающие операции по сбору, продуцированию, накоплению, хранению, обработке, передаче информации и возможность доступа к информационным ресурсам локальных и глобальных компьютерных сетей [3]. К наиболее часто используемым в учебном процессе средствам ИКТ относятся:

- электронные учебники и пособия, демонстрируемые с помощью компьютера и мультимедийного проектора,
- электронные энциклопедии и справочники,
- тренажеры и программы тестирования,
- образовательные ресурсы Интернета,
- DVD и CD диски с картинами и иллюстрациями,
- видео- и аудиотехника,
- научно-исследовательские работы и проекты [4].

Основной целью обучения иностранным языкам (ИЯ) является формирование и развитие коммуникативной культуры обучающихся, обучение практическому овладению иностранным языком. Овладеть же коммуникативной компетенцией на английском языке, не находясь

в стране изучаемого языка, дело весьма трудное. Реализовать данную цель лучше всего помогает использование информационных технологий в обучении ИЯ. Основными целями применения ИКТ на уроках английского языка являются:

1. повышение мотивации к изучению языка;
2. развитие речевой компетенции;
3. увеличение объема лингвистических знаний;
4. расширение знаний о стране изучаемого языка;
5. развитие способности к самостоятельному изучению ИЯ.

Использование новых информационных технологий в преподавании английского языка и помогает нам подобрать методические средства и приемы, которые позволяют разнообразить формы работы и сделать урок интересным и запоминающимся для обучающихся. Они также позволяют коренным образом изменить организацию процесса обучения детей, сформировать у них системное мышление. В своей работе я часто использую разнообразные электронные ресурсы: мультимедийные программы, материалы, найденные в сети Интернет, интерактивные тесты. Они делают уроки разнообразными и интересными, учат детей пользоваться различными новыми технологиями. В Интернете можно найти необходимую для проектов информацию: о музеях, достопримечательностях, информацию о текущих событиях в разных странах, об экологической ситуации в различных уголках мира, о национальных праздниках и т.д. И эти материалы выступают в роли «реального «культурного носителя» в процессе межкультурной коммуникации. При этом моя роль, как учителя английского языка, состоит в том, чтобы адаптировать их к данному учебному курсу, изучаемой теме и языковому уровню учащихся.

Вывод. Задачи модернизации образования не могут быть решены без оптимального внедрения информационных технологий во все его сферы. Использование информационных технологий дает толчок развитию новых форм и содержания традиционных видов деятельности учащихся, что ведет к их осуществлению на более высоком уровне. Работа с компьютерами должна быть организована так, чтобы с первых же уроков начальной ступени обучения она стала мощным психолого-педагогическим средством формирования потребностно-мотивационного плана деятельности школьников, средством поддержания и дальнейшего развития их интереса к изучаемому предмету. Правильно-организованная работа учащихся с компьютером может способствовать в частности к росту их познавательного и коммуникативного интереса, что в свою очередь будет содействовать активизации и расширению возможностей самостоятельной работы обучаемых по овладению английским языком, как на уроке, так и во внеурочное время.

Литература

1. Пахомова Н.Ю. Компьютер в работе педагога. – М., 2005.
2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии

в системе образования: учебное пособие / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.К. Петров. – Москва: Издательский центр «Академия», 1999. – 224 с.

3. Словарь педагогического обихода / под ред. Л. М. Лузиной. Псков, 2003.

4. Сайков Б. П. Организация информационного пространства образовательного учреждения: практическое руководство. М., 2005.

MAKTABLARNING RAQOBATBARDOSHLIGINI TA’MINLAYDIGAN OMIL SIFATIDA TA’LIM SIFATINING O‘RNI

Botirov Hamid Xakimovich,
Ҳуқуқ бўйича фалсафа доктори
A.Avloniy nomidagi pedagoglarning kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o‘rgatish milliy-tadqiqot instituti

РОЛЬ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОРА, ОБЕСПЕЧИВАЮЩЕГО КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ШКОЛ

Национальный исследовательский институт повышения квалификации педагогов и обучения новым методам им. А. Авлони
Кандидат юридических наук

THE ROLE OF THE QUALITY OF EDUCATION AS A FACTOR ENSURING THE COMPETITIVENESS OF SCHOOLS

Botirov Hamid Xakimovich,
Doctor of Philosophy in law (PhD)
National Research Institute for Advanced Training of Teachers and Teaching New Methods named after. A. Avloni

Annotatsiya: maktablarning raqobatbardoshligini ta’minlaydigan omillarning ilmiy-nazariy xususiyatlari tahlil etilgan. Bunda ta’lim sifatining maktabalar raqobatbardoshligiga ta’siri va ahamiyati tadqiq etilgan. Ta’lim sifati guruhlarga ajratilgan holda, har bir jarayonda ularning ta’lim sifatiga ta’sir etuvchi asosiy omillari ochib berilgan, buning natijasida raqobaga bog‘liq jihatlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: maktab, raqobatbardoshlik, omillar, ta’lim sifati, ta’lim natijalari, jarayonlar sub’ektlar.

Аннотация: Аннотация: анализируются научно-теоретические особенности факторов, обеспечивающих конкурентоспособность школ. При этом изучалось влияние и значение качества образования на конкурентоспособность школ. Путем разделения качества образования на группы выявляются основные факторы, влияющие на качество образования в каждом процессе, в результате чего изучаются аспекты, связанные с конкуренцией.

Ключевые слова: школа, конкурентоспособность, факторы, качество образования, образовательные результаты, процессы, предметы.

Abstract: Abstract: scientific and theoretical features of the factors that ensure the competitiveness of schools are analyzed. At the same time, the influence and significance of the quality of education on the competitiveness

of schools was studied. By dividing the quality of education into groups, the main factors influencing the quality of education in each process are identified, as a result of which aspects related to competition are studied.Key words: school, competitiveness, factors, quality of education, educational results, processes, subjects.

Kirish. Maktablarning raqobatbardoshligini har tomonlama baholash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Raqobatbardoshlikni baholash ichki va tashqi omillarning o‘ziga xosligi va tavsiflovchi mezonlari, jihatlari bilan muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Maktablarning raqobatbardoshligi ularni sifat va miqdor jihatdan baholashning uslubiy tartiblari mukammal darajada ishlab chiqilmagan. Chunki deyarli barcha mamlakatlarda u yoki bu darajadagi maktab ta’limi davlat nazorati ostida bo‘lib, u mamlakatdagi ta’lim sifati uchun jamiyat oldida javobgardir. Har bir maktab o‘quv jarayonini tashkil etishda va boshqarish tizimini tashkil etishda ham o‘ziga xos xususiyatlarga egadir. O‘zbekistondagi barcha maktablarni ta’lim sifatidan kelib chiqib respublikada va xalqaro darajada ularning raqobatbardoshligini ta’minlaydigan omillar to‘g‘ri va aniq amalga oshirilmaydi.

Muvaffaqiyatli ta’limda ma’lum bir yutuqlarlarga erishgan va ta’limda samarali natijalarga ega bo‘lgan maktablarni raqobatbardosh deb e’tirof etish mumkin. Bu ularning ijtimoiy foydasi va ta’lim xizmatlari bozorida manfaatdor bo‘lgan shaxslarning ularga bo‘lgan e’tirofi, shu bilan birga sifatli ta’limni olishga bo‘lgan kafolatdir[1.S.26-44].

Maktab ta’limi sohasidagi raqobat raqobatlashadigan ustunlik va zaif tomonlaridan kelib chiqib, har bir maktabning raqobatbardoshligi ularning o‘ziga xos raqobatda ustunlik va zaif jihatlari bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktablarning raqobatda ustunligi bu ularning o‘rnatilgan talablarga javob bera olishi yoki boshqalarga nisbatan yuqori ko‘rsatkichlarga, yutuqlarga ega bo‘lishi bilan belgilanadi. Ushbu maktablar doimiy ravishda erishgan natijalarini yanada rivojlantirib boradilar va ularning raqobatbardoshligi ta’lim bozorida o‘zining sifat ko‘rsatkichi bilan ta’minlanadi. O‘zaro raqobatchilarning yutuqlari bilan solishtirganda yuqori yutuqlarni ifodalovchi raqobatbardosh ustunliklar tashqi muhitdan belgilangan standartlar, milliy yoki xalqaro tan olinishi natijasida e’tirof etiladi. Fikrimizcha, raqobatdagi ustunliklar boshqalarga nisbatan yuqori ko‘rsatkichlari bilan maktab ta’limiga bo‘lgan e’tirofi bilan ifodalanadi.

Raqobatdagi kamchiliklar esa belgilangan ko‘rsatkichlarni amalga oshira olmaydigan va ta’lim maydonida boshqalar bilan raqobatlashish qobiliyati mavjud bo‘lmagan maktablar tushuniladi.

Maktablar uchun raqobat muhitini yaratish va rivojlantirish maqsadida ulardan yuqori natijalarga erishish mumkin bo‘lgan yangi manbalarini izlash zarurligini talab etadi. Bunday vaziyatda mavjud barcha imkoniyatlarni amalga oshirish orqali maktabalar o‘zlarining qobiliyatlarini raqiblarga namoyon etadilar.

Tahlil va natijalar. Maktablarning raqobatbardoshligini ta’minlaydigan

qobiliyatlari ularning raqobatda ustunlik va zaif tomonlariga bog‘liqdir.

D.L.Kuznesov o‘zining ishida raqobatbardoshlikni ta’minlaydigan omillarini aniqlashning turli xil yondashuvlari umumlashtirilgan holda ta’lim tashkilotning raqobatbardoshligini ma’lum kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar sohasidagi ta’lim xizmatlari iste’molchilarining talabini qondirishning amaldagi qobiliyatini anglatadi [2.S.117] deb hisoblaydi. Olimni fikriga qo‘shilgan holda, iste’molchilarining talabini qondirish bilan ta’lim sifatini ta’minlansa, demak maktab raqobatbardoshlikka qobiliyatli hisoblanadi.

EM.Korotkov ta’lim sifatini kompetentsiya va kasbiy ongning izchil va amaliy jihatdan samarali shakllanishini belgilovchi ta’lim jarayonining xususiyatlari majmui sifatida izohlaydi[3.S.77]. Umuman olganda olimning ushbu ta’rif qaysidir ma’noda to‘g‘ri hisoblanadi.

Ta’lim sifatini aniqlashning mavjud yondashuvlari G.V.Gutnik [4.S.20] quyidagilarni tasniflashni taklif qiladi:

ta’lim sifatining empirik ta’rifi (masalan, ota-onalar farzandlari uchun ta’lim muassasasini tanlashda foydalanadilar);

akademik ko‘rsatkichlarning umumiy darajasida “4” va “5” ga erishganlar foizining rasmiy hisoboti (bunday hisobot ko‘pincha ta’lim muassasasining ko‘plab indikativ ma’lumotlarida uchraydi);

didaktik (test texnologiyalari asosida tayyorgarlik darajasini aniqlash);

psixologik va didaktik (psixologik testlar fan testlariga qo‘shiladi);

pedagogik (ta’lim sifatini aniqlash tarbiya darajasini baholashni o‘z ichiga oladi);

protsessual (ta’lim sifatini o‘quv jarayoni parametrlari bo‘yicha baholash);

har tomonlama (moddiy baza, kadrlar, dasturlar, ish shakllari va usullari ta’lim sifatini baholashga kiritilgan);

ta’lim sifatining ko‘p parametrli ta’rifi (OTMlarga o‘quvchilarning qabul qilish ko‘rsatkichlari);

uslubiy ta’rif (ta’lim sifati operativ qo‘yilgan maqsad va natija nisbati sifatida).

A.G.Bermusning [5.S.430] fikriga ko‘ra, ta’lim sifati quyidagilar bilan belgilanishi mumkin:

davlat tomonidan belgilangan normativ hujjatlariga asosan ta’lim natijalarining sifati;

jamiyat tomonidan mehnat bozori ehtiyojlariga asosan ta’lim natijalarining sifati;

shaxsning ta’limdan kutilgan natijaga erishish natijasida ta’lim ko‘rsatkichlarining sifati.

Maktablarda raqobatbardoshligini ta’minlashda har bir maktab o‘ziga xos yo‘nalishlarda ta’lim sifatini ta’minlashga harakat qiladi. Demak belgilangan davlat ta’lim sandartlari, o‘quv reja va dasturlar talablarini bajarish natijasida yoki xar bir istemolchining talablarini qondirish, shuningdek jamiyat e’tirofi bilan maktablarda ta’lim sifatiga baho berish mumkin.

Ta’lim sifati to‘g‘risida berilgan nuqtai nazaralar, yondashuvlar nisbiy

tushuncha sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Sifat, xususan ta’limga tegishli standartlar yoki texnik talablar asosida baholanishi mumkin. Sifat nisbiy tushuncha sifatida ikki jihatga ega: birinchisi, standartlar yoki texnik talablarga muvofiqligi, ikkinchisi, iste’molchi yoki jamiyat ehtiyojlariga muvofiqligi bilan baholanadi.

Ta’lim sifati quyidagi quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

ta’lim sifatini ta’minlaydigan sub’ektlar;

ta’lim sifatini ta’minlaydigan jarayonlar;

ta’lim sifati natijalari.

Bularning har biri o‘ziga xos elementlarga ega. Ta’lim sifatini ta’minlaydigan sub’ektlari salohiyatli va tajribali pedagog kardlar tarkibi, ularning ijodkorlikka motivatsiyasi va pedagogik ish samaradorligi, kasbiy mahorati hamda o‘quvchilarning ta’limga bo‘lgan munosabati, iqtidorli o‘quvchilar kontingenti bilan ifodalanadi.

Ta’lim sifatini ta’minlaydigan jarayonlar – davlat ta’lim standartining, o‘quv dasturining, ta’lim texnologiyalari sifati, monitoring va baholash, o‘quv jarayonining intensivligi, boshqaruv samaradorligi, bilimlarni taqdim etish, baholash usullari hamda o‘quv jarayonining moddiy-texnik bazasining sifati kabi xususiyatlar bilan ifodalanadi.

Ta’lim sifati natijalari - bu o‘quvchining davlat ta’lim standartlari, o‘quv reja vadasturlar asosida tegishli bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishi bilan belgilanadi. Ta’lim sifati natijalari ta’lim sifatini ta’minlaydigan sub’ektlarning faoliyatining o‘lchovi orqali aniqlanadi. Sub’ektlarning bilim natijalari belgilangan talablarga muvofiqligi yoki boshqalarga nisbatan yuqori natijalarga erishilishi jamiyat va davlatning e’tirofi bilan ifodalanadi.

Ayni vaqtda maktablarning ta’lim sifati va raqobatbardoshlik darajasi bitirayotgan o‘quvchilarning oliy ta’lim muassasalariga o‘qishga kirish salmog‘i, kasb-hunar tanlab mehnat bilan bandligi, jamiyatda o‘z o‘rnini topa olishi bilan baholanadi.

Ta’lim sifati quyidagi raqobatbardoshlik ko‘rsatkichlari bialn baholanishi mumkin:

1. O‘quvchi(iste’molchi) ko‘rsatkichlari. O‘quvchining aqliy faoliyati davlat ta’lim standartlari va o‘quv dasturida belgilangan talablarga muvofiq sinflar kesimida umumta’lim fanlari bo‘yicha bilishi, tushunishi, qo‘llay olishi, tahlil qilish va vaziyatga baho berishi bilan baholanadi. Quyidagi jadvalda o‘quvchilarning bilim darajasi baholanadi:

Reproduktiv daraja	Reproduktiv darajadagi topshiriqlarining mazmuni o‘quvchilar tomonidan o‘quv materialini qayta ishlamasdan, ularning xotirlash qobiliyatini aniqlovchi, qoida va qonunlar, hodisa, jarayon, tushuncha va atamalarning mohiyatini bilish, yodda saqlash va tanish, odatiy vaziyatlarda qo‘llashga qaratilgan.
Produktiv daraja	O‘quv topshiriqlari o‘quvchilardan o‘rganilgan komponentlarni tahlil qilish, sintezlash, taqqoslash, qiyoslash, bir nechta qoida va qonunlarni bir vaqtda qo‘llab, umumlashtirish va xulosa chiqarishni talab qiladi.
Intellektual daraja	Intellektual darajadagi topshiriqlar o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarni notanish vaziyatlarda qo‘llash, tahlil qilish, sintezlash, qiyosiy taqqoslash, qoida va qonunlarni qo‘llab, umumlashtirishni talab qiladi.

2. Iqtisodiy ko‘rsatkichlar. Ta’lim sifati va samaradorligi darajasi maktabni bitirgan o‘quvchilarning oliy ta’lim muassasalariga o‘qishga kirishi yoki kasb-hunar tanlab mehnat bozorida o‘z o‘rnini topa olishi bilan baholanadi.

3. Tashkiliy ko‘rsatkichlar: maktabning ta’lim sifatini ta’minlashga xizmat qiladigan moddiy texnikaning mavjudligi, shuningdek o‘quvchilar uchun zarur imkoniyatlar tashkil etilganligi bilan baholanadi.

Xulosa va takliflar. Ta’lim sifatini ta’minlashda raqobatbardosh pedagoglarning o‘rni muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda o‘qituvchilar pedagogik va ilmiy salohiyat uchun qulay ish sharoitlariga ega bo‘lishi, mustaqil o‘z ustida ishlashiga va malaka oshirish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak. Bugungi kunda maktablar dars jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalana oladigan, o‘z ta’lim resurslarini yarata oladigan, shuningdek maktab o‘quvchilarining o‘quv va ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantira oladigan pedagoglarga ehtiyoj sezmoqda. Bunday raqobatbardosh pedagoglarni tayyorlash pedagogika yo‘nalishidagi OTMlarning asosiy vazifasi va faoliyati hisoblanadi, ular pedagoglarni zamonaviy sharoitda samarali ishlashga o‘rgatishi va kasbiy faoliyatida innovatsiyalarni qo‘llash bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishlari zarur.

Shu bilan birga pedagoglar kasbiy faoliyati davomida uzluksiz ta’lim olishi, malakasini oshirib borishi lozim. O‘qituvchilar malakasini oshirishning mavjud innovatsion tizimiga misol sifatida “Uzluksiz kasbiy ta’lim” tizimini yaratgan A.Avloniy milliy-tadqiqot instituti hisoblanadi. “Uzluksiz kasbiy ta’lim” elektron platformasi [6.] orqali pedagoglar har yili 7 ta kompetensiya bo‘yicha masofaviy shaklda maqsadli kurslardan malakasini oshirib kelmoqda.

Malakali pedagoglarga talab yuqori bo‘lgan bir paytda, pedagoglardan doimiy ravishda malakalarini oshirib borishi, fandagi yangiliklardan xabardor bo‘lishlari, o‘qitishning yangi metodlarini qo‘llash olishlari talab etiladi, bu ularning raqobat maydonida raqobatbardosh kadrlar sifatida shaklanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar

1. Рубин Ю.Б. Теория конкуренции и задачи повышения конкурентоспособности российского образования //Высшее образование в России. - 2007. - № 1. - С.26-44

2. Д.Л.Кузнецов. «ИННОВАЦИИ И ИНВЕСТИЦИИ».Москва. № 3. 2021.с.-117

3. Коротов, В.М. Введение в общую теорию развития личности / В.М. Коротов. - М,, 1991.-с.77

4. Г.В.Гутник. Концептуальная модель управления качеством образования в регионе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. - Екатеринбург, 2000. - С. 20.

5. Бермус А. Г. Управление качеством профессионально-педагогического образования: дне. доктора пед. наук: 13.00.08. - Ростов - на - Дону, 2003. - С.430

6. https://onlinedu.uz/

MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARGA CHET TILINI O‘RGATISHDA QO‘SHIQLAR VA MULTIMEDIA VOSITALARIDAN FOYDALANISH

Jumayeva Umida Aburahim qizi
O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti 4-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Hakimbaeva Ozoda Kalandarovna
O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti katta o`qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada qo’shiqlarning talabalarning motivatsiyasiga ta’sir qilish mexanizmlari, yangi o’quv materialini o’zlashtirish sifatini oshirish, nutq qobiliyatlarini, ijodiy va kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish, shuningdek, chet tilini o’rgatish jarayonida hissiy taranglikni kamaytirish masalalari muhokama qilinadi. Chet tilini qo‘shiqlar yordamida o‘qitish metodini nazariy asoslash chet el tilshunoslari va o‘qituvchilari mehnatiga asoslangan. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ingliz tili darslarida ushbu yondashuvdan foydalanish misollari keltirilgan.

Kalit so’zlar: qo’shiq, multimedia, chet tili, maktabgacha yosh, audio va video materiallar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕСЕН И МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ ДОШКОЛЬНИКОВ

Джумаева Умида Абурахим кизи
Студентка 4 курса Узбекского государственного университета мировых языков

Научный руководитель: Хакимбаева Озода Каландаровна
Старший преподаватель Государственного университета мировых языков Узбекистана

Аннотация: В статье рассматриваются механизмы воздействия песен на мотивацию обучающихся, повышение качества усвоения нового учебного материала, развитие речевых навыков, творческих и познавательных способностей, а также на снижение эмоциональной напряженности в процессе обучения иностранному языку. Теоретическое обоснование метода обучения иностранному языку с помощью песен построено на работах зарубежных лингвистов и педагогов. Представлены примеры использования данного подхода на занятиях по английскому языку для детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: песня, мультимедийные средства, иностранный язык, дошкольный возраст, аудио- и видеоматериалы.

USE OF SONGS AND MULTIMEDIA TOOLS WHEN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE TO PRESCHOOL CHILDREN

Jumayeva Umida Aburahim kizi
4th year student of Uzbekistan State University of World Languages

Scientific supervisor: Hakimbaeva Ozoda Kalandarovna
Senior teacher of the State University of World Languages of Uzbekistan

Abstract: The article discusses the mechanisms of the influence of songs on the motivation of students, improving the quality of mastering new educational material, developing speech skills, creative and cognitive abilities, as well as reducing emotional tension in the process of teaching a foreign language. The theoretical substantiation of the method of teaching a foreign language with the help of songs is based on the works of foreign linguists and teachers. Examples of using this approach in English lessons for preschool children are presented.

Key words: song, multimedia, foreign language, preschool age, audio and video materials.

Introduction. In the modern world, there are a large number of different methods of teaching a foreign language. The use of multimedia, computer technologies can no longer be called innovative, since the Internet and the computer have already become an integral part of the life of a modern person.

Today, education faces the problem of finding the most productive technologies for teaching and educating, creating new paradigm approaches to learning activities, introducing effective types of educational process management and considering the pedagogical process itself from a new angle, which is often associated with a systemic transformation of real pedagogical systems. That is why the modern educational process is perceived through the prism of the pedagogical system.

Traditional teaching simplifies the task of students to understand a foreign language and prevents them from understanding the structure and function of the language, making students passive recipients of knowledge. The main goal of teaching foreign languages in general educational institutions is the acquisition by students of the skills and abilities of the competent use of a foreign language in real life situations, not only everyday, but also business, professional communication.

The problem of revealing the specifics of the modern pedagogical process as a complex self-organizing system is relevant in psychological and pedagogical science and practice as a component of the prospects for the formation of modern education, which implies the professional development of the personality of a future specialist as the main goal.

Modernity requires the teacher and scientist to study and consider multimedia as a means of interactive and creative teaching of a foreign

language.

Literature review. A foreign language is a subject that, due to its specificity, assumes the most flexible and widespread use of various teaching aids. The main role here, of course, is played by multimedia. The most accessible of the multimedia tools is the so-called electronic textbook. There is now a wide variety of modern multimedia textbooks, where enough exercises can be found for students of all ages and backgrounds. It is they who provide great help in teaching phonetics, the formation of articulation, rhythmic-intonational pronunciation skills, to increase the motivation of students to learn a foreign language. Sounds, words, phrases and sentences are perceived by students by ear and visually. Students have the opportunity to observe articulation movements on a computer screen and hear the correct intonation. At the same time, due to the sufficiently high imitative abilities of students, the correct samples are imprinted in their memory.

Why are multimedia textbooks so attractive for teachers and students? The fact is that the information received in the classroom is often subject to rapid changes. Electronic textbooks allow you to track these changes and, thus, ensure a high level of student knowledge [2, p. 28]. Let's list the advantages of electronic textbooks: visual presentation of the material; quick feedback; interactive mode allows students to control the speed of passing the educational material themselves; ease of use.

Now everyone understands that the possibilities of using Internet resources are enormous. The global Internet creates conditions for obtaining any information necessary for students and teachers, located anywhere in the world: regional geographic material, news from the life of young people, articles from newspapers and magazines, etc. didactic tasks: to form skills and abilities of reading, using the materials of the global network; improve the writing skills of schoolchildren; replenish the vocabulary of students; to form students' motivation to learn a foreign language.

In addition, the work is aimed at studying the possibilities of Internet technologies to expand the horizons of schoolchildren, to establish and maintain business ties and contacts with their peers in other countries. Students can take part in tests, quizzes, contests, olympiads held on the Internet, correspond with peers from other countries, participate in chats, video conferences, etc. It is important to decide for what purposes we are going to use its capabilities and resources [1, p. 115]. Using the information resources of the Internet, it is possible, by integrating them into the educational process, to more effectively solve a number of didactic tasks in the lesson: to form skills and reading skills, directly using the materials of the network of varying degrees of complexity; improve listening skills on the basis of authentic sound texts on the Internet, also appropriately prepared by the teacher; improve the skills of monologue and dialogical expression based on problematic discussion of materials presented by the teacher or someone from the students; replenish your vocabulary, both active and passive, with the vocabulary of a modern foreign language; to get acquainted with cultural knowledge, which includes speech etiquette, especially the speech behavior of

various peoples in terms of communication, especially the culture, traditions of the country of the target language.

Several billion multimedia files in a foreign language have been published on the Internet, containing educational, methodological and scientific information, which makes it possible to organize operational consulting assistance, simulate research activities, and conduct virtual training sessions in real time [5, p. 84]. When preparing for a lesson, foreign language teachers have the opportunity to use materials from various domestic and foreign sites. If the school has a language laboratory equipped with computers with Internet access, then foreign language teachers can use Internet resources directly in the classroom.

Discussion and result. On the Internet, you can find a large number of sites designed specifically for those who are learning a foreign language. The presented materials can be used both in the lesson and for independent work at home. On the Internet sites are presented authentic audio and video materials, texts for reading, games, tests for students of different ages with different levels of language proficiency. The materials can be used at any stage of the lesson. All kinds of developmental, linguistic, humorous games will help children master the vocabulary and grammar of a foreign language: find a couple of words, sign pictures, solve a crossword puzzle, fill in the blanks, solve words, arrange sentences in the correct order, color pictures according to instructions, choose the correct answer to a question, and so on Further [3, p. 209]. This form of work teaches children from an early age to perform various kinds of tests, including those with a time limit. You can also find rules with detailed explanations and examples, multilevel assignments, final tests. The materials can be used at the training stage and to control knowledge.

Children often spend a lot of time looking up unfamiliar words in the dictionary. Online dictionaries make this task much easier. A huge advantage of such dictionaries is the constant updating and replenishment of the word list. To increase the efficiency of teaching a foreign language and the organization of operational consulting activities outside the classroom, a subject teacher can create his own website. Working with a website for schoolchildren involves a creative approach to completing non-standard assignments.

An integral part of a modern foreign language lesson is multimedia support, presented by a multimedia presentation. Multimedia support is present throughout the entire lesson, or covers most of it. The slides can present a wide variety of elements of the content of the training session. Today, Power Point-based multimedia presentations are most often used in the educational process. Although relatively easy to create, Power Point can create high-quality, functional products that help you achieve your learning goals [4].

Power Point makes it possible to give a more attractive form to the presentation of materials, diversify the types of language activities, and take a fresh look at seemingly outdated material [4]. Electronic presentations allow students to focus on the most significant moments of the information

presented and create visual effective samples in the form of illustrations, diagrams, diagrams, graphic compositions, etc. In this case, several types of memory are involved at once: visual, auditory, emotional. Presentations prepared in this way can also act as an interactive tutorial. They can be used both at the initial stage of learning a foreign language and at an advanced stage.

The use of information technology in teaching languages reflects the principle of visibility of teaching thanks to new ways of presenting information. It is possible to use a presentation in the educational process at various stages of the lesson, while its essence as a visual means remains unchanged, only its forms change, depending on the intended purpose of its use. For example, the use of illustrative material and animation in presentations makes it easy and accessible to introduce new vocabulary without resorting to translation into Russian [4]. Explaining complex grammatical phenomena turns into an exciting adventure, the assimilation of grammatical structures and forms occurs involuntarily, with practically no effort on the part of the student. Repetitive replay of the situation and interactive visualization make it possible to firmly anchor the material. With the help of electronic presentations, you can successfully train the skills and abilities of listening to a foreign language.

The advantages of using poetic works in teaching a foreign language are as follows:

- expand vocabulary, develop students' sense of language, knowledge of its stylistic features and help to consolidate the correct articulation and pronunciation of sounds;
- stimulate monologue and dialogic speech, contribute to the development of both prepared and spontaneous speech;
- help to better assimilate and activate the grammatical constructions used in a foreign language;
- contribute to the development of socio-cultural competence, the creation in the classroom of a special atmosphere of the country whose language is being studied, providing a historical retrospective, different views on the relations and values of the peoples whose language is being studied;
- enliven the teaching process, bring variety, cause positive emotions and create high motivation;
- enrich the imagination, reduce the psychological burden of students, increasing their emotional tone (also due to rest from routine work with textbooks and notebooks) [2].

One task can also be listening to translations of famous songs. When working with songs, you can give tasks for translating the text, both in a visual format and by ear. By the way, for many students, the main problem is the auditory perception of foreign words. Listening to songs in foreign language lessons contributes to the development of oral speech.

When working with a literary text, the vocabulary is significantly expanded, since many writers use colloquial vocabulary, phraseological turns, which are usually not found in textbooks. The material provided by the

standard program of teaching a foreign language is not enough for students to fully master the course and be fluent in another, non-native language.

As we stated earlier, well-known songs can be used as auxiliary material for the textbook. Songs are best broadcast using a multimedia projector with subtitles so that children can both hear and read the text.

It is a good idea to use student-suggested song materials, because: the songs chosen by the students impose a certain responsibility on the latter, encourage them to study and allow them to get closer to the inner world of the student.

It is desirable that the study has some kind of continuation and is logically connected with the subsequent lesson or independent work of students – for example, in extracurricular activities, for example, during weeks of English (watching cartoons and films in the original, listening to songs, creating projects and presentations, etc.).

When working with a song, you can use video clips, which are often real artistic masterpieces, in which sound, image, text is skillfully combined.

The teacher can apply a variety of exercises in the lesson when working with the song:

- guess the content of the song based on its title or keywords.
- fill in the gaps with words from the song (nouns, verbs, etc.).
- arrange in sequence the jumbled lines of the song.
- write the missing lines.
- pick up rhymes from the words presented by the teacher and complete the lines.
- underline or select synonyms (antonyms) for the words given by the teacher on the blackboard.
- find the «hidden» words.
- explain idioms in your own words.
- solve crossword puzzles.
- imagine and tell, draw what the musical passage said.
- discuss with the students the impressions that arose while listening to a piece of music or your attitude to what the song is about [5, p. 14].

The teacher's choice of exercises that he uses when introducing the students to the song, again, depends entirely on the goal that he has chosen for himself.

Of the positive consequences of working with the song, it should be noted that:

- the development of listening, reading, writing and speaking skills is growing;
- a high level of motivation is formed, an atmosphere of cooperation is created, a meaningful study of educational material is observed, the development and self-development of the individual is ensured;
- the application of a competency-based approach to the study of a foreign language is implemented, the maximum involvement of the student in the study of a foreign language throughout the entire period of study.

When using songs in English lessons, one should rely on a communicative

approach to teaching the language. The use of interactive methods, innovative technologies and communicative tasks, implemented through the organization of joint activities of the teacher and students, give an impressive developmental effect.

In this form, the lessons better embody the content of the methods and forms of teaching, the education of a clear rationing of time, the efforts of students and teachers. A methodically substantiated process of achieving the planned pedagogical results, including the formation of students' knowledge and skills, the disclosure of the content of the lesson filled in a special way – in combination with the scientific organization of the work of students and teachers – this is pedagogical technology and optimization of teaching students a foreign language.

The modernization of education and the computerization of secondary schools, carried out within its framework, are significant not only in themselves as a certain tribute to a new round of technological progress.

Today, the use of multimedia technologies in the classroom is not just fashionable devices, but teaching aids, special latest pedagogical tools.

The main rule in building a new educational environment can be considered the observance of the principle of psychological and pedagogical expediency of using Internet resources. From the point of view of pedagogical expediency, this means that the resources of the Internet are supposed to be regarded only as a tool, a means of increasing efficiency and further optimizing the learning process.

The psychological aspect of the problem should take into account the processes of psychological interaction of all components of a special reality born in a new educational environment: the subjects of the learning process – the teacher and the student, the object of their visual interaction – the studied and multimedia technologies, as a tool, a technical means of teaching an interactive nature.

It is advisable to use multimedia art technologies at any stage of the lesson, at different stages of studying the topic. This contributes to the development of oral speech, reading, listening, as well as the assimilation of grammatical structures, phonetic phenomena, the activation of lexical units, and the like.

So, the preparation and use of multimedia technologies enhances the motivation for learning and, of course, helps the teacher, as it serves as a kind of form of reference notes. However, the teacher should try to ensure that the lessons are not overloaded with the use of non-teaching materials; it is necessary to frequently change the types and forms of activities in the lesson.

Conclusion. The use of multimedia teaching tools allows you to qualitatively change the control over the activities of students, while providing flexibility in managing the educational process. Correctly organized work of students with a computer and the use of multimedia can contribute, in particular, to the growth of their cognitive and communicative interest, which in turn will help to activate and expand the possibilities of independent work of students in mastering a foreign language, both in the classroom and outside the classroom. One important point should be noted: multimedia tools and all

their capabilities, no matter how good they are, will not replace a teacher in the classroom, they are only an effective assistant that allows you to improve the quality of teaching and make the control of the material learned objectively and visually. All other functions are still performed by the teacher.

References:

1. Bogatyryova M.A. Multimedijnye tekhnologii v obuchenii inostrannym yazykam // Distancionnoe i virtualnoe obuchenie. – 2010. – № 10. – S. 114-124.

2. Grin N.V. Multimedia kak sredstvo mediaobrazovaniya pri obuchenii anglijskomu yazyku mladshih shkolnikov // V mire nauchnyh otkrytij. – 2013. – № 3. – S. 26-35.

3. Lazareva O.S. Informacionnye tekhnologii v prepodavanii inostrannogo yazyka // Aktualnye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk. – 2010. – № 7. – S. 207-210.

4. Nefedova N.P. Prezentacii v Power Point na zanyatiyah po inostrannomu yazyku. –http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2010/VII/uch_VII.

5. Savchenko N.A. Ispolzovanie multimedia-tekhnologij v obshchem srednem obrazovanii. // Elektronnoe posobie dlya pedagogov. – M., 2006.

DUNYONING RUS VA O‘ZBEK MAQOL MANZARASIDA IJTIMOIY QADRIYATLARNING REPREZENTATSIYASI

Nosirova Mubina Olimovna
Umumiy tilshunoslik kafedrasi katta o‘qituvchisi
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya: Maqola antropotsentrik maqollarda aks ettirilgan dunyoning lisoniy manzarasini aksiologik idrok etishga bag‘ishlangan. Xalqning milliy mentaliteti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy faktlarning ona tilida so‘zlashuvchilar ongida aksiologik belgilanishi ko‘rib chiqiladi. Aksiologik xarakterdagi paremiologik birliklar semantik va pragmatik ma’lumotlarga ko‘ra tasniflangan.

Kalit so‘zlar: maqol, birlik, ona tilida so‘zlashuvchilar ongi, dunyoning lingvistik tasviri, zamon idroki, dunyo surati, xalqning ko‘p asrlik tajribasi, xalqning milliy mentaliteti, turmush tarzi, semantika rejasi, antropotsentrik maqollar. , paremiologik birliklar, aksiologiya, pragmatika, tushuncha, milliy o‘ziga xoslik, xalq madaniyati, qadriyat, antiqadriyat.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНЫЙ АСПЕКТ СОЦИАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПОСЛОВИЧНОЙ КАРТИНЕ МИРА

Носирова Мубина Олимовна
старший преподаватель кафедры общего языкознания
Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация: Статья посвящена аксиологическому восприятию языковой картины мира, отражающие в антропоцентрических пословицах. Рассматривается аксиологическая маркированность социальных фактов в сознании носителей языка, которое тесно связано с национальным менталитетом народа. Классифицированы паремиологические единицы аксиологического характера по семантическим и прагматическим данным.

Ключевые слова: пословица, единица, сознание носителей языка, языковая картина мира, восприятие времени, картина мира, многовековой опыт народа, национальный менталитет народа, особенность уклада, план семантики, антропоцентрические пословицы, паремиологические единицы, аксиология, прагматика, концепт, национальная специфика, культура народа, ценность, антиценность.

REPRESENTATIVE ASPECT OF SOCIAL VALUES IN THE RUSSIAN AND UZBEK PROVERBAL PICTURE OF THE WORLD

Nosirova Mubina Olimovna
Senior Lecturer, Department of General Linguistics
Uzbek State University of World Languages

Abstract:The article is devoted to the axiological perception of the linguistic picture of the world, reflected in anthropocentric proverbs. The axiological marking of social facts in the minds of native speakers, which is closely related to the national mentality of the people, is considered. Parmiological units of axiological character are classified according to semantic and pragmatic data.

Keywords: proverb, unit, consciousness of native speakers, linguistic picture of the world, perception of time, picture of the world, centuries-old experience of the people, national mentality of the people, peculiarity of way of life, plan of semantics, anthropocentric proverbs, paremiological units, axiology, pragmatics, concept, national specificity, culture of the people, value, value.

Введение. Паремиологические единицы можно охарактеризовать в нескольких аспектах, прежде всего в семантическом, синтаксическом и прагматическом: «Наиболее общим основанием для классификации языковых явлений выступает трехмерная семиотическая модель, включающая семантику, синтактику и прагматику того или иного высказывания. Паремии включают синтаксические характеристики, состоящие из структурной организации (выявление того, что высказывание является универсальным суждением), семантические характеристики, сводящиеся к их содержательным признакам (соотношение первичных и переосмысленных образов), прагматические характеристики – к ситуативным признакам (интерпретация уместности использования речения в той или иной конкретной ситуации)» [3, с. 58].

В семантическом аспекте паремиологические единицы – это назидания, в которых требуется соблюдать определенные нормы общества или же дается информация о типичных причинно-следственных связях в поведении людей. Такие паремиологические единицы могут иметь образную или необразную форму и выражают коллективную мудрость народа или же индивидуально-авторские высказывания о важных или ярких характеристиках поведения людей [3, с. 60]. Например, в таких паремиологических единицах, как пословицы, в плане семантики передается многовековой опыт народа, отражаются особенности уклада его жизни, культуры, мировоззрения. Пословицы содержат бытовые, социальные, религиозные, эстетические взгляды народа, в которых запечатлелись особенности традиций, обычаев, нравов, поведенческие концепции и моральные установки [6, с. 382].

Литературный обзор. В структурно-синтаксическом аспекте паремиологические единицы есть выражающие универсальные

истины предложения, которые построены по типу экзистенциальных высказываний либо предредписаний и содержат в прямом или подразумеваемом выражении кванторы всеобщности (все, каждый, никто, всегда, никогда и др.) [3, с. 59-60]. Паремиологическим единицам присуща фразеологичность и воспроизводимость.

В прагматическом аспекте паремиологические единицы выступают как языковые единицы, обладающие прагматическими свойствами выражать «ситуативно-личностный смысл, который актуализируется в конкретной ситуации общения» [3, с. 60]. Например, пословицы в прагматических целях используются коммуникантами для обоснования ими своих точек зрения, для выражения прогнозов, сомнения, упрека, оправдания или извинения, утешения, издевки, злорадства, пожеланий, обещаний, разрешения, приказа и запрета, устоявшегося взгляда человека на природу и общество [3, с. 36]. Таким образом, по справедливому замечанию М.Р. Шаймардановой, весьма актуальными являются «научные изыскания, направленные на изучение пословиц с точки зрения речевых действий, особенностей использования паремий в коммуникации в вариативных типах дискурса и их связи с коммуникативными стратегиями говорящего» [7, с. 10-11].

Наряду с вышеперечисленными аспектами изучения паремиологических единиц все больший интерес у исследователей-лингвистов вызывают жанрово-стилистические, когнитивные, лингвокультурологические, аксиологические и другие признаки рассматриваемых единиц.

В стилистическом плане паремиологические единицы, в частности пословицы представляют собой предложения с четкой ритмической структурой, характеризующиеся стихотворным размером и запоминаемостью. Такое свойство пословиц, как запоминаемость, реализуется при помощи эвфонических средств языка, к которым относятся логическое ударение, ритмика, рифма, звуковые повторы, акцентные слова, параллелизм в построении синтаксических конструкций и т.п., что в совокупности организует стихотворный размер пословиц и обеспечивает их запоминаемость.

Жанрово-стилистическая природа паремиологических единиц разнообразна. Паремии представлены пословицами, поговорками, загадками, афоризмами, парадоксами, сентенциями, веллеризмами и т.п. Р.А. Хажокова, Э.А. Хажокова к паремиям относят представляющие собой целостные предложения пословицы и являющиеся фрагментами предложений поговорки. Паремии есть анонимные изречения, представляющие собой речевые клише, близкие по образности и афористичности крылатым словам [6, с. 383].

Следует отметить, что из существующего «множества классификаций паремий ни одна из них не считается всеобъемлющей. Тем не менее, наибольший интерес паремиологов вызывают тематическая и функциональная классификации паремий» [7, с. 9].

Анализ паремиологических единиц, в особенности пословиц, в

когнитивном аспекте «позволяет обнаружить тот фундамент, на котором базируется мировоззрение человека, его ценностные ориентиры и приоритеты, и в то же время – стереотипы, коренящиеся в сознании личности» [5, с. 67], выявить обладающие первостепенной важностью для общества структуры знаний, так как пословичный фонд являет собой фрагмент культурной традиции [1, с. 35]. Пословица способствует «созданию моделей, передающих определенную картину взаимного расположения объектов в пространстве и во времени. Ситуация в таких пословицах вычисляется заранее» [3, с. 33].

Дело в том, что между значением и внутренней формой пословиц существует три основных типа отношений – совпадения, пересечения и параллельного существования, включая переходные случаи, которые, представляя собой дескриптивно-когнитивные уровни, образуют двойной фрейм – схему знаний двух ситуаций: 1) на уровне значения – знание о принятых в социуме стереотипах поведения; 2) на уровне внутренней формы – бытовые представления [1, с. 37].

Обсуждение и результат. Важно подчеркнуть, что «когнитивные уровни пословицы взаимодействуют с прагматическими подуровнями оценки и эмотивности и прагматико-когнитивным подуровнем сценария. Сценарий, как правило, в большинстве случаев содержит имплицитную рекомендацию, как надо действовать исходя из ситуации – фрейма» [1, с. 37]. Иначе говоря, пословицы в качестве фрейма суммируют опыт и подводят итог прошлому, а в качестве сценария выполняют моралистически-дидактическую функцию и тем самым обращены в будущее [1, с. 38].

Итак, как видно из обзора аспектов изучения паремиологических единиц, в том числе и пословиц, выделяются такие актуальные темы их исследований, как выявление их национально-культурной специфики, сопоставление значения и смысла, анализ модальности и оценочности в них и др. [7, с. 10].

В связи с этим при изучении антропоцентрических пословиц особую актуальность приобретают проблемы языковой картины мира, воздействия языка на поведение и мышление человека, взаимоотношения языка и общества, взаимосвязи языка и духовной культуры народа и т. п.

Одним из видов ценностей выступают семейные ценности, которые проявляются во взаимоотношениях между мужем и женой, родителями и детьми. В системе семейных ценностей русского народа, зафиксированных в пословицах и поговорках, образ матери является «наиболее ценностно значимым, несущим положительные эмоции» [4, с. 11], отец характеризуется ценностной установкой – кормилец семьи, воспитатель, стратег, жена – домоустроительница, которой приписывается ведущая нравственная функция, муж – глава семьи, ему отводится верховодящая семейная роль [4, с. 11]. Примечательно, что семейные ценности в пословицах и поговорках отражаются в корреляции с семейными антиценностями, которые имеют негативную оценочную окраску укоризны и осуждения.

Такое положение дел обусловливает постановку вопроса об аксиологической окрашенности явлений действительности в сознании носителей языка, о чем свидетельствуют результаты проводимых в рамках аксиологической лингвистики научных изысканий.

Например, Н.Л. Юган исследует проблемы аксиологического восприятия времени русским народом, нашедшего отражение в пословицах, и приходит к выводу, что «такое типологическое и как будто индифферентное свойство, как скорость времени, получает качественную оценку, предстает в сознании русского человека и в народном опыте аксиологически маркированным» [8, с. 201]. По мнению автора, время для русских есть плавное течение, неторопливая поступь. Такое восприятие времени, представляя собой особенность русского национального менталитета, репрезентируется в пословицах со значением «не надо торопиться»: пословицы «содержат философский контекст: всему отпущен свой срок, всему наступит свое время» [8, с. 201]. Отсюда можно сделать заключить, что аксиологическая маркированность того или иного факта в сознании носителей языка обусловливается национальным менталитетом народа.

По справедливому утверждению Т.Г. Бочиной и Сян Цюнь, характерные жанровые особенности пословицы тесно связаны с аксиологической картиной мира, системой ценностей и антиценностей народа [2, с. 44]. Т.Г. Бочина и Сян Цюнь изучают аксиологию возраста в русских паремиях. По мнению авторов, возраст человека коррелирует с определенными ценностями/антиценностями, приобретая положительную или отрицательную качественную оценку на каждом из этапов жизни [2, с. 44]. Ценности и антиценности при этом рассматриваются как базовые единицы культуры [2, с. 45].

В русских паремиях о возрасте актуализированы витальные (жизнь и смерть, здоровье и болезнь), интеллектуальные (ум и глупость), социально-утилитарные (труд и безработица, лень, отдых) и гедонистические (счастье и несчастье) ценности, из которых «главными ориентирами при оценивании человека с точки зрения возраста являются его физическое и интеллектуально-социальное состояние» [2, с. 48].

Следует отметить, что при интерпретации ценностных установок особое значение приобретает учет ситуативно-прагматического варьирования. В частности, пословицы, которые имеют на всех уровнях и во всех аспектах инвариантно-вариативную структуру и содержат неизменное и общее в своей структуре, что составляет их инвариантную суть, а все частное и переменное, их вариативную сторону [3, с. 32], в зависимости от ситуативно-прагматического контекста служат для выражения определенных оценочных суждений и ценностных установок участников коммуникативного акта.

Говоря об оценочности суждений и ценностных установок в пословицах, необходимо указать на то, что пословица, имея законченную образную или безобразную структуру значений, выражая назидательный смысл и идею, не зависят от внешнего контекста и подразумевают

подтекст [3, с. 32]. Восприятие оценочного суждения в пословицах может зависеть от реализуемых ими функций в речи говорящих. Так, в повседневном употреблении пословицы выполняют информативную, моделирующую, поучительную, прогностическую и текстовую функции [3, с. 36], вместе с тем они могут выступать и в юмористической, или комической, функции.

Как видим, вербальное выражение восприятия мира и отношения к нему в приведенных пословицах осуществляется сквозь призму ценностной системы индивида в частности и общества в целом. Именно оценивание выражаемого содержания посредством системы ценностей человека, через круг значимых для него и для общества смыслов и определяет аксиологическую картину мира. В такой трактовке любой созданный индивидом или обществом текст, в том числе и пословичный, выступает ценностно значимым, аксиологически окрашенным и служит богатым источником для выявления ценностных ориентиров языковой картины мира.

Вывод. Таким образом, в этом отношении можно сказать, что антропоцентрические пословицы широко распространены во всех абсолютно сферах жизни общества. Учёт этого положения позволяет рассматривать язык как особую семантическую систему, а в плане семантики передаётся многовековой опыт народа, отражаются особенности уклада его жизни, культуры, мировоззрения.

Литература:

1. Биктагирова З.А. Когнитивные характеристики пословиц. // Общедидактические проблемы языкознания и лингводидактики: Матер. Междунар. науч.-практ. конф. – Екатеринбург, 2006. – С. 35-39.

2. Бочина Т.Г., Сян Цюнь. Аксиология возраста в русской паремике. // Вестник ТГГПУ, № 3 (33), 2013. – С. 44-48.

3. Бурмистрова Л.В. Структурные, семантические и прагматические характеристики комических пословиц: Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Астрахань, 2017. – 192 с.

4. Ван Вэньцзя. Образы главных членов семьи: функционально-ролевой и ценностный аспекты (на материале пословиц и поговорок русского языка). // Тез. докл. науч. семинара. – Екатеринбург, 2016. – С. 10-12.

5. Павлищева Я.А. Фразеология как источник гендерных стереотипов (на материале английского языка). – Миколаїв, 2014. – С. 64-68.

6. Хажокова Р.А., Хажокова Э.А. Сравнительно-сопоставительный анализ пословиц и поговорок, выражающих отношение к женщине в русской и французской лингвокультурах. // Научный альманах, 2015. – С. 382-386.

7. Шаймарданова М.Р. Прагмалингвистический анализ гендерно-маркированных паремий (на материале английского и русского языков): Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Казань, 2015. – 24 с.

8. Юган Н.Л. Аксиология времени: лингвокультурологический аспект (на материале пословиц В. Даля). // Одеський вісник, № 7, 2016. – С. 197-202.

AFFIKSATSIYA USULIDA YASALGAN OKKAZIONALIZMLAR

Qurbonova Moxinur Abdusoli qizi
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Affiksatsiya bu so‘z yasalishining eng faol usullaridan biridir. O‘zbek tilida so‘zlar asosan ana shu usulda yasaladi. Okkazionalizmlar nutqiy hodisa bo‘lganligi sababli uning yasalishi ham muallif tomonidan erkin tanlanadi. Maqolada okkazionalizmlarning affiksatsiya usulida yasalishi, bu borada jahon va o‘zbek tilshunosligida olib borilayotgan tadqiqotlar, yechimini topmagan masalalar bo‘yicha fikr yuritiladi. Maqolada qiyosiy, komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tayanch so‘z va iboralar: So‘z yasalishi, okkazionalizmlar, suffiks okkazionalizmlar, prefiks okkazionalizmlar, prefiks-suffiks okkazionalizmlar, lisoniy andoza, analogiya, affiks, semantik shart-sharoit, grammatik shart-sharoit.

ОККАЗИОНАЛИЗМЫ СДЕЛАННЫЕ С МЕТОДОМ АФФИКСАЦИИ

Курбанова Мохинур Абдусоли кизи
Преподаватель Ферганского государственного университета

Аннотация: Аффиксация является одним из наиболее активных способов словообразования. В узбекском языке слова образуются в основном таким образом. Поскольку окказионализмы являются речевым явлением, то и их создание автором является произвольным. В статье рассматриваются создание окказионализмов методом аффиксации, исследования, проведенные в этом отношении в мировом и узбекском языкознании, и нерешенные вопросы. В статье использованы методы сравнительного, компонентного анализа.

Основные слова и словосочетания: Словообразование, окказионализмы, суффиксальные окказионализмы, префиксальные окказионализмы, префиксно-суффиксальные окказионализмы, языковая модель, аналогия, аффикс, семантические условия, грамматические условия.

OCCASIONALISMS MADE BY THE AFFICTION METHOD

Kurbanova Mohinur Abdusoli kizi
Teacher of Fergana State University

Abstract: Affixation is one of the most active ways of word formation. In the Uzbek language, words are formed mainly in this way. Since occasionalisms are a speech phenomenon, their creation is also freely chosen by the author. The article discusses the creation of occasionalisms by the affixation method, researches conducted in this regard in world and Uzbek linguistics, and unsolved issues. Comparative, component analysis methods are used in the article.

Basic words and phrases: Word formation, occasionalisms, suffix occasionalisms, prefix occasionalisms, prefix-suffix occasionalisms, linguistic pattern, analogy, affix, semantic conditions, grammatical conditions.

Kirish. So‘z yasalishi tilshunoslikning eng faol va o‘zgaruvchan sathlaridan biridir. Bu sath bo‘yicha jahon va o‘zbek tilshunosligida ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan. Ma’lumki, okkazionalizmlar nutqiy birlik hisoblanib, rus tilshunosligida bu borada bir qancha ishlar amalga oshirilgan. A.V.Gorelkina M.Svetayevoy va A.Belogoning memuar asarlarida qo‘llangan so‘z yasovchi okkazionalizmlar yuzasidan ish olib boradi. So‘z yasovchi okkazional qo‘shimchalarni 1) suffiks okkazionalizmlar; 2) prefiks okkazionalizmlar; 3) prefiks-suffiks okkazionalizmlar kabi turlarga ajratadi[1]. Ye.S.Stepashkina ham okkazionallarning yasalishiga oid o‘z tadqiqot ishini olib borgan [2]. O‘zbek tilshunosligida esa S.Toshaliyevaning “O‘zbek tilida okkazional so‘z yasalishi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi okkazional so‘zlarning yasalishiga oid ilk monografik ishdir [3]. G‘ayriodatiy so‘zlar asosan tildagi barqaror (uzual) yoki tasodifiy (okkazional) andozalarga, ayon bir so‘z tarkiblanishiga o‘xshatib olish yo‘li bilan yaratiladi. Lekin o‘z lisoniy andozasi, namunasiga xos umumiy, doimiy mezonlardan chetga chiqadi: nimasi bilandir ularga o‘xshamaydi – analogiyaning tabiiy lisoniy amal qilish tarzi, morfem bog‘lashuvi (valentligi) me’yori buziladi [3.14].

Adabiyotlar sharhi. Affiksatsiya bu so‘z yasalishining eng faol usullaridan biridir. O‘zbek tilida so‘zlar asosan ana shu usulda yasaladi. Okkazionalizmlar nutqiy hodisa bo‘lganligi sababli uning yasalishi ham muallif tomonidan erkin tanlanadi. O.To‘xtasinova tadqiqotlarida okkazionalizmlarni so‘z turkumlariga mansubligi jihatdan ot okkazionalizmlar, sifat okkazionalizmlar, fe’l okkazionalizmlar va ravish okkazionalizmlar kabi turlarga ajratadi ”[4.79].

Biz milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotidagi affiksatsiya usuli bilan yasalgan okkazionalizmlarni tahlilga tortamiz. So‘z yasovchi affikslar asosga qo‘shilib, shaxs, narsa, joy, belgi, harakat-holat kabi ma’nolarni ifodalaydi. Dastlab ot okkazionalizmlarning yasalishida affikslarning o‘rnini ko‘ramiz.

Jumladan, -iston qo‘shimchasi ma’lum bir millat ma’nosini ifodalovchi so‘zga qo‘shilib, ana shu millat yashaydigan hududni ifodalovchi so‘zni hosil qiladi: O‘zbekiston, Hindiston kabi.

Bu jahliston eliga va’zlar kor etmagay, faryod,
Bu sangin dillari tepkular ozor etmagay, faryod,
Bu osiyo sangin ustida turpo ketmagay, faryod,
Bu ko‘histon dilini kafhi xobi bitmagay, faryod,
Yotar doim farog‘atda na nanggu or g‘or etmaz.
(Abdulla Avloniy Tanlangan asarlar 1-jild)

Ijodkor jahliston so‘zini – “jaholat ostida qolgan el, ilmsizlik, ma’rifatsizlik botqog‘iga botgan yurt” ma’nosida qo‘llagan.

Bu mavhistonda bermas ibrat-u samar, hayhot,
Hama yo‘l ko‘rsatuchilar tama’chi, darbadar, hayhot.

Fitrat mavhiston so‘zi orqali “egallangan hudud” (bosib olingan joy) ma’nosini ifodalagan. Shu o‘rinda asosdagi so‘zning ko‘pligi ma’noasini ham ifodalaydi.

Oh, mozoriston – ming - ming nomuntazam tepachalar sado nidodin xoli maxsus zamini ma’volar (boshpana, makon). (Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Oq yolpog‘ichli chinli xotun” hikoyasi)

Shu qadari borki, shaharg‘a muttasil yerlarda bog‘-u tokistonlar etib, tufroq imoratlarg‘a o‘ltirgonlari-da ko‘rilur”. (Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”) Behbudiy tokzor ma’nosida qo‘llagan.

Ma’lumki, -don affiksi narsa-buyum otlariga qo‘shilib, ana shu narsa saqlanadigan predmetni ifodalaydi. Bu affiks okkazional otlarning yasalishida ham ishtirok etadi.

Adab bobida tanho o‘zgalar lof urmasun, oxir,

Hazil o‘rnig‘a badnom-u haqoratdonimiz bordur.

Muhandis bizda yo‘q, deb noraso so‘z demagil, notiq.

Sharorat tog‘ida mino topib olg‘onimiz bordur.

Haqoratdonimiz so‘zini “haqoratli so‘zlar” ya’ni “hazil o‘rniga haqoratli so‘zlarimiz bor” ma’nosida qo‘llagan. (Abdulla Avloniy Tanlangan asarlar 1-jild)

O‘rin-joy otini yasovchi -xona affiksi ham Behbudiy asarlarida okkazional so‘zlarni hosil qilishda faol qo‘shimchalardan biridir.

“Bolalar uchun tarbiyatxona (pansiyon) ochmoq kerak. Va bu tarbiyatxonalar zamoncha ham milliy va diniy ruhda bo‘lishi kerakdur”. (Mahmudxo‘ja Behbudiy “A’molimiz yoinki murodimiz” maqolasi) Behbudiy maktablarga nisbatan tarbiyatxona so‘zini qo‘llaydi.

Yana bir o‘rinda shifoxona so‘ziga nisbatan xastaxona so‘ziniqo‘llaydi.

“…yana ikki olmon, ikki fransuz, bir itolyon, bir inglis muntazam maktabi va bir fransuz xastaxonasi bor ekan.” .(Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”)

“Olami Islomning aksari madrasalari shunday xarob va hasharotxonadur.” (Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlanganasarlar “Sayohat xotiralari”) Bu o‘rinda hashorotlar ko‘pligi ma’nosini kuchaytirish maqsadida ana shu atamani qo‘llaydi.

“Oshxona, taomxona, hammom, mashq va ijtimoxonalari boshqadur”. Ko‘pchilik, odamlar, to‘planadigan joyga nisbatan ana shu atamani qo‘llagan.

(Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”)

Okkazional mavhum otlar ham uchraydi. “Oradan so‘zsizlik uzoqqa cho‘zila bergach, qutidor Hasanalidan so‘radi.” (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

Yuqoridagi gapda Abdulla Qodiriy jimjitlik ma’nosini ifodalashda -lik affiksi orqali ravishdan mavhum ot yasagan.

“Qizlar ma’nolik qilib yer ostidan Kumushka qaraydirlar. Majlisda bir xil ma’yusiyat. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”) -iyat affiksi orqali okkazional mavhum ot hosil qilingan. Yuqoridagi o‘rinda ma’yuslik ma’nosi ifodalangan.

“Qizlar ipka chizilg‘an guldek uy tevatagini olg‘anlar, buning ustiga yovoshliq, uychanliq ularning tuslariga ma’naviy bir husn va jiddiyat berib, birga yuz husn qo‘shqan edi.” (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”) Bu gapda esa -at

affiksidan foydalangan.

“Ertasi fotihaxonlar birlan ovora bo‘lib… Xullas kalom shulki, bu tashvishlar birlan xat qilishg‘a fursat tanglik qildi.” (Hamza, Xatlar) Ma’lumki, -xon shaxs oti yasovchi affiks hisoblanib,bu gapda ham fotihaxon so‘zini yasagan.

Abdulla Avloniyning okkazional so‘zlar yasashdagi o‘ziga xosligi shundaki, u o‘z okkazionallarida fors tilidan o‘zlashgan -on qo‘shimchasini ko‘p o‘rinlarda qo‘llagan. Ma’lumki, -on qo‘shimchasi bu fors tilidan o‘zlashgan bo‘lib, ko‘plik ma’nosini ifodalaydi.

“Butun islomiyon g‘aflatda, shaxsiylik ila mag‘rur,

Xayoliga keturmaydur sira asri saodatni.” (A.Avloniy. Tanlangan asarlar I jild ”Shoir ila to‘ti”)

Berilgan misolda qo‘llangan islomiyon so‘zi muallif tomonidan musulmonlar ma’nosida qo‘llagan. Bu o‘rinda sifatning otlashishi ro‘y beryapti, mazkur qo‘shimcha orqali sifatdan ot yasalgan o‘rinlar ham ko‘zga tashlanadi.

“Bo‘ynini egmas kishig‘a haqni bilgon nafs uchun,

Molin isrof aylamas oliyjanobon nafs uchun.” (A.Avloniy. Tanlangan asarlar I jild ”Iffatli insonlar”)

“Okkazionalizmlarning qo‘llanish chastotalarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, badiiy nutqda ot okkazionalizmlar eng faol. Miqdoriga ko‘ra, sifat okkazionalizmlar ikkinchi o‘rinda, fe’l okkazionalizmlar uchinchi o‘rinda, boshqa turkum so‘zlari esa keyingi o‘rinlarda turadi”[4]. Ko‘rinib turibdiki, ot okkazionalizmlar turkumiga ko‘ra ko‘p o‘rinlarda qo‘llanganligining guvohi bo‘lamiz.

“Siza arzim budur, ey shoiron, ishqiya nazm etmang,

Qalam qosh, zulfi sunbul, sarvi qomatdan gapurmanglar!” (A.Avloniy. Tanlangan asarlar I jild ”Gapurmanglar”)

Muhokama va natija. Kuzatishlar va tahlil qilingan materiallar shuni ko‘rsatadiki, Abdulla Avloniy -on qo‘shimchasini shaxs otlari tarkibida ko‘p o‘rinlarda qo‘llagan.

“Chiqdi boshlab “Sadoyi Turkiston”,

O‘qungiz shavq birla, ey do‘ston.” (A.Avloniy. Tanlangan asarlar I jild ”Jarina muhiblarina”)

“Johilon bilgaymu naf’i-sudini, ey olimon,

Tobakay yaxshi-yomonga yetmagay idrokimiz?” (“(A.Avloniy. Tanlangan asarlar I jild ”Biz nima holdamiz”)

Yuqoridagi misollarda shoiron, do‘ston, olimon so‘zlari shoirlar, do‘stlar, olimlar ma’nosida kelgan.

“Bu xabarlar xalq tomonidan juda oddiy, ortiqcha sovuqqonlik bilan qarshi olindilar. Bu voqi’aga hech kim ajabsinmadi va bunda favqulottaliq ko‘rmadi. Xalq bunga haqli edi, chunki bunday tinchsizliklarni endi ko‘ra-ko‘ra juda ham o‘rganib qolg‘an.” (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”) Tinchsizliklarni okkazionalizmi esa sifatning otlashishi natijasida hosil bo‘lgan.

Yuqoridagi misolda favqulotda sifatiga ot yasovchi –liq affiksini qo‘shish orqali favqulottaliq (yangilik) okkazionalizmi hosil bo‘lgan.

Ahli majlis “to‘g‘ri topdi” adibbekning so‘zini,

“To‘g‘ri aytgan” adibbek ham pilanglatdi ko‘zini…

(“Shamol nimadan paydo bo‘ladur”)

Bilamizki, -bek qo‘shimchasi atoqli otlarga qo‘shilib, o‘ziga xos hurmat, erkalash ma’nosini ifodalaydi. Cho‘lpon turdosh otlarda ham qo‘llab, shakl yasovchi affikslardan ham okkazionallikni hosil qilgan.

Affiksatsiya usulida yasalgan sifat okkazionalizmlarni ham uchratamiz.

Vasvasalanishning o‘rni yo‘q, mundan so‘ng ham sizning xayrixohona kengashlaringizga , ham vujudingizga muhtojman… (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

Hasanalining yuziga padarona tarahhum tusi kirib, keksalarga maxsus ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og‘ir yukni ola boshladi. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

“Moziyga qaytib ish ko‘rish xayrlik, deydilar. Shunga ko‘ra mavzu’ni moziydan, yaqin o‘tkan kunlardan , tariximiznig eng kirlik, qora kunlari bo‘lgan keyingi “xon zamonlari” dan belguladum. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

Ravish okkazionalizmlarni, -ona affiksi bilan hosil qilingan okkazional so‘zlarni Mahmudxo‘ja Behbudiy asarlarida ko‘p o‘rinlarda uchratamiz. Bu affiks ma’lum harakatni holatini ifodalab keladi.

Xayrullo.Xo‘sh! Choy va la’li keltirar, choy suzar, alar tanavvul aylar, Toshmurod kirar, salomsiz beadabona.”(Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Padarkush”)

“Domulla boy va Toshmurodg‘a badbinona boqib, boshini solar”. (Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlanganasarlar “Padarkush”)

“Bu iqomatga mavt va manzilga xomushona bir karra kirildimi yana qaytmoq mumkin yo‘q.” (Tanlanganasarlar “Oqyolpog‘ichlichinlixotun” hikoyasi)

“Chung‘ichin u mahaldin mutaassufona ayrildi.”(Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Oq yolpog‘ichli chinli xotun” hikoya)

“Oxiri, loilojon suratda ochlik sababidan Shukri posho Adriani taslim etmoqchi bo‘ldi.” (Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”). Ma’lumki, -lo qo‘shimchasi arabcha inkorma’nosini ifodalovchi affiksdir.

Okkazionallar orasida fe’l yasovchi affikslar yordamida hosil qilingan hodisalarni ko‘plab uchratishimiz mumkin. Jumladan, -la, -lan, -lash affikslari fe’l okkazionallarni yasashda sermahsul qo‘shimchalardan biridir.

“Bizni kechirasiz,bek aka, – deb Rahmat uzr aytdi, - vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik.

Otabek ularga yuqoridan joy ko‘rsatar ekan, yoqimlik bir vaziyatda :

Tinchsizlamadingizlar, bilaks quvontirdingizlar, – dedi, – shahringizga birinchi martaba kelishim bo‘lg‘ani uchun tanishsizlik, yolg‘izliq meni juda zeriktirgan edi.” (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

Yer-yer askar, to‘p, miltiq va ozuqa hamda tog‘lardek pichan anborlari. Turklarda endi ko‘zini ochdi.Kafanini bo‘ynig‘a solib, o‘lumini ko‘zg‘a olib, mahkam yerlashmoqdadur.”(Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar

“Sayohat xotiralari”)

“Bu shahar kundan-kun obodlashiyur.(Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”)

O‘ris shaharlariga borib savdo qilg‘uchilar Turkistonda juda oz hisobda bo‘lib, chet ellarni ko‘rgan Otabek majliska tansiqlandi. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

Hujra orqa-o‘ngni ajratib bo‘lmasliq qorong‘ilandi. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

Qarshisida ulturg‘an buvisining o‘tkan-ketkandan qilg‘an hikoyalariga erinibgina quloqn berar va ko‘nglini ochish uchun aytilgan qiziq so‘zlariga iljayish bilan javoblanar edi. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

“Ismi noshirki Obidu Mahmud,

Chiqsa shoyad muvaffaqiyatlona” (Ibrat, “Tabrik Namangondin”)

Yuqoridagi misolda ham so‘z tarkibida buzilish, normadan chekinish holatini kuzatishimiz mumkin.

Xulosa. Okkazional birliklar bu nutqiy hodisa, ularni muallif o‘z uslubidan, maqsadidan kelib chiqqan holatda yaratadi. Bunday birliklarning yasalishi erkin bo‘lganligi sababli muallifning imkoniyati yanada yuqori. Misollarni tahlilga tortish jarayonida okkazional birliklar ko‘proq affiksatsiya usulida hosil qilinganligini guvohi bo‘lamiz. Okkazionallarni hosil qilishda muallif uslubidan kelib chiqib affikslar tanlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yhati

1. Горелкина А.В. Словообразовательные окказионализмы в мемуарных прозаических произведениях М.Цветаевой и А.Белого: Автореф. дис. .. канд. филол. наук. -М., 1999.

2. Степашкина Е.С. Окказиональное слово в публицистике А.И.Солженицына: Автореф. дис. ... канд.Филол. наук.–М., 2014.

3. Тошалиева С. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши: Филол. фанлари номзоди ... дис. –Т.,1998.

4. Тўхтасинова О. Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадиий-эстетик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дис. –Т.,2007.

TURLI TIZIM TILLAR MAQOLLARIDA DUNYONING PAREMIOLOGIK MANZARASI

Rahimov Obid Orziqulovich,
dekan muovini, O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti
Romano-German fakulteti

Annotatsiya: Ushbu maqola ushbu tilda nutq aloqasi uchun muhim atribut bo’lgan asosiy tushuncha sifatida dunyoning paremiologik rasmining xususiyatlariga bag’ishlangan. Har bir tilning maqol va matallari til tizimining eng yorqin ifodali va ifodali ko‘rsatkichi bo‘lib, unda odamlarning dunyo, inson, shaxs, xalq, uning xarakteri, urf-odat va an’analari haqidagi kuzatishlari, tushunchalari va qarashlari saqlanib, avloddan-avlodga o‘tib kelgan. avlod. Maqol va maqollarda jamiyat iqtisodiy hayotining inson, ijtimoiy va oila kabi barcha jabhalari, shuningdek, odamlarning aksiologik qadriyatlari va munosabatlarning xususiyatlari aks ettirilgan. Maqolada olimlarning ushbu masala bo’yicha turli nuqtai nazarlari tahlil qilinadi va tavsiflanadi. Ushbu maqoladagi paremiologik birliklar semantik, sintaktik va pragmatik jihatlarda ko’rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: paremiologik birliklar, aksiologiya, baholovchi ma’lumotlar, maqol va matallar, tushuncha, stereotip, ingliz lingvomadaniyati, semantik aspekt, struktur-sintaktik jihat, pragmatik aspekt.

ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА В ПОСЛОВИЦАХ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ

Рахимов Обид Орзиқулович,
заместитель декана, романо-германского факультета
Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация: Данная статья посвящена особенностям паремиологической картины мира как главного концепта, который являются существенным атрибутом для речевого общения на данном языке. Пословицы и поговорки каждого языка представляют собой наиболее ярким экспрессивно-выразительный показателем системы языка, в которых из поколения в поколения хранили и передавали народные наблюдения, понимание и видение мира, человека, личности, народа, его характера, обычаев и традиций. Пословицы и поговорки отражают все аспекты хозяйственной жизни общества таких как, человеческих, общественных и семейных, а также аксиологические ценности народа и особенности взаимоотношений. В работе анализируются и описываются различные точки зрения ученых по данной проблеме. Паремиологические единицы в данной статье рассматриваются в семантическом, синтаксическом и прагматическом аспектах.

Ключевые слова: паремиологические единицы, аксиология, оценочная информация, пословицы и поговорки, концепт, стереотип, английская лингвокультура, семантический аспект, структурно-синтаксический аспект, прагматический аспект.

PAREMIOLOGICAL PICTURE OF THE WORLD IN PROVERBS OF DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES

Rahimov Obid Orzikulovich,
Deputy Dean, Uzbek State University of World Languages
Faculty of Romano-Germanic

Abstract: This article is devoted to the features of the paremiological picture of the world as the main concept, which is an essential attribute for speech communication in this language. Proverbs and sayings of each language are the most striking expressive and expressive indicator of the language system, in which people's observations, understanding and vision of the world, man, personality, people, his character, customs and traditions were stored and transmitted from generation to generation. Proverbs and sayings reflect all aspects of the economic life of society such as human, social and family, as well as the axiological values of the people and the peculiarities of relationships. The paper analyzes and describes the different points of view of scientists on this issue. Paremiological units in this article are considered in semantic, syntactic and pragmatic aspects.

Keywords: paremiological units, axiology, evaluative information, proverbs and sayings, concept, stereotype, English linguoculture, semantic aspect, structural-syntactic aspect, pragmatic aspect.

Введение. Паремиологические единицы обладают большим аксиологическим потенциалом, поскольку содержат в себе оценочную информацию о человеке и его качествах, свойствах предметов и явлений окружающей действительности, предопределяют действия и поведение, регулируют нормативность «всех сторон жизни во взаимоотношении и взаимодействии с человеком: предмет – человек, действие – человек, человек – человек. Соблюдение описываемых норм является непременным условием сохранения целостности общества. Особенно много в фольклоре паремий, касающихся различного рода взаимоотношений людей» [7, с. 9].

По справедливому утверждению Р.А. Хажоковой и Э.А. Хажоковой, средством контактирования людей является «общение, поэтому в паремиях разносторонне освещаются речевые взаимодействия, требования к построению и ведению коммуникативного процесса. Пословицы и поговорки не только аккумулируют универсальные для всего человечества знания и представления, но также отражают национально-специфическое мировосприятие конкретного этноса. Значение пословиц и поговорок напрямую связано с членением, категоризацией континуума окружающего мира, в них сформировано эмоционально-оценочное отношение к этому миру. Особенности коммуникации как одной из составляющих культуры народа находят прямое отражение в сокровищнице национальной паремиологии» [10, с. 383]. Все это дает нам основание рассматривать паремиологические единицы в качестве объекта исследования лингвистической аксиологии.

Литературный обзор. Как показывают результаты исследования паремиологического (фрезеологического) фонда Я.А. Павлищевой, в нем отображаются и закрепляются национально-культурные стереотипы того или иного народа, посредством воспроизведения базовых шаблонов определенной языковой картины мира выражается менталитет народа. При этом культурная значимость образов фразеологизмов может быть всесторонне раскрыта при условии соотнесения этих образов с категориями, концептами, мифологемами, стереотипами и эталонами национальной культуры (материальной, социальной или духовной) культуры и ее интерпретации [6, с. 65]. В свете такого изложения вопроса нам представляется обоснованным высказывание о том, что в рамках языковой картины мира «фонд паремий национального языка составляет собственную картину мира, называемую паремиологической» [2, с. 24].

Например, в англоязычных пословицах находят свое отражение такие национально-культурные гендерные стереотипы английского народа, как «андроцентризм, тенденция доминирования мужского над женским, противопоставление женской хитрости и коварства мужской силе и прямоте, преобладание женщины над мужчиной вследствие ее хитрости, угроза со стороны женщины вследствие ее подверженности эмоциям и из-за этого страх мужчины потерять контроль над своей жизнью в целом. В то же время в некоторых фразеологизмах прослеживается тенденция нивелирования оппозиционной двойственности мужчины и женщины» [6, с. 65].

Паремиологические единицы можно охарактеризовать в нескольких аспектах, прежде всего в семантическом, синтаксическом и прагматическом: «Наиболее общим основанием для классификации языковых явлений выступает трехмерная семиотическая модель, включающая семантику, синтактику и прагматику того или иного высказывания. Паремии включают синтаксические характеристики, состоящие из структурной организации (выявление того, что высказывание является универсальным суждением), семантические характеристики, сводящиеся к их содержательным признакам (соотношение первичных и переосмысленных образов), прагматические характеристики – к ситуативным признакам (интерпретация уместности использования речения в той или иной конкретной ситуации)» [3, с. 58].

В семантическом аспекте паремиологические единицы – это назидания, в которых требуется соблюдать определенные нормы общества или же дается информация о типичных причинно-следственных связях в поведении людей. Такие паремиологические единицы могут иметь образную или необразную форму и выражают коллективную мудрость народа или же индивидуально-авторские высказывания о важных или ярких характеристиках поведения людей [3, с. 60]. Например, в таких паремиологических единицах, как пословицы, в плане семантики передается многовековой опыт народа, отражаются особенности уклада его жизни, культуры, мировоззрения. Пословицы содержат бытовые, социальные, религиозные, эстетические взгляды народа, в которых

запечатлелись особенности традиций, обычаев, нравов, поведенческие концепции и моральные установки [10, с. 382].

Обсуждение и результат. В структурно-синтаксическом аспекте паремиологические единицы есть выражающие универсальные истины предложения, которые построены по типу экзистенциальных высказываний либо предредписаний и содержат в прямом или подразумеваемом выражении кванторы всеобщности (все, каждый, никто, всегда, никогда и др.) [3, с. 59-60]. Паремиологическим единицам присуща фразеологичность и воспроизводимость.

В прагматическом аспекте паремиологические единицы выступают как языковые единицы, обладающие прагматическими свойствами выражать «ситуативно-личностный смысл, который актуализируется в конкретной ситуации общения» [3, с. 60]. Например, пословицы в прагматических целях используются коммуникантами для обоснования ими своих точек зрения, для выражения прогнозов, сомнения, упрека, оправдания или извинения, утешения, издевки, злорадства, пожеланий, обещаний, разрешения, приказа и запрета, устоявшегося взгляда человека на природу и общество [3, с. 36]. Таким образом, по справедливому замечанию М.Р. Шаймардановой, весьма актуальными являются «научные изыскания, направленные на изучение пословиц с точки зрения речевых действий, особенностей использования паремий в коммуникации в вариативных типах дискурса и их связи с коммуникативными стратегиями говорящего» [4, с. 10-11].

Наряду с вышеперечисленными аспектами изучения паремиологических единиц все больший интерес у исследователей-лингвистов вызывают жанрово-стилистические, когнитивные, лингвокультурологические, аксиологические и др. признаки рассматриваемых единиц.

В стилистическом плане паремиологические единицы, в частности пословицы представляют собой предложения с четкой ритмической структурой, характеризующиеся стихотворным размером и запоминаемостью. Такое свойство пословиц, как запоминаемость, реализуется при помощи эвфонических средств языка, к которым относятся логическое ударение, ритмика, рифма, звуковые повторы, акцентные слова, параллелизм в построении синтаксических конструкций и т.п., что в совокупности организует стихотворный размер пословиц и обеспечивает их запоминаемость.

Жанрово-стилистическая природа паремиологических единиц разнообразна. Паремии представлены пословицами, поговорками, загадками, афоризмами, парадоксами, сентенциями, веллеризмами и т.п. Р.А. Хажокова, Э.А. Хажокова к паремиям относят представляющие собой целостные предложения пословицы и являющиеся фрагментами предложений поговорки. Паремии есть анонимные изречения, представляющие собой речевые клише, близкие по образности и афористичности крылатым словам [10, с. 383].

Лингвокультурологический анализ паремиологических единиц,

в частности, пословиц с компонентом зоонимом, является значимым при выявлении взаимосвязи языка и культуры, функции выражения зоонимами в составе пословиц мировоззрения народа, его мышления, ценностей, так как зоонимы присущи языку каждой нации и отражают положительные и негативные ситуации, свойственные поведению человека [9, с. 129].

Проблема взаимосвязи языка и культуры является на сегодняшний день изучается в следующих ипостасях:

1) «для дискурсов, реализуемых в пространствах различных национальных языков/миров, выводимые как относительно «универсальные», общечеловеческие на понятийном уровне, концепты и постулаты имеют различное значение, определяемое, прежде всего, по их оценочному и образному наполнению»;

2) «смыслы, оформившиеся как ценностные в одной культуре, не всегда формулируются как таковые в других культурах. Иначе говоря, концепты, существенные для речевого общения на данном языке, являются ценностными признаками – ориентирами-символами и обладают качественной характеристикой феноменов культуры»;

3) «каждая из лингвокультур порождает целостные национальные образы мира, которые, в своей особой комбинаторике вокруг этнокультурных доминант, образуют определенную концептосферу, уникальный характер которой обусловлен именно ее ценностным измерением» [5, с. 22].

Как видим, лингвокультурологический анализ паремиологических единиц производится в неразрывной связи с аксиологической интерпретацией лингвокультурных концептов.

Следует отметить, что из существующего «множества классификаций паремий ни одна из них не считается всеобъемлющей. Тем не менее, наибольший интерес паремиологов вызывают тематическая и функциональная (распределение паремиологических единиц в соответствии с их прагматическими, когнитивно-дискурсивными функциями) классификации паремий» [4, с. 9].

Анализ паремиологических единиц, в особенности пословиц, в когнитивном аспекте «позволяет обнаружить тот фундамент, на котором базируется мировоззрение человека, его ценностные ориентиры и приоритеты, и в то же время – стереотипы, коренящиеся в сознании личности» [6, с. 67], выявить обладающие первостепенной важностью для общества структуры знаний, так как пословичный фонд являет собой фрагмент культурной традиции [1, с. 35].

Дело в том, что переживаемые человеком состояния «подлежат осмыслению в их принадлежности к ряду открытых концептуальных рядов, выражаемых посредством ценностных понятий, что позволяет аксиологически интерпретировать деятельность homo verbo agens. Элементами таких рядов можно считать те, которые определенным образом объективируются в речи человека как языковой / дискурсивной личности и в своей семантике отражают эмоционально-когнитивное

состояние человека в его ценностном измерении. К данным элементам относятся такие понятия, как долг (следуя долгу, обязан, по долгу службы, как мать, я должна), воля (проявляя волю, по доброй воле, из добрых побуждений), искренность, самоутверждение, неприятие, сомнение, признательность, сострадание, целеустремленность и др.» [5, с. 10].

Пословица в этом отношении способствует «созданию моделей, передающих определенную картину взаимного расположения объектов в пространстве и во времени. Ситуация в таких пословицах вычисляется заранее» [3, с. 33].

Между значением и внутренней формой пословиц существует три основных типа отношений – совпадения, пересечения и параллельного существования, включая переходные случаи, которые, представляя собой дескриптивно-когнитивные уровни, образуют двойной фрейм – схему знаний двух ситуаций: на уровне значения – знание о принятых в социуме стереотипах поведения; на уровне внутренней формы – бытовые представления [1, с. 37].

Важно подчеркнуть, что «когнитивные уровни пословицы взаимодействуют с прагматическими подуровнями оценки и эмотивности и прагматико-когнитивным подуровнем сценария. Сценарий, как правило, в большинстве случаев содержит имплицитную рекомендацию, как надо действовать исходя из ситуации – фрейма» [1, с. 37]. Иначе говоря, пословицы в качестве фрейма суммируют опыт и подводят итог прошлому, а в качестве сценария выполняют моралистически-дидактическую функцию и тем самым обращены в будущее [1, с. 38].

Итак, как видно из обзора аспектов изучения паремиологических единиц, в том числе и пословиц, выделяются такие актуальные темы их исследований, как выявление их национально-культурной специфики, сопоставление значения и смысла, анализ модальности и оценочности в них и др. [11, с. 10]. По мнению М.К. Гаспарян, на культурную содержательность пословиц и поговорок может указывать «их оценочность, в которой отражается отношение носителя языка к представленному в пословице явлению, объясняя его взгляд на окружающую действительность. Для выявления этноспецифичности культурной семантики пословиц и поговорок становится необходимым изучение последних в сопоставительном аспекте. Подобный подход представляется обоснованным, так как освоение мира человеком проходит в сравнении» [4, с. 127].

Вывод. Таким образом, следует подчеркнуть, что изучение жанрово-стилистических, когнитивных, аксиологических, лингвокультурологических и др. признаков свидетельствует об антропоцентрической направленности паремиологических исследований в современном языкознании, ибо, как пишет Р.Д. Тажибаева, «антропоцентризм позволяет выявить существенные свойства языковой личности. Ныне все лингвистические исследования

имеют антропоцентрическую направленность, однако наиболее ярко антропоцентризм проявляет в исследованиях текста, в том числе пословиц и других паремиологических единиц» [8, с. 171].

Литература:

1. Биктагирова З.А. Когнитивные характеристики пословиц. // Общедидактические и практические проблемы языкознания и лингводидактики: Матер. Междунар. науч.-практ. конф. – Екатеринбург, 2006. – С. 35.

2. Бредис М.А. Представления о денежных отношениях в пословицах (на материале русского, латышского, литовского, немецкого и английского языков): Дисс. …канд. филол. наук. – М., 2017. – С. 24.

3. Бурмистрова Л.В. Структурные, семантические и прагматические характеристики комических пословиц: Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Астрахань, 2017. – С. 58.

4. Гаспарян М.К. Пословицы и поговорки как источник при изучении русской и армянской языковых картин мира. // Филологический аспект. – Нижний Новгород, 2018. – № 11 (43). – С. 127.

5. Лингвистика и аксиология: этносемиометрия ценностных смыслов: коллективная монография. – М.: ТЕЗАУРУС, 2011. – С. 22.

6. Павлищева Я.А. Фразеология как источник гендерных стереотипов (на материале английского языка). // Наукові праці. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв, 2014. – Т. 221, № 209. – С. 65.

7. Сайфуллина Э.Р. Когнитивная сфера русских и татарских паремий: «образ языка» и нормы речевого поведения: Автореф. дисс… канд. филол. наук. – Уфа, 2009. – С. 9.

8. Тажибаева Р.Д. Проблемы исследования пословицы в современном языкознании. // Вестник Казахского национального университета имени Аль-Фараби. Серия филологическая. – Алматы, 2011. – № 2 (132). – С. 171.

9. Тошева Д.А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари: Филос. фанл. докт. (PhD) ...дисс. – Тошкент, 2017. – С. 129.

10. Хажокова Р.А., Хажокова Э.А. Сравнительно-сопоставительный анализ пословиц и поговорок, выражающих отношение к женщине в русской и французской лингвокультурах. // Научный альманах. – Тамбов, 2015. – № 11-5 (13). – С. 383.

11. Шаймарданова М.Р. Прагмалингвистический анализ гендерно-маркированных паремий (на материале английского и русского языков): Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Казань, 2015. – С. 10-11.

RASMIY NUTQDA PRESUPPOZITSIYANING IFODALANISHI

Rasulova Azizaxon Muydinovna
Farg‘ona davlat universiteti o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi mudiri

Shodiyeva Asila Anvarjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Rasmiy uslubga oid matnlarni pragmatik xususiyatlarini ochib berishdan iborat, presuppozitsiyaning ifodalanishi rasmiy nutqning yozma og‘zaki shakllarida misollar orqali yoritib berilgan. Tadqiqot mavzusini yoritishda tavsiflash, qiyoslash, zidlash, umumlashtirish, uzviy tahlil usullaridan foydalanildi. Rasmiy nutqqa oid matnlarda pragmatik maqsadning ifodalanishi isbotlangan, rasmiy nutqqa oid rasmiy ish hujjatlari va diplomatik yozishmalar matnlaridagi pragmatik madsad misollar orqali dalillangan. Ish natijalarining ilmiy ahamiyati pragmalingvistika sohasining nazariy masalalari, xususan, rasmiy nutqning lingvopragmatik xususiyatlariga aloqador muammolarni tadqiq etish bilan bog‘liq ilmiy-nazariy qarashlarni to‘ldirish va kengaytirish bilan belgilanadi. Ishning amaliy ahamiyati shundan iboratki, undan o‘quv darsliklari tuzishda, nutq madaniyati, rasmiy matnning lingvistik tahlili kabi fanlarni o‘tishda nazariy manba sifatida foydalanish mumkin. Ishimizda jamlangan dalillar ma’lum bir rasmiy nutqqa oid matnlarning pragmatik xususiyatlari bo‘yicha yaratilajak monografiya, darslik, o‘quv qo‘llanmalar tayyorlash uchun xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: rasmiy nutq, rasmiy ish hujjatlari, propozitsiya, pragmatika, diktal ma’no, presuppozitsiya, pragmatik ma’no, sigmatik ma’no.

ВЫРАЖЕНИЕ ПРЕСУППОЗИЦИИ В СЛУЖЕБНОЙ РЕЧИ

Расулова Азизахан Муйдиновна
Заведующая кафедрой узбекского языка и литературы Ферганского государственного университета

Шодиева Асила Анваржон қизи
преподаватель кафедры узбекского языка и литературы Ферганского государственного университета

Аннотация: Он заключается в выявлении прагматических особенностей текстов, относящихся к формальному стилю. Для освещения темы исследования использовались методы описания, сравнения, противопоставления, обобщения и интегрального анализа. Доказывается выражение прагматического назначения в текстах официальной речи, на примерах доказывается прагматическое назначение официальных рабочих документов и текстов дипломатической переписки. Теоретическая и практическая значимость исследования. Научная значимость результатов работы определяется дополнением и

расширением научно-теоретических взглядов, связанных с исследованием теоретических вопросов в области прагмалингвистики, в частности проблем, связанных с лингвопрагматическими особенностями официальной речи. Практическая значимость работы заключается в том, что она может быть использована в качестве теоретического пособия при составлении учебных пособий, при прохождении таких предметов, как культура речи, лингвистический анализ официального текста. Собранные в нашей работе доказательства послужат для подготовки монографий, учебников, учебных пособий, которые будут созданы по прагматическим особенностям текстов, относящихся к той или иной официальной речи.

EXPRESSION OF PRESUPPOSITION IN OFFICIAL SPEECH

Rasulova Azizakhon Muydinovna
Head of the Department of Uzbek Language and Literature of Fergana State University

Shodiyeva Asila Anvarjon kizi
Teacher of the Department of Uzbek Language and Literature of Fergana State University

Abstract: It is to reveal the pragmatic features of the texts related to the official style, the expression of the presupposition is highlighted through examples in the written oral forms of the official speech. The methods of description, comparison, contrast, generalization, and integral analysis were used to illuminate the research topic. The expression of the pragmatic purpose in the texts of official speech is proved, the pragmatic purpose of official working documents and the texts of diplomatic correspondence is proved by examples. The scientific significance of the results of the work is determined by the addition and expansion of scientific-theoretical views related to the research of theoretical issues in the field of pragmalinguistics, in particular, problems related to the linguo-pragmatic features of official speech. The practical importance of the work is that it can be used as a theoretical resource in the preparation of educational textbooks, in passing such subjects as speech culture, linguistic analysis of official text. The evidence collected in our work will serve for the preparation of monographs, textbooks, training manuals to be created on the pragmatic features of texts related to a certain official speech.

Keywords: official speech, official working documents, proposition, pragmatics, dictal meaning, presupposition, pragmatic meaning, sigmatic meaning.

Kirish. Jahon va o‘zbek tilshunosligida o‘rganilayotgan yangi yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan pragmatika sohasida qator ishlar olib borilmoqda. “Pragmatika (grek. pragma, pragmatos – ish, harakat, amaliy) – til belgilarining nutqdagi vazifasini tadqiq etuvchi tilshunoslikning alohida

yo‘nalishi”. [2;155]

“Pragmatikaning manbasi Ch.Pirs, U.Djems, D.Dyun, Ch.Morris kabi taniqli faylasuf olimlar nomi bilan bog‘liqdir. Chunki ularning ishlarida (XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida) belgilar sistemasi va lingvistik belgi funksionalligi xususidagi g‘oyalar o‘rtaga tashlanib, semiotika haqidagi asosiy tushunchalar aniqlanadi, sintaktika, semantika va pragmatika o‘rtasidagi o‘zaro farqlar ko‘rsatiladi”. [8;471]

Adabiyotlar tahlili. Pragmatika yuqoridagi olimlarning g‘oyalari asosida shakllangan bo‘lsa, termin sifatida amerikalik olim Ch.Morris tomonidan ilmiy tilga olib kirildi: “Pragmatika termini XX asrning 30-yillarida CH.I.Morris tomonidan ilmiy muomalaga olib kirilgan”. [2;155] Keyinchalik ushbu termin bir necha olimlarning ilmiy asarlarida keng qo‘llanilib, turli qarashlar vujudga keldi. Mana shu nazariyalar orqali XX asrning 60-70 yillarida tilshunoslikda pragmatik yo‘nalish paydo bo‘la boshladi.

Pragmatikaningumumiyta’rifiniSH.Safarovquyidagichaumumlashtiradi: “Pragmatika tilshunoslikning alohida sohasi bo‘lib, uning tadqiqot doirasiga muloqot jarayonida lisoniy birliklarni tanlab olish, ularni qo‘llash hamda ushbu qo‘llanishdagi birliklarning muloqot ishtirokchilariga ta’siri masalalari o‘rganiladi. Ushbu qoidalar kommunikatsiya shart-sharoitlariga nisbatan, keng ma’nodagi kontekst sifatida o‘rganiladi. Lisoniy hodisalarning bu yo‘sindagi tahlili ularning qo‘llanishidagi u yoki bu muhitda mavjud bo‘lgan to‘siqlar, chegaralanishlarni ham aniqlashga imkon beradi. Lingvistik tahlilning asosiy g‘oyasi ham lisonning tabiatini uning amaliy faoliyatda qo‘llanishiga nisbatan yoki boshqacha aytganda, bajarayotgan vazifasi doirasida aniqlashdir. Aynan vazifa (funksiya) tushunchasi lison tahliliga pragmalingvistik yondashuvning poydevoridir. Aminmizki, pragmalingvistikaning xuddi shu yo‘nalishdagi taraqqiyoti nazariy tilshunoslik va amaliy kommunikatsiya o‘rtasida mavjud bo‘lib turgan «uzilish»larni biroz toraytiradi”.[7;50]

So‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi verbal hamda noverbal munosabatning mazmuniy yo‘nalishiga asoslanishi, mazmunning so‘zlovchi yoki tinglovchi ichki maqsadlarini ifoda etishdagi vazifasi ishimizning mohiyatini tashkil etadi. Ustozimiz M.Hakimovning ta’kidlashicha, matnning pragmatik yo‘nalishi so‘zlovchi kommunikativ ichki niyatini aks ettirish darajasiga ko‘ra individual uslubiy janr shakllaridan birini tanlab oladi. Ana shu tanlangan janr shakli axborotning turlicha ko‘rinishlari sifatida namoyon bo‘ladi va ular til bosqichida quyidagi tartibda nomlanishi mumkin: 1. Axborotning presuppozitsion janr shakli. 2. Axborotning propozitsional janr shakli. 3. Axborotning tagma’no janr shakli.

Rasmiy matnlarining berilayotgan axborotning shaklini belgilashda yuqoridagi pragmatikaning janr shakllaridan bo‘lgan propozitsiya va presuppozitsiya hodisalarini obyekt sifatida belgilab, ularning rasmiy matnlarda ifodalanishini tahlil qilib o‘tamiz.

Presuppozitsiyahodisasihaqidagidastlabkiqarashlarnemismantiqshunosi G.Frege tomononidan ilgari surilgan. Uning ta’kidlashcha, presuppozitsiya hukmning mantiqiy asosi hisoblanadi”.[4;404] U fikrini isbotlash uchun “Kepler bechoralikdan olamdan o‘tdi” gapini misol ketiradi va bu erda

presuppozitsiya sifatida Kepler degan odamning yashaganligini nazarda tutadi. G.Frege mavjudlik bildiruvchi ikkinchi hukmni presuppozitsiya deb ataydi. Presuppozitsiya termini tilshunoslikka P.Stroson nomi bilan bog‘liq bo‘lib uning qarashlari ham Fregening qarashlariga juda yaqin turadi. Demak, presuppozitsiya jumladan anglashilgan ikkilamchi axborot deb qarash mumkin.

Presuppozitsiya ma’lum matn ifodalayotgan propozitsiyaning to‘g‘ri tushunilishiga imkon beradigan so‘zlovchilar o‘rtasidagi “bilimning umumiy fondi”, “oldindab bilishning jami” sifatida belgilanadi. [6;28]

Tilshunos olim M.Hakimov presuppozitsiyani tagma’no hodisasidan farqini quyidagicha ta’kidlaydi: “…matnning semantik tuzilishi faqat presuppozitsiya bilan murakkablashib qolmay, balki so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabat yashirin ma’no komponentlari bilan ham murakkablashadi. Ana shu ma’no komponentlaridan biri matn orqali yashirin bayonga ega bo‘luvchi tagma’no ko‘rinishidir. Tagma’noning matndagi bayoni ikki xususiyatga ega: birinchidan, ko‘p hollarda tagma’no oshkora verbal bayonga ega bo‘lmaydi. Bunday vaziyatlarda matndagi tagma’no ko‘rinishi propozitsiyalarning mantiqiy tahlili yordami bilan aniqlanadi”. [2;112]

Muhokama va natija. Shu kunga qadar tilshunoslikda bu hodisaga nisbatan presuppozitsiya, tagbilim, ichki ma’no, pragmatik ma’no, sigmatik ma’no terminlari qo‘llanilgan.

Tilshunos olimlarning fikriga ko‘ra, “presuppozitsiya” hodisasi muloqot qatnashchilarining nutqiy tejamlilikka ehtiyoji, til birliklarining nutqiy vaziyatda sintaktik strukturaga qo‘shimcha ikkilamchi ma’lumot berish imkoniyatiga egaligi, suhbat qatnashchilarining bo‘lib o‘tgan yoki bo‘lajak jarayon haqidagi oldindan ma’lum bilimlari kabi omillar ta’sirida nutqiy maydonda namoyon bo‘ladi, ya’ni bunda shuni ham alohida ta’kidlash o‘tish joizki, presuppozitsiya hodisasi mantiq va tilshunoslik fanlari kesishmasida yuzaga kelgan hodisa hisoblanadi. Ushbu fanlar uzviy bog‘lanmas ekan presuppozitsiya hodisasining mohiyati to‘liqligicha namoyon bo‘lmay qolaveradi.

Presuppozitsiya hodisasi hukmning ikkilamchi ma’noga, axborotga, ayrim hollarda ikkilamchi humkga ishorasi natijasida yuzaga keladi. Bu jarayonda til birliklarining presuppozitsiya hodisasini yuzaga keltirishdagi roli muhim hisoblanadi. Ayrim o‘rinlarda nutq vaziyatida so‘z semantikasidagi ma’no attenkasi presuppozitsiyani yuzaga keltiradi:

Ular bir necha vaqt suhbatlashishganlaridan keyin bir-birlarini tanib qolishdi.

Yuqoridagi misolda “tanib qolmoq” so‘zining ma’nosi nutq vaziyatidan kelib chiqqan holda ikkilamchi ma’noga ishora qilib o‘tgan, ya’ni bu misoldan nutq adresatlari oldin ham bir-birlari bilan ko‘rishishgan yoki tanish bo‘lishgan degan ikkilamchi xulosa kelib chiqadi. Ayrim o‘rinlarda gap sturkturasidagi o‘zgarishlar bevosita ikkilamchi ma’noga (presuppozitsiyaga) ishora qilishi mumkin.

Unsin uchun –bechora qiz uchun –bu qanday mudhish sinov. (A.Qahhor

“Dahshat” hikoyasi)

Yuqoridagi gap sturukturasidagi ajratilgan bo‘lakning ishtirok etishi gap semantikasidagi pragmatik ma’noga so‘zlovchining bevosita diqqatini tortadi. Agar ushbu misol “Unsin uchun bu mudhish sinov” jumlasi orqali ifodalanganda tinglovchi Unsinning ruhiy holatini to‘liq tushunib yeta olmagan bo‘lar edi. To‘ldiruvchining ajratilishi yuqoridagi misolda presuppozitsiya hodisanini yanada bo‘rttirib, ya’ni Unsinning shu ishga majburligi, uning bu sinovdan o‘tishdan ortiq chorasining yo‘q ekanligi haqidagi ikkilamchi axborot gap orqali ifoda etilayotgan asosiy propozitsiyasidan ham ahamiyatlilik kasb etgan.

Demak, yuqoridagi misollar va nazariy baxslar shuni ko‘rsatib turibdiki, presuppozitsiya hodisasi nutqiy jarayonda turli vositalar va birliklar orqali ifodalanishi mumkin.

Rasmiy nutqning pragmasemantik xususiyatlaridan biri, unda bir necha vositalar, ya’ni rasmiy nutqqagina xos bo‘lgan vositalar presuppozitsiya hodisasiga ishora qilib o‘tadi.

Uslubshunos olimlar qarashlari va o‘rganishlaridan bilamizki, rasmiy uslubning o‘ziga hos belgisi – ifoda etilayotgan fikrning qisqa va lo‘nda ekanligi. Aniq va ravshan tarzda bayon etilishidir. Bu ma’lumotdan xuddi rasmiy nutqda hech qanday pragmatik hodisaga o‘rin qolmagandek ko‘rinadi. Lekin biz bu ishimizda rasmiy nutqning pressopozitsiya aspektiga to‘xtalib o‘timishning sababi nimada? degan savolga javob bermoqchimiz. Dunyo o‘zgarmoqda. Bugungi globallashuv jarayonida axborot eng muhim qurolgan aylanib bormoqda. Uning xavfsizligini ta’minlash mamlakat miqyosida ahamiyat kasb etib bormoqda. Bu o‘z navbatida, rasmiy nutqning tadrijiy rivojiga ham ta’sir etmay qolgani yo‘q. Bugungi kunda rasmiy nutqqagina xos bo‘lgan birliklar ostiga minglab ikkilamchi axborotlar yashirilmoqda. Ishimizda aynan rasmiy nutqning pragmatik aspektini tekshirish obyekti sifatida olinishi ham shu tadrijiy jarayonni o‘rganishdir.

Presuppozitsiya xodisasi nutqiy jarayon ishtirokchilariga sintaktik strukturani ixchamlashtirish, til birliklarini nutqiy vaziyatda tejash imkonini beruvchi, nutq egalariga muomala jarayonida tilning ichki imkoniyatlarini boshqa til egalariga ko‘rsatib berishda yordamga keluvchi xodisadir.

Rasmiy nutqda bu jarayonga juda ko‘p o‘rinlarda guvoh bo‘lishimiz mumkin. Fikrimizning isoboti tariqasida adibimiz A.Qahhor ijodidan bir jumla keltiramiz.

Ho‘kizingiz hech qayoqqa ketmaydi, topiladi. (A.Qahhor, “O‘g‘ri” hikoyasi)

Ellikboshinig nutqidan olingan ushbu parchani konteksning qolgan parchalariga bog‘lagan holda tahlil qilarkanmiz. Ijodkorning presuppozitsiya hodisasidan unumli tazrda foydalangani orqali so‘zlovchining ichki niyatini, ikkilamchi hukmni ifodalab berganiga guvoh bo‘lamiz. Yuqoridagi misolda rasmiy nutqga xos tarzda majhul nisbatdagi fe’l bilan ifodalanmoqda (Yuqorida ta’kidlaganimizdek, rasmiy nutqda gaplarning kesimi majhul nisbatdagi fe’llar bilan ifodalanadi). Lekin ijodkor shu oddiygina nisbat shakli orqali so‘zlovchining ichki niyatini hukm shaklida ifodalab bermoqda. Ya’ni

Qobil boboning ho‘kizi topiladi. Lekin ellikboshi tomonidan emas. Chunki ellikboshi majhul nisbatdan foydalanish orqali undan umid qilish kerak emasligiga ishora qilib ketgan. Asarning keyingi parchalaridagi voqealar rivoji esa ushbu fikrlarimizning tasdig‘i hisoblanadi:

Ho‘kizingiz hech qayoqqa ketmaydi, topiladi. (A.Qahhor, “O‘g‘ri” hikoyasi)

Jumlasi majhul nisbat shaklining qo‘llanishi oqali “Ho‘kizingizni men topib bermayman” degan ikkilamchi axborotning uzatilishiga xizmat qilib presuppozitsiya hodisanini yuzaga keltirgan.

Rasmiy nutqda keng qo‘llaniluvchi nutqiy odat tusiga kirgan buyruq ohanggiga ega gaplar tahliliga e’tirbor bersak, uslubning talabi nuqtayi nazaridan ikkilamchi axborotning ifodalanishiga guvoh bo‘lamiz:

Bu yerda chekish mumkin emas!

Yuqoridagi jumladan ifodalanyotgan asosiy propozitsiya chekish mumkin emasligi. Endi gap strukturasi va uslub talabi jihatidan yondashsak, “Bu yer chekilmaydigan joy” degan ikkilamchi axborotni anglashimiz mumkin.

“O‘zbekiston so‘mini soxtalashtirish qonunga muvofiq ta’qib qilinadi”

Yuqoridagi gapni tahlilga tortaylik:

1) gap orqali ifodalanayotgan asosiy propozitsiya davlatning valyutasinini soxtalashtirgan insonlarning ta’qib qilinishidir;

2) yuqoridagi misolni pragmatik jihatdan tahlil qilsak, turli ikkilamchi axborotlarning ifodalanayotganini va ushbu axborotlar turli til birliklari tomonidan yuzaga keltirilayotganiga guvoh bo‘lamiz.

a) ushbu maqolda qo‘llangan “so‘m” leksemasi “O‘zbekistonning valyutasi, ya’ni pul birligi “so‘m” degan ikkilamchi axborotni ifodalamoqda;

b) “qonunga muvofiq” birikmasi esa O‘zbekistonning qonuniy davlat ekanligi haqida ikkilamchi axborotni yuzaga keltirmoqda. CHunki ushbu ibora shariatga muofiq emas, qonunga muofiq, yoki ixtiyoriy emas, aniq qonunlarga muvofiq degan o‘zgarmas hukmni yuzaga keltirgan.

c) “soxtalashtirish” leksemasi ta’qib qilinishga asos bo‘ladi, degan ikkimlamchi hukmni ifodalab kelmoqda. Ya’ni soxtalashtirmasang, ta’qib qilinmaysan. Shu yerda “soxtalashtirmang” hukmning ham ifodalanayotganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

d) kesim tarkibida ma’lum shaxs-son shakllarining qo‘llanmayotgani e’tibor beraylik. Bunda so‘zlovchi tinglovchining shaxsidan qat’iy nazar ta’qib qilinishi haqida ogohlantirmoqda.

Xulosa. Xulosa o‘rnida shularni aytib o‘tish joizki, har bir nutq uslubi ma’lum til vositalari, ma’lum sintaktik sturukturalarning yig‘indisi o‘laroq yuzaga kelar ekan, bu sturukturalarni tanlash so‘zlovchining ixtiyoridadir. Bu barcha uslub birliklari o‘zida so‘zlovchining yashirin xohish va istaklariga bo‘ysundirilishidan darak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и смысл. М., 1976, с.50.

2. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: “Akademnashr”,2013. – 155-бет.

3. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.401.

4. Нурмонов А. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: "Akademnashr", 2012. – 404-бет.

5. Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент, 1992. - 28-бет.

6. Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап // ЎТА. 1986. №6

7. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

8. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. -М., 1985.

XITOY KLASSIK ADABIYOTINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Tuxtayev Sirojiddin Toshpo'latovich
O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xitoy klassik adabiyotining rivojlanish bosqichlari ko'rib chiqiladi, muhokama qilinadi. Qayd etilishicha, xitoy adabiyoti butun dunyoga mashhur. Xitoy adabiyotida asosiy narsa esa uning universal tamoyilidir. She'rlar ierogliflarda yozilgan va bu ularning birinchi xususiyati. Ammo ieroglif yozuvi tarjimani boshqacha qiladi, unga ieroglif ortidagi tushuncha va so'zlarni tanlashda ko'proq erkinlik beradi.

Kalit so'zlar: Xitoy mumtoz adabiyoti, she'r, ieroglif, asar, talqin, tarjimashunoslik.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ КИТАЙСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Тухтаев Сирожиддин Тошполатович
Преподаватель Государственного университета мировых языков Узбекистана

Аннотация: В статье рассматриваются этапы развития китайской классической литературы. Отмечается, что китайская литература известна во всем мире. Главным в китайской литературе является ее общечеловеческое начало. Стихи написаны иероглифами и это их первая особенность. Но иероглифическое письмо делает перевод иным, давая ему большую свободу в выборе понятий и слов, стоящих за иероглифом.

Ключевые слова: китайская классическая литература, стихотворение, иероглиф, произведение, интерпретация, переводоведение.

STAGES OF DEVELOPMENT OF CHINESE CLASSICAL LITERATURE

Tukhtayev Sirojiddin Toshpolatovich
Teacher of the State University of World Languages of Uzbekistan

Abstract: The article examines the stages of development of Chinese classical literature. It is noted that Chinese literature is known all over the world. The main thing in Chinese literature is its universal principle. The poems are written in hieroglyphs and this is their first feature. But hieroglyphic writing makes the translation different, giving him greater freedom in choosing the concepts and words behind the hieroglyph.

Key words: Chinese classical literature, poem, hieroglyph, work, interpretation, translation studies.

Introduction. The history of Chinese literature has about three thousand years. The wide scope of distribution, originality and influence on the literature of neighboring peoples put it on a par with the literatures of Europe, India and Persia. Like European literature before the 19th century, Chinese literature was until recently the prerogative of an aristocracy – not a military or mercantile ruling elite, but a class of government-employed «learned men» whose power rested on monopoly possession of the secrets of reading and writing. The Confucian bureaucracy, formed in the first period of the unification of the Empire, faded into the shadows in the troubled era of the interregnum (189-589), but, with the exception of another period of «eclipse» in the years of the Mongol dominion (1206-1368), managed to maintain its position until the 20th century. Like the clergy, she was distinguished by adherence to the code of orthodox moral teaching, petty observance of the ceremonial way of life, reverence for the authorities and conservatism. In literature, this was expressed in the neglect of originality, the cultivation of traditional themes and the retreat into literary and historical allusions.

Literature review. Popular literature (lyric poetry, drama and prose), designed to entertain rather than instruct, up to the 20th century. did not have the status of «serious» art. When in 1772 Emperor Jian Long decided to compile lists of all literary works of artistic value (they included 10,254 works, 3,461 of which were reproduced), the latter were divided into four categories:

1) classical texts (qing) and commentaries on them;
2) historical legends;
3) philosophical treatises;
4) fiction [8].

This systematization was reflected in the concept substantiated in the first fundamental work on literary criticism, Wenxin Jiaolong, written by Liu Se in the 5th century. In this treatise, literature is seen as the main element of Confucianism, and the value of a work is determined by its proximity to the modern era and adherence to the wisdom of the ancients.

The history of classical Confucian texts is not entirely clear. Although their redaction is attributed to Confucius (551-479), they did not take their final form until the last two centuries.

1) The Yijing (Book of Changes) contains 64 pentagrams, each of which consists of 6 incomplete or complete lines, originally intended for the divination ritual. Later additions interpreted the occult meaning of the diagrams and laid the foundations of metaphysics;

2) Shujing (Book of Historical Traditions) was created as a collection of speeches, polemical judgments and other texts dating from the period from the 3rd millennium to the 6th century, but most of these works are certainly later inclusions;

3) The Shi Ching (Book of Songs) is a collection of folk songs and ritual hymns composed between 1200 and 600. All of them, including innocent love songs, were interpreted in the spirit of moral allegories;

4) Li ji (Book of rituals) contains discourses on the principles of behavior

and detailed descriptions of palace and private rituals;

5) Chun Qiu (Annals of Spring and Autumn) – an artless chronicle of the state of Lu in the period from 722 to 484.

It is appended with two texts of explanatory notes; the longer one, Zuo zhuan, is rather a collection of stories about all the feudal states, distributed along with the early editions of the chronicle. Zuo zhuan becomes the first of the great historical chronicles and one of the masterpieces of Chinese literature.

The greatest of the early commentators on the classical texts was Cheng Xuan (127-200), whose commentaries served as a standard until the advent of the Chu Ci school (1130-1200), which, by adopting some aspects of Taoism and Buddhism, gave Confucianism a more emotional and metaphysical coloration. Chu Tzu substantiated the essence of his teaching in two chapters of the Book of Rituals: The Great Teaching and the Treatise on the Base. Along with the texts of Lun Yu (The Judgments and Discourses of Confucius) and Mencius (372-289), these two chapters made up the Tetrabook, which was revered in much the same way as the Five Classical Texts.

The greatest work of Chinese philosophical literature is the book of Chuang Tzu, written in the 4th century.

Ancient Chinese fiction includes poetry and prose by individual authors, as well as anthologies, the first of which, Wen Xuan, was compiled around 530. Xiao Dong, Prince of the House of Liang. In addition to poetry, it included 33 types of prose texts.

Discussion. The outstanding researcher and translator of Chinese lyrics, Professor Lev Zalmanovich Eidlin, spoke very well about the peculiarities and attractive power of Chinese literature: “Chinese literature is known in the world ... What is important and most attractive for us in Chinese classical literature? Unusualness, national astringency, everything that she reflected from customs, from a worldview, from nature and what distinguishes it from all other poetry of the East and West? If it were only so, then nothing but curiosity, and she would not arouse a non-native reader. But we see how the translations of her beautiful samples draw hearts to themselves. And this means that the main thing in Chinese literature is still its universal human principle, which is contained in it and, before translation, is hidden from an unprepared eye behind a mysteriously mesmerizing ornamental wall of hieroglyphs [6, p. 62].

Is there really so much you need to know in order to feel the beauty and naturalness of the lines of a building or vase, to delve into the meaning of the painted picture, if even the genius of a people far from us created them? There are no obvious barriers between the viewer and the object of his admiration; here a stranger can sometimes be no less a connoisseur than a compatriot of the artist. The poetry of another nation, for communication with itself, requires the translation of words and the transmission of thoughts, which is always not easy and which is not always available. Thanks to translation, the literature of countries and peoples, in their aggregate, rightfully becomes the literature of the whole world, that is, the literature of universal humanity.

Thanks to the translation, we also learned Chinese poetry. And they realized that her national identity is only a frame for our common thoughts and feelings. And, realizing this, without the slightest prejudice, but rather in anticipation of new joys, we bow over what the translator of Chinese poets was able to convey to us [2, p. 247].

The poems are written in hieroglyphic characters. This is their first feature, which could not have been noted, since it is so obvious. But the hieroglyphic writing makes the translation different, giving him greater freedom in choosing the concepts and words behind the hieroglyph [7, p. 70]. We would be mistaken if we assume, as is sometimes done, that a Chinese poem is a pictorial spectacle and is itself a kind of painting. Such an assumption, if not a final lie, then, in any case, is a huge exaggeration, especially for the modern Chinese reader, who sees in the hieroglyph an expression of a concept, and nothing more, and forgets about the beginning of the origin of the sign. But the concept embraced by a hieroglyph is "many-sided" and wordy, and thus a Chinese poem is, of course, more subordinate to the reader's imagination than a poem written in phonetic alphabet. The translator is also a reader, and he chooses one of the number of readable interpretations available to him and offers it to his reader ... " [1, p. 234]. In connection with this circumstance, we should always pay attention not only to the authors of Chinese literary works, but also to the names of their translators.

Let us analyze the classic work of Chinese literature "Meng Chiang-nyu". According to the Zuo Zhuan text, in 550. The troops of the Qi kingdom marched against the Ju □ □ kingdom (now the Ju county of the Shandong province), and the general of the Qi kingdom Qiiliang died. His wife Mengjiang was waiting for her husband's coffin outside the city. She wept bitterly and refused to the head of the kingdom Chuang-gun in his demand to honor the memory of the deceased and express her condolences. 200 years later, a record appeared in the historical chronicles, which stated that "Qiliang's wife was waiting for her husband's coffin and cried, and the head of the Chuang-gun kingdom sent an official to honor the memory of the deceased. "During the reign of the Western Han dynasty, this plot was further developed – in it there was a plot about the "collapse of the wall": "Qilian's wife was crying, standing near the city wall, and the wall collapsed. "In "Le Nu Chuang", this plot has a tragic ending – about the suicide of Qiliang's wife in the Zi River. The ancient legend of Qiliang's wife served as the prototype for the story of Meng Chiang-nyu [6, p. 72]. The content of the legend has changed significantly compared to the prototype. A woman from the Qi kingdom who lived during the Chunqiu period turned into Meng Chiang-niu, who lived during the reign of Qin Shihuang. The central storyline was chronologically linked to the time of the active construction of the Great Wall of China.

One of the favorite genres of literature in China was the novel. The novel appears in China relatively late, at the turn of the 13-14th centuries, and its heyday falls on the Ming (14-17th centuries) and Qing (17th – early 20th centuries) epochs. The breeding ground for the novel was: firstly, Chinese

history, most often in its folklore adaptations; secondly, popular syncretic religious beliefs. The appeal to historical figures and facts created the effect of credibility. And the elements of fiction, borrowed from folk religion, increased the amusement.

Chinese classical novels are divided into the following types: historical, heroic or adventurous, love, fantasy, judicial. The Chinese forensic novel was akin to the heroic one, it combined an entertaining historical plot with adventurous heroic elements.

The most famous work in the genre of judicial novel is The Case of Judge Shi (19th century). Court novels became especially popular in the 90s of the 19th century. The content of a forensic novel usually followed a single scheme. In accordance with this scheme, the characters in the novel were distributed over three levels.

At the very top was the emperor – wise and magnanimous. As a rule, he always remains out of criticism. This is the supreme and invariably just ruler of the destinies of his subjects. One step below are officials – capital and local, honest and dishonest, good and bad [9, p. 75]. Even lower on the social ladder are the Knights of Green Forests, marginal social elements.

Result. Fantastic elements were of great importance in judicial novels. Very often, only with the help of miraculous powers, the heroes managed to extricate themselves from a difficult situation [5, p. 200]. At the same time, the novelists did not really care about the measure of reasonable believability.

The famous Russian researcher and translator of Chinese classical literature V.F. Soroki noted: “The variety of themes and characters of the Chinese drama of the first centuries of its existence corresponds to the variety of components that make up its ideological basis. Among them are Confucianism, Taoism and Buddhism, mainly in their vulgarized versions, folk religious syncretism, legends and superstitions, orthodox housebuilding and the sprouts of a humanistic worldview noted above. This variegation reflected the comparative tolerance inherent in the Yuan era towards different faiths. Confucianism, which prevailed under the Sunakh, lost its dominant position; the court patronized, or, in any case, did not obstruct, not only the followers of such traditional Chinese religions as Buddhism and Taoism, but also Muslims, Nestorians and even Catholics. And yet the ideas of Confucianism in its later interpretation occupy the most prominent place in the drama. This is, first of all, the idea that the only occupation worthy of a noble person is the study of the Confucian canon in order to pass the exams and then serve the country and the sovereign with faith and truth [6, p. 79]. This also includes theses about the unconditional respect for elders, about the dominant role of men in the family. It would be unfair to point out only the negative function of Confucianism. Mainly figures of honest servants of the state, fighting against intriguers or defending the country from invaders, were painted in Confucian tones.

For few nations, poetry is as natural and significant as it is for the Chinese. Folk song flourished in China at all times, and Chinese drama is essentially a poetic art form. Starting from the 7th the composition of a poetic text is

included in the program of state examinations. From time immemorial, the quotation of poetry has been important in diplomacy and official life; composing and reciting poetry is a favorite pastime. Chinese poetry is predominantly lyrical. When its purpose is not formal skill, it is intended for some special occasion - parting, gift, or perpetuates some precious moment of being. Like Chinese painting, it is created with «light touches». The most revered is the form of the poetic miniature «Quejiu» – a «truncated» poem of four lines. The Book of Songs contains songs dedicated to love and war, rural labor and holidays.

The development of dramatic literature in China is closely connected with the theatre. While official literature was under the strict control of the state, «folk» literature developed among the common population, which was distinguished by a variety of trends and originality of plots. All this was embodied on the stage and led to the creation of a school of Chinese theater, known today throughout the world. It was thanks to the emergence of «Yuan drama» as a literary trend during the reign of the Mongolian Yuan dynasty that the famous «shadow theater» became widespread, and subsequently Peking and Shanghai operas were created.

Conclusion. In addition, the exaltation of the learned class – the main bearer of Confucian ideals – in the first decades of the Yuan rule bore a tinge of social protest. Later, when the Confucians were again brought closer to the court, the role of the exponent of nonconformist ideals again returned to Taoism and Buddhism with their refusal to serve the powers that be and especially the preaching of avoiding the "dusty world". Such sentiments were most widespread during the last period of Mongol rule, when uprisings, wars and social anarchy engulfed a significant part of China, when life again began to seem unstable and full of dangers.

References:

1. Alekseev V.M. Trudy po kitajskoj literature: v 2 kn. / Sost. M.V. Bankovskaya. – M.: Vost. lit. RAN, 2002-2003.

2. Alimov I.A., Kravcova M.E. Istoriya kitajskoj klassicheskoj literatury s drevnosti i do XIII veka: poeziya, proza. – V 2 chastyah. – SPb., 2014. – 1408 s.

3. Bankovskaya M.V. V.M. Alekseev i Kitaj: kniga ob otce. – M., 2010. – 487 s.

4. Golygina K.I. Kitajskaya literatura v Rossii // Duhovnaya kultura Kitaya: enciklopediya v 5 t. – T.3: Literatura. – M., 2008. – S.176-193.

5. Ejdlin L.Z. Kitajskaya klassicheskaya poeziya // Klassicheskaya poeziya Indii, Kitaya, Korei, Vyetnama, Yaponii. – M.: Hud. lit., 1972. – S.193-203.

6. Filonov S.V. Istoriya literatury Kitaya. // Uchebnoe posobie. – Blagoveshchensk, 2015. – 90 s.

7. Kitajskaya klassicheskaya drama / Per., predisl. k drame «Zapadnyj fligel'» i komment. L. Men'shikova, (1960-1966); obshchee predislovie V. Petrova, s. 5-20 (1966). – SPb.: «SeveroZapad Press», 2003. – 416 s.

8. Kravcova M.E. Hrestomatiya po literature Kitaya. – SPb.: Azbuka

klassika, 2004. – 766 s.

9. Malinovskaya T.A. Ocherki po istorii kitajskoj klassicheskoj dramy v zhanre czaczyuj (XIV-XVII vv.). – SPb.: Izd. SPbGU, 1996. – 240 s.

10. Alimov I.A., Kravcova M.E. Istoriya kitajskoj klassicheskoj literatury s drevnosti i do XIII veka: poeziya, proza. V 2 chastyah. – SPb.: Peterburgskoe vostokovedenie, 2014. – 1408 s.

O’ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGI, TARIXI VA UNING ADABIYOTDAGI O’RNI

Shamsiyev Sherzod Istamovich
Buxoro davlat pedagogika institute Musiqa va tasviriy san’at kafedrasi o’qituvchisi

Ahrorov Asrorbek Aminjon o’g’li
Buxoro davlat pedagogika institute Musiqa va tasviriy san’at kafedrasi talabasi

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada o‘zbek folklorshunosligi, uning tarixi,uning kelib chiqishi, Badiiy so’z san’ati, madaniyatining eng qadimgi va uzoq tarixga ega bo’lishi haqida, uning kurtaklari ibtidoiy jamoa tuzumi davrlaridayoq vujudga kelishi haqida, mehnat jarayonining rivoji kishilar tajribasi va onging taraqqiyoti og’zaki adabiyotning rivojlanishi uchun zamin yaratganligi to’g’risida insonlar asta-sekin turmush tajribalarini tabiyat va jamiyat haqidagi fikr-tushunchalarini obrazli so’z orqali tasvirlash, bayon etishko’nikmalari haqida maqola yoritilgan.

Kalit so’zlar: folklorshunoslik, maqollar, topishmoqlar, an‘anaviylik, versiyaviylik, og’g’zakilik,folklor tarixi, adabiyotdagi o’rni, laparlar.

IN UZBEK FOLKLORE, HISTORY AND ITS LITERATURE PLACE

Shamsiyev Sherzod Istamovich
Bukhara State Pedagogical Institute, Music and Fine Arts Department teacher
Ahrorov Asrorbek Aminjon
Student of the Department of Music and Visual Arts of the Bukhara State Pedagogical Institute

ANNOTATION. In this article, about Uzbek folklore, its history, its origin, the art of speech, the oldest and longest history of its culture, about the emergence of its buds in the period of the primitive collective system, the development of the labor process, the experience of people and The article about the development of consciousness created the ground for the development of oral literature, about the ability of people to gradually describe their life experiences, their thoughts about nature and society through figurative words.

Key words: folklore, proverbs, riddles, traditionalism, versionism, orality, history of folklore, place in iterature, la pars.

В УЗБЕКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ, ИСТОРИИ И ЕГО ЛИТЕРАТУРЕ

Шамсиев Шерзод Истамович
Бухарский государственный педагогический институт, преподаватель кафедры музыки и изобразительного искусства

Ахроров Асрорбек Аминжона.
Студентка отделения музыки и изобразительного искусства Бухарского государственного педагогического института

АННОТАЦИЯ. В этой статье об узбекском фольклоре, его истории, его происхождении, искусстве речи, древнейшей и давней истории его культуры, о зарождении его почек в период первобытно-коллективного строя, развитии трудового процесса, опыт людей и Статья о развитии сознания создала почву для развития устной литературы, о способности людей постепенно описывать образными словами свой жизненный опыт, свои мысли о природе и обществе.

Ключевые слова: фольклор, пословицы, загадки, традиционализм, версионизм, устность, история фольклора, место в литературе, лапари.

KIRISH. Badiiy so‘z san‘ati madaniyatning eng qadimgi va uzoq tarixga ega bo‘lgan bir sohasidir. Uning kurtaklari ibtidoiy jamoa tuzumi davrlaridayoq vujudga kelgan. Mehnat jarayonining rivoji, kishilar tajribasi va ongining taraqqiyoti og‘zaki adabiyotning rivojlanishi uchun zamin yaratgan. Insonlar asta- sekin turmush tajribalarini, tabiat va jamiyat haqidagi fikr- tushunchalarini obrazli so‘z orqali tasvirlash, bayon etish ko‘nikmalarini yarata boshlaydilar. Badiiy so‘z tajribasining o‘sishi, badiiy did va zavqning takomillashib borishi xilma- xil badiiy shakllarni, adabiy janrlarni vujudga keltiradi. Shu tariqa badiiy so‘z san‘ati yozuv va yozma adabiyotdan ko‘p vaqtlar ilgari og‘zaki ijod shaklida paydo bo‘ladi hamda yozma adabiyotning vujudga kelishiga zamin hozirlaydi. U og‘izdan og‘izga, avloddan avlodga, davrdan davrga o‘tadi. Biroq u dastlab qanday yaratilgan bo‘lsa, harqachon ham aynan shu holicha saqlanib qolmaydi, balki ijodiy qayta ishlanadi,turli xil o‘zgarishlarga uchraydi, yangi- yangi ma‘lumotlar bilan boyiydi, yangi tarixiy sharoitga muvofiqlashadi, keyingi yaratilgan asarlar bilan birg ayashaydi uzoq umr ko‘radi. Shu bilan bir qatorda yozma adabiyotning tajribalaridan ijodiy foydalanadi. Og‘zaki adabiyotning bu turi hozirgi zamonaviy adabiyotda Folklorshunoslik debataladigan katta bir janrni tashkil etadi.Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O‘zbek folklorining so‘z san‘atiga asoslangan janrlar tizimi doston, ertak, qissa, rivoyat, naql, afsona, mif, lof, latifa, marosim folklori, bolalar folklori, og‘zaki drama, maqol va hikmatli so‘zlar, afsun, avrash, olqish va qarg‘ishlardan iboratdir. Folklor har bir xalqning ma‘naviy boyligi hamda ulug‘ qadriyatidir.Insonningma‘naviyatini yuksaltirishda xalq og‘zaki ijodining o‘rn ihaqida gap ketar ekan ,aslida, bu jarayon bolaning tug‘ilishida boshlanadi. Onalarimiz ,momolarimiz

aytgan allalar, ertaklar, tez aytishlar ,maqollar va qo‘shiqlar bolaning tili va dunyoqarashi shakllanishida alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir yosh vakillarini birday qiziqtiruvchi xalq o‘yinlari esa bolaning ham aqlan, ham jismonan ulg‘ayishida muhim omillardan biri hisoblanadi. Shuningdek, har bir xalqning til boyligi birinchi navbatda, uning folklorida namoyon bo‘ladi. Biror bir xalqning qanday xalqligini bilish uchun uning xalq og‘zaki ijodini o‘rganish zarur. Folklorda xalqning til imkoniyatlari, mushohada tarzi, ijodiy quvvati aks etgan bo‘ladi. Alloma Hodi Zarif: Folklor asarlarining ilmiy va badiiy qiymati ularning lug‘at boyligi bilan belgilanadi – degan edi. Barcha davr tilshunoslarini xalq poetik ijodini o‘rganish qiziqtirib kelgan. Mahmud Koshg‘ariy zamonidan to bugungi kunga qadar xalq og‘zaki ijodi haqida nimaiki aytilgan bo‘lsa, bularning bari buyuk merosni o‘rganishga o‘zining munosib ulushini qo‘shgan.

Folklor ijod namunalari xalqning boyligi hisoblanar ekan, ularni o‘rganish ham hammavaqt dolzarb masalalardan biri bo‘lib kelgan.Xalq og‘zaki badiiy ijodini o‘rganuvchi fan folklorshunoslik yoki folkloristika deb yuritiladi.Shu ma‘noda folklorshunoslik asoslari qadimgi dunyo estetik tafakkuriga borib taqaladi.Qadimgi dunyo sayyohlari va tarixchilarining afsona va rivoyatlar, turli urf-odat va marosimlar haqidagi qaydlari, yozuvchi va bastakorlarning folklor to‘g‘risidagi ilk fikrlari folklorshunoslik uchun muhimdir. Barcha davrlarning o‘zigxourf-odat va madaniyati shakllanishi natijasida folklorshunoslik ham darajamadarajao‘sib borgan. Arab xalifaligi hududlaridagi xalqlar ertak va rivoyatlarining yig‘indisi bo‘lmish Ming bir kecha kitobini ham folklor namunalarini yig‘ishda o‘ziga xos tajriba deyish mumkin.

Folklor atamasini 1846- yilda ingliz olimi Uilyam Tomas taklif qilgan bo‘lib, u xalq donoligi degan ma‘noni anglatadi. Dastlabki vaqtlarda el adabiyoti, xalq adabiyoti, —og‘zaki adabiyot, —xalq og‘zaki ijodi deb yuritilib kelingan o‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodiHodi Zarif ijodidan boshlab, ya‘ni 1935- yildan e‘tiboran O‘zbek folklori nomi bilan ishlatiladi. Xususan, folklor namunalari hisoblangan To‘maris, Shiroq kabi afsonalar, Alpomish, — Ravshan, Kuntug‘mish‖kabi dostonlar, —Malikai Husnobod, —Uch og‘a-ini botirlar kabi ertaklar, lirik qo‘shiqlar, marosim va mehnat qo‘shiqlari hamda boshqa og‘zaki ijod namunalari o‘zbek xalqi qadriyatlarining ajralmas qismidir.Folklor barcha san‘atning boshlanishi , sarchashmasi , shu sababli ham boshqa ko‘pgina san‘atlar u bilan uyg‘unlikka ega, shuning bilan birga hech biriga o‘xshamagan o‘ziga xosligi bilan alohida ajralib turuvchi san‘at turidir — – deb ta‘kidlagan edi folklorshunos olim Jabbor Eshonqulov. Darhaqiqat, buni tan olmasdan ilojimiz yo‘q chunki xalqimiz madaniyatining eng dastlabki kurtaklari folklor namunalari orqali ko‘rinadi. Bugungi kunda ma‘lumki, shaxsni tarbiyalashda uning ruhiy holatiga ta‘sir qilmasdan samaraga erishib bo‘lmaydi. Xalq og‘zaki ijodida avlod tarbiyasi aynan ana shu usuldan foydalangan holda amalga oshiriladi. Dostonlarimizning bosh qahramonlariga aylangan jasur va mard o‘g‘lonlar va barno va iboli qizlar timsoli hech bir o‘quvchini e‘tiborsiz qoldirmaydi. Ularning qilgan xatolari orqali yoshlarga to‘g‘ri yo‘lni tanlash kerakligi uqtiriladi.

Nafaqat dostonlarimiz tarbiyaviylik ahamiyati jihatdan folklorshunoslikda maqollarning ham ahamiyati salmoqli darajadadir

Muokama. Maqol og‘zaki ijodning kichik ko‘rinishlaridan biri. Folklorshunoslikda kichik janrlarni paremiya deb atash ham qabul qilingan. Maqollar hajm jihatdan kichik bo‘lsa-da , fikr va mazmun jihatdan kech qamrovlidir. Maqol o‘z tabiatiga ko‘ra xalqaro janlardan biridir. Dunyoda o‘z maqoliga ega bo‘lmagan xalqning o‘zi yo‘q. Chunki har bir xalq o‘z qarashlari va hayotiy tajribalari mahsulini maqollar ko‘rinishida avlodlarga qoldiradi.Shu o‘rinda alohida ta‘kidlashimiz kerak bo‘lgan yana bi rfolklor namunasi bu topishmoqlardir. Topishmoqlar xalq og‘zaki ijodining kichik va ommabop hamda xalqaro janrlaridan biri hisoblanadi. Bu janr yosh avlod nihayot bilishga,borliqdaginarsa-buyumlarning xususiyatlarini yodda saqlab qolishga o‘rgatadi.Topishmoqlarning mohiyati, asosan, metafora bilan bog‘liq bo‘lib,ulardatopilishi lozim bo‘lgan narsa-buyum xususiyatlari haqida ma‘lumot beriladi.Topishmoq Aristotel ta‘biri bilan aytganda ―Eng yaxshi metafora tuzish usulidir.

NATIJALAR. Folklor asarlar so‘z san‘ati sifatida yozma adabiyot namunalari va san‘atning boshqa turlaridan o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra ajralib turadi. Folklorga xos bu xususiyatlar, avvalo, uning jamoaviy ijod ekanligidadir. Shuning uchun ham bu kabi dostonlar, ―Malikai Husnobod‖, ―Uch og‘a-ini botirlar kabi ertaklar, lirik qo‘shiqlar, marosim va mehnat qo‘shiqlari hamda boshqa og‘zaki ijod namunalari o‘zbek xalqi qadriyatlarining ajralmas qismidir.Folklor barcha san‘atning boshlanishi , sarchashmasi , shu sababli ham boshqa ko‘pgina san‘atlar u bilan uyg‘unlikka ega, shuning bilan birga hech biriga o‘xshamagan o‘ziga xosligi bilan alohida ajralib turuvchi san‘at turidir ― – deb ta‘kidlagan edi folklorshunos olim Jabbor Eshonqulov. Darhaqiqat, buni tan olmasdan ilojimiz yo‘q chunki xalqimiz madaniyatining eng dastlabki kurtaklari folklor namunalari orqali ko‘rinadi. turdagi asar namunalarining muallifi xalq ommasi hisoblanadi. Ularning aniq ijodkori noma‘lum, ya‘ni anonim bo‘ladi va xalq orasida avloddan avlodga og‘zaki tarzda o‘tib tarqaladi, og‘zaki ijro etiladi. Bunda, albatta, an‘analarga rioya etilib, sayqallanib variantlarga, versiyalarga ega bo‘ladi. Shunga ko‘ra, folklorga xos xususiyatlar sifatida jamoaviylik, anonimlik, og’zakilik, an’anaviylik, variantlilik hamdaversiyaviylik ko‘rsatiladi. Jamoaviylik – o‘zbek xalq og‘zaki ijodi xalq tomonidan yaratiladi. Bilamizki, xalqimiz qadim- qadimdan jamoa bo‘lib mehnat faoliyatini olib borishgan, ya‘ni hashar yo‘li bilan biri- birining og‘irini yengil qilishgan. Mana shu jarayonlar davomida turli xil qo‘shiqlar, laparlar kuylangan va ayrim hududlarda hozir ham jamoaviy tarzda kuylab kelinmoqda. Xalq turmushining, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning takomillasha borishi, insonlar badiiy tafakkurining o‘sishi jarayonida alohida ijrochilar – qo‘shiqchilar, ertakchilar, baxshilar hamda qiziqchilar, ijro maktablari, ustoz vashogird munosabatlari paydo bo‘la boshladi. Xalq orasida Tilla kampir, Sulton kampir, Jo‘lmon baxshi, Bo‘ron shoir, Ergash Jmanbulbul o‘g‘li, Yo‘ldosh bulbul kabi xalq namoyondalar iyetishib chiqdi. Anonimlik - folklor asarlari muallifining noaniqligi anonimligi(grek.Anonymis – noma‘lum) bilan ajralib turadi. Folklorda biror

bi raniq muallif yo’q.Xalq dostonimi, ertakmi yoki marosim qo’shig’imi ularni dastlab kim va qachon yaratgani aniq emas. Har bir asar avloddan avlodga o’ta rekan, vaqt va zamon talablariga ko’ra ma‘lum o’zgarishlarga uchrashi mumkin, lekin uning asosi ,an‘analari o’zgarishsiz kelaveradi. Folklorda biror bir asarni kimdir dastlab yaratgan bo’lishi mumkin, lekin bu asar syujeti, tasvir vositalari,ohang yo’Ilari xalq og’zaki ijodi an‘analariga tayanilib ijod etilsa, u folklore asari bo’lib qoladi.Vaqtlaro‘tishidavomida xalq ijrochilari tomonidan yanada ishlov berilib, chinakam folklore namunasiga aylanadi. Og’zakilik - xalq ijodiyotining yashash va yaratilish tarzi. Folklor xalqning xotira manbaidan, xotiraning og’zaki avloddan avlodga,og’izdan og’izga ko’chishidan paydo bo’ladi. Bu o’rinda umumfolkloriy bilim va folklore an‘analari asos vazifasini o’taydi. Xotira manbai va folkloriy bilim bir yoki bir necha shaxslargagina tegishli bo‗lmay, butun bir xalqning bilim va an‘analaridan iborat bo’ladi. Bu bilim va an‘analar ustozdan shogirdga, avloddan avlodga, urug‘dan urug’ga o’tib, yangi davr ruhida, yangi ijrochilar va ijodkorlar salohiyatidan sayqal topib yashaydi. Bu xil sayqallanish u yoki bu folklor asarining shakli va mazmuniga qandaydir o’zgarish kiritishi – nimaningdir qo’shilishi yoki tushirib qoldirilishida bo’y ko’rsatadi. An’anaviylik — folklorning o‘ziga xos yashash tarzini, uslubini ,ifodavositalarini ta‘min etuvchi yetakchi belgilaridan hisoblanadi. Folklor tom ma‘noda an‘analar san‘atidir. An‘anaviylik xalq ijodida ma‘lum bir asar matnining, ijro usullarining og’izdan og’izga o’tish jarayonida nisbatan barqarorliginigina anglatib qolmaydi, balki o’sha asarning avloddan avlodga o’tish jarayonida dastlabki ijroga xos xususiyatlarini nisbatan o’zgarmagan holda saqlab qolganini ham anglatadi.

An‘anaviylik - jamoaviy ijod mahsuliva yashash tarzi, shu bilan birga, folklorning folklor asarini jamoaviy holda saqlab qolishningham o’zigaxos shakli, omili hisoblanadi. Og‘zakilik – folklorning ijro usuli va yashash tarzi bo‘lib, o’z navbatida, ijrochidan ulkan xotirani, yoddan aytishni, eslamoqni, vaziyatga mos tayyo r shakl va eng qulay va ishonchli quvvat zaxirasi hisoblanadi. O’zbek baxshi-shoirlari orasid ko’plab an‘anaviy dostonlarni, qanchadan qancha termalarni bilgan kuylagan, yana o’zi to’quvchi – badihago‘ylarning borligi – shu an‘anaviy ehtiyojning hosilasidir. An‘anaviylik xalq musiqasi, raqsi va amaliy san‘atining hamo’ziga xos belgisi sanaladi.VariantliIikvaversiyaviylik – folklor namunalarining har bir ijrosi o’ziga xos variant hisoblanadi. Folklor asari ijro jarayoni davomida qaytadan yaratiladi,yangi yashash holatiga kiradi va bu holat o’ziga xos variant paydo etadi.Ya‘n ifolklor ijro jarayonida xilma-xil variantlarda yashaydi.Variantlilik folklorning yashash tarzi hisoblanadi. Olimlarning eslashicha, Alpomish dostonining 100 ga yaqin variant ma‘lum bo‘lib, shulardan 30 dan ortig‘I yozib olingan.Variantlilik folklor tabiati, uning yaratilishiga jonli og’zaki ijodda yashash qonuniyatlaridan kelib chiqqan xususiyat bo‘lib, u folklor asarlarining syujeti, obrazliligi, poetikasi, janr xususiyatlarini to’la qamrab oladi. Xususan ,o‘zbek folklori ko‘p ming yillik tarixga ega va yuqoridagi barcha xususiyatlarmujassamlashganmadaniyatimizningajralmasbo‘lagidir.

O‘zbek folkoriga oid ma‘lumotlarning bir qismi chet ellik mualliflarning

qalamiga mansub kitoblar orqali yetib kelgan. Bu o‘rinda yunon tarixchisi Herodotning Tarix va Poliyenning Harbiy hiylalar asarlarini misol qilishimiz mumkin. Keyingi yillarda televideniye orqali namoyish etilgan hind xalqining mashhur eposlari asosida suratga olingan ―Ramayana, Mahobhorat‖ kabi teleseriallardan ma‘lum bo‘ldiki, o‘zbek xalqining qadimgi qahramonlik eposlarida ilgari surilgan ezgu g‘oyalar jahonning boshqa xalqlar qarashlari bilan chambarchas bog‘liq va mushtarakdir.

XULOSA. Xalq og‘zaki poetik ijodining tilni o‘rganishda ahamiyati juda yuqori. Chunki biron bir xalqning tilini o‘rganishdan oldin u xalqning yashash tarzi, madaniyati haqida bilim- ko‘nikmaga ega bo‘lishimiz kerak. Har bir xalq folklorida esa bularning bari jamlangan bo‘ladi. Masalan, ingliz tilidagi ―East or West home is best hamda o‘zbek tilidagi ―Ona yurting – oltin beshiging maqollarini olaylik. Harikkala maqolda ham har bir inson uchun tug‘ilgan yerining naqadar azizligi, dunyoning eng go‘zal go‘shalari ham kindik qoni to‘kilgan bir siqim tuproqdan ortiq ekanligi aks etgan. Bu kabi misollarni juda ham ko‘p keltirishimiz mumkin, lekin bizdan talab qilinadigan narsa ularning tub mohiyati nimada ekanligini anglash va ulardan kerakli joylarda unumli foydalanishdir.Xalq og‘zaki poetik ijodi yuzasidanko‘plab izlanishlar olib borilgan va bundan keyin ham bu jarayon qizg‘in davom etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Шамсиев Ш. И., Солиев А. А. Основы хорового пения на уроках музыки //Проблемы науки. – 2021. – №. 1 (60). – С. 55-57.

2. Шамсиев Ш. И. Молодой специалист учитель музыки, как руководитель хорового коллектива в общеобразовательной школе // Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 1. – С. 540-545.

3. Шамсиев Ш. И. Новые подходы к подготовке молодых специалистов учителей музыки, разработка уроков музыки //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 1. – С. 528-533.

4. Shamsiev S. I. The role of folk songs in educating student’s role of folk songs in student education //International Journal on Integrated Education. – 2021. – Т. 4. – №. 2. – С. 76-78.

5. Shamsiyev S. I., Ramazonov S. R. O. G. L. Boshlang’ich sinflarda vokal-xor malakalarini shakllantirish va rivojlantirish uslublari //Scientific progress. – 2021. – Т. 1. – №. 5. – С. 377-381.

6. Shamsiyev S. I. Shukhratjon Rakhimjon OGLI Ramazonov METHODS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF VOCAL-CHORAL SKILLS IN PRIMARY SCHOOLS //Scientific progress. – 2021. – №. 5.

7. Шамсиев Ш. И., Солиев А. А. Развивайте навыки чтения музыки во время пения //Наука, техника и образование. – 2021. – №. 2-1 (77). – С. 92-95.

8. Shamsiyev S. Iqtidorli o’quvchilarning musiqiy ijodkorlik faoliyati // ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 6. – №. 6.

9. Шамсиев Ш. ГОЛОС И ЭМОЦИЯ–ПСИХОЛОГИЯ ВОКАЛА //АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПСИХОЛОГИИ, ПЕДАГОГИКИ,

ФИЛОСОФИИ XXI ВЕКА. – 2020. – С. 358.
10. Shamsiev S. I., Mosinova D. S. EDUCATING STUDENTS IN AESTHETIC SPIRIT THROUGH CHOIR WORKS //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 02. – С. 453-455.
11. Shamsiyev S. I. Choir Performance in European Countries Emergence //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 347-350.
12. Шамсиев Ш. И. Формы организации музыкального общения //Вестник науки и образования. – 2020. – №. 21-2 (99). – С. 71-74.

O’ZBEK VA KOREYS TILLARINING PAREMIOLOGIK BIRLIKLARI

Sharipova Malohat Saidjanovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada maqollar tilning maxsus mazmunli birliklari sifatida tahlil qilinadi. Turli tizimli tillardagi maqollarning o’xshashligi va farqi qayd etilgan. Shuningdek, turli tizimli tillarning paremiologik tizimlarida xalqaro va milliy tillarning tahlili o’tkaziladi. So‘z, frazeologik birlik va maqol o‘rtasida taqqoslash amalga oshiriladi. Tilning har bir mazmunli birligiga xos xususiyat berilgan.

Kalit so’zlar: maqol va matallar, tilshunoslik, folklor, chet tili, madaniyat, paremiologik birliklar, o’zbek tili, koreys tili.

ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ УЗБЕКСКОГО И КОРЕЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Шарипова Малохат Саиджановна
Преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация: В статье проводится анализ паремий как особых значащих единиц языка. Отмечается сходство и различие паремий в разносистемных языках. Также проводится анализ интернационального и национального в паремиологических системах разносистемных языков. Осуществляется сравнение между словом, фразеологической единицей и паремией. Дается характеристика каждой значащей единице языка.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, лингвистика, фольклор, иностранный язык, культура, паремиологические единицы, узбекский язык, корейский язык.

PAREMIOLOGICAL UNITS OF UZBEK AND KOREAN LANGUAGES

Sharipova Malohat Saidjanovna
Teacher of Uzbekistan State World Language University

Abstract: The article analyzes paremias as special meaningful units of the language. The similarities and differences of paremias in different system languages are noted. Also, the analysis of international and national in the paremiological systems of heterogeneous languages is carried out. A comparison is made between a word, a phraseological unit and a paremia. A characteristic is given for each significant unit of the language.

Key words: proverbs and sayings, linguistics, folklore, foreign language, culture, paremiological units, Uzbek, Korean.

Introduction. The proverb is an integral part of folklore; an element that preserves the wisdom and experience of past generations. Along with this,

the proverb is also designated as a kind of separate unit in the language. V.L. Arkhangelsky believes that any proverb can be actively used in speech [1, p. 89]. This is largely due to the mass media that introduce it into everyday life.

Research in the field of linguistics, of course, has become a priority in recent times, because. learning foreign languages has become a necessity nowadays. In particular, the close economic cooperation between Korea and Uzbekistan has become one of the important issues in the study of the Korean language in the scientific direction.

Literature review. The founder of the science of paremiology was the famous German linguist K.F. Vanger. According to him, the object of the science of paremiology is proverbs, that is, their study is the main goal of science, proverbs are studied in the field of paremiology, and the paremiological unit is parema. Paremiology as a short, simple, logical and meaningful logical generalization that is verbally transmitted from generation to generation in a certain language, is a branch of science that studies fixed expressions, proverbs and parables.

Idioms. Idioms are also colloquial because they consist of several words that are usually used together, but the difference is that we cannot guess the meaning of the whole phrase from the meaning of its parts. This criterion is called the level of semantic isolation. It is used in different ways in different expressions.

"Korean is what we call a language of reference," says John B. Whitman. "It has common features with all the neighboring languages of the region, as if it is a kind of intermediary between them. We cannot say what modern Korea is connected with in the sense that it came from one common ancestor. But we can show that it is unique in that it shares with all its neighbors the property that they do not share among themselves" [2].

Many aspects of the Korean language are related to other Northeast Asian languages. Whitman points to some of these details: vowel harmony, in which vowels that are next to each other in words must be pronounced in a form similar to each other, a feature of the Korean language that separates Mongolian and Tungus; pitch accent, a type of pitch accent in which pitch differences occur in some syllables of words that Korean shares with Japanese and Ainu; and an extremely large vocabulary borrowed from Chinese, resulting in some Chinese-influenced Korean grammatical patterns [3].

Whitman is principal investigator for a group of linguists from North America, Europe, Korea and Japan. Through their work, the researchers hope to eventually help educate the world about the role of Korean culture in general. "When people think of promoting culture, they usually think of literature, music, art and the like," Whitman says. "The language seems neutral. It is difficult to think of a language as something that can perpetuate the history of a country and its culture. But Korea has been so heavily influenced throughout history, especially by China, that in many ways the most important legacy of Korean culture is its language and its unique writing system.

The unity of language and culture presupposes foreign language

communication with native speakers not only as an exchange of information, but also as a dialogue of cultures. Largely due to this provision, the interest of scientists in the cumulative, cultural and informative function of paremias was determined, i.e. to the ability to accumulate and consolidate the experience of many generations in the semantic structure, the peculiarities of the national-cultural worldview and worldview. Folk sayings in a concise and capacious form reproduce the totality of opinions developed by the people, and make it possible to discover significant mental values that reflect the philosophy and psychology of the ethnos. With the depth and sharpness of thought, the paremias synthesize the age-old treasures of folk traditions. The linguistic, stylistic richness of proverbial sayings is based on a complex system of verbal and artistic culture of the national language. Paremia absorbed the expressive and pictorial means of lively colloquial speech, oral folk art and the common language. Proverbs and sayings of each nation are unique, distinctive, one and the same thought can have a "national" expression, therefore a linguocultural approach to paremias makes it possible to identify the features of the language system and norms of behavior in their relationship, which helps to make intercultural communication adequate. Along with this, proverbs and sayings have their own quality, their own specificity, and therefore they cannot be identified with phraseological units: phraseological units act as signs of things and phenomena, express concepts, therefore they are semantically equivalent to words; proverbs and sayings are signs of situations or certain relationships between things, and are semantically equivalent to sentences.

In linguistics, there is no generally accepted view of proverbs and sayings. It has not yet been precisely established what should be attributed to these expressions, since proverbs and sayings are complex formations with several different plans. On the one hand, proverbs and sayings of the phenomenon of language, stable combinations are in many ways similar to phraseological phrases. On the other hand, these are speech units expressing judgment. On the third, these are artistic miniatures, in a vivid, chased form, generalizing the facts of reality itself. Due to the significant differences between words and phraseological phrases, on the one hand, and paremias, on the other, linguists failed to build a consistent system of phraseology, including proverbial sayings: "... not being the equivalent of a word, but being the equivalent of a whole story, a description of events, and being a complete phrase with a direct meaning, a proverb cannot be considered a phraseological unit in this narrow sense of the word" [4, p. 202].

Proverbs and sayings are more complicated than any phraseological phrases, so they should be distinguished into an independent class of linguistic units. G.L. Permyakov called this class the paremiological level of the language [3, p. 85].

Discussion. Proverbs, sayings and other sayings as special communicative units' express thoughts common to all mankind, for a particular religion, a particular nation, class, social or professional group, for a particular place. In other words, the communicative unit of the language is the result of collective

creativity, expressing the thoughts and aspirations of the people and enshrined in the form of proverbs, sayings, commandments, well-known quotations, which, as a rule, have a predicative structure ... They occupy a peripheral position in the linguistic sign system. "Unlike linguistic nominative units, they are compared not with a word – an identifier or denotation, but with other thoughts and ideas. This is the main difference. This determines their status. Ideas expressed in proverbs, sayings, etc., can be considered normatively correct, identifying, because they have been tested by the practice of the people" [2, p. 136].

A characteristic feature that distinguishes proverbs and sayings from the winged word, phraseological unit is that, in them, there is a clear, definite, complete thought. This not only gives the proverbial sayings the integrity and rigor of the composition, but also makes them, first of all, significant in the ideological sense of the genre. That is why the paremias lack elements of description, which will complicate the disclosure of their ideological essence.

Paremias are characterized by an extraordinary brevity of expression of thought, these are maxims of expression. That is why they are a genre, the logical side of which is exposed. This highlights the moment of generalization in them, which is emphasized by their verbal form.

However, many paremias have a very specific character, and at first glance there is no generalization or distraction in them, they are associated with specific life situations, but they, as a rule, contain a metaphorical subtext that forms generalization and abstraction.

The paremiological fund of the language is a valuable linguistic heritage of the people, reflecting its customs, traditions and history, and other specific features of the people. In proverbs and sayings, as in any other genre of folklore, everything that lives and encounters this or that people over the centuries is reflected. Here is a complete set of ethnographic realities, ranging from tools and ending with outfits, and a comprehensive description of the geographical environment with its landscapes, climate, animals and flora; here are memories of bygone events and outstanding personalities, echoes of ancient religious views and a detailed picture of the modern organization of society.

There is no defined term paremia in Korean, and there is no clear distinction between different types of proverbs. For their designation, the terms «proverb», «maxim» and «parable» are used, which are used, in fact, as synonyms.

Korean paremiology has a long tradition. To designate the concepts of proverbs, sayings, aphorisms and sayings, there was a complex terminology. More than ten terms corresponding to these concepts have been preserved. Such terms can be divided into two categories according to their origin:

a) terms of Chinese origin;

b) proper Korean names.

In modern Korean paremiology, three terms of Chinese origin are mainly used. Although these terms are often semantically confused, nevertheless,

shades of their meanings can be distinguished.

The study of paroemias makes it possible to identify, firstly, the culturally determined component of linguistic meanings and, secondly, to consider the cognitive mechanisms of the formation of the most important cultural stereotypes. Functioning as a means of storing and transferring experience, being a kind of crystallization of the ethnic worldview, paremiological units find an organic connection with the language of the people and with concepts as culturally specific variants of concepts that constitute the cognitive basis of the national linguistic picture of the world.

The unity of thought and word is clearly manifested in proverbs and sayings. Their forms are both forms of judgment and inference. They are often distracting and generalizing; thesis and explanations, statements or denials, definitions, they indicate an action, its causes, effect and condition, contain comparisons and contrasts, have the form of advice, teaching, evaluation of action and conclusion.

Result. Proverbial sayings use figurative possibilities, more often metaphors. Paremias create an image that combines generalization and concreteness. Typical phenomena of folk life are brightly, expressively, with great artistic skill. The main sources of human life were the land and its cultivation. Therefore, it is no coincidence that such sayings as:

부지런한 이는 앓을 틈도 없다

Hardworking has no time to get sick [5, p. 101].

Many sayings reveal a stunning picture of human poverty:

집도 절도 없다

No home, no chopsticks [5, p. 186].

There are paremias indicating the ruling classes of previous eras:

양반은 물에 빠져도 개헤엄을 안 친다

Yangban will drown, but will not swim like a dog [5, p. 154].

Selfishness, individualism are reflected in Korean and Uzbek paremias:

제 배 부르니 남의 배도 부른가 한다

He himself is full, he thinks that others are full, that is. the well-fed does not understand the hungry [5, p. 213].

Proverbial sayings use allegorical images, “coming” often from fairy tales and beliefs. These are usually images of animals, natural phenomena, etc. They also have characteristic, stable features, their own specificity. This is, for example, a Korean proverb:

산소에 꽃이 폈다

Flowers bloomed on the grave of the ancestors (it is said about a man who made a brilliant career) [5, p. 251].

Folk wisdom, expressed in the proverbs and sayings of the Korean and Uzbek languages, undoubtedly arouses scientific research interest, Korean and Uzbek proverbial sayings are a source of the identity of national cultures, which has a versatile cognitive meaning, reflecting the peculiarities of the mentality, preserving life experience derived from direct observation. Korean and Uzbek proverbs and sayings are unique, original, like history, customs,

and culture of peoples. They generalize, typify the phenomena of the life of their country, they have their own life material, their observations, but containing deep thoughts about life, they outgrow the national framework and acquire universal value.

A specific feature of the morphology of the Korean verb is the presence of special forms of the orientation category, which reflect the social relationships of the speakers. Of the many forms of this category in proverbs, only the form of the so-called neutral degree of politeness is used. Among the temporal forms of the predicative, the most common forms are the absolute present tense.

The features of the syntactic structure of proverbs are closely related to the style of their language. The style of proverbial sayings is affected, first of all, by the desire to teach, to teach a lesson in correct behavior. This task of proverbial sayings is mainly subordinated to their syntactic form.

In the proverbs of the Korean language, generalized-personal sentences are widely used, which aim to formulate instruction. In such sentences, the final predicate is usually expressed by imperative forms of the verb, which reflects the direction of the maxim contained in the proverb. Many proverbs are characterized by their construction in the form of a rhetorical question.

The fund of paremiological units of the language is of undoubted interest for linguoculturology, as it allows reconstructing the most important stereotypes of mass national consciousness. Paroemias reflect the peculiarities of relationships between people, the socio-historical context, the peculiarities of everyday life, customs and traditions.

The study of paroemias makes it possible to identify, firstly, the culturally determined component of linguistic meanings and, secondly, to consider the cognitive mechanisms of the formation of the most important cultural stereotypes. Functioning as a means of storing and transmitting the experience of the people, being a kind of crystallization of the ethnic worldview, paremiological units find an organic connection with concepts as culturally specific variants of concepts that constitute the cognitive basis of the national linguistic picture of the world.

Despite the fact that the majority of linguists dealing with the problems of paremiology, phraseology or folklore gave their own definition of a proverb, dry, scientific or poetic, nevertheless, it can be said that their universal, generally accepted definition has not yet been developed. The question of the inclusion or non-inclusion of proverbs in the phraseological system of the language also remains problematic. Nevertheless, all scientists admit that proverbs are an extremely valuable phenomenon for modern science and have great heuristic potential for cultural studies, ethnosemantics, and cognitive linguistics.

Imagery, emotionality, expressiveness, appraisal – the absolute expressive properties of phraseological units – underlie the functioning of phraseological units without changing semantics and structure. Phraseological units give an assessment through the image that served as the basis for creating a

phraseological unit, which allows the author to express a certain attitude towards persons, facts and evoke response emotions in the reader. Therefore, phraseological units are one of the means of artistic expression.

Consequently, the main properties of a phraseological unit are its thematic inseparability (denotes a whole concept, can be replaced by one word), figurativeness and expressive-evaluative coloring (always expresses approval / disapproval).

Due to the fact that phraseological units are units with a complex structure, there are different approaches to their classification.

Conclusion. Proverbs are characterized by closedness, completeness and completeness of judgment. At the same time, the vast majority of them are generalized proposals. All proverbs are sayings with figurative motivation of general meaning.

The national coloring of the images in proverbial sayings is inspired by the fact that these images are taken from the environment: nature, life and customs of the Koreans. Household items, pets, animals, birds, plants – everything appears in proverbs and makes up the «Korean» gallery of images.

Among Korean folk sayings, there are many instructive ones that capture the ethical views of the people on family foundations, marriage, love, raising children, etc. They teach the younger generation to respect elders and parents, to love relatives and friends, to be true friends.

References:

1. Arhangelskij V.L. Ustojchivye frazy v sovremennom yazyke. – Tula, 2010.

2. Bolotov V.I. Osnovnye edinicy nominacii i kommunikacii v yazyke i rechi. – M., 1999.

3. Permyakov G.L. Osnovy strukturnoj paremiologii. – M., 1988. – 236 s.

4. Felicina V.P. O poslovicah i pogovorkah kak materiale dlya frazeologicheskogo slovarya. – M., 1964. – S. 202.

5. Pak Son Gu. Nacional’naya specifika frazeologizmov korejskogo i korejskogo yazykov // Yazyk, soznanie, kommunikaciya. Sb.statej / Otv. Red. Krasnyh V.V., Izotov A.I. – M.: Dialog-MGU, 1999.

6. Semenenko N.N. Lingvokul’turologicheskoe opisanie struktury i semantiki paremij // Avtoreferat diss. issled. – Belgorod, 2002. – 18 s.

7. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul’turologicheskij aspekty. – M.: Yazyki russkoj kul’tury, 1996. – 137 s.

8. Choj Yun Hi. Frazeologicheskij obraz v konnototivnom aspekte (na primere somaticheskih frazeologizmov russkogo i korejskogo yazykov) // Yazyk, soznanie, kommunikaciya. – M.: Filologiya, 2001. – Vyp. 17. – 25 s.

9. 박영준, 최경봉. <관용어 사전>. – 파주:태학사, 1996.

TILSHUNOSLIKDA KOGNITIV YONDASHUV

Shodieva Shoxida Inatovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Bizga ma’lumki, kognitiv tilshunoslikda so‘zlovchi yoki nutq qaratilgan shaxsning ichki kognitiv tuzilishi hamda dinamikasini tavsiflash va izohlash asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada ushbu yo‘nalishdagi lisoniy tahlil inson ongidagi kognitiv tuzilmalar to‘g‘risida muayyan ilmiy ma’lumotlar berishi xususida mulohaza yuritiladi.

Kalit so‘zlar: kognitiv lingvistika, lisoniy hodisa, mentallik, kognitiv tuzilma, biologik nazariya, biomadaniy nazariya, sinkretik birlik, fikriy obraz, sun’iy intellekt, kognitiv semantika.

КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД В ЛИНГВИСТИКЕ

Шодиева Шахида Инатовна,
преподаватель Джизакского государственного педагогического университета

Аннотация: как мы знаем, в когнитивной лингвистике одним из основных вопросов является описание и интерпретация внутренней когнитивной структуры и динамики говорящего или человека, на которого направлена речь. В данной статье рассматривается вопрос о том, что лингвистический анализ в данном направлении дает определенную научную информацию о когнитивных структурах человеческого разума.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, языковой феномен, ментальность, когнитивная структура, биологическая теория, биокультурная теория, синкретическая единица, образ мышления, искусственный интеллект, когнитивная семантика.

COGNITIVE APPROACH IN LINGUISTICS

Shodieva Shokhida Inatovna,
Teacher of Jizzakh State Pedagogical University

Annotation: as we know, in cognitive linguistics, the description and interpretation of the internal cognitive structure and dynamics of the person to whom the speaker or speech is directed is one of the main issues. In this article, the linguistic analysis in this direction is reflected on the fact that it provides certain scientific information about cognitive structures in the human mind.

Keywords: cognitive linguistics, linguistic phenomenon, mentalism, cognitive structure, biological theory, biomadanium theory, syncretic unit, mental image, artificial intelligence, cognitive semantics.

Kirish. Keyingi yillarda kognitiv tilshunoslik predmeti va kategoriyalarini

turli nuqtai nazardan talqin etishga bag‘ishlangan tadqiqotlar yaratildi [3]. Kognitiv lingvistika kategoriyalarini belgilashda olimlar tilni tizim sifatida va nutqiy voqelanishini o‘rganishda yangi yo‘nalishlarni aniqladilar. So‘z yasalishini o‘rganishda, grammatik kategoriyalarni aniqlashda kognitiv yondashuv yo‘llari ishlab chiqildi [4]. O‘zbek tilshunosligida ham lisoniy hodisalar mohiyatini aniqlashga kognitiv nuqtai nazaridan yondashilgan tadqiqotlar amalga oshirildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Jahon tilshunosligida bu yo‘nalishda erishilgan salmoqli yutuqlarga nazar tashlansa, o‘zbek tilshunosligi uchun kognitiv tilshunoslik mutlaqo yangi soha ekanligi ma’lum bo‘ladi. Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida mazkur yo‘nalishdagi ayrim ishlar yuzaga kela boshladi. O‘zbek tilshunosligida kognitiv yo‘nalishdagi tadqiqotlar olib borish endigina boshlangani bois bu yo‘nalishda olib borilgan har bir tadqiqot ma’lum darajada ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilshunosligida lisoniy hodisalar mohiyatini ochib berishga kognitiv nuqtai nazaridan yondashilgan ilmiy tadqiqotlar yuzaga kelmoqda. Bu o‘zbek tilshunosligida mazkur sohada ham ma’lum yutuqlar qo‘lga kiritilayotganligidan dalolat beradi. Ayniqsa, prof. Sh.Safarovning kognitiv tilshunoslikka bag‘ishlangan kitobi bu yo‘nalishdagi tadqiqotlarning qaldirg‘ochi bo‘ldi desak, xato bo‘lmaydi. Bundan tashqari O‘.Q.Yusupov, S.Muhamedova, Q.Nazarov, A.Jo‘raev kabi olimlar ham kognitiv tilshunoslik muammolari haqida maqolalar e’lon qildilar.

Tilshunoslikda mentallik xususiyatiga ega bo‘lgan til birliklari belgilar tizimi sifatida tushuniladi va ular vositasida inson o‘zini o‘rab turgan ob’ektiv olamga xos xususiyatlarni asta-sekinlik bilan anglaydi, voqelik faktlarini o‘zlashtira boradi. Ana shu holatda tilning o‘z ijtimoiy vazifalarini namoyon etishi bevosita amalga oshiruvchini – inson ishtirokini taqozo qiladi. S.Muhamedova to‘g‘ri qayd etganidek, «an’anaviy lingvistikada, asosan, belgining ifoda plani va mazmun planiga e’tibor qaratilar edi, kommunikatsiya jarayonining realizatori bo‘lgan insonning o‘zi esa tadqiqotchilarning nazaridan chetda qolib keldi». Zamonaviy tilshunoslikning an’anaviy tilshunoslikdan farqi shundaki, unda lisoniy hodisalar mohiyatini ochib berishda belgining ifoda va mazmun planiga emas, balki mazkur jarayonni amalga oshiruvchi inson omiliga, insonning bu jarayondagi o‘rniga alohida e’tibor qaratiladi. Kognitiv tilshunoslik shu asosda inson ongidagi milliy-madaniy, ruhiy-falsafiy, qomusiy, mantiqiy bilimlari zaxirasi va ularni nutqning og‘zaki va yozma shakli orqali namoyon bo‘lishini ta’minlovchi vosita – tilni ongga bog‘liq holda o‘rganishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi va lingvistik tadqiqotlarda shunga asoslanadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Muayyan kognitiv fanlarning boshqa qoidalaridan farqli ravishda mazkur tilshunoslikda insonga xos kognitiv tuzilma va jarayonlar tahlil etiladi. Bunda birinchi o‘rinda insonning tilni o‘zlashtirish mexanizmi va lisoniy bilimlar tuzilishi tamoyillarini sistemali tasniflash va izohlash turadi. Shunga ko‘ra kognitiv tilshunoslikda quyidagilarni o‘rganishga e’tibor qaratiladi:

1. Tilni o‘zlashtirish va uning tuzilish tamoyillari hamda mental xususiyatlarning namoyon bo‘lishi.

2. Til birliklari qo‘llanilishining kognitiv talqini.

3. Idrok qilishning kognitiv mexanizmi.

Kognitiv tilshunoslikda so‘zlovchi yoki nutq qaratilgan shaxsning ichki kognitiv tuzilishi va dinamikasini tavsiflash va izohlash asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslikning ko‘zda tutgan vazifalari jumlasiga til hodisalarini sistemali ifodalash emas, balki ushbu tizimni tadqiq etish va uning asosiy tamoyillarini joriy qilish ham kiradi. Kognitiv tilshunos uchun til bilimining mental reprezentatsiyasi qanday bo‘lishi lozimligi va bu bilim kognitiv qanday qayta ishlanishi hamda «kognitiv haqiqat» qanday bo‘lishini tushunish muhim hisoblanadi [6, 22]. S.Muhamedovaning ko‘rsatishicha, kognitiv tilshunoslikning bugungi kunda quyidagi asosiy yo‘nalishlari mavjud:

1) Bilishning biologik nazariyasi;

2) Bilishning biomadaniy nazariyasi;

3) Sun’iy intellekt yaratish nazariyasi;

4) Kognitiv semantika yo‘nalishi.

Kognitiv lingvistikaning shakllanishida tilshunoslikdagi semasiologik, semasiologik grammatika, mantiqiy tahlil, nutqiy tafakkur, onomasiologiik, psixologik, germenevtik yo‘nalishdagi tadqiqotlar ilmiy nazariy asos bo‘lib xizmat qildi.

Xullas, zamonaviy kognitiv tilshunoslik til vositalarining kognitiv tuzilishini o‘rganuvchi tilshunoslik yo‘nalishidir. Bu yo‘nalishdagi lisoniy tahlil inson ongidagi kognitiv tuzilmalar to‘g‘risida muayyan ilmiy ma’lumotlar beradi.

Bugungi kunda tilshunoslikning mantiq, psixologiya, bilish nazariyasi kabi kognitiv sohalar bilan hamkorlikka ehtiyoji yanada kuchaydi. Bu hamkorlik, bir tomondan, tilshunoslikni inson tafakkur faoliyati muammolari bilan shug‘ullanuvchi kognitologiya fani tarmog‘iga kiritgan bo‘lsa, ikkinchidan, tilshunoslikning o‘zini ham yana bir yangi soha – kognitiv lingvistika sohasi bilan boyitdi [15, 6].

Tahlil va natijalar.

Tilshunoslikda kognitiv yondashuv til va tafakkur, so‘z ma’nosi, uning o‘zaro munosabati muammolarini, kategoriyalash va konseptlashtirish orqali bilimning turli strukturalarini shakllantirish va ularni tilda namoyon qilish kabi masalalar rivojlana bormoqda.

Tilda kategoriyalash jarayoni u yoki bu munosabatdagi o‘xshash hodisalarni kattaroq tushunchalar, kategoriyalarga birlashtirish uchun yo‘naltirilgan. Shu bilan birga bilish jarayoni sifatida kategoriyalash – bu ob’ekt yoki hodisani ma’lum kategoriyaga xayoliy nisbat berish bilan bog‘liqdir.

Hozirgi fanda bilish, fikrlash va lisoniy jarayonlarni birlashtirib anglatadigan bir necha atamalar taklif qilingan: lingvokulturema (madaniyatema) [18,44], konsept [7, 59] va hokazolar. Bizningcha, eng ma’quli konsept atamasidir. Konsept olam haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi

va lisoniy vositalar bilan voqelanadi.

Konsept – to‘g‘ridan-to‘g‘ri ong bilan mos bo‘lgan til belgisiga aloqador bo‘lgan moddiy yoki ideal ob’ektning xayoliy obrazidir. Konsept yordamida tushuncha mundarijasi nomlanadi, fikr ifodalanadi.

Shunday qilib, konsept olamning lisoniy manzarasi asosida yotgan sodda ko‘rinishining birligi sifatida tushuniladi. Biroq aksariyat olimlar konseptni tafakkurning sinkretik birligi deb ancha keng ko‘lamli fikriy obrazni tushunishadi [1, 234]. Bunda konseptning o‘ziga xos qirralari sifatida uning yaxlitligini [5, 67]. va strukturasining ehtimolli xarakterini ta’kidlashadi.

Konsept turli nuqtai nazardan o‘rganilishi mumkin. Konseptga ta’rif berilar ekan, u yoki bu soha vakillari o‘z tadqiqotining aniq maqsadidan kelib chiqadi. Biz esa konsept deganda mental birlikni, voqelik ob’ekti haqidagi bilimlarning lisoniy vositalar yordamida voqelanadigan va milliy o‘ziga xoslikka ega bo‘lgan fikrlash birligini tushunamiz.

Lisoniy tadqiqotlarga yangi terminning kiritilishi bilan uni mavjud tushuncha, so‘z, ma’no, mazmun va hakozo atamalar bilan farqlash masalasi ham paydo bo‘ladi. Tilshunoslikda konsept va tushuncha atamalarini farqlamaslik holatlari kuzatiladi. So‘z ichki shakliga ko‘ra konsept va tushuncha so‘zlari bir xil: konsept lotin tilidan olingan bo‘lib, conceptus «tushuncha» ma’nosini bildiradi. Ammo ularni aniq differensiatsiyalash lozim, chunki garchi mazkur atamalar bir tartibli bo‘lsa-da, bir ma’noga ega emas. Tushuncha – mavjud belgilar haqida olingan bilimlar yig‘indisi bo‘lsa, konsept – mazmun rejasi berilgan ob’ekt haqida barcha bilimlarning til vositalari yig‘indisi bo‘lgan milliy-ma’naviy jamlanmasidir.

Konseptni tilda namoyon qilishda aynan so‘zga nisbat beriladi. So‘zning o‘zi konsept nomi mavqeini oladi, ular inson ongida konseptlar shakllanishining manbalaridan biri hisoblanadi. So‘z ma’nosi konseptni til va nutqda namoyon qilish vositasidir. Inson tug‘ilgandan boshlab o‘zini o‘rab turgan ob’ektiv borliq bilan munosabatga kirishadi: tabiat va jamiyatdagi narsa-predmetlarni, voqea-hodisalarni asta-sekinlik bilan idrok qiladi, o‘rganadi, ularni o‘zaro qiyoslaydi hamda bu haqdagi xulosalarni umumlashtiradi, to‘plagan axborotlarga qayta ishlov berish bilan zarur deb hisoblaganlarini yodda saqlab qoladi. Til orqali o‘z faoliyati natijalarini baholaydi.

Konsept obraz asosi bo‘lib, inson shaxsiy hissiyoti tajribasi asosida shakllanadi. U inson ongida yuzaga keluvchi obraz sifatida mavhumlik bosqichlari bo‘ylab harakatlanadi. Dastlabki mazmun qo‘shimcha ma’lumotlar hisobiga murakkablashadi, ya’ni mantiqiy belgilar hisobiga boyib boradi. Mavhumlik darajasi oshishi bilan, konsept mukammallashib hissiy obrazdan, fikriy obrazga aylanadi. Shu bilan birga, istalgan konsept misol orqali tushuntirilishi lozim. Konseptni isbotlovchi dalillar obraz tabiatidan dalolat berib, ularning konseptlashish maydonidagi yig‘indisi konseptosferani tashkil etadi.

Xulosa.

So‘z ma’nosi kognitiv xarakterga ega: u nutqda konsept mazmunini hosil qiladigan ba’zi kognitiv belgilarni namoyon qiladigan semalardan

tashkil topadi. D.S.Lixachyovning fikriga ko‘ra, konseptni so‘z bilan barcha ma’nolari yig‘indisi emas, balki asosiy ma’nolaridan biri bilan bog‘lash lozim [8, 280-287]. Ma’noning konseptdan barcha farqlari u o‘z mavjudligini belgi bilan bog‘lashidan kelib chiqadi. Shu tarzda konsept so‘z ma’nosi bilan o‘zaro munosabatda, ammo unga teng emas. Konsept so‘z lug‘aviy manosidan kengroq va boyroq, chunki konsept shakllanishida insonning atrof dunyoni bilish jarayonida egallaydigan butun tajribasi ishtirok etadi.

Bizningcha, konsept, ma’no va mazmun farqlarini tushunishda N.F. Alefirenkoning qarashlariga qo‘shilish mumkin. Muallif mazmunni protoverbal mazmun va nutqiy mazmun kabi turlarga ajratadi. Uning kuzatishlarida protoverbal mazmun predmetlar, hodisalar va vaziyatlarni o‘z-o‘zicha emas, balki ko‘plab aloqa va munosabatlar bilan bog‘langandek aks ettiruvchi “yaxlit kognitiv hosila” sifatida ta’riflanadi [2, 19-23]. Shunday qilib, mazmunning bu ko‘rinishi mohiyati ahamiyatlilik va qadr-qiymat kategoriyalari bilan belgilanadi. Tilga oid mazmunlar uni ifodalash uchun vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алефиренко Н.Ф. Проблемы вербализации концепта. - Волгоград: Перемена, 2003. С.126; Бабушкин А.П. Типы концептов в лсксико-фразеологической семантике. - Воронеж: изд-во ВГУ, 1996. -С.90; Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследования. - Воронеж: изд-во ВГУ, 1999. -С. 234.

2. Алефиренко Н.Ф. Проблемы вербализации концепта.- Волгоград: Перемена, 2003.-С.19-23.

3. Беляевская Е.Г. Когнитивные основания изучения семантики слова // Структуры представления знаний в языке. М., 1994.; Худяков А.А. Концепт и значение // Языковая личность: культурные концепты. Волгоград-Архангельск, 1996.; Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. Тамбов, 2001.; Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. №1, 2004.

4. Болдырев Н.Н. Системные и функциональные связи языковых единиц как результат категоризующей деятельности языкового сознания // Связи языковых единиц в системе и реализации. Межвуз. сб. науч. тр. Тамбов, 1998.

5. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика. - Тамбов, 2002.- С.67.

6.Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // ВЯ № 4, 1994. – С.22.

7. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // НЗЛ. Вып. 23. - М, 1988. - С.54; Лакофф Дж. Когнитивная семантика // Язык и интеллект. - М.: Прогресс, 1996. - С.156; Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода / Концепты. - Вып. I. - Архангельск, 1997. - С. 59.

HIKOYA POETIKASIDA METAMORFOZA, MAKONIY XOSLIK VA BADIIY ZAMON

Cho‘liyeva Nilufar A’zam qizi,
O‘zbekiston Milliy universiteti doktoranti

Annotatsiya: Maqolada F.Kafkaning “Evrilish” va N.Eshonqulning “Bahovuddinning iti”, “Istilo” (“Evolyutsiya”) hikoyalari tahlilga tortilib, metamorfoza, unga ko‘ra badiiy makonning xoslanishi va badiiy zamon masalasi tadqiq etilgan. Mazkur nazariy muammolarning hikoyalar badiiyatidagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: metamorfoza, badiiy makon, badiiy zamon, absurd adabiyoti, syujet, makromakon, mikromakon, tasavvuf falsafasi, kitobxon vaqti, muallif nuqtayi nazari, istetik ideal.

METAMORPHOSIS, SPATIAL SPECIFICITY AND ARTISTIC TENSE IN NARRATIVE POETICS

Choliyeva Nilufar Azam qizi,
doctoral student of the National University of Uzbekistan

Annotation: In The Article F.Kafka’s “Metamorphosis” and N.Eshonkul’s stories “The Dog of Bahovuddin”, the “Invasion “(“Evolution”) were subjected to analysis, and the question of metamorphosis, according to which the peculiarity of the artistic space and the artistic time were studied. The importance of these theoretical problems in the fiction of stories is revealed.

Keywords: metamorphosis, artistic space, artistic time, absurdist literature, plot, macrospace, microspace, philosophy of mysticism, reader’s time, author’s point theory, hysterical ideal.

МЕТАМОРФОЗА, ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВРЕМЯ В ПОЭТИКЕ ПОВЕСТВОВАНИЯ

Чулиева Нилуфар Азам кызы,
докторант Национального университета Узбекистана

Аннотация: В статье были подвергнуты анализу «Метаморфоза» Франс Кафки и рассказы Назара Эшонкула «Собака Баховуддина», «Вторжение» («Эволюция»), а также вопрос о метаморфозе, в соответствии с которым изучалось своеобразие художественного пространства и художественного времени. Раскрывается важность этих теоретических проблем в художественном поэтики рассказов.

Ключевые слова: метаморфоза, художественное пространство, художественное время, литература абсурда, сюжет, макропространство, микропространство, философия суфизма, время читателя, авторская точка зрения, эстетический идеал.

Kirish (Introduction; Введение). Badiiy asar syujetining o‘ziga

xos strukturasini tashkil etuvchi, og‘zaki ijod tasvir usullarining yozma adabiyotga ko‘chgan shakllaridan biri metamorfoza (evrilish)dir. Ertaklarda, aniqrog‘i, sehrli-fantastik ertaklarda metamorfoza motivi yetakchilik qiladi. “Ularda qahramonlar sehrli-tilsimli predmetlar yordamida o‘z istak-tilaklarini ro‘yobga chiqaradiki, buning zamirida ibtidoiy insonlarning magik tasavvur-tushunchalari yotishidan darak etadi”[9:209]. Umuman, nafaqat subyektning, balki atrofimizdagi dunyoning hamisha bir xil, o‘zgarishsiz qolishi haqidagi fikrlar antik davr falsafiy bilimlar tizimida ham inkor qilinadi. (Xususan, Geraklitning “bir daryoga ikki marta sho‘ng‘ish mumkin emas”ligi to‘g‘risidagi fikrlari, platonizm maktabi namoyondalarining qarashlari bunga yorqin misol.) Adabiyotdagi ilk badiiy metamorfoza antik davr ijodkori Ovidiy va uning “Metamorfozalar”i nomi bilan bog‘liq. Ovidiy asarida metamorfoza mo‘jizaviy voqelik fonida ro‘y beradi. Tabiiy va g‘ayritabiiy, tarixiy jarayonlar, aynan, metamorfoza orqali bir-biriga “ulanadi”. Shu sabab insoniyat va g‘aroyibot, jonli va jonsiz qutblar orasidagi chegara buziladi. Umuman olganda, badiiy asardagi evrilish mavjud mazmun va muallif niyati bilan chambarchas bog‘liq. Metamorfoza, shuningdek, badiiy vaqt ya’ni o‘tmish va hozir (ba’zida kelajak) bilan bevosita aloqador. Antik davr adabiyotining yana bir ijodkori Apuley o‘zining “Oltin eshak” asarida qahramon Lyutsiyning uchta obrazini beradi, ya’ni “…eshakka aylanmasdan oldingi Lyutsiy, Lyutsiy – eshak va misterik poklangan, tubdan yangilangan Lyutsiy” [1:81]. Apuley qahramoni metamorfozasi uch zamonga tegishli bo‘lib, har zamonda obraz o‘ziga xos mohiyatga ega. Unda insonning yangi individual tasviri yaratilib, obraz ichki - ruhiy evrilishlari uning shakliy metamorfozasi asosida ko‘rsatib beriladi.

Metodlar (Methods; Методы). Metamorfozaning ahamiyati subyekt – qahramonning dunyoga, borliq tartibotlariga bo‘lgan munosabatlarini obrazli va yorqin aks ettirish vositalaridan biri ekanligidir. Shu jihatdan mazkur mavzu dunyo adabiyotshunos olimlari tomonidan hozirga qadar tadqiq etilmoqda. Jumladan, M.Baxtin [1], R.Yakobson [10], G.Bachelard [2] ning nazariy tadqiqotlari aynan metamorfozani tushuntirishga bag‘ishlangan ilk ishlar bo‘lsa, M.Baxtin tadqiqotida metamorfoza yunon avantyur-maishiy romanlari tahlili misolida ko‘rib chiqiladi. Baxtinga ko‘ra, “…metamorfoza negizida inson hayoti, unga xos inqiroz pallalari, burilish nuqtalarini tasvirlash tipi barpo etiladi: odam qanday o‘zgaradi. Bir odam hayotining turli bosqichlariga xos nisbatan va tubdan farq qiluvchi obrazlari tasvir etiladi. Bu yerda tom ma’noda barpo bo‘lish emas, balki inqiroz va undan keyingi qayta shakllanish bor”[1:81]. Mazkur tadqiqotlarda metamorfoza yaxlit badiiy qonuniyatlar asosida o ‘rganiladi. Ba’zi tadqiqotlarda, xususan, K. Mikkonen metamorfozlarni matnlarni qayta ishlash usuli deb hisoblaydi va uni intertekstuallik tushunchasi bilan bog‘laydi [7]. D.Galleger esa metamorfozlarning mifologik tasavvur orqali qabul qilinishini ta’kidlasa [4], K.Perry esa “Metamorfozlar “jismoniy o‘zgarishlarni inkor etish” vositasi bo‘lib, adabiy o‘zgarishlarning xayoliy maydoni diniy, axloqiy va siyosiy tuzilmani tanqid qilishga imkon beradi” deb hisoblaydi [8:237]. Bu kabi fikrlarni yana davom ettirish mumkin. Ushbu maqolada esa badiiy

metamorfoza makon va zamon bilan aloqadorlikda o‘rganilgan. Bu jarayonni amalga oshirishda bir nechta metodlarni qo‘llash samaralidir, albatta.

Mazkur maqolada induksiya metodidan foydalanish o‘rinlidir. Sababi dastavval, tanlab olingan har bir hikoya mazmunidagi metamorfoza, badiiy zamon va makon xususiyatlari alohida o‘rganiladi (analiz qilinadi), so‘ngra ularni yaxlitlab, mazkur masalalar yuzasidan muayyan xulosaga kelamiz (sintez qilinadi). Shuningdek, muallif uslubini o‘rganishda ham analiz va sintez usulidan foydalanish yaxshi samara beradi. Shuningdek, qiyoslash metodi orqali ikki xil – G‘arb va Sharq adabiyoti namunalari asosida asar badiiyatining o‘ziga xos jihatlari ko‘rsatib beriladi. Voqealar bayoni sabab va oqibat dialektikasiga binoan tahlil etildi. Shu bilan birga asar mazmuni va u orqali muallif aytmoqchi bo‘lgan fikrlar avtobiografik metod aloqadorligida qayta tekshirildi va muayyan natijalar olindi.

Natijalar va munozara (Results and Discussion; Результаты и обсуждение). Keyingi yillar jahon nasrida metamorfoza janrning xususiyatlarini aks ettiruvchi element emas, syujetning o‘ziga xos strukturasini hosil qiluvchi usullardan biriga aylandi. Kafkaning “Evrilish” hikoyasi aynan shunday asarlar sirasiga kiradi. Zamonaviy o‘zbek nasrida, xususan, Nazar Eshonqulning “Bahovuddinning iti” hikoyasida esa metamorfoza qahramonning ma’naviy-ijtimoiy yuksalish darajasini ko‘rsatish usuli sifatida tashkillanadi.

Har ikki hikoyani tutashtirib turuvchi syujetga xos belgi metamorfozadir. Kafka asari qahramoni Gregor Zamzaning noma’lum, yirik hasharotga aylanib qolishi va bu holatning u tomonidan tezda qabul qilinishi absurd adabiyoti xususiyatlardan biridir. Gregor Zamzaning hasharotga do‘nishi uning jismoniy – oilani moliyaviy tanqislikdan olib chiquvchi ishchi kuchi sifatida keraksiz vujudga aylanganini ko‘rsatadi. Avval boshda bu holatdan qo‘rqib ketgan ota-onasi, singlisi, so‘ngra undan jirkanib, nafratlanishni boshlashadi. Gregorning hasharotga xos zaifligi, instinktlari uni yanada yolg‘izlatadi. Kafka metamorfozasi jamiyatda qanday qilib insonning o‘zgarib qolishi va uning o‘z yaqinlari tomonidan go‘yo bir jirkanch hasharotdek unutilishi, va hatto, tugab, chiqitga chiqishi mumkinligini badiiy ko‘rsatib beradi. Hikoyadagi metamorfoza go‘yo bo‘lishi muqarrar hodisa kabi tabiiy yuz beradi. Bu jarayonning yuz berishi qanday kechgani, qancha vaqt oralig‘ida ro‘y bergani ma’lum emas, bu matnda izohlanmaydi. Zamza oilasi yashaydigan uy va bir xona (Gregorning xonasi)da kechadigan voqealar nafaqat shu mikromakonda, balki butun bir jamiyatda - makromakonda yuz berayotgandek tasavvur uyg‘otadi. Albatta, bu anglanish hikoyaning g‘oyaviy mazmun qamrovini belgilaydi. Hikoya voqealari badiiy zamonning ikki xil sur’atida kechadi. Zamza xonadonidagi yashash tarzi, garchi moddiy qiyinchiliklar ortsa-da bir maromda oqayotgan badiiy vaqt silsilasida davom etadi. Gregor uchun esa vaqt to‘xtab qolgandek edi. Uning xonasida vaqt juda sekinlashadi: “Gregor ota-onasini o‘ylab kunduz kunlari derazaga tirmashmasdi. Ammo bu katakday xona polida hadeb sudralaverish uning joniga tegdi. Kechayu kunduz qimirlamay yotish undan battar. Hatto ovqat ham unga yoqmay qolgan edi”[11]. Ko’ringanidek, Gregor bilan bog‘liq hatti-

harakatlar badiiy vaqt tezligini “o‘ldiradi”. Chunki u uchun metamorfozaik holat anglash vaqti. Ayni qahramon bilan bog‘liq tasvirlarda asarning ijtimoiy-psixologik qamrovi kengayadi. Chunki Kafka badiiy olamiga xos avtobiografik chizgilar hikoyaga ham ko‘chadi: badjahl ota, yaqinlarining mehriga, e’tiboriga tashnalik Gregorni oxir-oqibat o‘ldiradi.

Kafka asarida syujet metamorfoza bilan boshlanib, bu evrilish qahramonning asliga qaytishi bilan emas, balki shu holatda o‘lim topishi bilan yakunlanadi. Gregor metamorfozasi makoniy xoslikni ham tanlaydi. Ya’ni u chinakam hasharot kabi karavot ostiga yashirinadi, xona devorlari va shifti bo‘ylab o‘rmalaydi. Bu makoniy chegara qahramonning ijtimoiy belgilari: begonalik, ruhiy tanazzul, sotsial munosabatlarning cheklanganligini ifodalaydi. Kafka qahramoni jamiyat uchun begona va bema’nilikdan ma’no axtarayotgan inson obrazidir.

Nazar Eshonqulning “Bahovuddinning iti” hikoyasi syujetida esa metamorfoza asar so‘ngida sodir bo‘ladi. Hikoyada rejissorning itga aylanib qolishi muallif uslubiga xos ramziy-timsoliy tasvir. Bu to‘g‘rida adabiyotshunos olim B.Jovliyev shunday yozadi: “Qahramon “it”ning tovushi bilan o‘zining kibridan voz kechadi, oddiy insoniylik qiyofasiga – ilohiy maqomga qaytadi. Vafo, sadoqat, faqirlik, komillik mumtoz adabiyotda ma’naviy yetuklik timsoli sifatida sharhlanadi. Bu fazilatlardan uzoq yashayotgan zamonaviy kasb egasi bo‘lmish rejissor tashlandiq bog‘ga qaytgach, bu yerda “it” qiyofasidagi o‘zligiga duch keladi. O‘zligi bilan uchrashgan qahramon faqir va gadoy bo‘lsa ham bir umr o‘zligi bilan qolishni ma’qul ko‘radi” [6:90].

Adabiyotshunos olim U.Jo‘raqulovning fikricha mazkur hikoyadagi it obrazi alohida metaforik obraz: “Birinchi hikoyadagi Devona ham (Nurulloh Muhammadning “Etakdagi kulba” asari nazarda tutilyapti – N.Ch.), ikkinchi hikoyadagi it ham yagona shaxs, demakki, jamiyat osoyishtaligiga rahna soladi. Mavjud oqimni izdan chiqaradi. Hikoyalardagi Devona bilan it, Begona bilan jurnalist obrazlari go‘yo egizakka o‘xshaydi. Metaforikligi jihatidan to‘rtala obraz ham o‘z manzil-makonida “olami kabir”ni ifodalaydi. Ammo bu olamlarning ikkitasi (Devona va it) o‘tmish, boshqasi esa hozir qiyofasiga ega. Mana shu ikki zamon va ikki siyratning qorishuvi metaforik model originalligini, o‘ziga xos hikoya xronotopini, estetik idealning umuminsoniy, shu bilan birga zamonaviyligini ta’min etadi” [5:223-224].

E’tiborimizni tortgan jihat shuki, syujetda badiiy metamorfozaning tanlanishi. Hikoyadagi ziyoli, kasb-korga ega, jamiyatning faol a’zosi bo‘lgan shaxs nega evrilishga yuz burdi? Aslida, shakl o‘zgarsa-da, mohiyat o‘zgarmaydi. Yer yuzidagi har bir mavjudlik Allohning tajallisi ekan, shu aks alal-oqibat asliyatga ergashadi, qaytadi, u bilan birlashadi. Tasavvufga ko‘ra shunday. Bu qaytish, albatta, o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi. Buning uchun nafs barham topishi, yo‘l belgilanishi, ma’rifat hosil etilishi kerak. Bu bosqichlar esa pir-murshidlik an’anasida qaror topadi. Komillik darajasiga erishish uchun bu yo‘lni o‘zidan avval bosib o‘tgan pirdan maslak istaladi. Go‘yo “Lison ut-tayr”dagi qushlar ulug‘ visolga yetishish uchun simurg‘ni qidirib,

yakunida o‘zlari simurg‘ga aylanganlaridek. Buyuk visolga oshiqlar “tolibi sodiq”qa evriladilar, bu yo‘lda sobit bo‘ladilar: go‘yo hikoya epigrafida keltirilgani kabi: “…Shayx u go‘zalning jamolini ko‘rish umidida yor ko‘chasidagi itlar orasiga qo‘shildi” [3:342]. Xullas, Qalbda Ishq va Iymon, pirning ko‘rsatmalarigina asl mohiyatni tushunishga yo‘l ochadi.

Asarning o‘ziga xos vazmin ohangi – ritmini ramziylik foni ta’minlaydi. Voqealarning sirli, birin-ketin, sabab-oqibat dialektikasida yuz berishi, badiiy vaqt uzluksizligi va maromini belgilaydi. Hikoya zamoni real va irreal tushunchalarni birlashtirib turuvchi cheksiz, subyektiv vaqtdan iborat. Itning musibatli uvlashi tashlandiq makon bilan uyg‘un. Har ikki belgida ham ojizlik, har qanday hashamat va dabdabadan holi azaliy haqiqatlar mavjud. Inson Haqqa yetishishi uchun shakl va makon chegara bo‘la olmaydi, vaqt esa bu yetishuvni ta’minlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi fikrlarimiz metamorfoza motivi va obrazning bir ma’nosi. Hikoyada boshqa bir ma’no ham borki, bu inson erki masalasi. Asardagi quyidagi izohga e’tibor qilaylik: “Ko‘zlarimni ochganimda uvillash yo‘qolar, yumib olishim bilan qulog‘im tagida paydo bo‘lar, meni o‘z ohanggiga olib kirib ketardi. Uvillashda xo‘rlik va haqorat to‘la edi. Mahkumlik va mute’lik, ojizlik va zulm qorishiq edi. Bu xo‘rlik bilan odam yashashi mumkin emasdi” [3:357] Nazar Eshonqul asarlarining bosh mavzusi bo‘lgan erkinlik, ozodlik ushbu asarda ham yetakchilik qiladi. G‘arb adabiyotining eng sevimli mavzularidan biri bo‘lgan shaxs ozodligi, uning jisman, fikran erkinligi masalasi ushbu hikoyaning yana bir ma’noviy qatlamini ko‘rsatadi. Hikoyadagi metamorfozaik tasvir bu erkinlikdan mosuvo inson fojiasini ham tasvirlaydi. Demak, matndagi metamorfoza bir paytning o‘zida ikkita: ham diniy-tasavvufiy, ham ijtimoiy-falsafiy g‘oyani tashishga xizmat qilmoqda. Buning ortidan asarga tegishli kitobxon vaqti (idrok vaqti) ikki baravar uzayadi, kengayadi.

Nazar Eshonqulning “Istilo” hikoyasida ham metamorfoza hikoya so‘ngida sodir bo‘ladi. Asar qahramoni o‘z yurtining bosqinchilar tomonidan istilo etiliganidan so‘ng ta’qibda, qo‘rquvda, yolg‘izlikda yashaydi. Hikoyada qahramon o‘tmishi – bolaligini xotirlaydi, shu zamonga xayolan qaytadi. So‘ng yana ortga - ayni paytda o‘zi mavjud bo‘lgan vaqtga qaytadi. Asarda tanlangan metamorfoza shakli – qahramonning aynan qo‘zichoqqa aylanib qolishi hikoya g‘oya va mazmuni bilan uyg‘un. Chunki qo‘zichoq ojiz, qaram va yuvosh, doim o‘lja bo‘luvchi jonivor. Mazkur metamorfoza qullikka asoslangan totalitar tuzumning jabrlanuvchilari bo‘lgan erksiz va tobe olomonning ramziy-majoziy tasviridir. Asardagi badiiy makon ham shu tasvirga xoslangan ya’ni qulagan qo‘rg‘onning hujrasi bosqinchilar tomonidan barbod qilingan, talangan, toptalgan makon sifatida taassurot qoldiradi. Bu kabi hujrada qo‘zichoqning bo‘lishi tabiiy hol ekani va shu orqali xaroba aylangan yurtga, erki tugagan, o‘zi esa yo‘qotilgan millatga ishora bor. Qahramon qanchalik ojiz bo‘lsa, u yerdagi makon ham shunday omonat, to‘kilib bitgan. Hikoyada istilo etilgan yurt, jamiyat, millat va avlod majoziy ko‘rsatib beriladi. Metamorfoza ham ushbu g‘oyani

ifodalashga xizmat qilgan. Muallif mazkur hikoyani keyinchalik “Shaftoli guli” to‘plamida, “Saylanma”sida “Evolyutsiya” nomi ostida nashr ettirdi. Aslida, asar sarlavhasi ham semiotik belgi, narrativ koddir. Chunki ushbu sarlavhadan keyin hikoyani yana bir yangi mazmunda talqin etish mumkin. O‘ta svilizatsiyalashayotgan jamiyatda texnologiyalar inson turmushini qulaylashtirish bilan birga, uning ruhiy-ma’naviy qiyofasiga xavf solidi. Bu esa asardagi kabi maxluq oldida insoniyatning ojiz va notavon qolishiga o‘xshaydi. Bu xulosani aynan sarlavhaga tayanib ta’kidlash mumkin.

Xullas, obyekt sifatida tanlangan hikoyalarda Inson borlig‘ining deformatsiyalari badiiy metamorfoza asosida ko‘rsatib beriladi. Badiiy zamon va makon ayni shu tasvirga uyg‘un holda tashkillanadi. Umuman olganda badiiy inshoat bo‘lmish asarning har bir uzvi inja va, ayni paytda, mustahkam, tasodifiy bo‘lmagan aloqalardan iborat. Ularni yaxlit o‘rganish asar badiiyatini teranroq anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Baxtin M. Романда замон ва хронотоп шакллари. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – 288 b.

2. Bachelard. Launtreamont. Paris, 1968. – 167 p.

3. Eshonqul N. Saylanma: I tom. – Тошкент: Akademnashr, 2022. – 512 b.

4. Gallagher D. Metamorphosis: transformations of the body and the infl uence of

Ovid’s Metamorphoses on Germanic Literature of the Nineteenth and Twentieth Centuries. N.Y., 2009.

5. Jo‘raqulov U. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – 356 b.

6. Jovliyev B. Badiiy asarda mifopoetik talqin va badiiy obraz (Yozuvchi Nazar Eshonqul asarlari misolida) : Filol.fanlari.fals.dokt....diss. – Toshkent, 2023. – 127 b.

7. Mikkonen K. Theories of Metamorphosis: from metatrope to textual revision —

Phetoric and Poetics, 1996.

8. Perry K.A. Another Reality: Metamorphosis and the Imagination in the Poetry

of Ovid, Petrarch, and Ronsard. N.Y., 1990.

9. Safarov O. O‘zbek xalq og ‘zaki ijodi. – Toshkent: Musiqa, 2010. – 368 b.

10. Якобсон Р. Работы по поэтике. - М.: Прогресс, 1987. - 464 с.

11. www.ziyouz.com

O’ZBEK VA INGLIZ TOPISHMOQLARINING BADIIY VA KOMPOZITSION XUSUSIYATLARI

Choriyeva Zebiniso Baxtiyor qizi,
Qarshi Davlat universiteti ingliz filologiyasi fakulteti o’qituvchisi.

Annotatsiya. Dunyo folklorshunosligida bolalarning badiiy tafakkuri va estetik didini o‘stirish maqsadida yaratilgan xalq og‘zaki ijodi janrlarining paydo bo‘lish jarayoni hamda tarixiy-poetik tadrijiy rivojini aniqlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Folklorning kichik yoshdagi bolalarga qaratilgan lirik namunalari genezisini, etnopedagogik mazmun-mohiyatini, poetikkompozitsion, ijro xususiyatlarini yoritish esa etnofolkloristika asoslarini ochishda, xalq og‘zaki ijodining pedagogika va etnografiya kabi fanlar bilan integratsion taraqqiyoti tarixini asoslashda muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi zamon jahon folklorshunosligida bolalar folklorining poetik tabiati, obrazlar tarkibi, motivlari va badiiy-estetik vazifalarini bevosita ijro holati bilan bog‘lab tadqiq etish tamoyili kuchayib bormoqda. Natijada dunyo xalqlari bolalar folkloridagi o‘xshash janrlarning shakllanishi va tadrijiy taraqqiyoti tarixiy-folkloriy jarayonning tarkibiy qismi ekanligi isbotlandi.

Kalit so‘zlar: bolalar folklori, topishmoqlar, komppzitsiya, xalq og’zaki ijodi hikoyalari, tilshunoslik, qo‘shiq, ertaklar;

ARTISTIC AND COMPOSITIONAL CHARACTERISTICS OF UZBEK AND ENGLISH RIDDLES

Choriyeva Zebiniso Bakhtiyar kizi,
Teacher of Karshi State University, Faculty of English Philology.

Annotation. In world folklore studies, special attention is paid to determining the process of emergence of genres of folk oral works created in order to develop children’s artistic thinking and aesthetic taste, as well as the historical-poetic gradual development. Elucidation of the genesis, ethnopedagogical content, poetic composition, and performance features of folklore lyrical examples aimed at young children is of great importance in opening the foundations of ethno-folkloristics, in substantiating the history of the integration of folklore with such disciplines as pedagogy and ethnography. Nowadays, the principle of researching the poetic nature of children’s folklore, the composition of images, motives, and artistic-aesthetic tasks in direct connection with the state of performance is gaining strength in world folklore studies. As a result, it was proved that the formation and gradual development of similar genres in children’s folklore of the peoples of the world is a component of the historical-folkloric process.

Key words: children’s folklore, riddles, composition, stories of folk oral creativity, linguistics, song, fairy tales;

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ И КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ЗАГАДОК

Чориева Зебинисо Бахтияр кызы,
преподаватель Каршинского государственного университета,
факультет английской филологии.

Аннотация. В мирово фольклористике особое внимание уделяется определению процесса возникновения жанров народных устных произведений, созданных в целях развития у детей художественного мышления и эстетического вкуса, а также историко-поэтическому постепенному развитию. Выяснение генезиса, этнопедагогического содержания, поэтического состава и исполнительских особенностей фольклорных лирических образцов, ориентированных на детей раннего возраста, имеет большое значение в раскрытии основ этнофольклористики, в обосновании истории интеграции фольклора с такими дисциплинами, как педагогика и педагогика. этнография. В наше время в мировом фольклористике набирает силу принцип исследования поэтичности детского фольклора, композиции образов, мотивов, художественно-эстетических задач в непосредственной связи с состоянием исполнения. В результате было доказано, что формирование и постепенное развитие подобных жанров в детском фольклоре народов мира является составной частью историко-фольклорного процесса.

Ключевые слова: детский фольклор, загадки, сочинение, рассказы народного устного творчества, языкознание, песня, сказки;

Introduction. omposition (Latin: compositio - structure, union, connection) is an arrangement of parts of an artistic work connected in terms of content, character and purpose. The artistic and compositional features of Uzbek and English riddles clearly show the skill of the artist. Through composition, the author organizes lines, shapes, colors and images, absorbs spatial breadth and creates an artistic environment. Logicality, clarity of form and their mutual harmony form the basis of the composition. At the base of every work created by the artist is a composition, in which the thoughts and feelings formed in the process of perception of existence are reflected. There are «static» and «dynamic», «open» and «closed» types of composition. Composition is defined and limited by certain «laws» (canons). This has led to a narrowing of the means of compositional expression. During the Renaissance period, «static» and «closed» composition prevailed, and in Baroque art, «dynamic» and «open» composition prevailed. In the history of art, compositions based on laws and free composition methods played an equally important role. In the period of renaissance, there was a desire to scientifically justify the composition. This sort of tricky question is what we'd call a "riddle." It's a question or puzzle that often has a funny, clever or unexpected answer. A riddle makes you think about the many different meanings of a word[3].

In riddles, the composition is the situation, interrelationship of various

parts that serve the artistic formation of the work, events, characters-images, lyrical digressions, description of details, and so on. The integrity of the puzzle composition is its main condition. Excess characters, episodes and details reduce the value of the work. Therefore, there should be no shortage or excess in the work of art. the originality of the composition depends on the arrangement of plot elements, the presence or absence of non-plot elements (lyrical, philosophical-journalistic digressions, additional episodes), the norm and order of tools such as landscape, portrait, psychological image, author's description. composition creation method and styles are different. Since ancient times, the composition has been understood as inextricably linked with the idea of the work. composition is not just the structure of the work, but the purpose of this structure, what it is based on. The composition depends on the idea of the work. Whether the selected image or story is suitable for inclusion in the work or not can be determined only in relation to what the writer wants to say[1]. This is also an important aspect of composition. composition is one of the important factors that show how meaningful the content is in this aspect.

Riddle — 1) your work (form); 2) the product of the composer's creativity; 3) the process and type of creation of multilingual riddle works; It consists of information such as the principles of creating puzzle themes, the ways of effective use of multi-voice musical instruments in their development, the genre of puzzles, the characteristics of types and styles, the rules for the structure and completion of works.

A riddle can be defined as a complex question, usually expressed in the form of a metaphor. The difference between a proverb and a riddle is that a riddle has to be guessed, while a proverb is a lesson. This special «question-and-answer» literature covers many works of different eras and peoples, while in Indian poetry, in «Edda» and «Kalevala» repetitions of the same motif can be found. English and other enigmatic Slavic songs generally contain legends about the «wise girl» and riddles that tend to prove that the bride is no more stupid than the groom. The riddle contains items related to the correct answer - so this is what distinguishes the riddle from other generalization questions. If you refer to textbooks like Wiki, then you will have a dry law, a puzzle is one that predicts each other and develops logic and reasoning, etc. There is a saying: «the answer is always bigger than the question». The concept of «mystery» is known to many from childhood[2].

The riddles have to be in the language the kids involved speak. So, if the kids you're riddling speak English, make sure the riddle can be understood in that language. Give the kids a theme to orient them in the right direction. So, give them a head's up that you're giving them an animal riddle when the answer involves an animal. Let them know they'll have to think in numbers when you give them a math riddle. In every way you can, give the kids the best chance to stay engaged and work hard at solving the riddles. If you're going to be giving them a particularly tricky riddle, go ahead and let them know ahead of time. Let them know it's ok not to know things. For example, to answer most riddles, your kid needs to know what the words in the riddle

mean and their various applications. For example, when you ask, "What has a head, a foot, and four legs?" your kiddo needs to know that the concept of "legs" applies not only to animals but to beds. If they don't know that, well, the riddle is a way for you to teach them and expand their perspective and vocab[5]. Many must have heard a similar expression - the riddle of the Sphinx. In Giza, next to the pyramids, there is a huge stone statue of a lion with a human face for many centuries. Obviously, nature tried to place it in such a way that once a year the shadow at the top of the Sphinx coincides with the top of the main pyramid at sunrise. The whole complex, together with the sphinx, forms a kind of hieroglyph that holds a message that has not yet been revealed by science. The secrets that modern science is working on have to do with knowing the human heart. Belief in God has always helped people to survive in the most difficult circumstances. The area around the Holy Sepulcher is carefully guarded - both before and during the Sacred Fire Ceremony. But no fraud has been detected yet. Riddles are one of the oldest folklore genres. Even Aristotle, speaking of poetic art, when speaking of riddles, called this genre a well-constructed metaphor. There are many writings and statements about riddles. There are several definitions of the puzzle. In particular, some literary experts gave the following definition of a riddle: «A riddle is a description of something, usually given in the form of a question.» V.P. Anikin defines a riddle as «a complex question presented in the form of a complex, short, as a rule, rhythmically organized description of an object or phenomenon.»According to the definition of folklorist V.I. Chicherov, «riddles are an allegorical description of an object or event, usually given in the form of a question.» The main way of describing the find is metaphor (in simile). With the development of society, the subject of riddles changes, but its importance in human life and development remains unchanged: a riddle reflects the essence of something or an event, their most special signs, which folk wisdom expresses in very easy and simple, simple, backward words. represents, it is of invaluable pedagogical value. For the learning process, it is a strong point of concentration around which a complete picture of the subject or phenomenon being studied is formed. In appropriate situations, it is recommended to make riddles for children. The puzzle can be used for walking, in games, at home, at work. It forces the child to think, develops observation, the desire to reflect and knowledge of the surrounding reality. The form itself, riddles, attracts the attention of children and makes teaching interesting, indifferent. A puzzle is not only a game, but also an exercise in reasoning and proof skills. But the content and structure of the riddles are such that they allow children to develop their logical thinking, to develop the skills of speech-evidence, speech-image perception and their use. Thus, the riddle is both an educational tool and a tool for teaching and developing children.

It is appropriate to classify the artistic and compositional features of Uzbek and English riddles as follows.

In Uzbek	In English
1. **“Tabiat va inson”** "Moviy parda butun dunyoni qopladi", **osmon** topishmoqda juda aniq ko'rsatilgan.	**1. "Nature and Man"** "A blue veil covered the whole world", the sky is very clearly indicated in the riddle.
2. **“Iqtisodiyot va moddiy hayot”** "Bizni nima ovqatlantiradi, lekin ovqatlanishimizni so'ramaydi?"	**2. "Economy and material life"** "What feeds us but does not ask us to eat?"
3. **“Jamoat va oilaviy hayot”** “Ho‘kiz yuzta tog‘da, mingta ko‘lda hurdi”	3. **"Community and family life"** "The ox barked on a hundred mountains and a thousand lakes"
4. **“Madaniyat”** "Yurdim, yurdim, ikkita yo'l topdim va ikkalasiga ham ketdim".	4**. "Culture"** What’s black and white and read all over?”(A newspaper)
5. **“Topishmoq-hazillar,topishmoqlar-topshiriqlar”** "Yurdim, yurdim, ikkita yo'l topdim va ikkalasiga ham ketdim" (shim).	5. **"Riddles-jokes, riddles-tasks"** "I walked, I walked, I found two ways and went to both" (pants).

Solving puzzles is a really complex series of mental operations. Taking into account the complexity of such an activity as solving a puzzle, educational work should be started from a young age group. In the younger group, you can use descriptive riddles (non-rhyming text containing the names of various qualities of the object and, possibly, the method of action or goal). Such «puzzles» are very convenient for children 3-4 years old, because at this age, children, as a rule, have already formed ideas about the color, size, sometimes taste of objects, and these qualities are functionally important (lemon only). yellow and sour, cucumber green). The vocabulary of preschool children includes a sufficient number of adjectives and verbs. Riddles-definitions offered to children of preschool age are divided by topic.

These riddles are used in the didactic game «Find by definition». Riddles - descriptions (3-4 years). Flowers: daisy - it has many white petals; dandelion - it has many yellow leaves. Vegetables: potatoes - the skin is brown and the inside is white; carrot - it is elongated, orange; cucumber - elongated, green, tomato - round, red, hanging; turnip - round, large, yellow, sweet. Trees: birch - it has a white trunk, pine - it has long green needles. Fruit: apple - can be round, red, yellow, green; sweet, sour; banana - elongated, yellow. Insect: butterfly - it has beautiful wings, it trembles; Beetle - he whispers. Birds: crow - big, black, screams; sparrow - small, chirping; rooster - big, crowing. Animals: cat - soft, meows, washes; dog - bites, barks; the hare is gray in summer, white in winter, has long ears (ears are bigger than the head); fox - red coat, long furry tail, cunning; bear - big, brown, small tail, sleeps in winter. Toys: ball - like a ball, jump, doll - she looks like a girl.

Clothes: coat - we wear it only in autumn, winter, spring; jacket - we wear it in autumn, spring. Transport: truck - it has a body; a passenger car - he drives, few people enter it. Utensils: a bowl - for pouring tea, with a handle, a saucepan - for boiling soup. Furniture: table - they eat, draw, write, sculpt; chair - they sit on it and have legs; bed - to sleep on it. Body parts: hands - they help us eat, sculpt; legs - they help us walk, run, jump; fingers - they help us pick up, hold, write, draw. Children in the middle age group already distinguish correct pronunciation from defective pronunciation. This is due to the intensive development of phonemic hearing at this age (although the phonetic aspect of speech may still be very imperfect). From 5 to 5.5 years old, children can distinguish the first and last sounds in a word, count the number of syllables, divide a word into syllables, find words that are similar in phonetic structure, and rhyme for a word they choose This explains that when working with 4-5-year-old children, it is necessary to use riddles that require the last word - riddles to be agreed upon. Therefore, the riddle is already given in a rhyming form, which attracts children's attention, increases their interest, activates speech (to get the word of the riddle in the rhyme, the child must analyze the content of the riddle (a). The number of speech thinking operations), select several words that match in meaning, and then select a rhyming word from their number. In a large group, children should be offered riddles, a rhyming question that corresponds to the general idea of \ u200b\u200bthe riddles. However, this question should not contain figurative descriptions and comparisons. Comparison should force the child to look for common external signs that do not exist in the inner essence of any object or phenomenon. Children have a sufficient vocabulary that includes words of all categories, but the child is not yet able to draw complex analogies between the object and its description, associations appear only as a result of external similarity, qualities and actions. Therefore, riddles should be such that the child thinks and reason, but not abstractly, but on an emotional level. The gradual complexity of the content of riddles offered to children allows to activate more and more mental operations in different age groups. Therefore, for the preparatory group, children are taught to distinguish the important signs of objects, to combine objects into groups according to their purpose, qualities, actions, to distinguish the necessary things, if they are sufficiently described. In addition, in a small group, the riddle is reduced to only a description (often without rhyme), in the middle group - to a partial description with rhyme - in a large group, the hint is reduced to a rhymed, very complete description. In the preparatory group, children who complicate the educational task are offered riddles containing a brief description, often metaphorical comparisons, twists. Adherence to the principle «from simple to complex» during three years allows children to be adequately prepared for such a complex activity as solving riddles with abstract, comparative descriptive content. Such riddles require children not only to know the characteristics and qualities of objects, the names of the objects themselves, but also the ability to make complex analogies, associations, understand phraseological units and metaphors. Developing the ability to understand the meaning of

phraseological units and metaphors is a very difficult task, because even older preschool children often clearly understand their meaning. The teacher's task is to understand the meaning of metaphors, metonyms, phraseological units, to make as many associations as possible for the child to understand. The meaning of riddles, twists, phrases is carefully understood in the preparatory group, as never before, because children must not only understand them, but also independently explain their content and meaning. The riddle has been defined since the time of Aristotle, who called it a well-crafted metaphor[6].

It is made up of many genres, such as riddles, quick sayings, and counting. Songs in adult folklore, fairy tales in children's folklore are adapted for children. However, epics, proverbs, and stories are not found in children's folklore because they are related to complex life problems. Scientists have tried to answer the question of who creates children's folklore.

In English	**In Uzbek**
You see a boat filled with people, yet there isn't a single person on board. How is that possible? **Answer:** All the people on the boat are married	Ko'prik tagida to'rtta qoziq
You walk into a room that contains a match, a kerosene lamp, a candle and a fireplace. What would you light first? **Answer:** The match	To'rt mergan bir quduqqa suv otar.
I have branches, but no fruit, trunk or leaves. What am I? **Answer:** A bank	Shildir-shildir suv kechar, oyog'i suvga tegmas.
The more of this there is, the less you see. What is it? **Answer:** Darkness	Oppoq kenglikda bitta otni uch chavandoz minib kertishmoqda. Orqalaridan rangli iz qoldirib bazan o'nga bazan chapga qayrilib ketishmoqda. Savol. Nima xaqida gap ketyapdi. chavanod nimaga qiyoslandi? ot nimaga qiyoslandi? oppoq kenglik nima degani.
What has many keys but can't open a single lock? **Answer:** A piano	Ertak she'r-u matnlar Yashar bir mamlakatda Dunyoni o'rganishda Uning xizmati katta
If you've got me, you want to share me; if you share me, you haven't kept me. What am I? **Answer:** A secret	Suvga tushsa mingta, suvdan chiqsa bitta.
What has lots of eyes, but can't see? **Answer:** A potato	Qoziq ustida qor turmas.

Children's folklore of Uzbek and English folk riddles, as one of the traditional, independent poetic genres, clearly shows all the poetic features characteristic of folk singing and has a special place among the genres. Riddles, which are one of the oral poetic forms, are one of the important sources for studying the gradual development of the genre. Riddles are manifested as a whole poetic system through certain genre features, artistic compositional features, linguopoetic elements, stanza construction, weight and rhyming system peculiarities. Riddles, as humorous songs created by adults for children, pave the way for a correct assessment of the genetic connection between children's folklore and adult folklore. It is noticeable that the repertoire of popular interest played an important role in their creation. Therefore, recording and special research of examples of the genre of fast telling not only creates a perfect classification of the genres of Uzbek and English children's folklore, but also substantiates their connection with adult folklore, the poetic laws associated with folklore traditions are manifested in children's singing. It is of great importance in proving the effect of popular interest with the emergence of quick sayings, as well as in proving that a number of examples of children's creativity, such as sanama, tezhimachak, and guldur-gup, developed in relation to each other.

Riddles are told by adults to children. They are created and performed by adults for two purposes: firstly, to interest children in life events, living, and to teach life relationships, and secondly, in order to entertain children and play. Riddles of the first purpose do not involve humor, and in the second one, in many cases, there are expressions and images made of humor or satire.

References

1. Виноградов Г. Детская сатирическая лирика. – "Сибирская живая старина". – Вип. ИИИ-ИВ. – Иркутск, 1925. – С.84-92.

2. Виноградов Г. Детский фолклор и бит. Программа наблюдений. Випуск ИИИ. Иркутск, 1925. – С. 50-71.

3. Nizomova M. B. Polysemantic features of pedagogical terms in English and Uzbek translation. // Current research journal of philological sciences 2(12): 21-25, December 2021 .DOI: https:doi.org/10.37547/Philological-crjps-02-12-05 ISSN 2767-3758, – 2021. Master Journals. 21-25 pages.

4. Виноградов Г.С. Народная педагогика. Изд. Восточно-Сибирского Отдела Русского Географического Обшества, 1927. – С.27-31.

5. Galiyev Sh. O'zbek bolalar o'yin folklori. – T.: Fan, 1998. – 96 b.

6. Jahongirov G'. O'zbek bolalar folklori. – T.: O'qituvchi, 1975. – 102 b.

7. Jo'rayeva M. O'zbek folklorida topishmoq. – T.: Fan, 2011. – 112 b.

8. Mirzayev T., va b. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Darslik. – T.: O'qituvchi, 1990, – 304 b.

9. Nizomova, M. B. (2022). Problems of systematization of pedagogical terms and concepts in the scientific and pedagogical theory of comparable languages. American journal of philological sciences, 2(03), 1-6.

10. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. 3-jild. – T.: Fan, 1963. – 462 b.

11. Safarov O. O‘zbek bolalar poetik folklori. – T.: O‘qituvchi, 1985.–250 b

12. Низомова, М. Б. (2022). Pedagogikaga oid terminlarning etimologik komponenti asosida ilmiy matnlarni tarjima qilishni o‘rgatish modelini amalga oshirish. Международный журнал искусство слова, 5(2).

TALABALAR MUSTAQIL ISHLARNI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY DIDAKTIK VOSITALARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Fayoz Vaxobjonovich Xalilov
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti, doktoranti
Orchid ID: 0009-0007-6324-6592

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ДИДАКТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ

Фаёз Вахобжонович Халилов
Бухарский инженерно-технологический институт, докторант

EFFECTIVE USE OF MODERN DIDACTIC TOOLS IN ORGANIZING STUDENTS’ INDEPENDENT WORK

Fayoz Vahobjonovich Khalilov
Bukhara Institute of Engineering and Technology, doctoral candidate

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimizda oliy ta’lim tizimiga davlat tomonidan berilgan e’tibor, shaxsan prezidentimiz tomondaridan tizimni yanada rivojlantirishga qaratilgan Farmonlari va unda olg‘a surilgan g‘oyalar to‘g‘risida ma’lumotlar o‘z aksini topgan. Bundan tashqari oliy ta’lim tizimida kredit tizimi va unda talabalar mustaqil ishlarining tashkil etilganligi, uning shakllari, bugungi kun holati to‘g‘risida, ko‘pgina olimlar tomonidan talabalar mustaqil ishlarini tashkil samarali tashkil etishlari bo‘yicha qarashlari yoritilgan. Institutda talabalar mustaqil ishlarini tashkil etilganligi, aniq fan bo‘yicha tatbiq etilganligi to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan. Olib borilgan ilmiy tadqiqot yuzasidan xulosa qismi keltirilgan.

Kalit so‘zlar: talaba, oliy ta’lim, mustaqil ish, kredit-modul, tizim, tahlil, fan, ta’lim, didaktik vosita, motiatsiya, texnologiya

Аннотация: В статье расмотрены внимание правительства к системе образования в нашей стране, поручения Президента о дальнейшем совершенствовании системы и сведения о высказанных в ней идеях. Кроме того, описывается кредитная система в высшем образовании и организация самостоятельной работы студентов, ее формы, состояние на сегодняшний день, мнения большинства ученых об эффективной организации самостоятельной работы студентов. Также указано формирование самостоятельной работы студентов, организация по точным наукам. Заключение о научном исследовании включено.

Ключевые слова: студент, высшее образование, самостоятельная работа, кредит-модуль, система, анализ, наука, образование, дидактический инструмент, мотивация, технология.

Annotation: It is depicted in this article the attention of the government towards the educational system in our country, orders of the President about further improvement of the system and informations about the raised ideas in

this. Furthermore, it is also described the credit system in higher education and organization of students' independent working, its forms, the situation of today, opinions of most scientists about effective organization of students' independent working. The forming of students' independent working, organizing according to the exact science are also stated. Conclusion about scientific research is included.

Key words: student, higher education, independent work, credit-module, system, analysis, science, education, didactic tool, motivation, technology.

Kirish. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Recpublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kon tsepsiyasini tacdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmonida xalqaro ilg'or tajribalarga tayangan holda, oliy ta'lim standartlarini joriy etish, oliy ta'lim mazmunini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ta'lim yo'nalishlari o'quv fan dacturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish vazifalari belgilab berilgan [1].

Hukumatimiz tomonidan yuqori malakali bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash uchun belgilangan vazifalar muammolarini kompleks hal etish zarur, bu ko'plab omillarga bog'liq: ta'lim mazmunini malakali loyihalash, zamonaviy usullar, o'quv jarayonining didaktik vositalari va texnologiyalari, shuningdek o'qituvchilarning doimiy malakasi oshirish va talabalarning mustaqil ishlarni bajaritish uchun shart-sharoitlarni tashkil etish hamda ta'lim yo'nalishi bo'yicha o'quv jarayoni qayta ko'rib chiqib uni takomillashtirish.

Hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalarida talabalarning fanlar bo'yicha mustaqil ishlari ta'lim jarayonining muhim formasi emas, balki uning asosiy formalaridan biri bo'lishi kerak. Chunki, mustaqil ish talabada ta'lim yo'nalishi bo'yicha davlat ta'lim standartida belgilangan umummadaniy va kasbiy kompetentlikni shakllantirishga va professional faoliyatini muvoffaqiyatli olib borishi uchun chuqur bilim va malakalarni egallashga xizmat qiladi. SHu bilan birga mustaqil ishlarni kompetentli yondoshuv prin tsiplari asosida tashkil etish orqali bilimlarni egallashning faol metodlariga o'tish, talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning imkoniyatlarini hamda bo'lajak kasbiy faoliyatidan kelib chiqqan holda jamoaviy o'qitishdan individual o'qitishga o'tish imkoniyatlarini beradi. Bu erda asosiy masala fanlar bo'yicha mustaqil ishlarga ajratilgan soatlar hajmini oshirish ustida emas, balki talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishni prin tsipial jihatdan qayta ko'rib chiqish, talabalarda mustaqil bilim olish qobiliyatldarini shakllantirish, olgan bilimlarini amaliyotda joriy etish va ularni bo'lajak kasbiy faoliyatiga adaptatsiyalash vazifalari nazarda tutiladi.

Shu munosabat bilan talabalarga ta'lim berish sifati hamda ularning mustaqil ishlarining samaradorligi to'g'ri tuzilgan o'quv jarayoniga, qo'llaniladigan didaktik vositalariga, o'qitish metodlariga va texnologiyalariga bevosita bog'liq. To'g'ri tanlangan didaktik vositalar, o'qitishning metodlari va tashkiliy shakllari talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga,

kasbiy kompetentsiyalarni shakllantirishga yordam beradi va talabalarning o‘quv faoliyatini faollashtirishga imkon beradi

Bolonya jarayoni - bu Evropa mamlakatlari orasida oliy ta’limni uyg‘unlashtirish jarayonidir. U tushunish oson bo‘lgan va o‘xshash oliy ta’lim darajalar tizimini yaratishni, ta’limda kredit-modul tizimiga o‘tishni, ta’lim sifatini ta’minlashda erkin akademik harakatlanishni va Evropadagi ta’lim hamkorligini o‘z ichiga oladi. Qisqa qilib aytganda, bu Evropa mamlakatlarining oliy ta’lim tizimlarini uyg‘unlashtirish, har bir kishi uchun teng ravishda ta’limni ta’minlash, intellektual, madaniy, ijtimoiy, ilmiy va texnologik salohiyatni shakllantirish va mustahkamlash, ta’lim sifatini takomillashtirish jarayonidir.

O‘zbekistonda kredit ta’lim tizimiga asoslangan milliy modelni ishlab chiqishda, Evropa ECTS krediti va Amerika kredit soatlari tizimlarining yutuqlarini inobatga olgan holda yuqori ta’lim sifatini va dunyo ta’lim jarayonlariga integratsiyalashish uchun ishonchli asosni tanlash maqsadga muvofiqdir. ECTS kredit tizimi ko‘p millatli Evropa an’analarini inobatga olgan holda turli ta’lim tizimlarini yaqinlashtiradi. Kredit-modul tizimida ahamiyat beriladigan asosiy masalalar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin [2]: - talabalarning mustaqil ishlashini ta’minlash;

- talabalar bilimini reyting asosida baholash;
- o‘qitishning modulli texnologiyasini ishlab chiqish va takomillashtirish;
- talabalarning o‘z ustida mustaqil ishlashini ta’minlash uchun fanning metodik ta’minotini yanada takomillashtirish.

Kredit-modul tizimining asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni e’tirof etish mumkin:

- o‘quv jarayonini modul asosida tashkil qilish;
- bitta fan va kurs kesimida kreditning qiymatini aniqlash;
- talabalar bilimini reyting asosida aniqlash va baholash;
- talabalarning o‘z shaxsiy o‘quv rejalarini individual tarzda shakllantirishga imkoniyat yaratish;
- ta’lim jarayonida mustaqil ta’lim olishning ulushini oshirish;
- ta’lim dasturlarining qulayligi va mehnat bozorida mutaxassisga qo‘yiladigan talabdan kelib chiqib o‘zgarishlarni amalga oshirish;
- talabalarning fanlar va professor-o‘qituvchilarni tanlashi uchun imkoniyatlar yaratish.

Bundan ko‘rinib turibdiki kompetentli kadrlarni tayyorlashda talabalarning bilim olishlarida mustaqil ishlarga alohida e’tibor qaratish lozim.

Hozirgi vaqtda talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish bo‘yicha turlicha yondashuvlar mavjud. Ba’zi tadqiqotchilar mustaqil ishni o‘qituvchilar tomonidan fan uchun taqdim etilgan mustaqil ish mavzularini talabalar bajarishlari, idrok etishlari va mustaqil tushunishlari kerak deb bilishadi. Boshqa bir tadqiqotchilar bu hodisaning mohiyatini faqat tashqi belgilar bilan ochib beradi. Yana birlari esa mustaqil ishni yangi bilimlarni mustaqil o‘zlashtirish va chuqur egallash, o‘quvchilarning o‘zlari tomonidan ish ritmini o‘rnatish va qo‘yilgan savollarni o‘rganish uchun vaqt miqdori kabi asoslar bilan belgilaydilar.

Bundan kelib chiqadiki, mustaqil ishlar nafaqat shaklga ega, balki o‘rganish vositasi hamdir, shunday ekan talabalar ma’lum yangi bilimlarni va ko‘nikmalarni shakllantirishlari uchun bir qancha funktsiyalarni bajarishlari lozim: rivojlantiruvchi, axborot – o‘rgatuvchi, yo‘naltiruvchi va rag‘batlantiruvchi, ta’lim va tadqiqot [3].

Tahlil etilgan dissertatsiyalar va ilmiy-uslubiy ishlar shuni ko‘rsatdiki, oliy ta’lim muassasalarining o‘quv jarayonida mustaqil ishlarni tashkil qilish uchun turli xil o‘quv vositalaridan foydalanilgan, lekin uni qayd etish ishlari amalga oshirilmagan va shuning o‘qitish vositasi sifatida qaralmagan. Ko‘p yillik ta’lim berish tajribasi shuni ko‘rsatdiki, o‘quv jarayoniga turli didaktik vositasilari qo‘llash orqali talabalar fanni muvaffaqiyatli o‘zlashtirishlari mumkin, shuningdek, davlat ta’lim standarti talablariga muvofiq bo‘lajak muhandislarning kompetentsiyalarini shakllantirishga yordam beradi.

Tahlil etilgan dissertatsiyalar va ilmiy-uslubiy ishlar shuni ko‘rsatdiki, oliy ta’lim muassasalarining o‘quv jarayonida mustaqil ishlarni tashkil qilish uchun turli xil o‘quv vositalaridan foydalanilgan, lekin uni qayd etish ishlari amalga oshirilmagan va shuning o‘qitish vositasi sifatida qaralmagan. Ko‘p yillik ta’lim berish tajribasi shuni ko‘rsatdiki, o‘quv jarayoniga turli didaktik vositasilari qo‘llash orqali talabalar fanni muvaffaqiyatli o‘zlashtirishlari mumkin, shuningdek, davlat ta’lim standarti talablariga muvofiq bo‘lajak muhandislarning kompetentsiyalarini shakllantirishga yordam beradi.

Talabalarning mustaqil ishlarini bilan bog‘liq muammalarni ko‘plab olimlar va ilmiy izlanuvchilar tatqiq etishgan,.jumladan, mustaqil ishlarni tashkil etish masalalarini S.I.Arxangelskiy, M.N. Axmetova, N.V. Bordovskoy, V. Ya.Lyadis, P.I.Pidkasistoy, A.P. Tryapitsyna ko‘rib chiqishgan bo‘lishsa, talabalar mustaqil ishlarining “individualligi”ni rivojlantirish shartlari E.H.Voronova, I.A. Ivanov tadqiqotlarida bayot etilgan bo‘lsa, talabaning ijodiy faoliyatini rivojlantirish ishlarini S.N. Gayday, V.P. Ushachyova tadqiqotlarida uchratish mumkin, Mustaqil ish talabalarning individualligini rivojlantirish sharti sifatida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar bilan A.K.Vorstera, I.A.Dubovec, E.V.Ospennikovoy shug‘ullanishgan, V. Ya. Lyaudis, P.I. Samoylenko, G.V.SHironina va boshqa olimlar talabalarning mustaqil ishlarini turli o‘quv didaktik vositalar yordamida tashkil etish bo‘yicha izlanishlar olib borgan, hamda A.E.Jukova, N.V.Smetaninoy, L.V. Turkinoy va boshqa bir qancha olimlar Mustaqil ish samaradorligini oshirishga bag‘ishlangan ilmiy ishlarni olib borishgan.

Talabalarning mustaqil ishlarini samarali tashkil etishda didaktik o‘quv vositalaridan foydalanish bo‘yicha V.P. Bespalko, N.V. Bordovskaya, L.Ya. Zorina, Yu.G. Tatur, N.L. Shubina, N.E. Erganova va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib boishgan.

Mamlakatimiz pedagog olimlaridan T.T.SHoymardanov, N.Sayidahmedov, P.T.Magzumov, O.X.To‘raqulov, A.R.Xodjaboev, R.Mavlonova, U.N.Nishonaliev, E.T.Choriev, O.A.Qo‘ysinov va boshqalar o‘z tadqiqotlarida talabalar mustaqil ta’limining tashkiliy va metodik asoslari borasida fikr yuritganlar.

Mustaqil ta’limni tashkil qilishni pedagogik muammo sifatida

T.R.Niyazmetova, R.Saidova, A.I.Axmedov, B.M.Turdibaeva, O‘.Q.Tolipov, Sh.S.Sharipov, Z.Nishonova, J.Tolipova, N.Xalilov, S.Matchanov va boshqalar o‘z ishlarida tadqiq qilishgan.

Jahon pedagogik amaliyoti shuni ko‘rsatadiki oliy ta’limni rivojlantirishning milliy va jahon tendentsiyalarini o‘rganishda quyidagilarni ko‘rish mumkin:

• zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitlar uzluksiz ta’lim g‘oyasining o‘ziga xos qiymatini talab qiladi, bunda talabalardan doimiy ravishda o‘z bilimlarini oshirishlari talab etiladi;

• axborotlashgan jamiyat sharoitida o‘quv jarayonini tashkil etishda tub o‘zgarishlar talab etiladi: sinf yuklamasini kamaytirish, ma’ruzalarni passiv tinglashni esa talabalarning mustaqil ishlari ulushini oshirish bilan almashtirish;

• ta’limdagi og‘irlik markazi o‘quvchilarning mustaqil ishlarni o‘qitishdan uni o‘rganishga o‘tishdir.

Hozirgi kunda zamon talablariga mos, kompetetnli mutaxassislarni tayyorlashda o‘qituvchilar tomonidan talabaning mustaqil faoliyatini tizimli ravishda nazoratga olish eng asosiy o‘qitish vositasi sifatida qaralishi lozim.

Talabaning mustaqil ishilarini bajarish yoki o‘tkazish joyi hamda vaqti, o‘qituvchi tomonidan uni boshqarish va natijalarini nazorat qilish usuliga qarab quyidagi turlarga ajratiladi:

• auditoriya mashg‘ulotlarida (ma’ruzalar, seminarlar, laboratoriya ishlari);

• o‘qituvchi nazorati ostidagi mustaqil ishlar rejalashtirilgan konsultatsiyalar, test sinovlariga va imtihonlarga tayyorlanish shaklida;

• talaba tomonidan o‘quv va ijodiy xarakterdagi vazifalarini auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarni bajarish.

Metodlar. Har qanday sharoitda talabalar mustaqil ishlarini tashkil etish uchun avvalo uning loyihasini, amalga oshirish shartlari, mexanizmlari ishlab chiqiladi. Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etish shartlariga binoan talab va takliflardan kelib chiqib, taqdim etilgan ma’lumotlar ishonchliligi bilan ahamiyatlidir. Buni amalga oshirishning bir nechta metodlardan foydalanish tavsiya etiladi. Mustaqil ishning nazariy asoslari va qo‘yilgan vazifalar, eksperimental tadqiqotni tashkil etish shartlari va metodlari belgilab beriladi. Mustaqil ishlarni bajarishda jarayonida quyidagi metodlardan foydalaniladi:

1. Tizimni tahlil qilish usuli (shu jumladan morfologik va funk tsional-parametrik tavsif).

2. Statistik usullar (normativ, qiyosiy, tasodifiy baholash usuli, o‘zgarishlarni kuzatish usuli, konstruktiv-tanqidiy usul va boshqalar.).

3. So‘rov usullari: intervyular, anketalar, ijtimoiy o‘rganish usuli.

Bo‘lajak muhandislarning mustaqil ishlarida tizimli yondashuv metodidan foydalanish bizga loyihani yaratish va amalga oshirish shartlarini belgilashda hattoki tabiatning ko‘plab elementlarining o‘zaro ta’sirini hisobga olishga, ob’ektga eng katta ta’sir ko‘rsatadiganlarni aniqlashga, ularga samarali ta’sir qilish yo‘llarini topishga imkon beradi.

Muhandislik mavzulariga oid mustaqil ishlarni bajarishda loyiha

yaratish va amalga oshirishda normativ, qiyosiy, tasodifiy baholash usuli, o‘zgarishlarni kuzatish usuli, konstruktiv-tanqidiy metod kabi statistik metodlarlar ham zarur.

Mustaqil ishni bajarishda normativ metod orqali loyiha faoliyatining umumiy baholashlari belgilanadi. Unda ba’zi ko‘rsatmalar mavjud, bunda «buni qanday qilish kerak», « tizim yoki quyi tizim qanday bo‘lishi kerak», «ba’zi hujjatlarni qanday rasmiylashtirish kerak» kalitli so‘zlardan foydalanish mumkin. Asosan me’yoriy-huquqiy baza muayyan modellar, tasvirlar, shtamplarda o‘rnatiladi, ularga muvofiq loyiha faoliyatining haqiqiy darajasi baholanadi [4].

Bugungi kun Oliy ta’lim muassasalarida o‘qituvchilar rahbarligida talaba o‘z-o‘zini kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish uchun eng asosiy vosita bu mustaqil ta’limni samarali va to‘g‘ri ta’minlashdir.

Talabaning mustaqil ishini texnologik jihatdan samarali tashkil etish quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga olishi mumkin:

• Talabalar mustqil ta’limi maqsadlarni tanlash texnologiyasi. Davlat ta’lim standartida, malaka talablarida, kasbiy nazariyalarda, kurslarning maqsadini aniqlashtirishda, tizimlarda, texnologiyalarda aniq belgilanishi;

• Talabalar mustqil ta’limi mazmunini tanlash texnologiyasi. Bunga Davlat ta’lim standarti, o‘qitish manbalari (adabiyot, tajriba, o‘z-o‘zini tahlil etish), talabalarning individual psixologik xususiyatlari.

• Topshiriqlarni loyihalash texnologiyasi. Vazifalar turli darajadagi maqsadlarga mos kelishi, har bir fanning mazmunini aks ettirishi, talabalar faoliyatining turlari va bilim darajalarini o‘z ichiga olishi kerak.

• Nazoratni tashkil etish texnologiyasi. Nazorat vositalarini chuqur tahlil etib tanlash, bosqichlarini aniqlash, turli xil nazorat vositalarini ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi.

Maxsus fanlarni o‘rganishda talabalarning mustaqil ishi alohida ahamiyatga ega, chunki u talabalarni kerakli adabiyotlar bilan ishlashga undaydi, qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. SHuning uchun bir nechta talabalar jamoasiga keys topshiriqlarini ishlab chiqish istiqbolli ko‘rinadi, chunki bu yondashuv talabalarga jamoaviy ijodkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ushbu turdagi mashg‘ulot jamoa bilan ishlashda har bir shaxsga o‘z rollarni taqsimlashni va individual topshiriqlarni bajarishni hamda bajarilgan ishni baholash murakkabligini o‘rgatadi. SHu orqali talabalar yangi bilimlarni oson va tez o‘zlashtiradilar, ular bevosita ishtirok etgan jarayonlarni yaxshiroq yoki yorqinroq tushunadilar.

Mustaqil ishini tashkil etishda axborot texnologiyalari, ta’lim platformalari va boshqa dasturiy vositalar talabalarga juda yaxshi imkoniyatlani berishi mumkin, masalan jarayonlarni loyihalashda, real jarayonlarning atrofdagi voqelikka asoslanib ehtimoliy xususiyatini inobatga olgan holda modellarini ishlab chiqish imkon beradi. O‘quv jarayonida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish o‘qituvchi va talabadan zamonaviy axborot texnologiyalari sohasida yuksak tayyorgarlikka ega bo‘lishni talab etishi shubhasiz.

Mustaqil ish faoliyat xarakteriga ega va shuning uchun uning tarkibida faoliyatga xos bo‘lgan tarkibiy qismlarni ajratib ko‘rsatish mumkin: motiva

tsion aloqalar, muayyan vazifani belgilash, amalga oshirish usullarini tanlash, nazorat qilish. [5]

Mustaqil ishni muvaffaqiyatli bajarish uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

- o‘quv vazifasini rag‘batlantirish;
- beliglangan aniq vazifalarni bilish;
- talabaning bilimi topshiriqni bajarish usulini, algoritmini bajarish bo‘yicha etarli bo‘lishi;
- o‘qituvchi tomonidan toshiriq hajmi, uni topshirish usuli va hisobot shakli hamda muddatlari aniq belgilash lozim;
- konsultatsiya turlarini aniqlash (o‘rnatish, tematik, muammoli maslahatlar);
– baholash mezonlari, hisobot berish va h.k;
- nazorat turlari va shakllari (seminar, nazorat ishlari, test, seminar va boshqalar).

Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishda talabalarning motivatsiyasini shakllantirish muhim o‘rin tutadi. Motivatsiyaning uch turi mavjud:

1. Tashqi motivatsiya – kasbiy karyeraning universitetda o‘qish natijalariga bog‘liqligi.

2. Ichki motivatsiya – talabaning moyilligi, universitetda o‘qish qobiliyati. Talaba yo‘nalishni yoki mutaxassislikni tanlashda universitetga kirishdan oldin turli xildagi testlar, so‘rovnomalar orqali uni boshqarish imkoni mavjudligi.

3. Pro tsessual (o‘quv) motivatsiya – talaba bajargan topshiriq foydaliligini tushunishida namoyon bo‘ladi. Bu talabaning kasbiy tayyorgarligi, mutaxassisning dunyoqarashi va bilimini kengaytirish nuqtai nazaridan ham bajarilayotgan ishning ahamiyatiga psixologik moslashishni talab qiladi. Talabaga mustaqil ishlarning natijalari ma’ruza materialini kengroq tushunishga yordam berishini ko‘rsatish kerak. Talabalar mustaqil ishlarining bajarilishi kurs ishi, kurs loyihalarinining ajralmas qismi hisoblanadi ayniqsa bitiruv ishini bajarishda juda katta samara beradi.

Ushbu motivatsiyani amalga oshirish uchun aynan bir fan misolida tushintirishga harakat qilamiz:

“Kompyuter tizimlari va tarmoqlari” fanini o‘qitishdan maqsad – talabalarda lokal, global tarmoqlarni loyihalash. Tarmoqlarni lohihalashda OSI modeliga asoslanish to‘g‘risidagi ma’lumotlarni berish. Tarmoqqa ulanadigan turli xil qurilmalar uchun IP manzillarni tanlash va ular orqali ma’lumotlarni uzatishni o‘rgatish. Bundan tashqari tarmoqda ma’lumotlar xavfsizligini taminlash bo‘yicha mos bilim, ko‘nikma va malakani shakllantirishdir.

“Kompyuter tizimlari va tarmoqlari” fani uchun jami 150 soat ajratilgan bo‘lsa, unda auditoriya mashg‘uloti uchun 60 soat, mustaqil ta’lim uchun 90 soat yuklama taqsimlangan. Ushbu fan uchun 5 kredit ajratiladi va kredit tizimi orqali baholanadi.

Natijalar. Biz amaliy faoliyatimizda “Kompyuter tizimlari va tarmoqlari” fanidan mustaqil ishlarni tashkil etish va talabalarning faolligini oshirish

uchun quyidagilarni tatbiq etdik:

- Auditoriyada o‘tiladigan mavzular o‘zlashtirishlari, mustahkamlashlari uchun talabalarga mavzuga oid savol va topshiriqlar ishlab chiqildi;
- Talabalarga individual va jamoa bilan birgalikda topshiriqlarni bajarish uchun topshiriqlar ishlab chiqildi
- “Kompyuter tizimlari va tarmoqlari” fanidan laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlarni mustahkamlash uchun “Cisco Packet Tracer” dasturiy ilovasidan foydalanish bo‘yicha ko‘rsatma ishlab chiqildi
- Mustaqil ish mavzularini mustaqil o‘qib o‘rganishlari, loyiha sifatida topshirishlari uchun turli xil o‘quv adabiyotlar, ilmiy ishlanmalar, internet havolalari, video va audio materiallar bilan ta’minlandi
- Ta’lim yo‘nalishining malaka talabidan kelib chiqqan holda, talabalarga kompetentli muhandis bo‘lishlari uchun auditoriyada qamrab olinmagan mavzularni mustaqil o‘rganishlari uchun tayyorlandi
- Talabalar mustaqil ishlarni bajarib, topshiriqlarni topshirishlari uchun ta’lim platformasiga joylashtirish imkoni yaratildi
- Mustqil ishlar mazmunan to‘liq bajarilganligini tekshirish uchun ishlab chiqarishdan volontyor mutaxassislar jalb etildi

Munozara. Xulosa qilib, aytganda talabaning mustaqil ishi bo‘lajak kompetentli mutaxassislarni tayyorlashda katta rol o‘ynaydi, chunki u talabalarni yangi bilimlar bilan boyitadi, har qanday nostandart vaziyatlarda o‘z yechimini topishga undaydi va qaror qabul qilishga o‘rgatadi.

Talabalar mustaqil ish samaradorligini oshirish uchun ularni tashkiliy usullari, shakllari va zarur o‘quv-uslubiy materiallari bilan ta’minlash zarur.

Talabalarga zamonaviy laboratoriya, texnologiya, o‘qitish texnikalari orqali bilim berish ularning kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirish, mutaxassis sifatida kasbiy kompetentini rivojlantirish hamda ularni ilmiy-tadqiqot faoliyatini yangi bosqichga olib chiqish zarur.

Bundan tashqari:

- har bir topshiriqning hajmi shunday ishlab chiqilishi kerakki, talaba nazariy va amaliy olgan bilimlarini yaxshi o‘zlashtirgan holda, berilgan topshiriqning barcha savollariga belgilangan vaqt ichida yozma ravishda javob berishga ulgurishlari zarur.
- - fan bo‘yicha barcha vazifalar bir xil murakkablikda ishlab chiqilishi tavsiya etiladi;
- - har bir topshiriqda yetarlicha aniq javoblarni talab qiladigan savollar bo‘lishi kerak;
- - o‘quv adabiyotlarida har bir topshiriqda mustaqil o‘rganiladigan material bo‘yicha savol bo‘lishi kerak;
- - o‘tilgan ma’ruza mashg‘uloti materiali bo‘yicha tuzilgan savollar yoki topshiriqlar mazmunan bir xil bo‘lmasligi kerak.

Adabiyotlar ro’yxati

1. “O‘zbekiston respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash” to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni https://lex.uz/docs/-4545884

2. М.Л. Болтаева, Kredit–modul ta’lim tizimida talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatining dolzarbligi/ Ученый XXI века • 2022 • № 5-1 (86), 46-49 bet

3. С.С. Рахматов., Использование дидактических возможностей информационных технологий в учебном процессе/Информационно-коммуникационные технологии: достижения, проблемы, инновации (ИКТ-2022), 2022 г. 198-201 стр.

4. И.Н.Мишин, Реализация проектной деятельности в системе студентоцентрированного обучения/ Высшее образование в России. 2022. Т. 31. № 3, 141-150 стр.

5. О. В. Мицук, Самостоятельная работа как условие профессионального самосовершенствования учителя в образовательном процессе учреждений дополнительного профессионального образования/ Вестник ТГПУ. 2011. Выпуск 6 (108), 27-32 стр.

FUTBOL MUXLISLARI SLENGI SHAKLLANISHINING NAZARIY ASOSLARI

Xasanov Zafar Baxtiyorovich
O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti, Yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha dekan muovini

Annotatsiya. Maqola futbol muxlislari jargoni shakllanishining nazariy jihatlarini ko‘rib chiqishga bag‘ishlangan. Futbol muxlisining nutqi bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, zamonaviy sharoitda ular internet forumlari va hamjamiyatlarida xolisona namoyon bo‘lishi qayd etiladi. Futbol muxlislarining ma’lumot beruvchi funksiyani amalga oshiradigan nutqi ko‘pincha klishe konstruksiyalar bilan to‘ldiriladi. Futbol muxlisi nutqining o‘ziga xos xususiyati uning dinamikligidir. Futbol muxlisining nutqi lingvistik hodisa sifatida futbol muxlislari tilida aniqlangan nutqiy xususiyatlarning yig‘indisida o‘z ifodasini topadi. Ushbu hodisa dinamik bo‘lib, bu yanada chuqurroq o‘rganishni talab qiladi.

Kalit so‘zlar: futbol diskursi, futbol tili, til o‘zgaruvchanligi, rus tili, ingliz tili, futbol terminologiyasi, lingvistik vositalar, metafora, sotsiolekt.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ СЛЕНГА ФУТБОЛЬНЫХ БОЛЕЛЬЩИКОВ

Хасанов Зафар Бахтиёрович
Узбекский государственный университет мировых языков
Вопросы молодежи и духовно-просветительские
заместитель декана по делам

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению теоретических аспектов формирования сленга футбольных болельщиков. Указывается, что языковая личность футбольного болельщика имеет ряд специфических черт, которые в современных условиях наиболее объективно репрезентируются в интернет-форумах и сообществах. Отмечается, что речь футбольных фанатов, в рамках которой они реализуют информативную функцию, зачастую наполнена клишированными конструкциями. Особенной чертой речи футбольного болельщика является её динамичность. Языковая личность футбольного болельщика как лингвистический феномен находит своё выражение в совокупности особенностей речи, выявленных в языке футбольных болельщиков. Данное явление несёт динамичный и многоаспектный характер, что требует дальнейшего и более глубокого изучения.

Ключевые слова: футбольный дискурс, язык футбола, языковая вариативность, русский язык, английский язык, футбольная терминология, футбольный сленг, языковые средства, метафора, социолект.

THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF SLANG FOOTBALL FANS

Khasanov Zafar Bakhtiyorovich,
Uzbekistan State University of World Languages Youth issues and spiritual and educational deputy dean for affairs

Abstract: The article is devoted to the consideration of the theoretical aspects of the formation of the slang of football fans. It is pointed out that the linguistic identity of a football fan has a number of specific features, which in modern conditions are most objectively represented in Internet forums and communities. It is noted that the speech of football fans, in which they implement an informative function, is often filled with cliched constructions. A special feature of the speech of a football fan is its dynamism. The linguistic personality of a football fan as a linguistic phenomenon finds its expression in the totality of speech features revealed in the language of football fans. This phenomenon is dynamic and multifaceted, which requires further and deeper study.

Key words: football discourse, football language, linguistic variability, Russian language, English language, football terminology, football slang, linguistic means, metaphor, sociolect.

Kirish. Yirik sport tadbirlari, shuningdek, yirik siyosiy voqealar, yirik ofatlar, urushlar va milliy bayramlar milliy birdamlikni mustahkamlovchi asosiy ommaviy marosimlardir. Agar sport milliy identifikatsiya uchun katalizator vazifasini o‘tasa, millat sport orqali o‘zini namoyon qilish va tan olinishga intiladi. Ta’kidlash kerakki, aynan jamoaviy sport turlari ijtimoiy va milliy qadriyatlarni tarbiyalash va namoyon etishga xizmat qiladi.

Futbol, shubhasiz, dunyodagi eng mashhur jamoaviy sport turi bo‘lib, u o‘zining sadoqatli muxlislari ishtiyoqi bilan ta’minlangan. Futbol diskursi, umuman sport diskursi kabi, barcha ijtimoiy qatlamlarni qamrab olganligi sababli zamonaviy dunyoda eng mashhur diskursdir. Futbol – bu professionallar, havaskorlar va ko‘plab muxlislar tomonidan shug‘ullanadigan sport turi. Uning namoyon bo‘lishi xilma-xildir.

Adabiyotlar sharhi. Sh. Balli, I.A. Boduen de Kurtene, V. fon Gumboldt, A.A. Potebnya kabi mashhur xorijiy va rus olimlarining tadqiqotlari til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlik masalalariga bag‘ishlangan. Ayrim olimlar madaniy komponentni lingvistik tadqiqotlarning ajralmas qismi deb hisoblaydilar. “Xalqlarning jahon tizimiga integratsiyalashuvining tezlashishi” sifatida madaniyatning globallashuvi tilda o‘zgarishlarga olib keladi, buning natijasi o‘zlashtirish jarayonidir. Dunyoning turli tillarida olib borilgan tadqiqotlar (L. Blumfild, V. Vaynrayx, L.P. Krysin, A.P. Maiorov) hukmron jahon madaniyati tili sifatida ingliz tilining leksik birliklari eng ko‘p o‘zlashtirilganligini ko‘rsatadi.

Davlatimizning zamonaviy siyosati sport va sog‘lom turmush tarzini ommalashtirishga qaratilgan bo‘lib, shu munosabat bilan eng muhim sport tadbirlari: Olimpiada o‘yinlari, yengil atletika, suv sporti bo‘yicha jahon chempionatlari va boshqalarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu sohada

shubhasiz e’tibor futbolga qaratilgan. Har yili ushbu sport turi muxlislari soni barqaror ravishda o‘sib bormoqda, bu esa «futbol muxlislari» kichik guruhining shakllanishiga olib keladi, bu «futbol jargoni» yoki «futbol slengi» o‘ziga xos tilning mavjudligi bilan ajralib turadi. Zamonaviy tilshunoslikda futbol terminologiyasiga bag‘ishlangan bir qator ishlar mavjud (A. Zilbert, B. Zilbert, Zaxarovich, Elistratov va boshqalar).

Milliy birlikni mustahkamlovchi asosiy jamoaviy marosimlar yirik siyosiy voqealar (masalan, saylovlar, ofatlar, urushlar, milliy bayramlar, dafn marosimlari yoki yirik sport tadbirlari) bilan ifodalanadi. Sport milliy taqdimotlar o‘z ifodasini topadigan qimmatli madaniy maydondir. J. Maguayr millat va sport o‘rtasidagi dialektik munosabatlar haqida gapirar ekan, sport milliy identifikatsiya uchun katalizator vazifasini bajaradi, millat esa sport orqali uning tasdig‘i va tan olinishini ta’minlaydi deydi.

Shubhasiz, jamoaviy sport turlari millat va jamoalar qadriyatlarini tarbiyalash va namoyon etishga ta’sir qiladi. Futbol, shubhasiz, dunyoning asosiy jamoaviy o‘yini va aynan futbol ishqibozlari odatda eng sadoqatli deb hisoblanadilar. Futbol musobaqalari mahalliy o‘yinlar doirasida milliy o‘zlikni shakllantirishga ta’sir ko‘rsatmasa-da, xalqaro miqyosda o‘tkaziladigan o‘yinlar butun xalqni ifodalovchi yagona jamoa bilan bog‘lanadi, “so‘zning to‘g‘ri ma’nosi bilan aytganda davlat bayrog‘ini ko‘tarib maydonga kirib, o‘z mamlakati madhiyasini kuyladi”. Shunday qilib, futbolchilar oddiy o‘yinchilar sifatida emas, balki o‘z xalqini jahon arenasida targ‘ib qilish mas’uliyati yuklangan millat vakillari sifatida namoyon bo‘ladi.

So‘nggi o‘n yilliklarda mamlakatlar o‘rtasidagi munosabatlar futbol tufayli sezilarli darajada kengaydi. Ushbu munosabatlarni tartibga solish uchun tillararo muloqot vositalarini topish kerak. Bugungi kunda, har qachongidan ham, turli til va madaniyatlar egalari o‘rtasidagi muloqotning samaradorligi haqida savol tug‘iladi. Futbol nutqida qo‘llaniladigan lingvistik vositalar, ayniqsa, tilning ekspressiv vositalarini o‘rganish bizning tadqiqot vazifamizdir, chunki ular institutsional madaniyat kodeksining tarkibiy qismlari bo‘lib, sport diskursining milliy-madaniy parametrlarini shakllantirishda ishtirok etadi. Madaniyat va til tizimining ajralmas qismi sifatida qaraladigan ixtisoslashgan futbol tili alohida hodisa bo‘lib, matn yaratishning kuchli vositalaridan biri hisoblanadi. Shunday qilib, futbol sohasida muvaffaqiyatli muloqotga erishish uchun o‘rganilayotgan diskursning kognitiv-pragmatik jihati, uni verbalizatsiya qilish usullarini etnomadaniy tadqiq qilish zarurdir.

Yuqorida aytilganlarning barchasi submadaniyatning maxsus ramzlari, jargon va boshqa atributlarni shakllantirishga xizmat qildi, keyinchalik ular futbol muxlislarining zamonaviy tilini shakllantirish uchun asos bo‘ldi: болельщик (muxlis), футболист (futbolchi), нападающий (hujumchi), защитник (himoyachi), вратарь (darvozabon), судья (hakam), команда (jamoa), мяч (to‘p), соревнования (musobaqa), antifascist (fashistik g‘oyalar muxoliflari), bus (muxlislar bilan avtobus), skinhead (soqolini olgan, скинхед), glory hunter (shon-sharaf ovchisi), scarfer (klub ramzi tushirilgan sharf kiygan muxlis) [Бургаков 2016:4].

Muhokama. Deyarli har qanday futbol tadbirining muhim elementi bo‘lgan muxlislar sevimli jamoalarini qo‘llab-quvvatlashlarini qarsaklar, hayqiriqlar, mahalliy jamoani qo‘llab-quvvatlovchi yoki raqib jamoa va uning muxlislarini masxara qiladigan qo‘shiqlar orqali bildiradilar. Muxlislar va sportchilar tilidagi ba’zi iboralar odamlarga tushunarsiz tuyuladi, ba’zan esa mutlaqo kulgili ko‘rinadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muxlislar va futbol ishqibozlarining nutqlari asosan metafora, ko‘pincha harbiy, tajovuzkor yoki hajviy, masxara, shuningdek, sleng so‘z va iboralar bilan ifodalanadi. Tilda qabul qilinmagan bo‘lsa-da, u nutqni o‘zining jonliligi, moslashuvchanligi va kutilmagan zukkoligi bilan sezilarli darajada boyitadi.

Futbol matchini tomosha qilayotganda ingliz tilida so‘zlashuvchi futbol muxlislaridan tez-tez eshitiladigan iboralarni ko‘rib chiqamiz: What a screamer! (sensatsiya, ajoyib nusxa); What a beauty! (go‘zallik) / What a cracker! (chiroyli va hokazo) – odatda Messi, Ronaldu kabi ustalarga nisbatan qo‘llaniladi, chunki bu so‘zlar o‘yinchi uzoq masofadan gol urib, stadionda shodlik portlashiga sabab bo‘lganda ishlatiladi. That was a sitter (oddiy masala) / he should have buried that (u ko‘mib qo‘yishi kerak edi) – bu ikki ibora ko‘pincha jamoa oddiy o‘yin vaziyatida gol ura olmaganida qo‘llaniladi. Ularga muxlislarning qo‘rquv, qayg‘u va g‘azab aralash tuyg‘ulari hamroh bo‘ladi. We need a clean sheet (so‘zma-so‘z “bizga toza varaq kerak”) – bu ibora darvozabon gol o‘tkazib yubormasligiga va shu bilan jamoaga g‘alaba qozonish imkoniyatini berishiga umid bildiradi. It’s time to park the bus (avtobusni to‘xtatish vaqti keldi) – bu ibora o‘ta himoyaviy o‘yin uslubini talab qiladi, bunda jamoa o‘z darvozasini (a clean sheet) saqlab qolishga astoydil harakat qiladi, bunda barcha 11 o‘yinchi raqiblar tomonidan hujum qilish tahdidlariga to‘sqinlik qilishga intiladi, bu esa darvoza oldida turgan avtobusdek taassurot qoldiradi. Man on! – stadion bu iborani o‘yinchi dushmanning yaqinligini sezmaganda aytadi va shu bilan yaqinlashib kelayotgan hujum haqida ogohlantiradi. The wall did its job (devor ishladi) – jarima zarbasini tepishda “devor”ning bir qismi bo‘lish uchun jasorat kerak degan ma’noni bildiradi. Erkin zarbada o‘yinchilar to‘pdan 10 metr masofada «devor» deb ataladigan chiziqda turishlari kerak. Agar devor mustahkam bo‘lsa va to‘pni to‘sib qo‘ysa yoki uni chetga surib qo‘ysa, o‘yinchilar o‘z ishlarini bajargan deb aytiladi [English football slang].

Futbol ishqibozlarining ma’lumot beruvchi vazifasini tushunadigan nutqi ko‘pincha klishe konstruksiyalar bilan to‘ldiriladi. Masalan, «эффектный момент» (ajoyib lahza), «очевидные проблемы» (aniq muammolar), «построить игру» (o‘yin qurish), «проблемы в обороне» (mudofaadagi muammolar), «виден прогресс» (taraqqiyot ko‘rinadi), «системные ошибки» (tizim xatolari), «положительный результат» (ijobiy natija).

Futbol ishqibozi nutqining o‘ziga xos xususiyati uning dinamikligidir. Uni aniqlash juda qiyin, ammo uning ifodasi sintaktik konstruktsiyalarning ma’lum bir turidir. Qoida tariqasida ular sodda gaplar orqali ifodalanadi (masalan, «Класс!», «Супер!»).

O‘yinlar yakunida muxlislar o‘rtasidagi muloqotda, birinchi navbatda, nutqning analitik vazifasi amalga oshirilishi kerak. Bu nutqni so‘roq savollari

bilan to‘ldirishni o‘z ichiga oladi (masalan, «Хватит ли тренерскому штабу способностей не развалить команду в ближайших играх?» (Murabbiylar shtabi keyingi o‘yinlarda jamoani buzmaslik qobiliyatiga ega bo‘ladimi?)). Misoldan ko‘rinib turibdiki, bunday muhokamalar ritorikdir, garchi ular keyingi suhbatni qo‘llab-quvvatlasa va rag‘batlantirsa ham.

Muxlislar nutqining muhim qismi nutqning baholash vazifasini amalga oshirishdir. Replikalarda u hissiy ekspressiv til vositalarida o‘z ifodasini topadi.

Futbol muxlislari futbol o‘yini haqida o‘z fikrlarini bildirish uchun turli uslub va janr vositalarini tanlashlari mumkin. Shu sababli, muxlislar bayonotlari orasida rasmiy biznesning lug‘atini ham, badiiy uslubni ham, so‘zlashuv va ba’zan hatto odobsiz so‘zlarni ham uchratish mumkin.

Shu bilan birga, har bir futbol ishqibozlari nafaqat o‘yin taktikasi, balki jamoani boshqarish borasida ham o‘z iqtidorini ko‘rsatishga harakat qilmoqda. Bu mavzu bo‘yicha o‘z fikrlarini bildirish darajasi odamlarning futbolga bo‘lgan chuqur qiziqishidan, ularning yoshi va madaniy saviyasidagi farqidan, shuningdek, klub tarixi, an’analari, murabbiylari va hokazolarni bilishidan dalolat beradi.

Demak, futbol ishqibozlarining lingvistik hodisa sifatidagi lisoniy o‘ziga xosligi futbol ishqibozlari tilida aniqlangan nutqiy xususiyatlar yig‘indisida o‘z ifodasini topadi. Ushbu hodisa dinamik va ko‘p qirrali bo‘lib, bu yanada chuqurroq o‘rganishni talab qiladi.

Futbol ishqibozlarining lingvistik faoliyati faqat og‘zaki muloqot bilan cheklanmaydi. Muxlislar o‘z fikrlari va his-tuyg‘ularini o‘yin davomida ko‘rsatilgan jamoa bayroqlari yoki bannerlarda ham ifoda etadilar. Stadiondan tashqarida jamoa muxlislari o‘z fikrlarini muxlislar jurnallari (fanzines), onlayn bloglar va muhokama saytlari (forumlar) orqali bildiradilar. Ular norasmiy tilni ishlatishga moyil bo‘lib, ba’zida raqib muxlislarga murojaat qilganda haqoratli bo‘lib qoladi. U yerda nashr etilgan matnlar o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi, chunki ulardagi lingvistik shakllar gibrid – yoshlar tili va ma’lum bir submadaniyat tili media shaklida beriladi. Tilshunoslarning chat-muloqot kontekstida sport muxlislari tomonidan yaratilgan yangi, interaktiv matn turlarini tahlil qilishga qiziqishi ortib bormoqda, chunki diskursiv makonga kiritilgan matnlar materialidan foydalangan holda zamonaviy tilshunoslikning ko‘plab asosiy muammolarini yoritish mumkin bo‘ladi.

Umuman futbol tili jonli futbol sharhlarida, muxlislar nutqida uchraydigan turli-tuman idiomatik iboralar, metaforalar, idiomalar, shuningdek, o‘zlashtirib olishlar bilan ajralib turadi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, fransuz futboli terminologiyasidagi o‘zlashgan so‘zlarning aksariyati anglitsizmlar tufayli paydo bo‘lgan. Ingliz tili futbol slengida futbol voqeliklarini nomlash uchun fransuz va boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar mavjud.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, futbol milliy o‘ziga xoslik haqidagi munozaralar xaritada tasvirlangan va ommaviy kommunikatsiyalar orqali vositachilik qiladigan tasavvurni taqdim etadi. Sport gapiradigan til boshqa tillardan farq qilmaydi. U xalqlarning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy va siyosiy

mohiyatining bir qismidir.

Futbol muxlislari qisqartirilgan so‘z birikmalaridan foydalanadilar. Masalan, “жаба” – klubni o‘zgartirgan muxlis; “болото” – sifatsiz yer; “утка” – stadiondagi skameyka; “пердь” (пердяевка) – viloyat; “adopted ball” – gol; “ball boy” – to‘p uzatadigan bola; “chest” (shuningdek chest trap) – ko‘krak bilan to‘pni qabul qilish; “dummy” – aldamchi harakat; “hoof!” (копыто) – to‘pni raqib darvozasi tomon kuchli olib tashlash uchun ishlatiladigan atama va boshqalar.

Ingliz tilida bo‘lgani kabi rus tilida ham umumiy jargon va turli guruh va professional jargonlar va adabiy til o‘rtasida lug‘at almashinuvi mavjud. Boshqa subtillardan ko‘plab elementlarni o‘zlashtirgan futbol jargoni tezda umumiy foydalanish uchun yangi so‘zlarni ishlab chiqara boshladi.

Futbol ishqibozining jargoni metaforik model sifatida namoyon bo‘ladi, bunga misol sifatida “матч – битва” kabi so‘zlar bo‘lishi mumkin, u barcha sport mashg‘ulotlariga singib ketgan va chuqur ildizlarga ega, chunki sport faoliyati “dastlabki musobaqaga, jangga tayyorgarlik edi” [Елистратов 2005:5].

Rus tilidagi juda ko‘p miqdordagi o‘zlashgan so‘zlar bilan bir qatorda yangi voqeliklarni nomlash zarurati tufayli ruscha ildizlar, metaforalarga asoslangan yangi so‘zlarning shakllanishi jarayoni bir vaqtning o‘zida davom etdi.

Natija. Futbol muxlislari jargoni – bu boshqa subtillarning so‘z boyligini faol ravishda o‘zlashtiradigan, o‘ziga xos so‘z va iboralarni yaratadigan va ular bilan umumiy tilni boyitib turuvchi dinamik subtildir.

Bugungi kunga qadar futbol ishqibozlarining jargoni to‘liq shakllanmagan. Fan harakati rivojlanish jarayonida, shuning uchun vaqti-vaqti bilan yangi leksik birliklar paydo bo‘ladi. Biroq, hozir ham lug‘at shunday holatdaki, ushbu submadaniyat va uning tili bilan tanish bo‘lmagan odam uchun ushbu jargondagi suhbatning ma’nosini tushunish qiyin – ushbu submadaniyat dunyosidagi aniq vaziyatni bilmaslik, qo‘shimcha semantik ma’no yuklatilgan ko‘plab so‘zlarning mavjudligi sababli.

Futbol tilini quyidagi tarkibiy qismlarga bo‘lish mumkin: o‘ta ixtisoslashgan atamalar, keng qo‘llanish doirasidagi terminlar, jargon, futbol aforizmlari va maqollari. Shu bilan birga, futbol tilining ma’lum leksik birliklar bilan boyitishi notekis kechganini ta’kidlash joizki, bunga muxlislarning futbolga bo‘lgan qiziqishi darajasining o‘zgarishi, shuningdek, ayrim ijtimoiy va hatto siyosiy omillar sabab bo‘lgan.

Ingliz tili bilan chambarchas bog‘liqlik futbol slengi lug‘atining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqladik. Biz o‘rgangan so‘zlarning aksariyati anglitsizmlardir. Yangi so‘zlarning ma’nolari bilan bir qatorda, ular bilan birga kelgan semantik hodisalar ham rus tiliga ingliz tilidan o‘tadi. Shu bilan birga, futbol jargonidagi xorijiy so‘zlar rus tiliga xos grammatik toifalarni egallab, tezda nutqqa integratsiya qilinadi.

Xulosa. Ruscha so‘z yasovchi morfemalar yordamida olingan so‘zlar asosida doimiy ravishda yangi so‘zlar hosil bo‘ladi. Futbol slengidagi so‘zlar so‘z yasashning turli usullaridan foydalangan holda faol ravishda yaratiladi,

ulardan eng faoli prefiks va qo‘shimchalardir. Ko‘pincha so‘z ildizining kesilishini ham uchratish mumkin, chunki muxlislar nutqni soddalashtirish uchun so‘zlarni iloji boricha qisqartirishga moyildirlar.

Shunday qilib, yuqorida aytilganlardan xulosa qilishimiz mumkinki, futbol muxlislari slengi boshqa tillar lug‘atini faol ravishda o‘zlashtiradigan, o‘ziga xos so‘z va iboralarni yaratadigan va ular bilan umumiy tilni boyitib turuvchi dinamik tildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alder J. Football Glossary [Электронный ресурс]. URL: https://www.thoughtco.com/football-glossary-1335397.

2. English football slang [Электронный ресурс]. URL: http://www.lingualearnenglish.com/blog/featured/english-football.

3. L0NGMAN – Longman Dictionary of Contemporary English /Eds. Fox Ch., Combley R. – Pearson Education, 2014.

4. OED – The Oxford English Dictionary /Eds. Simpson J., Weiner E. – Oxford University Press, 2005. // URL://www.oxforddictionaries.com

5. Абросимова Л.С., Богданова М.А. Жаргон в спортивном дискурсе. // Вопросы лингвистики. – 2015. № 4. URL: http://rrmedicine.ru/article/580.

6. Арутюнова Н.Д. Жанры общения. – М.: Наука, 1992. – 102 с.

7. Банников С.Е. Футбол: учеб. электронное текстовое издание. – Екатеринбург: ГОУ ВПО УГТУ-УПИ, 2006. – 101 с.

8. Богословская В.Р. Структурно-семантическая и функциональная адаптация заимствований: на материале спортивной лексики английского и русского языков: дисс. на соискание ученой степени кандидата фил. наук. – Волгоград, 2003. – 201 с.

9. Бургаков М.Г. Жаргон футбольных болельщиков в системном и коммуникативном аспектах // Языкознание. – Элиста, 2016. – 50 с.

10. Гуреева Е.И. Разновидности специальных обозначений в современной спортивной терминологии // Вестник Челябинского гос. ун-та. Филология. Искусствоведение. – Вып. 57. – 2011. – № 24 (239). – С. 7173.

11. Елистратов А.А. Именная нетерминологическая лексика спорта. – Вып. 36. – 2009. № 34 (172). – С. 26-32.

12. Елистратов А.А. Лексико-семантические параллели между жаргоном спортсменов и жаргоном наркоманов // Вестник РГГУ. – М., 2010. – С. 27.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA HUDUDIY MILLIY KONSEPTLARNING DIALEKTIZMLARDA AKS ETILISHI

Khusanov Eldor Davlat o`g`li
O`zbekiston davlat jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi

Ilmiy rahbar: Madjidova Ra`no Urishevna
Filologiya fanlari doktori, professor
O`zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya: Til va madaniyat tushunchasi ajralmasdir va muntazam bir-birini taqozo etadi. Til o'zining har jabhasida madaniyatni aks ettiradi, madaniyat ham shu o‘rinda til vositasida namayon bo‘ladi. Dialektizmlarni ifodalashda ham til va madaniyatning chambarchas bog‘liqligiga guvoh bo‘lamiz.

Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida hududiy milliy konseptlarning dialektizmlarda aks etilishi haqida so‘z yuritilgan bo‘lib, ingliz va o‘zbek tillaridagi dialektizmlarning hududiy jihattan farqlari va o‘xshashliklari misollar bilan tushuntirilib berilgan.

Kalit so'zlar: dialekt, dialektizm, ingliz tili, o‘zbek tili, hududiy konsept, milliy konsept, til-madaniyat tashuvchisi, til-madaniyatning yaratilish vositasi, til-madaniyat ko'zgusi, til-madaniyat boyligi, lingvokulturologiya, til-madaniyat quroli.

ОТРАЖЕНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ НАЦИОНАЛЬНЫХ КОНЦЕПТОВ В ДИАЛЕКТИЗМАХ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Хусанов Элдор Давлат угли
Независимый студент Узбекского государственного университета мировых языков

Научный руководитель: Маджидова Раьно Уришевна
доктор филологических наук, профессор
Узбекский государственный университет мировых языков

Аннотация: Понятия язык и культура неразделимы и закономерно требуют друг друга. Язык отражает культуру во всех ее аспектах, и культура также проявляется через язык. Мы наблюдаем тесную связь языка и культуры в выражении диалектики. В данной статье говорится об отражении территориальных национальных понятий в английском и узбекском языках в диалектизмах, а также на примерах поясняются территориальные различия и сходства диалектизмов в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: диалект, диалектизм, английский язык, узбекский язык, региональная концепция, национальная концепция, носитель языка и культуры, средства созидания языка и культуры, зеркало языка и культуры, богатство языка и культуры, языковая культура, языковая

культура.

REFLECTION OF REGIONAL NATIONAL CONCEPTS IN DIALECTICISMS IN ENGLISH AND UZBEK

Khusanov Eldor Davlat ugli
Independent student of Uzbekistan State University of World Languages

Scientific supervisor: Madjidova Rano Urishevna
Doctor of philological sciences, professor
Uzbekistan State University of World Languages

Annotation: The concept of language and culture are inseparable and regularly require each other. Language reflects culture in all its aspects, and culture is also manifested through language. We witness the close connection of language and culture in the expression of dialectics. This article talks about the reflection of territorial national concepts in English and Uzbek languages in dialectisms, and the territorial differences and similarities of dialectisms in English and Uzbek languages are explained with examples.

Key words: dialect, dialectism, English language, Uzbek language, regional concept, national concept, carrier of language and culture, means of creation of language and culture, mirror of language and culture, wealth of language and culture, linguistic culture, language cultural weapon

Kirish. Tilshunoslik ilmida barchaning e’tiborini tortayotgan til va madaniyat tushunchasi bilan bog’liq lingvokulturologiya masalalari ko’plab tadqiqotchilar tomonidan o’rganilmoqda va zamonaviy tilshunoslikning yangi bir sohasi sifatida tadqiq qilinmoqda. Buning sababi, dastaval, bugungi kunda yuz berayotgan dunyo hamjamiyatida jadal rivojlanish, integratsiyalashuv va madaniyatlarning aralashuvi, globallashuv, ilmiy aloqalar, xalqaro-madaniy kommunikativ jarayonlar bilan bog’liq bo’lib, turli xalqlar tili va madaniyatini o’rganish, ularni qiyosiy tadqiq etish, lingvistika muammolarini hal qilish har jihatdan dolzarb vazifa hisoblanmoqda.

Qolaversa, yurtimizda siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, savdo-sotiq va turizm aloqalariga bo’lgan e’tiborning kuchayishi, respublikamizning dunyo hamjamiyatida nufuzi oshishida, xorijdagi mamlakatlar bilan o’zaro munosabatlarning kengayishiga sabab bo’lmoqda. Bu esa, albatta, til va madaniy aloqalarda ham o’z ifodasini topadi. Aytish joizki, til va madaniyat munosabati, uning ijtimoiy hayotda aks etishi, o’zbek tili va xorijiy tillarni o’rganish masalalari alohida e’tiborni talab qiladi.

Insonlar jamiyatining axborot-faoliyatining o’ziga xosligi jamoaviy axborotni to’plash, saqlash va uzatish uchun maxsus tizimlarning mavjudligidan iborat bo’lib, ulardan eng muhimi – tildir. Bundan tashqari, ayniqsa bugungi kunda til madaniyatning paydo bo’lishining asosiy sharti, uning mavjudligi va rivojlanishining asosiy yo’li bo’lib xizmat qiladi. Til madaniy ahamiyatga ega axborotlarni saqlash va to’plash vositasi hisoblanadi [qarang: 3.1-chizma].

3.1-chizmaga e’tibor beradigan bo’lsak, til va madaniyatning bog’liqligi masalasida til – madaniyat ko’zgusi, til – madaniyat boyligi, til – madaniyatning yaratilish vositasi, til – madaniyat tashuvchisi ekanligiga alohida urg’u berilganligiga guvoh bo’lamiz.

Til va madaniyatning mushtarakligini til – madaniyatning ko’zgusi bo’lib, unda nafaqat insonni o’rab olgan real borliq, uning real yashash sharoitlari, shu bilan bir qatorda xalqning ijtimoiy o’zini o’zi anglashi, uning mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarzi, an’analari, urf-odatlari, axloqi, qadriyatlar yig’indisi va dunyoqarashi ham aks etishida ko’rish mumkin.

3.1-chizma

Til va madaniyatning mushtarakligi. Madaniyatning tilda aks etishi

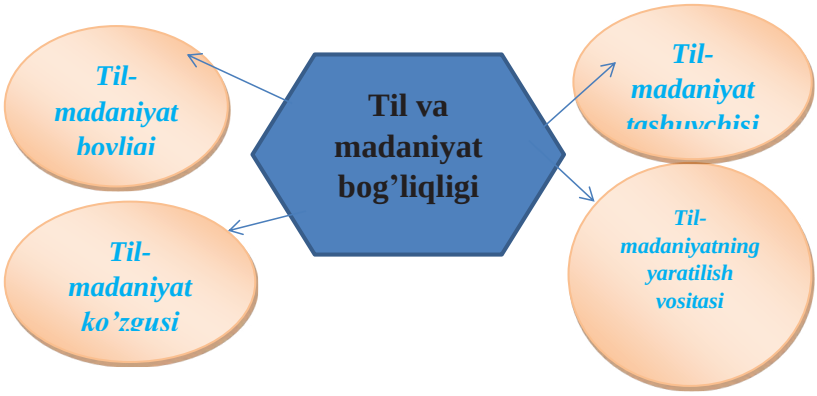

Til – madaniyat xazinasi, majmuyidir. U leksika, grammatika, iboralar, maqol va matallar, folklor, badiiy, ilmiy va umuman barcha turdagi adabiyot, og’zaki va yozma nutqda madaniy qadriyatlarni saqlab keladi.

Til – madaniyat tashuvchisi bo’lib, u ajdodlardan avlodlarga milliy madaniyat xazinasini meros qilib qoldiradi. Yosh avlod ona tili barobarida ajdodlarning boy madaniy tajribasini, turli xalqlar milliy-madaniy xususiyatlarini ham o’zlashtiradi.

Til – madaniyatning quroli, vositasidir. U xalq madaniyati vositasida inson shaxsiyatini, til sohibini shakllantiradi.

Til va madaniyat mushtarakligini o’rganish va tadqiq etish jarayonida tilshunoslikda “lingvokulturologiya” termini fanga kirib keldi.

Lingvokulturologiya – bu tilshunoslik, madaniyatshunoslik, tilda milliy madaniyat aks etishi va mustahkam o’rnashib olishini tadqiq etuvchi sohalar to’qnashgan o’rinda paydo bo’lgan tilshunoslik tarmog’idir. Shuningdek, lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasi bo’lib, madaniyat va tilning o’zaro aloqasini, o’zaro ta’sirini, tilda o’z aksini topgan xalq madaniyatining ko’rinishlarini tadqiq etadi. Lingvokulturologiya tilni madaniyatning fenomeni, tashuvchisi sifatida o’rganadi. Mazkur fan doirasida leksik darajaning til birliklari semantikasidagi madaniyatshunoslikning tarkibiy qismlari va madaniy ma’nolar o’rganiladi. Ma’lumki bu borada ko’plab jahon va o’zbek tilshunos olimlar o’z taqdiqotlarini olib borishgan va bugungi kunda ham bu izlanishlar davom etmoqda.

Lingvokulturologiya sohasiga XIX asrda V.Fon Gumboldt o’zining

“Tilning tuzilishi va insoniyat ma’naviy rivojiga ta’siri” kitobi bilan tamal toshini qo’ygan bo’lib, til va millat xususiyatlarining munosabatlari haqida qayd etgan edi. Ayniqsa, uning “turli tillar, o’z xususiyatlari, fikrlash va his-tuyg’uga ta’siriga ko’ra amalda turlicha dunyoqarashni ifodalaydi”, “tilning o’ziga xos xususiyatlari millatning o’zligiga ta’sir qiladi, shuning uchun tilni chuqur o’rganish tarix va falsafa insonning ichki dunyosi bilan bog’lab tushuntiradigan barcha narsani qamrab olishi kerak” kabi fikrlari keng tarqalgan [Gumboldt 1985: 370, 377]. Shu tariqa, olim tilning turli shakllarida turlicha hissiyot va tafakkur uslublarini ko’radi va tilda madaniy o’ziga xoslik aks etib turadi, degan xulosaga keladi.

Adabiyotlar tahlili va muhokama. Shu o’rinda ta’kidlash joizki, V.N. Teliya o’z tadqiqotlarida lingvokulturologiya, avvalo, jonli kommunikatsiya jarayonlarini va ularda qo’llaniladigan til ifodalarining sinxron harakatdagi xalq mentaliteti bilan aloqasini tadqiq qilishini ochib berdi. Ilm ahli uchun ayonki, lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o’rganuvchi tilshunoslik sohasi bo’lib, o’zaro aloqadorlikda bo’lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. Binobarin, V.N. Teliya bu haqda shunday yozadi: “Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog’i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandir. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo’lgan inson to’g’risidagi antropologik paradigmaga xos bo’lgan yutuqlar majmuasidir”.[1]

V.V. Vorobyov o’z fikr va mulohazalarida lingvokulturologiyaga quyidagicha izoh beradi: “Bugungi kunda lingvokulturologiyani muayyan yo’l bilan saralangan madaniy qadriyatlar majmuyini o’rganadigan, nutqni yaratish va uni idrok qilishdagi jonli kommunikativ jarayonlarni, lisoniy shaxs tajribasini va milliy mentalitetni tadqiq etadigan, olam manzarasining lisoniy tasvirini tizimli ravishda beradigan, ta’limning bilim olish, tarbiyaviy va intellektual vazifalarining bajarilishini ta’minlaydigan yangi filologik fan sifatida qayd qilish mumkin. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o’zaro aloqasi va o’zaro ta’sirini va bu jarayonni lisoniy va nolisoniy (madaniy) birliklarning bir butun strukturasi sifatida aks ettiradigan kompleks fandir”. [2]

Lingvokulturologiyaning obyekti – madaniyat va tilning o’zaro aloqasi, o’zaro ta’sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir. Lingvokulturologiya tilni madaniyatning fenomeni, madaniyatni tashuvchisi sifatida o’rganadi. Madaniyatni tildan foydalanuvchi inson yaratadi. Lingvokulturologiyaning obyekti lingvistika va kulturologiya, etnografiya va psixolingvistika singari qator fundamental fanlarning kesishmasida joylashadi.[3]

N. Alefirenko fikr va mulohazalariga tayangan holda lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflashimiz mumkin:

-lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog’langan bo’lib, u sintezlovchi xususiyatga ega;

-lingvokulturologiyaning asosiy e’tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi;

-lingvokulturologiya tilshunoslik fanlari tarkibiga kiradi, shuning uchun uning tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillarini qiyosiy tadqiq etishda

amaliy foydalanish mumkin.[4]

Lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalarni tadqiq etilganligini ko'rish mumkin:

-muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda miflar, xalq og'zaki ijodiga xos janrlar tili o'rganilgani;

-muayyan uslubda yozilgan asardagi lingvomadaniy konseptlarning ifodalanishi tadqiqi. Bunda asosan badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan;

-qiyosiy yo'nalishdagi tadqiqotlar. Bunda ko'proq rus tilidagi birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan.

O'zbek tilshunoslik ilmida ham bu yo'nalishda qator ishlar olib borilmoqda. Xususan, o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiyaning ilmiy asoslanishi, madaniyatning tilda aks etishi kabi qator masalalarga qaratilgan dastlabki ishlar sifatida A.Nurmonovning "O'zbek tilida lingvokulturologik yo'nalish", N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab", "O'xshatishlar – obrazli tafakkur maxsuli", N.Sayidrahimovaning "Lingvokulturologiyaning ilmiy asoslanishiga doir ayrim mulohazalar", "Lingvokulturologiyaning komponentlari" nomli maqolalarini, D.Xudoyberganovaning "Matnning antroposentrik tadqiqi" mavzusidagi monografiyasi, "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati"ni belgilash mumkin.

Shuningdek, o'zbek tilshunosligida "til va madaniyat" masalalari bilan eng ko'p shug'ullangan va samarali natijalarga ega bo'lgan olim sifatida professor Nizomiddin Mahmudovni ko'rsatish mumkin. Jumladan, olim o'zining "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida "til" va "madaniyat" tushunchalari haqida quyidagilarni yozadi: "Til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (nutq madaniyati)" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmuyi" demakdir" [5]

N. Mahmudov tilga ehtirom ko'rsatish va unga e'tibor berishni ta'kidlab, quyidagilarni yozadi: "Til benihoya muqaddas va mo'tabar ne'mat, u odam degan mavjudotga shakllantirilgan, qavmlar o'laroq birlashtirgan, taraqqiyot bosqichlariga olib chiqqan, ruhiy takomilga boshlagan, tafakkur gulshanining darvozalarini ochgan bemisl bir robitadir. Shuning uchun ham tilga nopisandlik insoniyatning o'zligiga nopisandlik demkdir. Tilga ehtirom va e'tibor esa bu dunyoda inson bolasi muhtaramligining e'tirofidir".[6]

Sh.Safarovning ta'kidlashicha, har bir shaxsning lisoniy qobiliyati va muloqot malakasi ma'lum madaniyat hududida, madaniy muhitda shakllanadi va faollashadi. Shunday ekan, insonning tafakkur va lisoniy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan birliklarning strukturaviy va mazmuniy sathlarida madaniy elementlarning aks etishi tabiiydir.[7]

Tilshunos olima D. Xudoyberganova lingvokulturologiyaga quyidagicha ta'rif bergan: lingvokulyurologiya (lot. lingua – til + lot. cultura – ishlov berish + grek. logia – ta'limot) tilshunoslik, etnografiya, psixolingvistika

sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o'zaro aloqasi va ta'sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o'rganuvchi fan deya ta'riflaydi.[8] Bu borada o'zining "Matnning antroposentrik tadqiqi" monografiyasini yaratdi. U o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishni ochib berdi. Unda pretsedent birliklar va lingvomadaniy birliklarning matn yaratilishidagi o'rni, o'xshatish mazmunli matnlar, metaforalarning matn yaratilishidagi jonlantirish asosida matnlarning lingvokulturologik xususiyatlariga alohida e'tibor berdi.[9]

Xulosa va takliflar. Mazkur sohaning obyekti til va madaniyat, predmeti esa o'zida madaniy semantikani namoyon etuvchi til birliklari hisoblanadi. Binobarin, lingvokulturologiyada madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi.[10] Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi.

Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmui bo'lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo'lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Shuningdek,lingvokulturologiyadanutqiymuomalatushunchasigaalohida urg'u berilgan. Ta'kidlashimiz o'rinliki, nominativ, grammatik va stilistik birliklarda mustahkamlangan har qanday muomala lingvokulturologiyaning maxsus tadqiqot predmeti bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие. Наука 2010. –С.21

2. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Теория и методы. –М., 1997.

3. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. - М. Издательский центр «Академия», 2001 –С.35-36.

4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...// O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012 -№ 5 –B. 10

5. Маҳмудов Н. Тил. –Тошкент: Ёзувчи, 1998 –Б. 3

6. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor 2006 B-65.

7. Худойберганова Д. Лингвокультуролгия терминларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: Турон замин зиё, 2015 – Б.26.

8. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi – Toshkent: Fan,2013

9. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 222.

10. Сабитова З.К. Лингвокультурология: учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013. – С. 10

QORAQALPOG`ISTONDA 1929-YILGI TAXTAKO`PIR VOQEASI VA UNDAN KEYIN MUSULMON ULAMOLARNING QATAG'ONGA UCHRASHI

Zinatdinov Nuratdin Kobeysinovich,
Qoraqalpoq davlat universiteti tayanch doktoranti
https://orcid.org/0009-0000-8814-7055

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1920-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlarida Sovet hukumatining olib borgan siyosati natijasida Qoraqalpog`istonda Taxtako`pir qo`zg`olonining yuz berishi va hukumatning Islom diniga, musulmon ulamolariga nisbatan agressiv siyosatining yanayada kuchayishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Islom dini, musulmon ulamolar, Qoraqalpog`iston, mulla, so`fi, imom, qozi, maxsum, eshon, oxun, repressiya, ateist, partiya

РЕПРЕССИИ МУСУЛЬМАНСКИХ ДУХОВНИКОВ ПОСЛЕ ТАХТАКУПЫРСКОГО ИНЦИДЕНТА 1929 ГОДА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Зинатдинов Нуратдин Кобейсинович
Базовый докторант, Каракалпакский государственный университет

Аннотация: В данной статье анализируется возникновение Тахтакупырского восстания в Каракалпакстане как результат политики советского правительства в конце 1920-х - начале 1930-х годов и дальнейшее усиление агрессивной политики правительства по отношению к Исламу и мусульманскому духовенству.

Ключевые слова: Исламская религия, мусульманские духовенство, Каракалпакстан, мулла, суфий, имам, кази, махсум, ишан, ахун, репрессии, атеист, партия

REPRESSION OF MUSLIM CLERICS AFTER THE TAKHTAKUPYR INCIDENT IN KARAKALPAKSTAN IN 1929

Zinatdinov Nuratdin Kobeysinovich
Basic doctoral student of Karakalpak State University

Abstract: This article analyzes the emergence of the Takhtakupyr uprising in Karakalpakstan as a result of the policy of the Soviet government in the late 1920s - early 1930s and the further strengthening of the government's aggressive policy towards Islam and Muslim clerics.

Key words: Islam religion, Muslim clerics, Karakalpakstan, mullah, sufi, imam, qadi (judge), mahsum, ishan, akhund, repression, atheist, party

INTRODUCTION. The end of the 1920s - the beginning of the 30s is one of the difficult periods in the history of Karakalpakstan. During these years, as a result of the land and water policy, collectivization, the liquidation

of kulak farms, and large amounts of taxes collected from the population, numerous armed uprisings took place in the form of open protests. It was during this period, as a result of a large-scale strengthening of the atheistic movement, that the attitude of the Soviet authorities towards religious figures and Muslim clerics changed to a very reactionary and cruel one.

MAIN PART. In 1929, in the Takhtakupyr district of the Karakalpak Autonomous Region, a public protest took place against the brutal policy of the Soviets, Abdujalil Ismatullaev, Karimberdi akhund, Barliqbay Nurumov, Ibragimov Ubbi, Ibraimov Ajim , Ernazarov Xojahmet and others held secret councils in Chimbay and determined a plan of action. However, employees of the OGPU (Joint State Political Directorate) found out about this and on September 18-21 arrested 35 out of 44 members of the Chimbay counter-revolutionary organization. But nine people, including Ismetullaev Abdujalil, Abdukarim, Davletnazarov Qdir-qadi, Nurumov Barliqbay and others, cannot be found [1].

The liberated Ismatullaev, Nurumov and other armed young people (60 of them) gather at a place called «Andat Lake» 10-12 versts south of Takhtakupyr. The general leadership of the meeting was entrusted to Ismetullaev Abdujalil mahsum. The documents record that Ismetullaev was elected khan at the meeting. At the meeting, Nurullayev Karimberdi was appointed to the post of qadi (judge) and Nurumov Barliqbay was appointed military commander of the assembled youths [2].

On September 27, at 1-2 pm, the gangs of Nurumov and Ismetullaev launched an armed attack in the regional center of Takhtakupyr, shouting “Allah”, “Allah”, and invaded the city[4]. Entering the city, the rebels killed the people’s inspector Kutlumuratov, the servant Mambetaliev, the farmhand Ibragimov, the locust control instructor Soshnikov, the wife and child of the servant Shpilokova, the servant Lagunina [5]. The rebels were almost ready to overthrow Soviet power in Takhtakupyr. However, after these events, the Soviet government on September 28 declared a state of emergency in the capital Turtkul. A detachment of 62 people will be sent to Takhtakupyr [6]. The uprising was brutally suppressed by the fighters of the regional branch of the OGPU and parts of the communist detachments. Only in Takhtakupyr, the 6th division arrested 44 people from among the leaders and participants in the uprising in Takhtakupyr [7]. But not only in Takhtakupyr, many people associated with the uprising from the Khojeyli and Kungrad regions were arrested.

At the request of the Center, the Trio group, headed by the head of the OGPU of the Karakalpak Autonomous Region A. Belonogov and the deputy full representative of the GPU (state political administration) in Kazakhstan A.R. Alshansky according to the articles 58, sections 1-2 and 59 of the Criminal Code of the RSFSR Under part 1 of the article, 252 people were arrested who had ties with the rebels. 88 of them were sentenced to death, 27 of them were shot on January 24, 1930 in Chimbay. Among them were Matkerim Bekanov, assistant to the head of the executive committee of the Chimbay region, Askar qadi Orinbaev, Khalilya akhund Ataulliev, Bokey

makhsum Ismetullaev, Pakhratdin akhund Munaidarov, Pirzhan Khodja Eskeldiyev and others.. Ismetullaev Abdujalil, who was considered the leader of the uprising, was sentenced to death, and Nurumov Barliqbay died in one of the battles [8].

After the suppression of the Takhtakupyr armed uprising, the rich and religious clerics were severely persecuted, the reason for which, in the opinion of Soviet authorities, they were considered the main supporters of the uprising. They were seen as forces opposed to the Soviet system and were rated as «counter-revolutionaries» and «basmachi (assailant, from Turks-attacker)» in the history literature of the Soviet era. The rich and religious clerics were charged with involvement in basmachi, assistance to basmachi, hiding basmachi, espionage, membership in counter-revolutionary organizations, conducting counter-revolutionary propaganda, terrorism, ideological sympathies with basmachi.

In 1929, the Central Committee of the VKP (b) (All-Union Communist Party of Bolsheviks) "On measures to strengthen the fight against religion" and on October 10, 1929, at a closed meeting of the Bureau of the Regional Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks of Kazakhstan, the people of the Kazakhstan Commissariat decided to organize an off-site meeting of the Supreme Court of the Autonomous Republic on cases related to gangs in Karakalpakstan. In the sphere of repression, they begin to collect information about "big rich people and ishans helping bandit gangs", confiscate their property and deprive them of land. That is, the Soviet government intensified its policy of open struggle against religion and local Muslim clerics (mahsum, imam, ishan , sufi, qari).

The relationship between the Soviet government and the Muslim clerics became more and more evident during the «extermination of the counts as a class» at the beginning of the spring sowing campaign in 1930. In the decision of the regional committee of Kazakhstan dated January 11, 1930, the agricultural regions of Shurakhan, Shabbaz, Kipchak, Khojeyli, Karauzyak, Takhtakupyr, Chimbay, Kungrad and Kegeyli of Karakalpakstan were clearly defined. These areas had the necessary conditions for the implementation of the «policy of the extermination of ears as a class.» For example: a high commodity economy, organized labor and the poor.

Along with the bourgeoisie, religious clerics were among those who were abolished - kulaks, usurers, rich people. All these social categories, according to the communists, are a mutual unity and are closely related on the basis of common interests. In this place, the local party authority of Karakalpakstan appeals to the regional committee of Kazakhstan to move the land-water reform from the end of 1930 to the spring planting season. Procedures for the use of assets of the OGPU, prosecutor's office, court, police, criminal investigation, communists and Komsomol assets will be developed by the Soviet government. In this case, the «triad» members of the NKVD (The People's Commissariat for Internal Affairs) and OGPU offices (Varlamov, Kholkovskiy, Jhalud, Sunchaliev, Belonogov) collect any information about religious clerics. It is clearly stated in the archive documents that the law

enforcement agencies of the government unjustly persecuted those who were innocent and protected their human dignity during the investigation process.

As of March 1930, there were 45 farms from Shabbaz district, 36 farms from Kipchak district, 21 farms from Kungrad district, 10 farms from Karauzyak district, 36 farms from Turtkul district, 38 farms from Khojeyli district, 20 farms from Takhtakupyr district, 44 farms from Chimbay district and 45 farms from Kegeyli district were registered and liquidated. Among them were Muslim clerics. Including:

 From Turtkul city and Turtkul (Shurakhan) district: imam-mullah Urumbetov Khojabek, akhund Dinmukhametov Khojaniyaz, ishan Asirov Mullah Ishan, mahsum Qadi Mukhamet-Aminov, mahsum Imamishanov Mukhetdin, mullah Bayramglichev Turdi, ishan Ibadullaev Ishan-Jan, sufi Qulbaev Halli-Murat, mullah Khurbandurdiev Murat;

 From Shabbaz district: mullah Qultimirov Qutum, imam Avezimbetov Urazimbet, mullah Khojakhmedov Fazilkhoja, mullah Zarbaev Sapar, ishan Sadatdin Mahsum Abdullaev, mullah Ashirov Mullah Safar, qadi Hasanov Atajan, qadi Vaisov Rajap, mahsum Nurumbetov Utey, mullah Ibraimov Nurjan, mahsum Erimbetov Abdimalik, mullah Sapaev Palvaniyaz, mahsum Babajanov Kochkar, ishan Urazimbetov Annajan, mullah Kulimbetov Kurban, mullah Shimanov Nuratdin;

 From Kipchak district: ishan Niyazimbetov Babajan, imam Khaldurdiev Nuri, mullah Qutligeldiev Atash, qadi Ishturganov Khalmurat, ishan Matkarimov Sadiq-Mahsum, qadi-mullah Davletmuratov Sherimbet, ishan Babaniyazov Sadiq, mullah Amanov Parakhat, qadi Matrzaev Shaniyaz, mullah Matniyazov Nurumbet, ishan Matrzaev Salli, ishan Yusupov Allan, mahsum Sadikov Abdijamil, mahsum Sadikov Alim, mahsum Sadikov Majit, mahsum Sadikov Aziz, akhund Kamalov Murat, mahsum Abdukadirov Madamin, ishan Avezov Ables, ishan Ishaqov Abdurasul, ishan Khodja-Ahmedov Perijan, ishan Suttabaev Akhumbet, ishan Alimov Seimbay;

 From Khojeyli district: ishan Janquvatov Labaq, mahsum Julumbetov Ziyatdin, ishan Assamutdinov Imamutdin, mullah Ishan Abdulzharov Abdikarim, akhund Primbetov Palvaniyaz-Mullah, mullah-ishan Davletov Sari, imam-mullah Mametov Itchan, ishan Abdurasul, ishan Bayniyazov Khoja, mullah Fatikhov Matniyaz, imam-mullah Urazimbetov Gani, imam Darvishev Kamal, ishan Mambet-Kerim, ishan Bazim, imam-mullah Mamenov Ramatulla;

 From Kungrad district: ishan Ismatullaev Madraim-Mahsum, ishan Askarov Ibniamin, ishan Abdurashid-Ishan, ishan Ismatulla-Ishanov Madraim Mahsum, imam-mullah Allaniyazov Madiyar-Qadi, imam-mullah Matrzaev Matchan, mullah Nurabullaev Halmurat, imam-mullah Sayfullaev Karamatdin, imam-mullah Yakshimov Sapar, ishan Jadigerov Mustafa, imam-mullah Mamutov Allayar, sufi Nazarbekov Turganbek, ishan Bekmanov Ibadulla, qadi Rakhmatullaev Jalal, ishan Khalillaev Sari, sufi Rakhmanov Safar, ishan Matkarimov Mussa, akhund Baybullaev Afub, mullah Ibniyazov Masharip;

 From Kegeyli district: ishan Ametov Aytimbet, ishan Shamambetov

Matkarim, ishan Besimov Khudaybergen, qadi Qaidagulev Qurbaen, ishan Musaev Sapa, mahsum Khalillaev Khaibulla, akhund Mazanov Najim, sufi-ishon Arziev Ismail, sufi Aytemov Allan, imam-mullah Shentibaev Ernazar, mahsum Suleymanov Ibraim, akhund Qulnazarov Qilish, ishan Khalkamanov Suleyman, mullah Ermanov Ali, ishan Ayimbetov Tajetdin, ishan Jalimbetov Doshan, ishan Mansullaev Imam, ishan Patullaev Aytimbet;

 From Chimbay district: ishan Pakhratdinov Pariyatdin, ishan Primbetov Inoyatulla, ishan Palimov Marzambet, ishan Kadirishanov Saykhutdin, mahsum Fayzullaev (Seydullaev) Jamal, akhund Torakhmetov Mahsum, mullah Mazurov Abduniyaz, ishan Taqsanbaev Utepbergen, ishan Mawletdinov Najim, ishan Bagautdinov Inoyat, ishan Ataullaev, Khalila, mahsum Abilkasimov Baqi, akhund Orumbaev Razbergen, sufi Aytbakov Nurumbet, ishan Abibullaev Abdujamil, ishan Ernazarov Karimberdi, sufi Abdurahmanov Abdurasul, ishan Panaev Nurumbet, ishan Kosnazarov Arzi, ishan Ayimbetov Maktum, mullah Davletnazarov Qdir, akhund Patilaev Serjan, mullah Mukhiyatdinov Jalalatdin, sufi Abdilkasimov Madamin, akhund Shlimbetov Bekbaul, mullah Ramberdiev Iskander, ishan Ishimov Akhmet-Mahsum, sufi Davletyarov Saparimbet, ishan Sadirishanov Saynatdin;

 From Takhtakupyr district: akhund Bekimbetov Ansabay, mullah Aktarov Kulamek, akhund Edilbaev Ansatbay, ishan Kaymaqbaev Ayimbet, akhund Nurullaev Karimberdi, ishan Tulepov Allambergen, ishan Khojabaev Sadiq, ishan Esilov Tahunbet, akhund-ishan Nawrizimbetov Ayimbay, ishan Matekeev Abdujamil, ishan Sayakeev Kalimbet, mullah Turumov Erimbay, ishan Nurumov Ikhlas, akhund-ishan Abdurakhmanov Seytnazar, ishan Abdukabirov Kamal;

 From Karauzyak district: ishan Davletov Amet, mahsum Kosumbetov Baki, ishan Tazhetdinov Vais, ishan Idrisov Ilyas [9];

According to archival documents, some of the Muslim clerics were forced to flee to Turkmenistan, Uzbekistan, Afghanistan and other regions. One of these priests, mullah Kurbanberdiev, who lives in the Turtkul region, said: "The Bolsheviks began to completely destroy the mullahs. We must choose where to run now. "I think that Karakalpakstan needs to be left somewhere," he said. That is, one of the clerics, mullah Masakov Abdulla, who lives in village No. 4 of the Kungrad region, said: "It has become difficult to live in the Kungrad region. I am thinking of moving to Uzbekistan, where they pay fewer taxes" [10].

CONCLUSION. From January 1, 1929 to May 1, 1930, 112 people were shot in the Karakalpak Autonomous Region, 29 people were exiled to concentration camps. Most of them were people related to the Takhtakupyr uprising [11]. It was after this uprising and after the second half of the 1930s. the policy of repression intensified. Only in 1937-1939, according to Professor Sh. Babashev, 3139 people were convicted in Karakalpakstan in connection with the «revolutionary movement», of which 1431 people were repressed [12].

As a result of the coercive policy of the Soviet government, innocent

Muslim clerics were subjected to the most severe repressions. Some of them were shot, some were exiled to distant countries, and some were forced to flee to other countries with their families. A group of clerics who survived the coercive policy stopped going to mosques because they were afraid of the government's policies. It was during this period that mosques and madrasahs were closed. As a result, mature clergies of Islamic science in Karakalpakstan were lost, and supporters of atheistic ideology took their place. Such people only officially performed their duties and were executors of orders from above.

However, these repressive tortures, prohibitions and pressures could not expel love and faith in religion from the minds and consciousness of our people. Respect for Islamic clergies and intellectuals has not disappeared. Fortunately, with the honor of independence, archival documents were studied by historians, as a result of which most of our clerics were acquitted. However, a deeper study of the historical truth about the policy of the Soviet government directed against Islam and religious clerics and its disclosure remains an important part of the history of Karakalpakstan.

REFERENCES

1. Allaniyazov.T-Voorujennoe vistuplenie v Taxtakupire Karakalpakskoy avtonomnoy oblasti.- www.caa-network.org, 2022 july 4th

2. Allaniyazov.T-Voorujennoe vistuplenie v Taxtakupire Karakalpakskoy avtonomnoy oblasti.- www.caa-network.org, 2022 july 4th

3. Central State Archives of the Republic of Karakalpakstan Fund-P-551, inventory-1, file-1158, page 13

4. Central State Archives of the Republic of Karkalpakstan Fund-P-551, inventory-1, file-1417, page 19

5. Central State Archives of the Republic of Karkalpakstan Fund-P-551, inventory -1, file-1158, page 13

6. Qaraqalpaqstan ASSRi tariyxi volume II , "Qaraqalpaqstan", 1977, page 188

7. Central State Archive of the Republic of Karkalpakstan Fund-P-551, inventory -1, file-1158, page 13

8. Babashev.Sh . Jaziqsiz jazalang'an repressiya qurbanlari. Nukus: Qaraqalpaqstan, 2007 , pages 20,29,362

9. Central State Archives of the Republic of Karkalpakstan Fund-P-551, inventory -1, file-1815, between pages 1 and 103

10. Central State Archives of the Republic of Karakalpakstan Fund-P-551, inventory -1, file-1793, pages 26-27

11. Central State Archives of the Republic of Karakalpakstan Fund-P-551, inventory -1, file-1509, page 246

12. Babashev Sh. Politicheskiy terror v Karakalpakstane v 1937-1938 gg.// Materiali Nauchnoy sessii Uchenogo Soveta IIAE KKO AN RU, posvyashennoy itogam NIR 2000 goda. Nukus, 2001. page 33, B.A.Koshanov, G.T.Izimbetova, N.K.Zinatdinov-Politika sovetskoy vlasti v otnoshenii musulmanskogo duxovenstva v Karakalpakstane (1917 - 1941 gg.)-Nukus

O’ZGA TILLI GURUHLARDA IZCHIL RUS NUTQIDA KEYS SHAKLLARIDAN FOYDALANISH KO’NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK ASOSLARI

Ziyayeva Xushnudabonu Ilxomjon qizi
Qo’qon davlat pedagogika instituti 1-kurs tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o’zga tilli maktablarda rus tili o’qitish metodikasi va texnologiyalari yoritilgan. Shu bilan bir qatorda o’quvchilarning nutqiy ko’nikmalarini shakllantishtirishning psixologik va pedagogik asoslari berilgan.

Kalit so’zlar: keyslar, nutqiy ko’nikmalar, psixologik asoslar, pedagogik asoslar, nutq mexanizmlari, semantika, grammatika.

So’nggi paytlarda maktabda rus tilini o’qitishda kommunikativ yo’nalish katta rivojlanishga ega bo’lib, uning o’ziga xos xususiyati ta’limning amaliy yo’nalishidadir. Muloqot ko’nikmalarini shakllantirish uchun o’quv jarayonida og’zaki muloqot uchun sharoit yaratish kerak. Boshlang’ich milliy maktabda rus tilini o’rgatishda maktab o’quvchilarining ona tili darslarida olgan bilimlariga tayanish, shuningdek, o’quv jarayonida ularning psixologik xususiyatlarini hisobga olish kerak. O’quvchilarga ona tiliga o’rgatishda bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish alohida ahamiyatga ega. Ikkinchi tilni amaliy assimilyatsiya qilish jarayonida ularning ongida ikki til tizimi o‘zaro ta’sir qiladi, bu esa ikkinchi tilda nutqni idrok etish va uni ishlab chiqarishda ma’lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bolalar rus nutqini ona tili prizmasi orqali qabul qiladilar.

Ma’lumki, ona tiliga xos bo’lmagan nutq birliklarini idrok etish va ko’paytirish psixofiziologik tomondan juda murakkab jarayondir, chunki bolalar nutq apparati nutqni o’z ona tili qonunlariga muvofiq loyihalash uchun ishlatiladi. til. N.N.Jinkinning fikriga ko’ra, «... turli tillarda nutq mexanizmlari hayot davomida shakllanadi».

Shu munosabat bilan shuni ta’kidlash kerakki, rus bo’lmagan maktab o’quvchilarining izchil nutqida holatlar shakllarini idrok etish va takrorlash ko’nikmalarini rivojlantirish katta qiyinchiliklar bilan bog’liq bo’lsa-da, boshlang’ich maktab yoshi ikki tillilikni shakllantirish uchun eng qulay davr hisoblanadi.

Rus tilining amaliy shakllarini o’zlashtirish uchun o’quvchilar so’z birikmalarining yangi shakllarini, iboralar va jumlalarni qurishlari kerak. Keys shakllarini o’rgatishning birinchi bosqichida ikki tillilar so’zlarni bog’lash tajribasiga tayangan holda, o’z ona tili qonunlariga muvofiq nutqni qurishda ushbu shakllardan foydalanadilar. Bu rus tilidagi so’zlarning aloqasini shakllantirishda doimiy xatolarga olib keladi. Yangi nutq birliklarini (og’zaki iboralar va holatlar shakllari) dastlabki assimilyatsiya qilish jarayonida o’quvchilar o’z nutqlarini ona tili qoidalaridan farq qiladigan rus tili qonunlariga muvofiq shakllantirishlari kerak. Rus bo’lmagan

maktabning boshlang'ich sinf o'quvchilarining izchil nutqini shakllantirishda ishtirok etgan psixologlarning tadqiqotlariga asoslanib, kichik yoshdagi o'quvchilarning rus nutqini shakllantirishning ma'lum bir ketma-ketligini ajratib ko'rsatish kerak:

- so'zlarning bog'lanish xususiyatlarini, hol shakllarining ma'nosini, ularning asosiy so'zlarga bog'liqligini bilish;

- ibora va uning tarkibiy qismlarini sintez qilish; hol shakllarini so'zlarning grammatik ma'nolari va semantikasini farqlash vositasi sifatida o'zlashtirish;

- gaplar darajasida sintez qilish, har xil turdagi gaplarga hol shakllarini kiritish. Bunday operatsiyalarni ona tilida bo'lmagan holda amalga oshirayotganda, ikki marta almashtirish usullarini bajarish kerak bo'ladi.

Shunday qilib, nutqda ruscha kelishiklar (padej) qiymatlari shaklida amalga oshiriladigan grammatik shakllar so'zlarni bog'lash va ma'noni ajratish funksiyalarini bajara boshlaydi. Dastlab, yangi grammatik ma'nolarni o'zlashtirish o'quvchilar uchun mavjud bo'lgan so'zlarning bog'lanish shakllari, ularning ma'nolari (o'quvchilarning rus va ona tillarining holatlar shakllari teng) bilan solishtirish orqali amalga oshiriladi. Rus tilidagi iboralar va jumlalardagi holat shakllarini dastlabki idrok etish jarayonida o'quvchi bir ma'noni boshqasidan ajrata olmaydi. Ona tili malakasi ta'sirida o'quvchilar tomonidan holat shakllaridan foydalanishda o'ziga xos xatolar yuzaga keladi. Misol uchun, Biz yo'l bo'ylab yurdik. Mushuk yo'lga chiqdi. Ikki tilli (o'zbek-rus) rus tilidagi nutqini taqqoslash hol shakllarining umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, tillararo sintaktik aralashuvni bartaraf etish asosida izchil rus nutqining shakllanish ketma-ketligini aniqlash imkonini beradi.

O'zbek boshlang'ich maktab o'quvchilarining rus tilidagi nutqini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bolalar har doim ham nominativ va ayblov shakllarini, masalan, matn ustida ishlashda to'g'ri ajrata olmaydilar.

Mushukcha yo'lga chiqdi, sayr qilish uchun, isinish uchun, mo'ylovli og'zini yaladi, baxmalini orqasiga burdi. (Yu. Moritz) o'quvchilar ajratilgan so'zlarning kelishigini (padejini) aniqlashda qiynalardi.

Rus nutqini idrok etishda o'quvchilarning morfologik va sintaktik xatolari maktab o'quvchilarida rus tili normalariga mos keladigan so'zlarning aloqalarini o'rnatish uchun etarli darajada shakllanmaganligining natijasidir. Buzilishni tuzatish uchun iboraning shakllarini tanish standart bilan solishtirish orqali o'zgartirish va normaga muvofiqligini nazorat qilish kerak. Xuddi shunday teskari nazorat impulslari nutq organlarining butun tizimidan markazga o'tadi, bu erda asosiy so'zning leksik-semantik xususiyatlariga, nutq organlarining qaysi pozitsiyasida norma buzilganligiga qarab o'ziga xos o'zgarishlar hisobga olinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ba'zi holatlar shakllari bolalar tomonidan osonroq o'zlashtiriladi, boshqalari esa ancha qiyin. Bundan tashqari, bir xil qurilishning qiyinligi yoki foydalanish mumkinligi uning o'xshash ona tilidagi konstruktsiyalarga nisbatan o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Masalan, ko'makchili qo`shma gaplarni o`zlashtirib olish, bosh gap bo`lmaganlarga nisbatan ancha qiyin, chunki o`quvchilarning ona tilida bosh gap gap bo`lagi sifatida o`rganilmaydi. Erta bolalik davrida

ikki tillilikning izchil shakllanishi uchun atrof-muhit ta’sirini hisobga olish kerak. Shu bilan birga, bolalar tafakkurining rivojlanish qonuniyatlari va bola shaxsini shakllantirish nutqni rivojlantirish omili uchun katta ahamiyatga ega ekanligiga e’tibor qaratish lozim. Psixologlarning ikki tillilik hodisasi haqidagi qarashlarini tahlil qilib, L.S. Vygotskiyning ta’kidlashicha, u Eynshteyn va boshqa olimlar ta’kidlagan zararli ta’sirga ega bo’lmasligi mumkin. “Bilinguallik ona tilida nutqni rivojlantirishda ham, bolaning umumiy intellektual o’sishida ham qulay omil bo’lishi mumkin, bu ona tilini o’rgatish amalga oshiriladigan pedagogik sharoitlar bilan bog’liq. Pedagogik ta’sir, ta’limning rahbarlik roli hech bir joyda bolalar nutqining butun taqdiri va bolalarning intellektual rivojlanishi uchun, bolalar populyatsiyasining ikki yoki ko’p tilliligi kabi hal qiluvchi ahamiyatga ega emas». Psixologlar va metodistlar ikkinchi tilni o’rgatish uchun eng maqbul bo’lgan boshlang’ich maktab yoshi ekanligini isbotladilar, bu bolalar nutqi, nutq apparati va bolalar psixologiyasining rivojlanish tabiati bilan bog’liq.

Rus tilida nutqning rivojlanishi qanday sodir bo’ladi? Maktabda tilni o’rgatishda nutqning shakllanishi ikki yo’nalishda amalga oshiriladi:

1) til tizimini, uning adabiy me’yorlarini bilish orqali;

2) muloqot nuqtai nazaridan stixiyali nutq asosida tabiiy ravishda yuzaga keladigan nutqni rivojlantirish orqali.

Nutqni rivojlantirish darslarida siz qo’llab-quvvatlovchi so’zlar bilan ishlashingiz mumkin, rasmdagi miniatyuralar, berilgan mavzu bo’yicha insholar, maqol bo’yicha insholar, o’qiganlarga o’xshash, o’quvchilarning kuzatuvlariga ko’ra, do’stingizga yoki do’stingizga xat yozishingiz, boshida insho yozishingiz mumkin. Yuqorida tavsiflangan mashqlar mening rahbarligim ostida amalga oshiriladi, o’quvchilarning mustaqillik darajasi doimiy ravishda oshib boradi. O’quvchilar materialni etarlicha qattiq o’zlashtirganda va tegishli ish turini bajarish uchun «texnikani» o’zlashtirganda, o’quvchilarga uyda shunga o’xshash vazifalar taklif etiladi. Yaxshi insho yozishda nutqni tahlil qilish, umumlashtirish, mantiqiy jihatdan to’g’ri, aniq va hissiy jihatdan qurish qobiliyati zarur. Shuning uchun biz ularga nutq faoliyatini rivojlantirishga yordam berishimiz kerak. «Nutq faoliyati» - bu turli xil aloqa vaziyatlarida odamlarning o’zaro ta’siri paytida til vositalari yordamida amalga oshiriladigan bayonotlarni yaratish va idrok etishning faol, maqsadli jarayoni.

Inshoga tayyorgarlik bosqichlari:

1) nutq holatini yaratish. Maqsad - motivni yaratish, zarur hissiy kayfiyatni ta’minlash, ishga qiziqishni uyg’otish, kuzatuvlarni tashkil etish, vaziyatning vazifalari va shartlarini muhokama qilish;

2) oldindan tayyorgarlik. Maqsad - keyingi ish uchun asos yaratish, zarur bilim va taassurotlarni to’plashni tashkil etish;

3) insho yozish.

Maktab yoshidagi o’quvchining o’ziga xos xususiyati - idrokning pokligi va tezkorligi. O’quvchilarning tasavvurlari, ixtiro qilish qobiliyatlari va yozish zarurati g’ayrioddiy va boy. V.A.Suxomlinskiy shunday deb yozgan edi:»ertak, fantaziya, o’quvchilar ijodidagi takrorlanmas o’yinlar

o’quvchining qalbiga haqiqiy to’g’ri yo’ldir».

Ertaklarni tuzish o’quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishga foydali ta’sir ko’rsatadi, ularni tabiatga yaqinlashtiradi, kuzatish va qiziqishni rivojlantiradi, yaxshi his-tuyg’ularni tarbiyalaydi, o’quv jarayonini jonlantiradi va qiziqarli qiladi. Ertaklarni yozishda o’quvchilarning so’z boyligi kengayadi. O’quvchilar o’z fikrlarini yozma ravishda bayon qilishni o’rganadilar. O’quvchilarning ertaklarga bo’lgan qiziqishi ayniqsa katta, bu ertak dunyosidagi harakatlar va harakatlarning cheksiz erkinligi bilan izohlanadi.

Nutqni rivojlantirish darslarida ish turlari.

1. Erkin yozish - o’zingiz xohlagan narsani yozing! Yuqorida aytilganlarni takrorlashda tanbeh olish xavfi ostida, men ushbu turdagi ish nutqni rivojlantirish uchun juda muhim ekanligiga yana bir bor e’tibor qaratmoqchiman.

2. «Mening kundaligim» - hozir eslagan narsalar haqida yozing. Ushbu turdagi ishlarni bajarish turli odamlarning nashr etilgan kundaliklari yoki adabiy qahramonlarning kundaliklari bilan tanishish orqali rag’batlantirilishi mumkin.

3. «Fantaziya-rasm» - yo’q rasmni so’zlar bilan tasvirlab bering, uni faqat siz tasavvuringizda ko’rasiz. Agar yozilgan narsa yangi va ifodali bo’lsa, so’zlar rasmga kiritilishi mumkin.

4. Professional rassomlarning rasmlari reproduktsiyalari bo’yicha san’at galereyasiga ekskursiya. Ekskursiyaning holati rasm bo’yicha kompozitsiya kabi janrni hayotga yaqinlashtiradi.

5. Doskada chizilgan rasmlar bo’yicha multfilm ssenariysi o’spirinning rasmni jonlantirish va insho-tavsif o’rniga insho-rivoyat yozish ehtiyojini qondiradi.

6. Musiqiy kompozitsiya.

1-variant - tinglangan musiqiy asar taassurotlari ostida ongingizda paydo bo’ladigan tasvirlarni tasvirlab bering.

2-variant - filmdan, spektakldan (mavjud yoki siz ixtiro qilgan) parchani ijro etish, unga hamroh bo’lgan musiqa bo’lishi mumkin.

7. Insho - bir kun oldin yozilgan taqdimot yoki diktantning davomi.

8. Insho - bir vaqtlar yozilgan diktant yoki taqdimot asosida uyushmalar.

Ma’lumki, o’rta maktab o’quvchilarining e’tibori beixtiyor, etarlicha barqaror emas, hajmi cheklangan. Shuning uchun o’quvchini o’qitish va tarbiyalashning butun jarayoni diqqat madaniyatini tarbiyalashga bo’ysunadi. Etarlicha rivojlangan nutq bilan o’quvchilarga matnni tinglash paytida rasm chizish texnikasini taklif qilish mumkin (eslatma - eskiz), bu uslub e’tiborni, xotirani, fikrlashni rivojlantiradi, ijodkorlik uchun zarur shart-sharoitlar paydo bo’ladi. Eskizlar bo’yicha taqdimotni o’rgangan o’quvchilar va insho elementlari bilan taqdimotni o’qitish bosqichida faol o’quvchilar bo’lishadi.

O’quvchilar taqdimotni yozishda boshdan kechirgan qiyinchiliklar tajribasini umumlashtirib, men taqdimotni o’qitishning quyidagi algoritmini tanladim:

- o’qituvchi tomonidan matnni birinchi o’qishdan faol tinglashni boshlang;

- har bir jumlaga eslatma so’zlarini yozing;
- takliflar orasida qo’shimchalar uchun ikki qatorli oraliq qiling;
- birinchi faol tinglashni tugatgandan so’ng, ko’zingizni yuming va matnni o’qiyotganda paydo bo’ladigan xayoliy rasmlarni xotiradan tiklang;
- ularni varaqning orqa tomoniga yasab, o’zingizga rasm yoki diagramma bilan yordam bering;
- so’zlardan barcha jumlalarni tuzing;
- o’qituvchi tomonidan matnning ikkinchi o’qilishini faol tinglang, siz qoldirgan satrlarga o’zgartirish va qo’shimchalar kiriting;
- qoralamada taqdimot ustida ishlashni tugating, yozilganlarni o’qing, xatolarni tuzating.

Ikkinchi tilni o’zlashtirish mexanizmi ona tilini o’zlashtirish mexanizmidan ko’p jihatdan farq qiladi. Bola o’z ona tilini ongsiz ravishda o’rganadi. Bola ona tilini o’zlashtirishni alifboni o’rganish, o’qish va yozish, so’zlarning ma’nosini aniqlash, grammatik qoidalarni o’rganish va ona tilini o’rganishda bo’lgani kabi ongli ravishda nutq shakllarini qurish bilan boshlamaydi. L.S. Vygotskiy shunday deb yozgan edi: «Birinchi holatda, nutqning elementar xususiyatlari avvalroq paydo bo’ladi va faqat keyinroq tilning fonetik tuzilishini, uning grammatik shakllarini va nutqning o’zboshimchalik bilan tuzilishini bilish bilan bog’liq bo’lgan murakkab shakllari rivojlanadi”. Mordoviya maktabining o’quvchilari bir vaqtning o’zida ona va rus tillarini o’rganishadi, bolalar erta bolalikdan gapirish va fikrlashni o’rgangan ona tilini bilgan holda maktabga kelishadi. Ona tili darslarida o’quvchilar rus nutqi madaniyatini tushunadilar: o’z fikrlarini ifoda etish qobiliyati yaxshilanadi, so’z boyligi boyitiladi, ona tilining sintaktik tuzilishi o’zlashtiriladi, nutqning stilistik tomoniga qiziqish uyg’otiladi va imlo ko’nikmalariga ega bo’ladi. Bularning barchasi muvaffaqiyatli o’rganishga va boshqa fanlarga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хушнудабону Илхомжон Кизи Зияева (2023). РЕЧЕВАЯ СИТУАЦИЯ И УЧЕБНАЯ РЕЧЕВАЯ СИТУАЦИЯ. Academic research in educational sciences, 4 (KSPI Conference 1), 261-264.

2. Khushnudabonu, Z. (2022). METHODS AND TECHNIQUES FOR ENHANCING THE INTERCULTURAL COMMUNICATION ACTIVITIES OF STUDENTS IN THE STUDY OF A FOREIGN LANGUAGE. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 2(09), 29-31.

3. Зияева, Х. Методы и приемы активизации межкультурной коммуникативной деятельности учащихся при изучении иностранного языка / Х. Зияева // Современная наука, общество, образование: актуальные вопросы, достижения и инновации : Сборник статей II Международной научно-практической конференции, Пенза, 15 сентября 2022 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2022. – С. 262-264. – EDN BYFJUW.

4. Ziyayeva, X. I. Q. (2021). Hypertextuality Of Tolstoy’s Prose. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(06), 64-68.

5. Кахарова, Н. (2019). Актуальность использования интерактивных и дидактических методов на занятиях по русскому языку в общеобразовательных учреждениях. in Library, 19(2), 4-8.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

SPORTCHILARNING YUQORI NATIJALARGA ERISHISHDA PSIXOLOGIK TAYYORGARLIKNING AHAMIYATI

Abdumadjidova Dildora Raxmatullayevna,
Respublika sport tibbiyoti ilmiy-amaliy markazi ”Sport psixologiyasi” bo‘limi psixologi, PhD

Annotatsiya. Mazkur maqolada sportchilarning maksimal darajada natijalarga erishish samaradorligini oshirish uchun psixologik tayyorgarlikning ahamiyati haqida ma’lumot beriladi. Muvaffaqiyatli sport yutuqlari asosan psixologik tayyorgarlik va psixologik omillar bilan belgilanadi.

Kalit so‘zlar: psixologik omil, psixologik tayyorgarlik, psixodiagnostika, o‘z o‘zini boshqarish.

ВАЖНОСТЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В ДОСТИЖЕНИИ СПОРТСМЕНАМИ ВЫСОКИХ РЕЗУЛЬТАТОВ

Абдумаджидова Дилдора Рахматуллаевна,
Республиканский научно практический центр спортивной медицины при НОК Узбекистана, психолог отдела“Спортивной психологии”, PhD.

Аннотация. В этой статье рассматривается о важности психологической подготовки спортсменов для повышения эффективности достижения максимальных результатов. Успешные спортивные достижения во многом определяются психологической подготовкой и психологическими факторами.

Ключевые слова: психологический фактор, психологическая подготовка, психодиагностика, саморегуляция.

THE IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL TRAINING IN ACHIEVING HIGH RESULTS BY ATHLETES

Abdumajidova Dildora Rakhmatullayeva,
Republican Scientific and Practical Center of Sports Medicine at the NOC of Uzbekistan, psychologist of the department“Sports Psychology”, PhD.

Annotation. This article will talk about the importance of psychological preparation of athletes to improve the effectiveness of achieving maximum results. Successful sports achievements are largely determined by psychological training and psychological factors.

Key words: psychological factor, psychological preparation, psychodiagnostics, self-control.

Kirish. Zamonaviy professional sport, boshqa sohalar kabi innovatsion yondoshuvlar hamda yangi texnologiyalar asosida shiddatli rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tmoqda. Yurtimizda jismoniy tarbiya va sport, xususan, olimpiya harakatini rivojlantirish muayyan ma’noda strategik va aholi salomatligi hamda farovonligi, kelajak avlod tarbiyasi omilidir. Sport psixologiyasi yo‘nalishida sportchi shaxsi, sport faoliyati, sportchining psixologik xususiyatlari, sportchining psixologik tayyorgarligi, sport mashg‘ulotlarining sportchi shaxsi shakllanishiga ta’siri, sport jamoalarida shaxslararo munosabatlar, jamoadagi psixologik muhit kabi muammolarni tadqiq etishga bag‘ishlangan bir qator ishlar amalga oshirilgan.

Sport faoliyati, agar taqqoslanadigan bo‘lsa, boshqa zamonaviy faoliyat turlaridan o‘ziga xosliklari bilan ajralib turadi. Sport – bu doimiy ravishda muayyan to‘siqlarni yengib o‘tish, qiyinchiliklarga nisbatan kuchli matonat, psixologik chidamlilik xususiyatlarini talab etuvchi faoliyatdir. Sport psixologiyasida sportchining psixologik tayyorgarligi - sport tayyorgarligi va musobaqa shart-sharoitlariga sportchining psixikasini hamda shaxsiyatini mos tarzda samarali faoliyat yuritishini ta’minlovchi ko‘nikmalarni shakllantirish jarayonidir [2, 56-57 s.].

Professional sportchi psixologik sifatlari – bu shaxsning biror-bir sohada, alohida bilim, ko‘nikma va malaka talab etuvchi jarayonda insonning imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi individual-psixologik omillaridir. Mazkur model sportchilarning professional psixologik xususiyatlarini sport turlaridagi farqlarga va o‘ziga xosliklarga bog‘liq tarzda o‘rganishga zamin yaratadi. Sportchini psixologik tayyorgarlik jarayonidagi asosiy faoliyat shakllari quyidagicha ajratib ko‘rsatiladi:

1) joriy psixologik tayyorlik holatini baholash;
2) individual o‘zaro ta’sir dasturini ishlab chiqish;
3) sportchining holati bo‘yicha qayta aloqani tashkil etish;
4) ehtiyoj asosida qo‘shimcha chora-tadbirlarni qo‘llash;
5) sportchida adekvat psixik holatni shakllantirish;
6) musobaqalarda sportchining psixik holatlarini boshqarish;
7) salbiy holat va oqibatlarni kompensatsiya qilib borish.

Sportchilarning psixologik barqarorligi shakllanishini o‘rganishda shu narsa aniq bo‘ldiki, ijobiy yoki salbiy xususiyatga ega bo‘lgan energiyaning to‘planishi turli shakllardagi agressiya ko‘rinishida namoyon bo‘lishi mumkin. Bunday vaziyatlarda sportchining psixologik tayyorgarligi katta ahamiyatga ega. Sportchilarning psixik imkoniyatlari musobaqa jarayonlarida eng muhim omilga aylanadi. Gohida bu ko‘rsatkich eng yuqori natijalarga olib chiquvchi muhim omil hisoblanadi [1, 189 s.].

Sportchi biror kichik bo‘lsada, psixologik tayyorgarlik bilim-ko‘nikmasini o‘zida shakllantirsa, sport faoliyatni amalga oshirishni yaxshiroq uddalaydi. Aynan sportchidagi psixologik tayyorgarlik yoki psixologik bilim-ko‘nikmalar tizimi unda shaxs sifatida eng kerakli qobiliyat va sifatlarni yuzaga chiqishiga, oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik bilim-ko‘nikmalar zarur faollikni amalga oshirish

yoki qobiliyatni namoyon etish kerak bo‘lgan jarayonida o‘z natijadorligini namoyon etadi. Vaqt o‘tishi va tajriba oshishi bilan sportchidagi mavjud psixologik ko‘nikmalar bir nechta omillar qatorida unda professionalllikni vujudga kelishiga sabab bo‘ladi.

Sport tayyorgarligining eng muhim asoslari jismoniy va texnik tayyorgarlikdan tashkil topadi, qachonki ushbu tayyorgarliklar me’yoriga keltirilganda sportchining taktik tayyorgarligi shu ikki asos ustiga quriladi. Murabbiylar va sportchilar bilan olib borilgan faoliyatning tahlil qilish natijasida, sportdagi oliy sport yutuqlariga faqat jismoniy, taktik, texnik tayyorgarlik bilan erishish mumkinligi holatlari kuzatiladi [4, 312 s.]. Bu esa, zamonaviy professional sport tendensiyalari hamda sportchi tayyorgarligidagi yangicha yondoshuvlardan xabardor bo‘lmaslik, o‘zini yuqori baholash, mos ravishda o‘ziga yuqori darajadagi ishonch kabi ob’ektiv va sub’ektiv omillarga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Sportchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini hamda o‘ziga berilgan vazifalarning muvaffaqiyatli bajarilishini his etishi va buni verbal ifoda eta olishi, murabbiy uchun sportchining stresslarga chidamliligi, o‘zini boshqarish ko‘nikmasini yaxshi egallayotgani haqida amaliy xulosa chiqarishiga asos bo‘ladi. To‘g‘ri hissiy-emotsional fon va xulq-atvorni shakllantirishda, shubhasiz, murabbiy eng katta rolni bajaradi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Murabbiy oldida turgan asosiy maqsad va vazifa faqat musobaqada g‘alaba qozonish emas. Shuni tushunish kerakki, odatda murabbiy sportchi shaxsida ham jismoniy, ham madaniy va har tomonlama rivojlanishni ta’minlovchi vazifalarni bajara oladigan insonga aylanadi [6, 171 s.]. Muvaffaqiyatli murabbiylar sportchilarni musobaqalarga tayyorlashda ularga aniq sport bilim-ko‘nikmalarini o‘rgatishi bilan birga, sportchilarni psixologik jihatdan ham tayyorlashlari zarur. Bunda murabbiylar, sportchining jismoniy, aqliy, ijtimoiy va hissiy bilish darajasidan qat’iy nazar barcha sportchilarni qamrab olishi, kerakli joyda individual yondoshuvni amalga oshirishi kerak. Chunki, barcha sportchi yuqoridagi omillar mezonida bir xil darajada bo‘la olmaydi.

Murabbiylar sportchilarning o‘quv jarayonidan ham xabardor bo‘lishlari kerak. Bu xabardorlik sportchilarda kerakli sport ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim samaradorlikka erishishga yordam beradi. Murabbiylar sportchilari uslubini ham hurmat qilishlari zarur. Raqobatbardosh sportchilarni saralash, tanlash va baholashda, potensial tanlanadigan sportchi vizual, audial va kinestetik idrok etish qobiliyati rivojlangan bo‘lishini inobatga olish maqsadga muvofiq [5, 463 s.]. Murabbiylar sportchining qabul qilingan ma’lumotni qanday qayta ishlashiga e’tibor berishlari, sportchilarga musobaqalarda maksimal ishtirok etishga va salohiyatini oshirishga imkon beradigan maqsadlarni qo‘yishlariga yordam berishlari kerak. Bir vaqtning o‘zida sportchida o‘z maqsadlarini, ko‘nikmalarini va qobiliyatlarini rivojlantirishga ko‘maklashish murabbiyning ahamiyatini yanada oshiradi.

Sportchilarni psixologik tayyorgarligi jarayonini atroflicha tahlil qilish hamda uni amalda qo‘llashga yordam beruvchi qonuniyatlarni o‘zlashtirish uchun, mazkur jarayonning tarkibiy qismlarga ajratib olish mumkin. Sportchilarning psixologik tayyorgarlik jarayoni strukturasining

tarkibiy qismlari sifatida quyidagilarni ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq: tanlangan sport turining psixologik pasporti; sportchini psixologik xarakteristikasi; umumiy psixologik tayyorgarlik; konkret mashg‘ulotga psixologik tayyorgarlik; musobaqa oldi psixologik tayyorgarlik; start oldi psixologik tayyorgarlik; bevosita musobaqaga oid psixologik tayyorgarlik; musobaqadan keyingi psixologik tayyorgarlik.

Ko‘plab adabiyotlarda psixologik tayyorgarlik ikkiga bo‘lingan holda ajratib ko‘rsatiladi, umumiy va maxsus psixologik tayyorgarlik. Bu tayyorgarlik jarayoni tanlangan sport turi bilan shug‘ullanish va oliy yutuqlarga erishishni ta’minlovchi sifat va xususiyatlarni tarbiyalaydi, jumladan umumiy psixologik tayyorgarlik o‘z ichiga:

- sportchining motivatsiyasini shakllantirish;
- sportchining shaxsiy sifatlarini shakllantirish (jumladan: tartiblilik, intizomlilik, rejalilik, jamoada ishlash va h.k);
- aqliy yoki intellektual tarbiya;
- irodaviy sifatlarni tarbiyalash;
- psixik holatni boshqarishga yordam beruvchi usullarni o‘zlashtirish kabilarni qamrab oladi [3, 19-21s.].

Tahlil va natijalar.

Maxsus psixologik tayyorgarlik esa, farqli ravishda konkret psixologik qonuniyatlar va psixotexnikalarga asoslanadi hamda aniq vaziyatlardagi psixologik jarayonlarni ko‘rib chiqadi. Bu jarayon sportchini musobaqada ishtirok etish uchun yakuniy tayyorgarlik holatini vujudga keltiradi. Sportchining musobaqada ishtirok etishga tayyorgarligi hamda bevosita musobaqadagi ishtirokida o‘zining psixik holatini boshqarishga yo‘naltiriluvchi psixologik tayyorgarlik jarayoniga nisbatan maxsus psixologik tayyorgarlik atamasi ishlatiladi.

Sportchilarning psixologik tayyorgarligi dasturi sportchining imkoniyatlari va qobiliyatlari, o‘z holatini tushunish va nazorat qilish haqidagi tasavvurlarni aniqlaydi va rivojlantiradi, natijada o‘z kuchiga bo‘lgan ishonch ortadi, o‘z navbatida sport natijalari yaxshilana boradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, psixologik tayyorgarlikning uch darajasini alohida ko‘rib chiqish mumkin:

1. Ijtimoiy-psixologik - jamoadagi munosabatlar, jamoaning shaxs rivojlanishiga, uning shakllanishiga ta’siri, shuningdek, shaxsning jamoadagi roli, shaxs va sport jamoasining shakllanishi.

2. Psixofiziologik - insonning o‘z tanasining imkoniyatlariga anatomik va fiziologik nuqtai nazardan munosabati.

3. Psixologik daraja - o‘z o‘zini anglash, o‘z o‘zini baholash, keng dunyoqarashga ega bo‘lish va undan foydalanish kabi murakkab psixologik fenomenlarning ishlashini ta’minlash qobiliyati.

Shunday qilib, psixologik tayyorgarlik uchta darajani o‘z ichiga oladi: jamoaviy, shaxsiy va individual xususiyatlar. Bunday uch bosqichli yondashuv sportchi shaxsini har tomonlama barkamol rivojlantirishga yo‘naltirilgan tayyorgarlik tizimini yaratish imkonini beradi.

Binobarin, sportchilarni psixologik tayyorlash dasturi o‘z ichiga

diagnostika tadbirlari, konsultatsion faoliyat: psixodiagnostik tadqiqotlar natijalari va ishtirokchilarning so‘rovi asosida hamda korreksion-rivojlantirish ishlarini qamrab oladi.

Psixologik tayyorlash dasturlarini ishlab chiqishda quyidagi boshlang‘ich nuqtalarga tayanish maqsadga muvofiq:

1. Sportchilarning psixologik tayyorgarligini qo‘llab-quvvatlash tizimli ravishda amalga oshirilishi zarur bo‘lib, bu jarayon ularning faoliyatidagi va ruhiyatidagi salbiy hodisalarni bartaraf etish uchun “shoshilinch chora-tadbirlar”ga aylanmasligi kerak.

2. Psixologik tayyorgarlik psixodiagnostika natijalari va psixik rivojlanishning yoshga doir qonuniyatlarga asoslanishi kerak.

3. Psixologik tayyorgarlik talablarni har tomonlama tahlil qilishga asoslanishi kerak.

Zamonaviy sport musobaqalari sportchidan yuqori funksional, shu jumladan psixomotor tayyorgarlikni talab qiladi. Hatto yaxshi jismoniy va texnik jihatdan tayyorlangan sportchi, uning uchun kerakli psixik funksiyalari yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lsa, g‘alaba qozonolmaydi. Musobaqalarning psixologik xususiyatlari, musobaqa oldi holatlarining dinamika va sabablari, psixologik qonuniyatlari sportchi psixikasiga yuqori talablarni qo‘yadi. Bir necha oylar yoki yillar davomida mashg‘ulotlar asosida shakllantirilgan hamda o‘rganilgan bilim yoki malaka sport turidan kelib chiqib, start oldi yoki kurashga kirishishdan bir necha daqiqa oldin yo‘qolib qolishi mumkin [7, 427s.].

Muayyan musobaqaga psixologik tayyorgarlik, sportchining aynan ushbu musobaqaga psixik tayyorgarligini shakllantirishga qaratilgan, ya’ni o‘sha musobaqadan oldin va uning davomida sportchining psixik holati kerakli samaradorlik, boshqaruv, ishonchlilik va xulq-atvorni ta’minlay olishga qodir bo‘lish holatidir. Murabbiyning vazifasi aynan shu holatni shakllantirish va ta’minlab berishiga to‘g‘ri keladi. Shunday qilib, zamonaviy sport nafaqat mashg‘ulot jarayonida va musobaqalar paytida organizmga yuklanadigan katta zo‘riqishlar, balki yuqori psixik zo‘riqish hamdir. Sportchi aksariyat xollarda ekstremal vaziyatlarga tushib qoladi, shunday vaziyatlarda u moslashishi va ularni qanday yengib o‘tishni o‘rganishi kerak, aks holda sportchi uchun musobaqalardagi muvaffaqiyat erishib bo‘lmas natijaga aylanadi. Aynan yuqori natijaga erishish uchun sportchilarga psixologik yordam dasturi zarur.

Xulosa

Psixologik tayyorlash dasturini amalga oshirishda psixodiagnostika usullarini qo‘llashdan asosiy maqsad sportchi shaxsi hamda uning imkoniyatlarini o‘rganishdan iborat bo‘ladi. Bu, odatda, musobaqa siklining boshida amalga oshiriladigan va sportchining salohiyatini o‘rganishga imkon beradigan asosiy psixodiagnostikani o‘z ichiga oladi. Asab tizimi va kognitiv jarayonlarning individual namoyon bo‘lishi, jumladan idrok, xotira, tafakkur, diqqat, psixomotor soha, xarakter xususiyatlarining rivojlanish darajasi, motivatsion va irodaviy sohalarning shakllanishi bilan baholanadi. Samarali guruhiy faoliyat talab qilinadigan holatda, sportchilarning o‘zaro mosligini

baholash dolzarb sanaladi. Sportchilar tomonidan tanlangan muayyan sport faoliyat turida samaradorlikni oshirish hamda yuqori natijalarga erishish uchun psixologik tayyorgarlik, ya’ni bu sportchilarda musobaqalarga psixologik tayyorlik holatini vujudga keltirish hamda aniq texnika va usullarni amalda qo‘llash orqali kerakli psixologik holatni shakllantirish jarayonidir. Mazkur jarayon muayyan sifatni kasb etishi mumkin. Sportchini sifatli psixologik tayyorlashning asosiy omili bo‘lgan diqqatni asosiy maqsadga yo‘naltirish, sportchining imkoniyatlarini to‘liq yuzaga chiqarish - umumiy professional mahorat bilan bir darajaga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Ашихмина А. А. Техники саморегуляции субъекта спортивной деятельности как фактор его психологической безопасности / А. А. Ашихмина. М.: Наука, образование и культура. — 2016. – 189 с.

2. Буриков А.В. Формирование психологической устойчивости к действиям в экстремальных условиях // Педагогика & Психология. Теория и практика. Международный научный журнал, № 3 (17), Волгоград, 2018, С. 56-57.

3. Гаппаров. З.Г.Спортивная психология: Учебник // МВ и ССО РУз. - Т.: 2009. – 19-21 с.

4. Горбунов, Г.Д. Психопедагогика спорта / Г.Д. Горбунов. – М. : Советский спорт, 2012. –312 с.

5. Платонов В. Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте: общая теория и ее практические приложения. М., 2005. С. 463.

6. Юрина Ю. В. Спортивная психология. Психологические методики в системе подготовки спортсменов к соревнованиям // Молодой ученый. - 2021, № 42, (384). - С. 168-171. - URL: https://moluch.ru/archive/384/84668/.

7. Gangyan, S., Cruz, J., Jaenes, J.C. (Ads). Sport Psychology - Linking Theory to Practice. Instituto Politécnico de Lisboa. - 2017. - 427 p.

PEDAGOGNING METODIK TAYYORGARLIGI VA IJODKORLIGI INNOVATSION KLASTERNI SAMARALI REJALASHTIRISHNING OMILI SIFATIDA

Abdusamatov Javlonbek Qahramon o`g`li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Maktab menejmenti yunalishi talabasi

Annotatsiya:Maqolada maqola pedagogning metodik tayyorgarligi va ijodkorligi innovatsion klasterni samarali rejalashtirishning omili to‘g‘risida mulohaza yuritilib, tavsiyalar berilgan.

Tayanch iboralar: Innovatsion pedagogik texnologiyalar, kasbiy mahorati, pedagogik jarayon, pedagogning metodik tayyorgarligi, ijodkorlik, ijtimoiy-iqtisodiy, ta’lim-tarbiya, pedagogik jarayon sub’ektlari, zamonaviy pedagogik texnologiya, axborot texnologiyalar.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, yangilanishlar talaba yoshlarimiz taqdiri, ularning yorug‘ istiqboliga mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda. Ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning ikki muhim ko‘rsatkichi – sifat va samaradorlik, aynan, o‘qituvchining salohiyati va kasbiy mahoratiga uzviy aloqadordir. Uning talabnomasi (prossiogrammasi) kun sayin kuchaymoqda.

O‘z ertangi kelajagiga befarq bo‘lmagan, yorug‘ va farovon kunlarini uning egalari bo‘lmish yosh avlod istiqbolida ko‘rgan millat ta’lim-tarbiyaga alohida e’tibor qaratadi. Ta’lim tizimi samaradorligini oshirishda:

- birinchidan, hududiy rivojlanish istiqbolaridan kelib chiqib, kasb yo‘nalishlarini belgilash va joriy etish amalga oshirildi;
- ikkinchidan, ta’lim muassasalarining kasbiy yo‘nalishlari loyihalashtirildi;
- uchinchidan, ta’limning moddiy-texnikaviy bazasi mustahkamlandi;
- to‘rtinchidan, ta’lim muassasalari yuqori malakali pedagog va xodimlar bilan ta’minlandi;
- beshinchidan, ta’lim muassasalari faoliyatini yuritishda davlat budjet va homiylik mablag‘laridan samarali foydalanildi;
- oltinchidan, ta’lim muassasalari va mehnat bozori o‘rtasida uzviylikni ta’minlash ishchi kuchi talab va taklifi muvofiqlashtirildi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalarning rivojlanishi va ularning o‘quv-tarbiya jarayoniga kirib kelishi, shuningdek, axborot texnologiyalarining tez almashinuvi va takomillashuvi jarayonida har bir pedagog-o‘qituvchi o‘z kasbiy tayyorgarligini, pedagogik mahoratini rivojlantirib borishini talab etadi. Mamlakatimiz rivojlanishining muhim sharti zamonaviy iqtisodiyot, fan, madaniyat, texnika, texnologiya rivoji asosida kadrlar tayyorlashning takomillashgan tizimining amal qilishiga erishishidir. Ta’lim muassasasi o‘sib kelayotgan shaxsni o‘qitish jarayonida ularga ta’lim olish sharoitlarini yaratadi. O‘qituvchilarning bilimga bo‘lgan ehtiyojlarini shakllantirish hamda rivojlantirishning yo‘naltirilgan bo‘lishi o‘qituvchi ma’suliyatini yanada oshiradi. Ta’lim samaradorligini oshirish, shaxsning ta’lim markazida

bo‘lishini va yoshlarning mustaqil bilim olishlarini ta’minlash uchun ta’lim muassasalariga yaxshi tayyorgarlik ko‘rgan va o‘z soxasidagi bilimlarni mustahkam egallashdan tashqari zamonaviy pedagogik texnologiyalarni va interfaol uslublarni biladigan, ulardan o‘quv va tarbiyaviy mashg‘ulotlarni tashkil etishda foydalanish qoidalarini biladigan o‘qituvchilar kerak.

Klasterlar o‘z tarkibidagi subyektlarning barqaror munosabatlariga, kichik innovatsion korxonalar va o‘quv-ilmiy-ishlab chiqarish majmualarini yaratishga, mamlakatimiz ilmiy muhitida talab qilinadigan tadqiqotlarni o‘tkazishga, reyting nashrlarini tayyorlashga, barqaror patent faoliyatiga, faol grant loyihalariga yo‘naltirilgan bo‘lib, bu ilmni tijoratlashtirish bilan bog‘liq ustuvor vazifalarni yechish imkonini beradi. Klaster yaratish innovatsion rivojlanish assotsiatsiyasini tashkil etish, tadqiqotning istiqbolli yo‘nalishlarini ishlab chiqish, shuningdek, klaster tizimi doirasida innovatsion g‘oya va ishlanmalarni qo‘llab-quvvatlash hamda amalga oshirish imkonini beradi.

Ilmiy faoliyat innovatsion tadbirkorlik faoliyatining kuchli manbai bo‘lib xizmat qiladi, ammo buning uchun ilmiy maktablarning yuqori darajasi, rivojlangan innovatsion infratuzilmasi bo‘lishi talab qilinadi. Shuning uchun ilm-fan, ishlab chiqarish va ta’limning integratsiyalashuvi doirasida bu jihatga jiddiy e’tibor qaratish lozim.

Shunday qilib, klaster ilm-fan, ishlab chiqarish va ta’lim integratsiyalashuvining ustuvor shaklidir. Ushbu integratsiya mexanizmlari mavjud resurslardan foydalanishni maksimal darajada kuchaytirish, klasterning innovatsion faoliyatini faol amalga oshirish imkonini beradi.

Rivojlangan innovatsion infratuzilmani shakllantirish nafaqat samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi, balki ishlab chiqarishda yangi texnik tizimlardan, bilim, malaka va ko‘nikmalardan, insonlar xatti-harakatining modellaridan foydalanish zaruratini ham taqozo qiladi. Fan, texnika va ishlab chiqarish integratsiyasining kuchayishi natijasida bilimlar hamda axborotning ahamiyati orta boradi, pirovardida, ular inson kapitaliga aylanadi. Bu esa kadrlar tayyorlash tizimining nafaqat fan sohasi bilan, balki amaliyot bilan ham integratsiyalashuvining katta ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Pedagog tomonidan ta’lim jarayonida innovatsion xarakterga ega turli faol metodlarning qo‘llanilishi talabalarni rivojlantirish, qobiliyatlarini yanada o‘stirishga xizmat qiladi. Xususan:

- muammoli izlanish;
- kichik tadqiqotlarni olib borish;
- debat;
- bahs-munozara;
- evristik suhbat;
- kichik guruhlarda ishlash va b.

Mashg‘ulotlarini tashkil etishda pedagoglar o‘quv axborotlarining talabalar bilim, ko‘nikma, malaka va tajribalariga tayangan holda ularni qiziqtira oladigan, fikrlashga, ijodiy yondashishga undaydigan imkoniyatga ega bo‘lishini ta’minlashga alohida e’tibor qaratishlari zarur. Ta’lim jarayonida pedagoglar tomonidan:

- turli shakl, metod, vosita va texnologiyalardan samarali, maqsadli foydalanish;

- o‘quv topshiriqlarini bajarishda talabalarga usullarni mustaqil tanlash imkonini berish;

- talabani juftlikda, kichik guruhda va jamoada ishlashini ta’minlash;

- mashg‘ulotlarning loyihalashtirilishiga e’tiborning qaratilishi nafaqat o‘qitish sifatini yaxshilayi, samaradorligini oshiradi.

Pedagoglar mutaxasislik bo‘yicha mavjud bilimlaridan tashqari o‘quv jarayoniga qadam qo‘yar ekanlar, pedagogik va psixologik bilimlar, texnologiya va o‘qitish metodikalariga doir zarur bilimlarni egallagan bo‘lishi kerak. Shuning uchun ham, pedagoglarning malakasini oshirishda:

•o‘qitish jarayonining samaradorligini ta’minlovchi pedagogik malakalarni shakllantirish;

•ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, gumanitar bilimlarni anglashga yo‘naltirilgan yangi kasbiy tafakkurni shakllantirish;

•o‘qituvchi faoliyatining metodologik asosi sifatida pedagogik bilimlar tizimini egallash;

•o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatlariga yaqinlashtirilgan uslublar tizimi sifatidagi o‘qitish texnologiyasini egallash masalalari asosiy deb belgilanadi.

Eng muhimi pedagoglar o‘quv mashg‘ulotlarining nafaqat axborot berish, balki rivojlantirish xarakteriga ega bo‘lishlariga e’tiborni qaratishlari zarur. Shuningdek, muhokama qilinayotgan masala, muammo, o‘rganilayotgan mavzu yuzasidan talabalarning mustaqil fikr bildirishlari (noto‘g‘ri bo‘lsa-da, fikr bilirishlari)ga imkon berish, nima bo‘lganda ham ularni o‘ylashga, fikrlashga undash shaxsga yo‘natirilgan ta’limga xos muhim belgilardan biri sanaladi. O‘qituvchilar o‘zlari o‘qitayotgan o‘quvchilarining ruhiyatlariga mos ravishda muloqotda bo‘la olish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni egallash va o‘quv-tarbiyaviy jarayonda qo‘llay olishi kerak. Bugungi kunda an’anaviy ta’limni zamonaviylashtirish yo‘lida birgina texnologiyaga asoslangan o‘qitish uchramaydi. Odatda, o‘qitishda bir necha texnologiyalarning elementlari birdaniga qo‘llaniladi, chunki pedagogik texnologiya – bu o‘quv jarayonini to‘liqligicha egallovchi loyiha, yaxlitlilik, natija, ya’ni o‘quv jarayonini inson va texnik imkoniyatlarini hisobga olgan holda aniq maqsad, natijaga yo‘naltirilgan jarayondir.

Hozirgi zamon ta’lim tizimidagi amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki oldindan puxta loyihalashtirilgan dars, albatta, o‘qituvchi va o‘quvchiga darsni qiziqarli bo‘lishi, shuningdek ijobiy natijaga erishishlariga imkoniyat yaratadi hamda darsning samaradorligini oshirad

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqidan. “Xalq so‘zi” gazetasi 30.09.2020.

2. Sh.Qurbonov, E.Seytxalilov Ta’lim sifatini boshqarish T.: “Turon-Iqbol”, 2006. 590 b.

3. J.G‘.Yo‘ldoshev “Innovasiyalarni ta’lim jarayoniga uzluksiz ravishda tatbiq etish zamon talabi” T.: “Uzluksiz ta’lim” j. 2011. № 6, 11-15 b.

AUTIZM SINDROMLI BOLALARNING IJTIMOIY HAYOTDAGI O‘RNI

Asrarxanova E'tibor Abduvaxob Qizi,
Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti
"Psixologiya" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada autizm sindromli bolalarning psixologik jihatdan taraqqiy etishi hamda ularni maxsus terapiyalar yordamida xulq-atvoridagi kamchiliklarini bartaraf etish usullari keltirib o'tilgan. Autizmning asosiy belgisi reallikni qabul qilishning buzilishidir. Autizmga chalingan bola tashqi olam bilan aloqani uzadi, va uni hayotga qaytarish esa psixolog, psixiatr, defektolog kabi mutaxasisslarning vazifasidir.

Tayanch tushunchalar: Autizm, stereotip, sindrom, kasallik, yolg'izlik, exolaliya, psixolog, defektolog metod, terapiya, korreksiya

РОЛЬ ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ АУТИЗМА В СОЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ

Асрарханова Эътибор Абдувахабовна - преподаватель кафедры «Психология» Ташкентского государственного педагогического университета им. Низами

Аннотация: В данной статье упоминается психологическое развитие детей с синдромом аутизма и пути устранения их поведенческих дефицитов с помощью специальной терапии. Основным признаком аутизма является нарушение восприятия действительности. Ребенок с аутизмом теряет контакт с окружающим миром, и вернуть его к жизни — задача таких специалистов, как психологов, психиатров, дефектологов.

Ключевые слова: аутизм, стереотип, синдром, болезнь, одиночество, эхолалия, психолог, метод дефектолога, терапия, коррекция

THE ROLE OF CHILDREN WITH AUTISM SYNDROME IN SOCIAL LIFE

Asrarkhanova E'tibor Abduvahob kizi,
teacher of the department «Psychology» of the Tashkent State Pedagogical University Nizami

Annotation: This article mentions the psychological development of children with autism syndrome and ways to eliminate their behavioral deficits with the help of special therapy. The main symptom of autism is a violation of the perception of reality. A child with autism loses contact with the outside world, and bringing him back to life is the task of specialists such as psychologists, psychiatrists, speech pathologists.

Keywords: autism, stereotype, syndrome, disease, loneliness, echolalia, psychologist, defectologist method, therapy, correction

Kirish. Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 2-aprel sanasi autizm sindromi haqidagi ma'lumotlarni xalqaro miqyosda ommalashtirish kuni sifatida belgilangan. 2008-yildan beri bu kunda autizmning erta tashxislanishi, autist bolalarning davolanishiga yordam ko'rsatish, jamiyatni mazkur sindrom haqida boxabar qilish masalalariga e'tibor qaratiladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, ayni kunda dunyoda 10 milliondan ziyod bolaga autizm tashxisi qo'yilgan. Har yili bu ko'rsatkich 11 foizga ortib bormoqda.Ya'ni o'tgan asrning 90-yillarida har 5000 nafar boladan bittasiga autizm tashxisi qo'yilgan bo'lsa, hozirda bu ko'rsatkich har 50 bolaga to'g'ri kelmoqda.

Hozirgi vaqtda bolalik autizmi psixikaning rivojlanishidagi buzilishining alohida turi sifatida qaraladi. Autizm sindromlili barcha bolalarda muloqot va ijtimoiy ko'nikmalarning rivojlanishi buzilgan bo'ladi va bu holat rivojlanishdan orqada qolishga , o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarga sabab bo'lmoqda. Ular uchun umumiy xususiyat affektiv muammolar va dinamik o'zgaruvchan muhit bilan faol munosabatlarni o'rnatishdagi qiyinchiliklar bo'lib, ular atrof-muhitdagi doimiylikni saqlashga bo'lgan munosabatini va o'z xatti-harakatlarining stereotipini belgilaydi.

Shu bilan birga, bunday bolalar, shu jumladan maktab yoshidagilar soni juda xilma-xildir. Shu munosabat bilan, hozirgi vaqtda tobora ko'proq odamlar autizm haqida emas, balki autizm spektrining buzilishi (ASD) «chiziqi» haqida gapirishmoqda.

Bugungi kunga qadar autizmning sabablari haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Shu bilan birga, genetik va neyrofiziologik anomaliyalar autizm rivojlanishining faqat zaruriy sharti bo'lishi ehtimoli yuqori ekanligini ko'rsatadi, tashqi omillar, masalan, atrof-muhit sharoitlari, yuqumli kasalliklar, zaif immunitet, erta tug'ilish va boshqalar autizmning rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin degan farazlar ham hali o'z isbotini topmagan.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. U yoki bu tarzda autizmli odamlarga duch kelgan har birimiz, ularning xatti-harakati va muloqotining o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratganmiz. E'tibor bering, autizm juda xilma-xildir. «Agar siz bitta autistik odamni bilsangiz, demak siz ... faqat bitta autizmli odamni bilasiz» degan gapni eshitganmisiz? Bu to'g'ri. Rivojlanishning umumiy turidagi autizm tashqi tomondan juda boshqacha shakllarni oladi. U aqliy rivojlanishi past bo'lgan chuqur sozlangan nutqsiz bolani ham, yorqin «kattalar» nutqiga ega bo'lgan va bilimning erta va mavhum sohalari, tanlangan iqtidorli bolalarni o'z ichiga oladi.

Psixologlar buzilgan rivojlanishning namoyon bo'lishini umumlashtirib va yetakchi belgilarni ajratib ko'rsatib quyidagicha tasniflaganlar:

- ijtimoiy o'zaro ta'sirning buzilishi, boshqa odamlarning his-tuyg'ulariga reaksiyaning yo'qligi, ijtimoiy vaziyatning o'zgarishi;
- aloqa buzilishlari (aloqa qilmaslik, odam bilan suhbatni boshlashga urinishda hissiy reaksiyaning yo'qligi, o'ziga qaratilgan nutq);
- nutqni rivojlantirishning bir turi (nutqning to'liq yo'qligidan tortib «kattalar» nutqi, nutqni ifoda etishning yetarli darajada moslashuvchan emasligi, intonatsiyadan foydalanishning buzilishi, atipik tovushlardan

foydalanish, nutqda yig’lash);

- barcha turdagi kontaktlar uchun periferik ko‘rishni qo‘llash (otistik ko‘zlarga qaramaydi, «orqali» yoki yon tomondan qaramaydi);
- qoliplash, xatti-harakatlarning takrorlanishi;
- kundalik hayotda qat’iy bir marta va umuman tartibga moyillik, bu tartibdagi o‘zgarishlarga og’riqli munosabat;
- cheklangan doiradagi manfaatlar (yuqori ixtisoslashgan, ustun manfaatlar);
- funksional bo‘lmagan xarakterdagi marosimlarga bog’lanish (sanalar, marshrutlar, jadvallar bilan mashg’ullik);
- oziq-ovqat mahsulotlarini iste’mol qilish, kiyim-kechak, o‘yinchoqlar, mashg’ulotlar tanlashda buzilishlar va selektivlik;
- o‘z-o‘zini himoya qilish tuyg’usining buzilishi;
- qo‘rquv, uyqu buzilishi, g’azab va tajovuzkorlik portlashlari.

Shunday qilib, autizm asosiy simptomlar uchliki - muloqot, ijtimoiy o‘zaro ta’sir va stereotipik xatti-harakatlarning buzilishi, shuningdek, boshqa rivojlanish buzilishlarida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ixtiyoriy xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunga kelib ko‘pgina pedagog-psixologlarni birgina muammo qiynamoqda. Autizm sindromli bolalarga ta’lim berishning qaysi usullaridan foydalanish kerakligini va ularning samarasi haqida ko‘pgina ilmiy tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar. Bu savol ota-onalarni ham, ushbu toifadagi bolalar bilan ishlaydigan o‘qituvchilarni ham qiziqtiradi. Bugungi kunda autizm sindromli bolalar bilan bilan ishlashning turli xil yondashuvlari mavjud. Amaliy xulq-atvor tahlili (ABA) yoki amaliy xulq-atvor tahlili («kuzatilgan xatti-harakatlar», stimul-javob nazariyasi) eng keng tarqalgan va autizmli shaxslarga nisbatan insoniyat nuqtai nazaridan qizg’in muhokama qilinmoqda. U ijtimoiy ahamiyatga asoslangan holda inson xatti-harakatlarining o‘zgarishiga olib keladigan muhit omillariga ta’sirini rejalashtirish, qo‘llash va baholashni o‘z ichiga oladi. Ushbu yondashuv tavsiya etiladigan odamlar toifalariga og’ir autizm, og’ir aqliy zaiflik va Daun sindromi bo‘lganlar kiradi. ABA maqsadi - o‘rganish va ijtimoiy o‘zaro ta’sirga xalaqit beradigan istalmagan xatti-harakatlarni oshirish va kamaytirishdir. Boshqacha aytganda, bu «ijobiy mustahkamlash» va «xulq-atvorni funktsional baholash» strategiyasidir.

Autizmli bolalarning oilalari talab qiladigan navbatdagi yondashuv Ayres sensorli integratsiya (ASI), Jan Ayresning hissiy integratsiya usulidir. Uning mohiyati boshqa odamlar bilan adekvat munosabatlarni o‘rnatish, kundalik hayotda ob’ektlar bilan o‘zaro ta’sir qilishning turli usullarini o‘zlashtirish imkoniyati uchun barcha hissiy tizimlarning o‘zaro ta’sirini o‘rnatishdan iborat.

TEACH usuli yoki Strukturaviy o‘qitish hozirda dunyoda ma’lum va keng qo‘llaniladi. Quyidagi tuzilish turlarini o‘z ichiga oladi:

Jismoniy tashkilot;

Jadval-Kundalik jadval;

Ish jarayonini tashkil etish - Ish tizimi.

Ushbu ishning maqsadi bolalarga uy-ro‘zg’or ko‘nikmalarini o‘rgatish va autizmli bolalarni ijtimoiylashtirishdir. Texnikaning afzalliklari shundan iboratki cheklangan makonda bolaning nazorat qilinishiga erishish qobiliyati va ota-onalarni ishga 100% jalb qilish zarurati yo‘qligidadir. Eng og’ir va ko‘p rivojlanish buzilishlari bo‘lgan bolalar uchun javob beradi. Ushbu texnikaning elementlari - vizual jadval, taklif qilingan tadbirlar asosida xonani rayonlashtirish, shovqin va stimulyatsiyani minimallashtirish ko‘rinishida bo‘ladi.Bu defektologlar ishida keng qo‘llaniladi.

Autizm spektrining buzilishini tuzatishga zamonaviy hissiy-semantik yondashuv rus psixologlari (K. S. Lebedinskaya, O. S. Nikolskaya, E. R. Baenskaya, M. M. Liebling va boshqalar) tomonidan ishlab chiqilgan. U autizmdagi ruhiy disontogenezning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib beradigan tadqiqotlarga asoslangan. U gumanistik ildizlarga ega va defektologlar tomonidan autizm bilan kasallangan bolalar bilan ishlashda faol foydalaniladi.

Ma’lumki, autizmda ruhiy rivojlanish buzilishlarining xususiyati uning bola psixikasining barcha sohalariga tarqalishi, uning affektiv va kognitiv rivojlanishi hisoblanadi. Affektiv soha insonning o‘zi va tashqi dunyo bilan munosabatlarini rivojlantirishga rahbarlik qiluvchi ma’nolar tizimi sifatida qaraladi. Autizmda ma’nolar tizimi ko‘proq himoya tizimiga o‘xshaydi va bu bolaning aqliy rivojlanishida buzilishlarni keltirib chiqaradi.

Bunday bolaga dunyo bilan munosabatlarda yanada faol va konstruktiv pozitsiyani shakllantirishga yordam berish uchun uning rivojlanishini normallashtirish mumkin emas, hissiy-semantik yondashuv ishlab chiqiladi va qo‘llaniladi. Semantik yondashuvni afzalliklari shundaki, uning asosiy vazifasi bolaning individual ta’sirchan tajribasini to‘plash va mazmunli tartibga solish bo‘lib, u atrof-muhit bilan faol va differentsial munosabatlarni rivojlantirish uchun yordamga aylanishi mumkin. Hissiy, chunki bolaga yordam berishning asosiy vositasi birgalikda yashash va nima bo‘layotganini hissiy tushunishdir. Hissiy aloqani o‘rnatish qiyinligiga qaramay, autizmli bolalarda unga bo‘lgan ehtiyoj mavjud bo‘ladi, autizmdagi aqliy rivojlanish buzilishlarining o‘ziga xosligini tushungan holda, bu vazifani mutaxassis juda ishonchli hal qiladi.

Autizmli bola bilan hissiy aloqa usuli, agar u uchun mavjud bo‘lgan aloqani tashkil qilish parametrlarini hisobga olgan holda o‘rnatilsagina bu usul kafolatlanadi: masofa, davomiylik, ritm, intensivlik va shakl, jalb qilingan taassurotlarning hissiy modalligini o‘z ichiga oladi. Birinchi, barqaror takrorlanadigan aloqalar mutaxassisning bolani egallagan yoqimli taassurotlarga qo‘shilishi, bolaning odatiy zavqini o‘z hissiy reaksiyasi bilan bo‘lishish va mustahkamlash asosida yuzaga keladi. Ularning maqsadi bolaga umumiy zavq, umumiy manfaatdorlik tajribasini berish, uni muloqotga bo‘lgan ehtiyojini rivojlantirib, mustahkamlanadigan birgalikdagi umumiy tajribaga jalb qilishdan iboratdir .

Hissiy yuqumli kasallik bolani ruhiyatini ko‘tarishga imkon beradi va bu unga noqulayliklarga dosh berishni osonlashtiradi, aloqalarda faollikni oshiradi va taqlid ko‘rinishini rag’batlantiradi, odatdagi yoqimli taassurotlarga rang-baranglik qo‘shish istiqbollarini ochadi. Kattalar boshidanoq hissiy

ma’noga ega bo‘lgan umumiy zavqli faoliyatda birlashish ularni doimiy, takrorlanuvchi o‘zaro ta’sir epizodlarini o‘z ichiga olgan o‘yinga aylantirish uchun imkoniyatlar yaratadi. Ushbu epizodlar bola tomonidan afzal ko‘rgan yoqimli hissiy stimulyatsiya asosida quriladi va rivojlanadi, lekin ayni paytda ular haqiqiy hayotning tanish va yoqimli daqiqalarini o‘ynash sifatida tushuniladi. Ushbu epizodlarning birgalikdagi hissiy hayotida bolaning kundalik hayotiy tajribasi yangilanadi, ijobiy tushuniladi va mazmunli tashkil etiladi, bu uning atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlarining yanada faol va murakkab shakllarini rivojlantirish uchun asos va yordamga aylanadi. Bola tomonidan himoyalangan hayotning stereotipi asta-sekin mazmunli ravishda farqlanadi va boyitiladi, kamroq jizzaki bo‘ladi, ya’ni oddiy va farovon uy hayotining mazmunli yo‘liga yaqinlashadi va uning dunyosi tasviri yanada uyg’un va yashashga yaroqli bo‘ladi.

Bu doimiy va uzoq muddatli ish. U maxsus sinflarda, qo‘shma o‘yinda, rasm chizishda, o‘qishda, multfilmlar va filmlarni tomosha qilishda amalga oshiriladi. Mashg’ulotlarning maqsadi o‘yin yoki vizual faoliyatni rivojlantirish emasligi va bolaga shunchaki taassurotlarni «tashqariga chiqarish» imkoniyatini bermasligi aniq. Bu, birinchi navbatda, bola bilan muloqot bo‘lib, u juda boshqacha asosda tashkil etilishi mumkin. Uning maqsadi bir xil - uy hayotida, bolalar bog’chasida, sayrda, hayvonot bog’ida, sirkda, klinikada qabulda va hokazolarda sodir bo‘lgan voqealarni birgalikda tushunishdan iborat. Xuddi shu ish bolaning qarindoshlari yelkasiga tushadi, kundalik hayotning birgalikdagi hayotida, hissiy sharhlar yordamida ular bola uchun sodir bo‘layotgan voqealar taassurotlarini mazmunli tashkil qiladi.

Bu, shuningdek, bolalar bog’chasida va maktabda bolaga hamroh bo‘lgan tarbiyachi ishining asosiy vazifasi sifatida qaraladi. Ijobiy tajribani to‘plash bolaga individual hayotning yanada faol va murakkab shakllarini o‘zlashtirishga bosqichma-bosqich yordam berish imkoniyatini ochadi. To‘siqsiz, balki uni dunyo bilan bog’laydigan selektivlikni rivojlantirishda, vahima qo‘ymaslik va kutilmagan to‘siqni yengib o‘tish mumkin deb hisoblash qobiliyatiga erishishda, ya’ni hal qilinadigan vazifaning sharti sifatida, vaziyatlar bilan suhbatga kirishishda boshqa odamning hissiy bahosiga e’tibor berishda namoyon bo‘ladi.

Birgalikda yashash va boshdan kechirishda kattalar autizm sindromli bolaga yordam beradilar, u his qilgan noqulaylik yoki qo‘rquvni yengishga yordam beradi, agar kerak bo‘lsa, yoqimsiz, qo‘rqinchli taassurotning hissiy ma’nosini o‘zgartiradilar. Va bunday bolaning affektiv rivojlanishini normallashtirishdagi har bir muvaffaqiyatli qadam bizga uning intellektual va ijtimoiy rivojlanishida yordam berish uchun yangi imkoniyatlar beradi, chunki bolaning aqliy funksiyalarining rivojlanishi yaqin odam bilan faol muloqot qilish uchun haqiqiy talablar bilan tashkil etila boshlaydi.

Tahlil va natijalar. Nima uchun autizm darajasi 1990-yillardan beri doimiy ravishda oshib borayotgani haqida ko’p munozaralar bo’ldi. Buning sabablaridan biri 1994 yilda diagnostika nomenklaturasining o’zgarishi bilan bog’liq. O’sha paytda autizmning diagnostik mezonlari ilgari «spektrda» hisoblanmagan bolalarni ham qamrab oldi.

Tadqiqotlar shuni ko’rsatdiki, diagnostika mezonlarining o’zgarishiga qaramay, autizm spektrining buzilishi (ASD) tashxisi qo’yilgan holatlar soni kutilganidan ancha yuqori (Jonson va Myers, 2007). Ko’pgina tadqiqotchilar dunyo bo’ylab autizm holatlarining ko’payishi genetik va atrof-muhit omillarining kombinatsiyasi bilan bog’liq deb hisoblashadi. Tadqiqotchilar autizm sabablari haqida oilalar uchun javob izlash uchun astoydil ishlamoqda.

- Bu butun mamlakat bo’ylab 1:59 bolalarga ta’sir qiladi (Kasalliklarni nazorat qilish va oldini olish markazlari).
- Bu dunyoning barcha madaniyatlarida uchraydi va irqi, ijtimoiy-iqtisodiy holati, ota-onalarning ma’lumoti yoki boshqa demografik o’zgaruvchilargaqarab kamsitmaydi (Wong, Hui va Li, 2004; Howlin & Asgarian, 1999).
- O’g’il bolalarda qizlarga qaraganda deyarli to’rt baravar ko’proq uchraydi.
- ASD bilan og’rigan bolalarning taxminan 10 foizida aniqlanishi mumkin bo’lgan genetik yoki xromosoma kasalliklari (ya’ni, mo’rt X yoki tuberous skleroz) mavjud.
- Hozirda uning ma’lum sababi yoki davosi yo’q.

Autizmning tarqalishi turli mamlakatlarda sezilarli darajada farq qiladi, ammo rivojlangan mamlakatlarda odatda yuqoriroq deb qabul qilinadi. Dunyo miqyosida autizm taxminan 168 million bola va kattalarga ta’sir qiladi deb ishoniladi, ammo bu raqam ancha yuqori, chunki mavjud resurslar va xabardorlikning etishmasligi tufayli ko‘plab holatlar aniqlanmagan. Bundan tashqari, barcha autizmli odamlarning uchdan bir qismi diagnostika va davolanish imkoniyati cheklangan yoki umuman mavjud bo‘lmagan past va o‘rta daromadli mamlakatlarda yashaydi. Shu sababli, global tarqalishning haqiqiy darajasi deyarli noma’lum bo‘lib qolmoqda, ammo shuni tan olish mumkinki, bu ko’rsatkichlar butun dunyo bo‘ylab tez sur’atlar bilan o‘sib bormoqda va ASD bilan og‘riganlarning barchasi geografik joylashuvi yoki ijtimoiy-iqtisodiy holatidholatidan qat’iy nazar, to‘g‘ri parvarish qilinishini ta’minlash uchun ko‘proq ish qilish kerak. Autizmning tarqalishi ham vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib, butun dunyo bo‘ylab so‘nggi bir necha o‘n yilliklarda sezilarli darajada oshdi. Misol uchun, Qo‘shma Shtatlarda ASD tarqalishi 2000 yilda 150 boladan 1 tadan 2018 yilda 44 boladan 1 tagacha oshdi. Autizm darajasining bunday o‘sishining sabablari to‘liq aniq emas, ammo tashxisning yaxshilanishi, xabardorlikni oshirish va diagnostika mezonlarining o‘zgarishi yordam beruvchi omillar deb hisoblanadi. Autizm darajasining oshishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin bo‘lgan genetik, ekologik va boshqa omillarning mumkin bo‘lgan roli bo‘yicha tadqiqotlar davom etmoqda.

Dunyoda autizm darajasi eng yuqori bo‘lgan o‘nta mamlakat Buyuk Britaniya, Shvetsiya, Yaponiya, AQSh, Niderlandiya, Irlandiya, Bruney, Kanada, Singapur va Andorradir. Ro‘yxatning boshida Buyuk Britaniya joylashgan bo‘lib, uning 100 ming kishiga 700,07 ko‘rsatkichi har qanday mamlakatda qayd etilgan eng yuqori ko‘rsatkichlardan biridir. 100 ming kishiga 661,85 ko‘rsatkich bilan Shvetsiya, ikkinchi o‘rinda esa Yaponiya

604,72 ga teng. Amerika Qo‘shma Shtatlari, shuningdek, autizm darajasi 100 ming kishiga 603,38, Niderlandiya esa 100 ming kishiga 591,54 ni tashkil qiladi. Ushbu guruhning orqasida Irlandiya va Bruney joylashgan bo‘lib, ikkalasi ham 100 ming kishiga mos ravishda 583,69 va 572,01 to‘g‘ri keladi. Ulardan keyin Kanada 100 ming kishiga 565,85 autizm darajasi bilan keyingi o‘rinda turadi, Singapur va Andorra esa 100 ming kishiga 547,02 autizm darajasi bilan o‘ninchi o‘rinni egallab turibdi. Buyuk Britaniya dunyodagi eng yuqori autizm darajasiga ega bo‘lgan mamlakat bo‘lib, uning tarqalishi 100 ming kishiga 700,07 ni tashkil qiladi. Buyuk Britaniya autizm bilan yashovchi odamlarni tushunish va ularga g‘amxo’rlik qilishda ajoyib yutuqlarga erishdi, ammo hali ko‘p ish qilish kerak. Masalan, Buyuk Britaniyadagi Autizm Alyansining so‘nggi hisobotida autizmli kattalarning faqat uchdan bir qismi mahalliy hokimiyat tomonidan biron bir mazmunli yordam yoki xizmatlar olishini taklif qildi.Bundan tashqari, erta aralashuv va spektrdagi bolalar uchun maxsus xizmatlardan foydalanish imkoniyati yo‘q. Ta’limni ta’minlash nuqtai nazaridan, tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, autizmli bolalarning yarmidan ko‘pi beshta yaxshi GCSEga erishmasdan maktabni tark etadi. Bu raqamlar autizm haqida tushunchaga qo‘shimcha sarmoya kiritish va sinf ichida va tashqarisida qo‘llab-quvvatlash zarurligini ko‘rsatadi.

Dunyoda autizm darajasi eng past bo’lgan o‘nta davlat:Tayvan, Shimoliy Koreya, Tunis, Liviya, Suriya, Turkiya, Marokash, Shimoliy Mariana orollari, Hindiston va Tailand. Ushbu mamlakatlarning har birida autizmning global tarqalish darajasi 100 ming kishiga 300 yoki undan kam. Tayvan dunyodagi eng past autizm darajasiga ega - har 100 ming kishiga 199. Shimoliy Koreya 100 ming kishiga 251,67 autizm darajasi bilan yaqindan orqada. Tunis uchinchi o‘rinda, autizm darajasi biroz yuqoriroq, har 100 ming kishiga 284,45. Liviya, Suriya, Turkiya, Marokash, Shimoliy Mariana orollari, Hindiston va Tailandda autizm darajasi har 100 ming kishiga 285,55 yoki undan yuqori. Tayvan autizmning kam tarqalishi bo‘yicha dunyoda etakchi hisoblanadi, chunki u dunyodagi eng past ko’rsatkichga ega - har 100 mingga 199. Tayvan darajasi va boshqalar o’rtasidagi keskin farqni mamlakatning autizm spektrining buzilishi (ASD) bo’lgan shaxslarni erta aniqlash, tashxis qo‘yish va aralashuvga bo‘lgan qat’iy sodiqligi bilan bog‘lash mumkin. 2015 yilda barcha maktabgacha yoshdagi bolalar uchun muntazam rivojlanish skrininglarini talab qiladigan qonunchilik joriy etilganidan beri Tayvan autizmning tarqalish ko‘rsatkichlarining sezilarli darajada kamayganini ko‘rdi. Ushbu tashabbus, boshqa dalillarga asoslangan aralashuvlar qatorida, Tayvanga ASD bilan yashovchi odamlar va ularning oilalari uchun hayot sifati eng yuqori bo‘lgan mamlakatlardan biriga aylanish yo‘lini ochishga yordam berdi.

Bu yo‘nalishda O‘zbekistoda autism sindromi har 100 ming boladan 384 tasida uchraydi. O‘zbekiston dunyo mamlakatlari ichida 78 pog’onada qayd etilgan. Respublika bolalar ijtimoiy moslashuv markazi hozirgi kunda autist bolalarga bepulxizmat ko‘rsatayotgan asosiy davlat muassasasi hisoblanadi. 2004 yilda Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil qilingan bu markazda

surunkali kasalliklar, nogironlik, psixofiziologik rivojlanishning buzilishi mavjud bo‘lgan bolalarga yordam ko‘rsatiladi. Uning qamrovi juda keng bo‘lib, autizm uning bir tarmog‘i, xolos. U yerda massaj, basseyn, davolovchi gimnastika mashg‘ulotlari, logoped, psixolog, defektolog yordami yo‘lga qo‘yilgan. Davolanuvchilar umumiy tibbiyko‘rikdan ham o‘tishlari mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, autizmli bolaning har bir ota-onasi uning keyingi ijtimoiylashuvi istiqbollariga bo‘lgan nuqtai nazaridan kelib chiqib, uni tarbiyalash va rivojlantirish usullari va usullarini mustaqil ravishda tanlash huquqiga ega. Ammo shuni unutmasligimiz kerakki, autizmli har bir bola o‘z qiziqishlari, sevimli mashg’ulotlari, iste’dodlari, ko‘nikmalari, qiyinchiliklari va imkoniyatlariga ega bo‘lgan “Shaxs”dir, shuning uchun bolaga zarar bermaslik, uning rivojlanishiga to‘sqinlik qilmaslik juda muhimdir.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro`yxati:

1.Манелис Н.Г., Волгина Н.Н., Никитина Ю.В. и др. Организация работы с родителями детей с расстройствами аутистического спектра: Методическое пособие. Москва: ФРЦ ФГБОУ ВПО МГППУ, 2017. 94 с. ISBN 978-5- 94051-164-9.

2.Морозов С.А. К вопросу о коморбидности при расстройствах аутистического спектра // Аутизм и нарушения развития. 2018. Т. 16. № 2. С. 3—8. DOI:10.17759/autdd.2018160201

3.Морозов С.А. Комплексное сопровождение лиц с расстройствами аутистического спектра: учебно-методическое пособие. Москва, 2015. 540 с. ISBN 978-5-9907171-8-3.

4.Global prevalence of autism: A systematic review update. Zeidan J et al. Autism Research 2022 March.

5.Wakefield’s affair: 12 years of uncertainty whereas no link between autism and MMR vaccine has been proved. Maisonneuve H, Floret D. Presse Med. 2012 Sep; French https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22748860/

6. Расстройства аутистического спектра.Елена ГригоренкоЛаборатория междисциплинарных исследований развития человека Санкт-Петербургского государственного университет.Москва, 2018

7. Autism in History: The Case of Hugh Blair of Borgue.Rab Houston, Uta Frith.2000

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СИНДРОМА ВЫГОРАНИЯ

Арифджанова Малохат Абдугобаровна
ООО Узакфамедлайн психолог

Аннотация: Интерес к феномену синдрома выгорания неуклонно растет. С пониманием важности влияния выгорания на состояние врачей и других специалистов и их эффективности при выполнении своей работы проводится все больше исследований на эту тему. Помимо выяснения факторов, которые могут приводить к эмоциональному и профессиональному выгоранию, не менее важна разработка стратегии его раннего выявления и преодоления. Большая часть исследований посвящена таким профессиям, как учителя, работники медицинской сферы и правоохранительных органов, адвокаты, а также студенты. Считается, что эти профессии больше подвержены синдрому выгорания, так как профиль их работы связан с постоянной коммуникацией, в том числе, и с проблемными людьми. Однако изучение как можно больших аспектов эмоционального выгорания у врачей является необходимым по причине социальной значимости профессии и возрастающему запросу на высококвалифицированную и эффективную медицинскую помощь. Данные исследователей из разных стран мира (США, Китай, Италия, Япония), приведенные в 2020 году - в эпоху пандемии - свидетельствуют о высоком проценте выгорания среди врачей в целом - до 55%. В России ГБУЗ МО «Бюро СМЭ» высказывает предположение, что в 2019 году профессиональному выгоранию было подвержено от 70 до 99% врачей, а также приводит данные повышенных показателей «цинизм» и «пессимизм» у российских медиков по сравнению с иностранными . С развитием промышленного производства впервые было обращено внимание на уровень продуктивности, ее зависимость от психического и физического состояния работников. С активным ростом технических новаций и увеличением объема информации вопрос психогигиены начал стоять острее. Как следствие, психогигиена стала отдельной научной и практической дисциплиной. В 1910 г. была создана Медицинская организация по психогигиене, и этому вопросу стало уделяться больше внимания.

Ключевые слова: выгорание, синдром, психогигиена, продуктивность, фактор, пессимизм, цинизм, стресс, деятельность, эмпатия, социальная активность.

Annotatsiya: Kuyish sindromi fenomeniga qiziqish doimiy ravishda o'sib bormoqda. Kuchlanishning shifokorlar va boshqa mutaxassislarning ahvoliga ta'siri va ularning o'z ishini bajarishdagi samaradorligi muhimligini tushunish bilan ushbu mavzu bo'yicha ko'proq tadqiqotlar olib borilmoqda. Hissiy va kasbiy charchashga olib kelishi mumkin bo'lgan omillarni aniqlash bilan bir qatorda, uni erta aniqlash va bartaraf etish strategiyasini ishlab chiqish ham bir xil darajada muhimdir. Tadqiqotlarning aksariyati

o'qituvchilar, sog'liqni saqlash va huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari, huquqshunoslar va talabalar kabi kasblarga qaratilgan. Ushbu kasblar charchash sindromiga ko'proq moyil bo'ladi, deb ishoniladi, chunki ularning ish profili doimiy muloqot, shu jumladan muammoli odamlar bilan bog'liq. Biroq, shifokorlar orasida hissiy charchashning iloji boricha ko'p jihatlarini o'rganish kasbning ijtimoiy ahamiyati va yuqori malakali va samarali tibbiy yordamga bo'lgan talab ortib borayotganligi sababli zarur. Butun dunyo (AQSh, Xitoy, Italiya, Yaponiya) tadqiqotchilarining 2020 yilda - pandemiya davrida berilgan ma'lumotlari, umuman olganda, shifokorlar orasida charchashning yuqori foizini ko'rsatadi - 55% gacha. Rossiyada kichik va o'rta biznes byurosi 2019 yilda shifokorlarning 70 dan 99 foizigacha kasbiy charchashga duchor bo'lganligini taxmin qilmoqda, shuningdek, rossiyalik shifokorlar orasida xorijiy shifokorlarga nisbatan «sinizm» va «pessimizm» ko'rsatkichlarining oshgani haqida ma'lumot beradi. Sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi bilan birinchi navbatda mehnat unumdorligi darajasiga, uning ishchilarning ruhiy va jismoniy holatiga bog'liqligiga e'tibor berildi. Texnik innovatsiyalarning faol o'sishi va axborot hajmining oshishi bilan aqliy gigiena masalasi yanada keskinlasha boshladi. Natijada ruhiy gigiena alohida ilmiy va amaliy fanga aylandi. 1910-yilda ruhiy gigiena tibbiy tashkiloti tashkil etildi va bu masalaga ko'proq e'tibor berildi.

Kalit so'zlar: charchash, sindrom, psixogigiena, mahsuldorlik, omil, pessimizm, sinizm, stress, faollik, empatiya, ijtimoiy faollik.

Abstract: Interest in the phenomenon of burnout syndrome is steadily growing. With the understanding of the importance of the impact of burnout on the condition of doctors and other professionals and their effectiveness in doing their job, more and more research is being done on this topic. In addition to finding out the factors that can lead to emotional and professional burnout, it is equally important to develop a strategy for its early detection and overcoming. Most of the research focuses on professions such as teachers, healthcare and law enforcement workers, lawyers, and students. It is believed that these professions are more prone to burnout syndrome, since the profile of their work is associated with constant communication, including with problem people. However, the study of as many aspects of emotional burnout among doctors as possible is necessary due to the social significance of the profession and the increasing demand for highly qualified and effective medical care. The data of researchers from around the world (USA, China, Italy, Japan), given in 2020 - in the era of a pandemic - indicate a high percentage of burnout among doctors in general - up to 55%. In Russia, the Bureau of SMEs suggests that in 2019, from 70 to 99% of doctors were subject to professional burnout, and also provides data on increased rates of "cynicism" and "pessimism" among Russian doctors compared to foreign ones. With the development of industrial production, attention was first paid to the level of productivity, its dependence on the mental and physical condition of workers. With the active growth of technical innovations and the increase

in the volume of information, the issue of mental hygiene began to become more acute. As a result, mental hygiene has become a separate scientific and practical discipline. In 1910, the Medical Organization for Mental Hygiene was established, and more attention was paid to this issue.

Key words: burnout, syndrome, mental hygiene, productivity, factor, pessimism, cynicism, stress, activity, empathy, social activity.

История феномена эмоционального выгорания началась в 1974 г. Тогда был замечен всплеск жалоб на сотрудников служб социальной и психологической поддержки, после чего компании, в структуру которых входили данные сотрудники, стали терпеть убытки. Сотрудники жаловались на стресс, который возникал вследствие интенсивной коммуникации с клиентами. На основе этого H.J. Freudenberger ввел термин «эмоциональное выгорание». Это понятие обозначало уже финальную точку самого процесса выгорания. Ученый также отмечал, что идеалистическое мировоззрение вкупе с личностной склонностью к сопереживанию служит благодатной почвой для развития этого синдрома.

Более углубленно этой проблемой занималась американский социальный психолог Кристина Маслач. Именно она ввела термин синдром выгорания ("burnout"), подразумевая не финальную точку, а процесс. Маслач рассматривала эмоциональное выгорание как особое психическое состояние вследствие отсутствия комфортной адаптации к рабочим обстоятельствам в течение длительного времени, т.е. это состояние приобретает хронический характер. В 1976 г. ее статья была опубликована в журнале "Human behavior", после чего интерес к этой теме значительно возрос. Первоначальные исследования проводились на работниках медицинской сферы, после чего появилась необходимость исследовать и другие группы работников в таких сферах, как правоохранительные органы, образовательные учреждения.

Основной причиной синдрома выгорания считалось переутомление от профессиональной деятельности, в которой приходится много и часто общаться с другими людьми, проявлять к ним эмпатию и понимание. Исследовались в основном профессии типа "человек-человек", так как считалось, что они наиболее подвержены развитию этого синдрома.

С продолжением исследований все чаще использовался термин эмоционального выгорания вместо стресса, хотя эти термины не равнозначны. Связь и зависимость между ними заключается в том, что длительный стресс приводит к синдрому выгорания.

Немаловажным является акцент Б.Г. Ананьева на уязвимости людей, работающих по профессии типа «человек-человек», ведь они могут «эмоционально сгорать», что, вне всякого сомнения, отрицательно влияет на них.

Как указывает В.Е. Орел, эмоциональное или психическое выгорание является самостоятельным типом профессиональной деформации или деструкции, которая отличается от хронического стресса на

работе. Кроме того, он объединяет две точки зрения на эмоциональное выгорание: взгляд как на результат или состояние и взгляд как на процесс или стадиальное развитие.

Интересной представляется точка зрения экзистенциального психолога А. Лэнгле, считающего отсутствие воспринимаемой работником ценности или значимости осуществляемой им деятельности основной причиной выгорания, являющегося лишь разновидностью депрессии.

На данный момент в МКБ-11 включен “профессиональный синдром” эмоционального выгорания. Он не является медицинским состоянием, но является фактором, влияющим на состояние здоровья .

Основные теории синдрома выгорания можно условно разделить на 2 группы: факторные модели и процессуальные или динамические модели. Для начала мы рассмотрим факторные модели.

В 1988 г. Е.Айронсоном и А.Пайнсом была разработана однофакторная модель синдрома выгорания. Согласно этой теории, основным фактором является истощение, которое является следствием долгого нахождения в ситуациях, требующих эмоциональных затрат. Соответственно, все остальные поведенческие и когнитивные изменения являются уже следствием этого.

В 1994 г. голландскими исследователями Д.Дирендонк, В.Шауфели и Х.Сиксма была предложена двухфакторная модель. Первый компонент — это сами жалобы на свое здоровье, состояние (психическое и эмоциональное), напряжение, истощение. Второй компонент — это уже изменения в отношении. Меняется отношение как к себе, так и к людям, с которыми приходится работать.

Еще одну двухфакторную модель предложили Е.Махер и К.Кондо. Они рассматривали синдром выгорания, как определённый вид стресса. Синдром выгорания — это дезадаптация к своей работе, вследствие высокого уровня нагрузки и проблем с межличностной коммуникацией. Также они выделили две группы риска среди сотрудников, которым часто приходится взаимодействовать с клиентами, наиболее подверженными эмоциональному выгоранию. Первая — это работа с людьми, которые проявляют агрессию к сотруднику. Вторая - сотрудники с преобладанием доминантного типа и низко развитой эмпатией.

Одной из самых популярных моделей является трехфакторная модель, разработанная К.Маслач и С.Джексон. Она включает три фактора: эмоциональное истощение, деперсонализация и редукция профессиональных обязанностей.

· эмоциональное истощение. Недостаточность психологических ресурсов приводит не только к нарушениям со сном, но и к снижению способности справляться со стрессами, бодрости, эмоционального фона, жизнерадостности и пр. Эмоциональное истощение заключается в снижении эмоционального реагирования, равнодушии, опустошении. Утрачивается былое “вдохновение”.

· деперсонализация. Появление циничного отношения к другим,

негативизма к социальным контактам, стремление обезличить партнеров по общению. Деперсонализация касается межличностных отношений. Проявляется в снижении эмпатии, стигматизация людей. При этом этот феномен может проявляться как в отношение к клиенту, так и по отношению к работникам внутри группы.

· снижение профессиональных достижений. Ощущение своей некомпетентности, неуспешности или несоответствия предъявляемым к должности требованиям, сомнения в карьерном росте. Редукция профессиональных убеждений заключается в том, что сотрудник не может адекватно оценить свои возможности, ему кажется, что он выполняет свою работу недостаточно хорошо. Как следствие, снижается мотивация, падает самооценка.

Исследования, проведенные японскими учеными, добавили четвертый фактор к теории К.Маслач. Это фактор зависимости. Этот фактор включает в себя такие соматические проявления, как головные боли, бессонница, а также различные зависимости (наркотики, курение, алкоголь) .

Также в четырехфакторной модели, разработанной Г. Х. Фирт и А. Мимс, И. Ф. Иваничи и Р. Л. Шваб, используются те же 3 фактора, как в модели К.Маслач и С.Джексон, только фактор деперсонализации разделяется на два других фактора: деперсонализация, относящаяся к работе, и деперсонализация, относящаяся к реципиентам .

Теперь перейдём к динамическим моделям. Исследователи этих моделей делают акцент на протекании и развитии синдрома выгорания.

Б.Перлман и Е.А.Хартман выделили четыре стадии развития выгорания. Первая стадия начинается с интенсивностью адаптации. Затем на второй стадии она уже переходит в стрессовое состояние. В третьей стадии появляются соответствующие соматические и поведенческие проявления. В последней стадии проявляется синдром выгорания в связи с хроническим стрессом .

Модель Дж.Гринберга состоит из 5 стадий. На первой стадии присутствует повышенное удовлетворение от работы. Эта стадия проходит достаточно быстро из-за возрастающего уровня рабочего стресса. На второй стадии добавляются физиологические проблемы, происходит упадок сил. На третьей стадии появляются уже хронические симптомы. Человек чаще болеет, становится более раздражительным, начинаются проблемы со сном. На четвертой стадии наступает кризис. Сотрудник перестает верить в свои силы, бывает подавлен, снижается работоспособность. На финальной стадии синдром выгорания доходит до стадии, которая несет угрозу сотруднику в плане карьеры, здоровья (физического и психического).

В модели М.Буриша описаны 6 фаз развития синдрома выгорания. Первая фаза — предупреждающая. На этой фазе работник все больше вовлекается в процесс работы в ущерб своим увлечением и социальным контактам. Вторая фаза — снижение уровня собственного участия. Снижается уровень положительного отношения к клиентам и другим

сотрудникам, снижается уровень эмпатии, желания делать свою работу, появляются попытки снизить время работы разными способами (длительные перекуры, увеличенное время, затрачиваемое на обеды). Во время следующей фазы затрагиваются эмоциональные реакции. В основном это проявляется в агрессии и депрессии. Затем наступает фаза деструктивного поведения. Понижается способность решать сложные задачи, происходит избегание людей вовне рабочего пространства, утрачивается собственная инициатива. На четвертой фазе происходят психосоматические заболевания, и значительно снижается иммунитет. Во время финальной фазы появляются признаки разочарования, экзистенциальной фрустрации, отрицательной жизненной установки.

К.Маслач выделяла три основных этапа развития выгорания. Первая стадия обычно длится от 3 до 5 лет. Характеризуется возрастанием ошибок в рабочей деятельности, частым забыванием, проблемами с памятью. Вторая стадия формируется от 5 до 15 лет. Интерес к работе снижается, появляются проблемы в межличностной коммуникации, появляются проблемы с соматическим здоровьем. Последняя стадия является уже проявлением синдрома выгорания. Формирование происходит от 10 до 20 лет. Полностью теряется интерес к работе, утрачиваются контакты с людьми, стремление к одиночеству, ни на что не хватает сил.

Все теории имеют общее понимание синдрома выгорания как результата длительного (хронического стресса). Стресс не всегда является негативным фактором для работника. Определенный уровень стресса нужен для повышения эффективности работы до тех пор, пока он не переходит в длительное напряжение. Стресс — это реакции человека в ответ на ситуации, которые создают необходимость адаптации и приспособления к сложным ситуациям. Ганс Селье (1907-1982 гг.), который по профессиональной деятельности был патологом и эндокринологом, внес существенный вклад в понимании феномена стресса и выделил два типа стресса — “положительный” и “отрицательный”. “Положительный” стресс называется эустрессом. Эустресс — это как воспринимается человеком определённый стрессор. Он воспринимается не как угроза, а как вызов, и дает положительные чувства. Такой тип стресса важен для продуктивности. “Негативный” стресс — дистресс. Дистресс — это уже явление дезадаптации, когда человек не может совладать со стрессом. Продуктивность человека снижается, возможны проявления соматических и психических заболеваний. Из этого мы можем сделать вывод, что человеку нужен такой уровень стресса, с которым он может справиться, и который повышает его продуктивность. Для этого нужно понимать признаки, когда эустресс переходит в стадию дистресса. Здесь важно хорошо осознавать свои эмоции и ощущения. Без должного уровня эмоционального интеллекта это сделать достаточно сложно, поэтому люди с низким уровнем эмоционального интеллекта позже обнаруживают у себя признаки стресса, который переходит в хронический и мешает продуктивной

деятельности.

Существует ряд факторов, приводящих к синдрому выгорания как психического, так и эмоционального, и профессионального. Здесь можно привести ряд факторов, которые наиболее актуальны для профессии врача.

Первый фактор, это социальное сравнение с другими работниками. Этот фактор может быть применен к врачу в контексте работы в коллективе. Также в силу непрерывного процесса самообразования, они видят много профессионалов на выступлениях, конференциях. Это может подталкивать на сравнение себя с ними.

Вторым фактором можно назвать социальную поддержку. В ситуации стресса, одним из важных аспектов является поддержка со стороны окружающих. Это могут быть коллеги, семья, друзья. Необходима не только поддержка со стороны, но и умение использовать и принять эту поддержку. Стоит отметить также, что исследования Марка Лейтера, специалиста в вопросе синдрома выгорания, который активно работал с Кристиной Маслач, показали, что профессиональная поддержка оказывается более эффективной для снижения уровня стресса в процессе выгорания. Еще одним риском, способствующим выгоранию, является карьерный рост и стаж работы. Карьерный рост достаточно сложно вписывается в концепцию работы врача-специалиста, однако монотонная и однообразная деятельность, особенно в контексте повышения стажа работы может привести к редукции личных достижений, потере мотивации, что также увеличивает стресс и приводит к выгоранию работника. К такому результату может привести дополнительная часть факторов, как недостаток образования, недостаточный уровень самообразования. Также важным является отсутствие или непонимание критериев для карьерного роста. Еще одна проблема связана с тем, что повышение в должности в работе врача часто связана с руководящими должностями и обязанностями. Часто врачи не хотят заниматься административными вопросами, так как хотят заниматься только терапевтической деятельностью. Таким образом, врачи могут исчерпать запас своего профессионального роста.

Немаловажным оказываются личностные факторы, влияющие на развитие синдрома выгорания. Так, например, внешний локус контроля способствует развитию таких факторов синдрома выгорания, как деперсонализация и эмоциональное истощение. Также более подвержены выгоранию личности типа А. Такие личности характеризуются тем, что они легко возбудимы, быстро раздражаются, мало что замечают вокруг, нетерпеливые, торопливые. Высокий уровень самоуважения помогает снизить риски развития синдрома выгорания, поэтому люди с тревогой и депрессией сложнее справляются с проявлениями выгорания. Также важный пункт, относящийся к работе врача, — это организационный фактор. Работа врача непросто планируется, и оценка выполнения той или иной работы может сильно отличаться от ожиданий специалиста, а также может быть связана с коммуникационными аспектами в контакте

с пациентом или руководством.

Одним из важных факторов, который стоит отметить — это эмоциональная ригидность. У импульсивных, легко возбудимых людей с признаками нейротизма (многообразие, частая сменяемость эмоций), есть возможность выплескивать свое напряжение, что помогает снять стресс и способствовать более медленному процессу развития выгорания. Тем временем у людей с проявлениями ригидности в эмоциональном плане, наблюдаются проблемы с осознанием своих эмоций и способностью к рефлексии, и, как следствие, невозможность вовремя определить у себя признаки стресса и справиться с ними . Другим фактором является снижение мотивации эмоциональной отдачи в своей деятельности. Врач ведет себя сдержанно и холодно по отношению к пациенту, тем самым он заинтересован лишь в формальной стороне выполнения работы. Он не проявляет соучастия, равнодушен к результатам. Как следствие, это может вызвать отсутствие лояльности к специалисту и снизить эффективность врача, тем самым повышая уровень его стресса.

На сегодняшний день наиболее частыми причинами эмоционального выгорания являются в сниженная удовлетворенность работой, и возросшим количеством врачебных ошибок в практической деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Авдеенко А.С. Исследование социально-психологического климата в трудовом коллективе медицинских работников // Вестник Совета молодых ученых и специалистов Челябинской области. 2017. Т. 3. № 2 (17). С. 88—93.

2. Авилов О.В., Попова М.Ю., Танцурова К.С. Особенности мотивации труда и выраженности эмоционального «выгорания» у врачей Областного перинатального центра и Областной клинической больницы №3 города Челябинска. — Проблемы науки 2017.

3. Алухтин А.Ф. Мнения врачей о технической оснащенности регионального здравоохранения и внедрениях врачебных новаций за пять лет. Вестник Волгоградского государственного медицинского университета. Выпуск 2 (50). 2014. С. 17—19.

4. Арутюнов А.В. Изучение синдрома эмоционального выгорания у врачей-стоматологов и методы его профилактики : автореф. дис. … канд. мед. наук / Арутюнов А.В. ; [Ин-т повышения квалификации ФМБА России]. – М., 2004. – 27 с. 22.

5. Башкуева Е.Ю. Удовлетворенность врачебного персонала многопрофильной больницы как фактор повышения качества и безопасности медицинской деятельности // Общество: социология, психология, педагогика. 2019. № 12(68). С. 30—34.

RAHBAR KADRLAR ZAXIRASINI SHAKLLANTIRISHDA IJTIMOIY INTELLEKT VA QADRIYATLARINING O‘RNI

Butayeva Umida Aliboyevna -
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

RAHBAR KADRLAR ZAXIRASINI SHAKLLANTIRISHDA IJTIMOIY INTELLEKT VA QADRIYATLARINING O‘RNI

Mazkur maqolada rahbar kadrlar zaxirasini shakllantirishda ijtimoiy intellekt va qadriyatlarini o‘rganish natijalari tahlil qilingan. Bunda talabalarning ijtimoiy intellekti va ularning maqsadli qadriyatlari o‘rtasidagi korrelyasion munosabatlarda bir qator to‘g‘ri va teskari munosabat hosil qilgan koeffisiyentlar aniqlandi.

Tadqiqotda asosan ikki turdagi ijtimoiy (pedagogika) va ijtimoiy turga taalluqli bo‘lmagan (agrar) kasb yo‘nalishida ta’lim oluvchi talabalarda tajriba o‘tkazilgan va psixologik tahlil qilingan. Mutaxassis sifatida kamol topish uzoq va murakkab jarayon bo‘lganligi sababli, unda sayqal topadigan shaxs ma’lum ijtimoiy intellekti rivojlangan hamda o‘zini qadriyatlarini boshqarish imkoniyatiga ega bo’lishi lozim.

Tayanch so‘z va tushunchalar: shaxs, talaba, kamolot, kasb, intellekt, sosial intellekt, maqsadli qadriyatlar, kasbiy shakllanish.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ РЕЗЕРВА ЛИДЕРОВ

Бутаева Умида Алибоевна -
доктор философии в психологии (PhD)

В данной статье анализируются результаты исследования социального интеллекта и ценностей в формировании резерва управленческих кадров. Выявлен ряд положительных и отрицательных коэффициентов в корреляции между социальным интеллектом студентов и их целевыми значениями.

В исследовании экспериментировали и психологически анализировали в основном два типа социальных (педагогических) и несоциальных (сельскохозяйственных) студентов. Поскольку становление профессионалом - длительный и сложный процесс, человек, преуспевающий в нем, должен обладать развитым социальным интеллектом и уметь управлять собственными ценностями.

Ключевые слова и понятия: личность, студент, зрелость, профессия, интеллект, социальный интеллект, целевые ценности, профессиональное становление.

BUTAYEVA U.A. THE ROLE OF SOCIAL INTELLIGENCE AND VALUES IN FORMING THE RESERVE OF LEADERS

Butayeva Umida Aliboyevna -
doctor of philosophy in psychology (PhD)

This article analyzes the results of the study of social intelligence and values in the formation of the reserve of managerial personnel. Thus, talaba of social intelligence and their values in a number of direct and inverse relationship between trust korrelyativ form a relationshipwill determine koeffisientlar did.

Mainly two types of social research (pedagogy) and the social, which is related to the type of (agrarian) students in professional education in the direction of the interaction made and psychological analysis experiment. Mutaxassis identities as finding a long and complicated process that had to be the reason for the person who found it certain gloss developed social intelligence and self values should be able to manage.

Key words and concepts: person, student, youth movement, occupation, intelligence, sosial intelect, target values, professional formation.

Kirish. Inson bir qator fanlarning tadqiqot obyekti ekanligini jamlangan holda, ixcham, yaxlit tarzda tasavvur etish uchun uni sosial va sosiobiologik jihatdan o‘rganish maqsadga muvofiq. Bugungi kunda jahonda ta’limga kompetensiyaviy yondashuv asosida shaxs kamolotini ta’minlash, ularda kasbiy faoliyat sohalariga sog‘lom muhitni yaratish orqali ijtimoiy intellektlarini rivojlantirish masalalari dolzarb yo‘nalishlardan biri sifatida tadqiq etilmoqda. Shaxsning turli yosh davrlaridagi ta’lim-tarbiya olishi, kasb-hunar egallashi, mehnat faoliyatining turli davrlaridagi rivojlanishi darajasi bilan sosial intellekt determinanti orasida quyidagi qarama-qarshiliklar mavjud:

• shaxsning kamoloti va uning sosial intellektual faoliyatini amalga oshirishi darajasi;

• insonning sosial intellektual faoliyati fenomeni tuzilishining murakkablashishi va uning namoyon bo‘lishidagi psixologik to‘siqlar;

• zamonaviy hayotdagi shaxs kamolotining yangi turlarini shakllantirish va shaxsning sosial intellektual faoliyatining namoyon bo‘lishi va rivojlanishini o‘rganish bo‘yicha ilmiy asoslangan psixologik yondashuv yo‘qligi;

• shaxsning sosial intellektual faolligini erta aniqlash uchun konsepsiya ishlab chiqish zarurligi, uning nazariy va metodologik asoslarini belgilash, shaxsning yuqori darajada rivojlanishini psixologik qo‘llab-quvvatlash uchun eksperimental dasturlar yaratish;

• shaxsning sosial intellektual faolligi uning tipologiyasini, yoshini va jinsini hisobga olgan holda rivojlanishini psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash amaliyotiga ilmiy va uslubiy yordam yetishmasligi.

Shaxsning kamolotga erishishini harakatlantiruvchi kuch sifatidagi sosial intellekt hamda qadriyatlar yo‘nalishlarining obyektiv va subyektiv determinantlarining o‘rganish yo‘nalishlarida ham ilmiy - amaliy tadqiqot

ishlarini olib borish dolzarblik kasb etadi. Qadriyatlar yo‘nalishlari shaxs tuzilmasining asosiy mohiyatini yoritishga yordam beradi. Chunki qadriyatlar shaxsning ijtimoiy munosabatlari, ijtimoiy talablari, turmush tarzi, atrof-olamga munosabati, shaxsiy pozisiyasi, hayotiy maqsadlari, moddiy-ma’naviy ehtiyojlari, dunyoqarashi hamda hayot faoliyatida bajariladigan ijtimoiy intellekt komponentlarida o’zida aks ettiradi.

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi

Dunyo miqyosidagi tadqiqotlarda psixologik yetuklik muammosini o‘rganish bo‘yicha ko‘pgina ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, maxsus tadqiqotlarda shuni ko‘rishimiz mumkinki, psixologik yetuklik muammosining asosiy masalasi – yetuklikning ko‘rsatkichlari hamda mezonlarini aniqlashga yo‘naltirilgan. Mazkur tadqiqot ishlarida mualliflar tomonidan shaxs psixologik yetukligini tashxis qilishning turli xil uslubiy vositalari taklif etiladi. Xorij va O‘zbekiston olimlari tomonidan shaxs yetukligining psixologik jihatlariga ta’sir etuvchi omillar va muammolari haqida tadqiqotlar olib borilgan bo‘lsa-da, ammo, yoshlarda psixologik yetuklikning ijtimoiy-psixologik muammosi va shaxsiy sifatlar bilan ijtimoiy intellekt muammosini o‘zaro aloqadorligi talabalar misolida maxsus ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan. Shu bois, talaba yoshlarda psixologik yetuklikni aniqlovchi psixodiagnostik metodikalarni takomillashtirish va yaratish hamda yetuklik komponentlarini o‘rganish va tadqiq etish muhimligicha qolmoqda.

Tadqiqot mavzusi bo‘yicha adabiyotlar tahlili

Shaxs kamoloti jarayonida sosial intellektni rivojlantirishning turli jihatlariga bag‘ishlangan psixologik-pedagogik tadqiqotlarning tahlili va zaxira rahbarlar - bo‘lajak ijtimoiy turdagi kasblar bo‘yicha mutaxassislarning sosial intellekt komponentlarini optimallashtirish o‘rtasidagi bir qator muhim qarama-qarshiliklarni aniqlashga imkon berdi [1, 2]:

- ta’limning barcha darajalarida (o‘rta maxsus va oliy) talabalarning ijtimoiy munosabati va muloqotiga qo‘yiladigan talablarning ortishi va bo‘lajak mutaxassislarni, rahbar kadirlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda sosial intellekt komponentlarini rivojlantirish nazariyasi va amaliyotining yetarli darajada rivojlanmaganligi;

- zaxira kadrlarning sosial intellekt komponentlari faolligini rivojlantirishning obyektiv ehtiyoji - ijtimoiy turdagi kasblarning kelajakdagi vakillari va mavjud tor profilli o‘qitish tizimi, zaxira kadrlarning sosial intellekt komponentlarini rivojlantirish va uning samarali shaxslararo va kasbiy aloqalari uchun yetarli emas. Shuningdek, zaxira kadrlarning qadriyatlar yo‘nalishlaridagi nomutanosibligi kasb tanlash va kasbiy faoliyat munosibligini belgilashga ta’sirini o‘rganish maqsadida tadqiqot o‘tkazildi.

V.M. Rusalovning ta’kidlashicha [7; 83-97-b], kamolot parametri har qanday murakkab tizimli ruhiy hosilaga (inson, shaxs, xarakter, intellekt) ega, inson kamoloti jihatlari ro’yxatiga esa muallif ma’naviy, fuqarolik va kasbiy kamolotni qo‘shadi.

Demak, kasbiy va shaxsiy kamolot orasida uyg‘unlikni ta’minlash uchun zaxira kadrlar ta’lim jarayonidan qoniqish hosil qilishi kerak. Shaxsning umumiy psixologik konsepsiyalarida ham bunga alohida urg‘u berilgan. A.

Maslou “insonda qachon mehnat qilishga xohish vujudga keladi?” degan savolga, qachonki mehnat quvonch keltirganda inson yana ishlashga xohish sezadi, degan edi.

Kasbiy faoliyatning turli bosqichlarini o‘rgangan A.M.Jabborov [10] o‘quvchilar ishlab chiqarish brigadalaridagi bo‘lg’usi o‘qituvchilarning kasbiy ahamiyatli shaxsiy sifatlarning shakllanishini, R.Z.Gaynutdinov esa o‘zbek maktab o‘qituvchilarining kasbiy kamolotini, E.N.Sattorov texnikaga oid kasbga o‘rgatilayotgan yoshlarda kasbiy qiziqishlarining rivojlanishi; B.N. Sirliyev [8] va Sh.B.Saparovlar esa kasb-hunar maktabi o‘qituvchi va ustalarining kasbiy shakllanishini tadqiq etganlar.

B.N. Sirliyevning tadqiqoti o‘rta maxsus kasb – hunar o‘quv yurtlari ustalari kasbiy kamolotining psixologik jihatlarini tadqiq qilishga qaratilgan bo‘lib, unda ustalarning shaxsiy – kasbiy xususiyatlari bilan ularning kasbiy kamolot bosqichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik psixologik jihatdan tahlil qilingan [8].

Professor N.S.Safayev tadqiqotlari pedagog talaba–yoshlarda o‘zlikni anglash, qadriyatlarning psixologik mexanizmlari va o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Olim o‘z tadqiqotlarida bo‘lajak pedagoglarning kasbiy va milliy qadriyatlarni o‘z faoliyatida uyg‘unlashtirishi masalalariga to‘xtalib o‘tadi [9].

Tadqiqot metodlari.

Biz zaxira kadrlarning sosial intellekti va qadriyatiga tayanib, ularning kasbiy shakllanishini belgilovchi psixologik xususiyatlar va omillarni tadqiq etishda ularning shaxsiy va hayotiy pozisiyalarining rolini aniqlashni maqsad qilib qo‘ydik.

Ma’lumki, shaxsning qadriyatlari shaxsning psixologik tuzilmasida yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Shu sababli zaxira kadrlar kasbiy xususiyatlarining kasbiy faoliyatga mosligi va kasbiy kamolot uchun shaxs qadriyatlarining o‘rnini aniqlash zaruriyati tug‘iladi. Ushbu holatni hisobga olib zaxira kadrlarni mutaxassis sifatida kamol topishidagi qadriyatlari nimaga yo‘nalganligini aniqlashni lozim topdik. Buning uchun «Qadriyatlar yo‘nalishi» savolnomasi orqali zaxira kadrlarni o‘rgandik. Mazkur metodikaning g‘oyaviy asosini shaxs nazariyasi, M.Rokichning [9] (qadriyatlar to‘g‘risidagi qarashlari va rus olimi I.G.Seninning [9]fikrlari tashkil etadi.

Dj.Gilford va M.Sallivenning [6] “Ijtimoiy intellektning diagnostikasi” metodikasidan foydalanildi. Ushbu test nafaqat ijtimoiy intellektning umumiy rivojlanish darajasini, shuningdek, odamlarning xulq-atvor natijasini oldindan ko‘rish; verbal va noverbal ekspressiya aks etishining mutanosibligi; shaxslararo o‘zaro ta’sirlashuvdagi murakkab vaziyatlarni tahlil etuvchanlik qobiliyatlarini o‘rganishga mo‘ljallangan.

Tadqiqot natijalari.

Tadqiqotlarimizda asosiy e’tibor zaxira kadrlar shaxsining kasbiy shakllanishi bilan bog‘liqligini ularning ijtimoiy intellekt, qadriyatlari qiziqishlari, ko‘nikmalari va boshqa psixologik jihatlariga bog‘liq holda o‘rganishga bag‘ishlanganligi sababli ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar ham

shaxsning kasbiy kamoloti masalasiga borib taqaladi.

Tadqiqot natijalaridan ma’lum bo‘ldiki, bugungi kunda mutaxassislar tayyorlash jarayonidagi nomutanosibliklar zamirida qator psixologik qonuniyatlar yotadi va ular shaxsning mutaxassis sifatida shakllanishini ta’minlashga xizmat qiluvchi mexanizmlarni ishga tushirish imkoniyatini beradi. Mutaxassis sifatida kamol topish uzoq va murakkab jarayon bo‘lganligi sababli, unda sayqal topadigan shaxs ma’lum darajadagi subyekt sifatida yetilgan hamda o‘zini boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim.

Biz tadqiqot ishimizda asosan kelajak liderlari kulibi a’zolarida (Samarqand, Namangan) tajribadan o‘tkazdik. So‘rovnomalardan olingan natijalar 1-jadvalda aks etgan.

1-jadval.

Ijtimoiy intellekt va qadriyatlarning talabalar kasbiy shakllanishida o‘rni

№	Kasbiy kamolot komponentlari	Samarqand viloyati zaxira kadrlari		Namangan viloyati zaxira kadrlari		t
		X	δ	X	δ	
1	Ijtimoiy intellekt	29,20	2,66	26,70	3,01	2,36
2	Oliy nufuzga ega bo’lish	28,30	2.99	28,35	3,21	-0.10
3	Yuqori moddiy ta’minlanganlik	28,07	3.89	28,02	3,13	0,98
4	Ijodkorlik	29.29	3.03	28,12	3,33	2,09
5	Faol ijtimoiy munosabat	28,69	2.51	29,81	3,29	-2,26
6	O‘z ustida ishlash	30,90	2.32	31,79	2,80	0,25
7	Yutuqlarga yo’nalganlik	31,90	2.21	31,86	2,91	0,98
8	Ma’naviy qoniqish	33,28	2.99	31,18	3,12	-0,635
9	O‘zlikni saqlash	31,42	2.19	28,92	3,13	0,98

Zaxira kadrlardagi ijtimoiy intellektni o‘rganishda Dj.Gilford [6] metodikasidan foydalanar ekanmiz, uning tarkibidagi subtestlar shaxs umumiy intellektini qirralarini yoritishga xizmat qiladi.

“Ijtimoiy intellekt” (1) zaxira kadrlarning ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha natijalarini tahlil etganimizda ijtimoiy intellekt bilan bog‘liq topshiriqlarni yechishda bir xil darajani aks ettirgan bo‘lsa-da, xususiy qiymatlar orasida nisbiy tafovutlar borligining guvohi bo‘ldik. Ijtimoiy intellektga ko‘ra, Samarqand viloyati (29,20±2,66) va Namangan viloyati (26.70±3,01) zaxira kadrlari ko‘rsatkichlarida tafovut kuzatildi ($p<0.05$). Bundan ko‘rinadiki, Namangan viloyati zaxira kadrlari ta’lim va ish jarayonida ijtimoiy intellektni rivojlantirish masalasiga doimo e’tibor qaratishlari lozim bo‘ladi. Namangan viloyati zaxira kadrlari ijtimoiy intellektni ifodalovchi mezonlar bo‘yicha (26,70±3,01) o‘rtacha kuchli darajani namoyon etdi. Bu esa talabalarning odamlar bilan munosabatni oldindan prognozlashni, voqyea-hodisalarning borishini taxminlashga layoqatlari bor, ammo uni rivojlantirish lozim degan xulosani beradi.

Agar zaxira kadrlarda ushbu ijtimoiy intellekt bo‘yicha yuqori natijaga

erishilganda, o‘z sohasi uchun kerakli bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirishga qobiliyatli subyekt bo‘libgina qolmay, u ijtimoiy munosabatlarga moslashuvchan, boshqalarning kechinmalarini his eta oladigan, ularga o‘z ta’sirini o‘tkazuvchi, munosabatlarga kirishimli, o‘z xatti-harakatlarini boshqalarga moslashtira oladigan shaxs bo‘lishga olib kelar edi. Afsuski, zaxira kadrlar ijtimoiy intellektining bu jabhasi o‘rtachadan yuqoriroq kamol topgan.

Qadriyatlar yo‘nalishlari shaxs tuzilmasining asosiy mohiyatini yoritishga yordam beradi. Chunki qadriyatlar shaxsning ijtimoiy munosabatlari, ijtimoiy talablari, turmush tarzi, atrof-olamga munosabati, shaxsiy pozisiyasi, hayotiy maqsadlari, modiy-ma’naviy ehtiyojlari, dunyoqarashi hamda hayot faoliyatida bajariladigan ijtimoiy intellekt komponentlarida aks ettiradi.

Bizning kasbiy ustanovkalarning ahamiyati bo‘yicha olgan natijalarimiz zaxira kadrlarni mutaxassis sifatida kamol toptirish uchun zarur omillarning ayrim jihatlarini izohlashga xizmat qilsa-da, ammo muammoning tub mohiyatini ochish imkoniyatini bermaydi.

Shu sababli kasbga yo‘naltirish, kasbiy maqsad, kasbiy tayyorgarlik va shaxsiy kasbiy kamolotini uyg‘unlashtiruvida shaxs omilining ahamiyatiga nazar tashlashga zarurat tug‘ildi.

Biz ushbu metodikani qo‘llashimizning asosiy sababi shundaki, undagi shaxsning qadriyatlar yo‘nalishi bilan hayotiy sohalar o‘rtasidagi munosabatini tushuntirib berish mumkin bo‘ladi.

Natijalarga murojaat etadigan bo‘lsak, qadriyatlar yo‘nalishlarining har biri alohida ahamiyatga ega bo‘lgan qadriyatlar darajasi va hayotiy sohani ifodalay olgan.

“Oliy nufuzga ega bo‘lishlik” (2) qadriyati shaxsning ijtimoiy mavqyeni egallash yo‘lida atrofdagilarning, jamoatchilikning zaxira kadrlariga amal qilgan holda ish ko‘rishi va unga intilishini anglashidir.

Sohaviy yo‘nalishga qarab zaxira kadrlarning ko‘rsatkichlarini tahlil etadigan bo‘lsak, ularning “oliy nufuzga erishish” ko‘rsatkichlari nisbatan bir xilda ekanligini kuzatsa bo‘ladi. Boshqacha aytganda, Samarqand viloyati zaxira kadrlari (28,30), Namangan viloyati zaxira kadrlari esa, (28,35) o‘ziga xos miqdoriy qiymatga ega bo‘ldilar. Ularning ko‘rsatkichlari metodikaning xususiyatiga ko‘ra 10 dan 50 gacha oraliqdagi qiymatga ega bo‘lishi kerak edi. Respondentlarimiz natijalarini ushbu me’yor bilan solishtirganda o‘rtachadan yuqori ekanligini qayd etish mumkin. Demak, oliy o‘quv yurti talabalarining qaysi yo‘nalish bo‘lishidan qat’iy nazar, shu sohada nazariy jihatdan yuqori mavqyega va natijalarga ega bo‘lishni orzu qilar ekanlar. Ammo ularning to‘laqonli yuqori ko‘rsatkichga da’vogar bo‘lmaganliklari ham ijtimoiy talablarni qabul qilishganligidan dalolat beradi. Ular atrofdagilar xohish-istaklariga mos ish tutishga harakat qilishligi natijalardan ko‘rinib turibdi.

Yuqori moddiy ta’minlanganlik shaxsning o‘z hayotidagi shaxsiy farovonligiga yashashning asosiy sharti sifatida qarashini ifodalaydi.

“Yuqori moddiy ta’minlanganlik” (3) qadriyatlari yo‘nalishi bo‘yicha ham respondentlar bir - biriga yaqin qiymatlarni to‘plaganlar, ya’ni Samarqand viloyati zaxira kadrlari (28,07), Namangan viloyati zaxira

kadrlari (28,02), deyarli bir xilda bahoga erishganlar. Ularning yuqori moddiy ta’minlanganlikka qanday erishish borasidagi tasavvurlari keyingi faoliyatlarida o‘z aksini topgan va u talabalarning shaxsi va kasbiy kamolot o‘rtasidagi uyg‘unlik natijasi sifatida gavdalanadi. Shunday bo‘lsa-da, hali ularda yuqori moddiy ta’minlanganlikka xohish - istak hayot tarzining keyingi bosqichida ko‘zga tashlanadi. Hali ularda to‘kin - sochin hayot kechirishga intilish o‘rtacha ko‘rsatkichga ega. Ular ijtimoiy munosabatlarga kirishib, shaxsiy hayot tarzini shakllantirib borgandan keyingina, bu xususiyatdagi qadriyatlarga munosabat o‘zgarishi mumkin bo‘ladi. Balki yuqori moddiy ta’minlanganlikka ishtiyoqning quyi bo‘lib qolishi ham ularni mutaxassis sifatida kamol topishiga o‘z ta’sirini o‘tkazayotgan bo‘lishligi ehtimol.

Zaxira kadrlarning “ijodkorlik” (4) qadriyatlar yo‘nalishi bo‘yicha baholari ham an’anaviy ko‘rsatkichlarni takrorladi. Ularning barcha yo‘nalishlar bo‘yicha ko‘rsatkichlari o‘rtachadan yuqorini ifodalamoqda, ya’ni mazkur qadriyatlar bo‘yicha quyidagi ko‘rsatkichlar olindi: Samarqand viloyati zaxira kadrlari (29,26), Namangan viloyati zaxira kadrlari (28, 12). Bu holat ularda ijodkorlik imkoniyatlari mavjud emas, degan xulosani bermaydi. O‘tgan ma’lumotdagi singari izohlaganda, kasbiy ustanovkalarning to‘g‘ri shakllantirilmaganligi mutaxassislikni to‘g‘ri tanlash va u bo‘yicha yetakchi xodim bo‘lib yetishish chora tadbirlarini belgilashga to‘siq bo‘lib qoladi. Shu sababli kasbiy faoliyatdagi shaxsning ijodkorligi, kelajak rejalar tuzish, o‘zlikni anglash, yangilikka intilish va tirishqoqlik ancha sust rivojlanadi.

Zaxira kadrlarda “ijodkorlik” qadriyati ancha yuqori va yuksak tarkib topgan bo‘lishi lozimki, bu holat shaxs ruhiy imkoniyatlarini vaqtida ro‘yobga chiqarish imkonini beradi.

“Faol ijtimoiy munosabat” (5) qadriyati shaxsning muomalaga moyilligi, muloqotga kirishuvchanligi va ijtimoiy nufuzga ega bo‘lishini belgilaydi. Ma’lumki, ular faol ijtimoiy munosabatlarda ham o‘z aksini topadi. Samarqand viloyati zaxira kadrlari “Faol ijtimoiy munosabat” kirishishda 28,69 ko‘rsatkichlarini namoyon qilgan bo‘lishsa, Namangan viloyati zaxira kadrlari 29,81 balli ko’rsatkichlarni namoyon qildilar.

“O‘z ustida ishlash qadriyati” (6) yo‘nalishi shaxsning o‘zidagi xislat va fazilatlarini rivojlantirishga, imkoniyat va qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarishga intilishiga qaratilgandir. Bu qadriyatlar yo‘nalishi bo‘yicha respondentlar o‘ziga xos ko‘rsatkichlarni namoyon etdilar. Respondentlar qaysi yo‘nalishda bo‘lishlaridan qat’iy nazar natijalarida boshqa qadriyatlarga nisbatan bir oz farqli ko‘rsatkichga, ammo sohalariga ko‘ra esa qisman farqli qiymatlarga ega bo‘ldilar. Ular orasidan Samarqand viloyati bo‘yicha o’qiydigan zaxira kadirlari go‘yoki o‘zlarida ishonchsizlik va o‘z ustida ishlash hech qanday nafga ega emasdek baholaganlar (30,90). Namangan viloyati zaxira kadrlari esa 31,79 o‘rtachadan biroz yuqori ko‘rsatkichni namoyon etdilar.

Bu ularda o‘z ustlarida ishlash tizimi ishga tushgan degan xulosani bermaydi. Ulardagi faollik, imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish va o‘z xatti-harakatlarini umumiy faoliyatga muvofiqlashtirish ayrim hollarda ko‘zga tashlanmaydi. Ulardagi vaqtinchalik xatti - harakatlarni nazorat qilish va o‘z ustida ishlash jarayonlari kasbiy shakllanish va kasbiy faoliyatni

muvofiqlashtirishda ma’lum to‘siqlarga olib kelayotgan bo‘lishi mumkin. Ammo shaxs imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish nuqtai nazaridan qaraganda, zaxira kadrlar uchun yuqori talabchanlik va intilish zarur hisoblanadi.

“Yutuqlarga yo‘nalganlik” (7) qadriyat yo‘nalishi ham boshqa qadriyatlar yo‘nalishi singari o‘rtachadan yuqori chegaradan o‘rin oldi, ya’ni 31,90 (Samarqand viloyati zaxira kadrlari), 31,86 (Namangan viloyati zaxira kadrlari). Bundan ko‘rinadiki, ularning yuqori yutuqlarga, muvaffaqiyatga intilish qadriyatlari ham talaba shaxsida to‘laqonli o‘z aksini topa olgan deya olmaymiz. Ularning faoliyat natijalaridan anglasa bo‘ladiki, zaxira kadrlardagi manfaatdorlik tuyg‘usi ham yetarli darajada rivojlanmagan.

Zaxira kadrlarning “ma’naviy qoniqish” (8) qadriyat yo‘nalishi natijalari ham qolgan barcha qadriyatlari singari miqdoriy ko‘rsatkichlarni namoyon etdi. Ularni o‘zida ancha farqli natijalarni aks ettirgan, ularning kasbga o‘zlari qiziqqan va manfaatdor bo‘lgan hamda qoniqadigan hayot sohalariga yo‘naltirilgan deb bo‘lmaydi. Chunki barcha zaxira kadrlari natijalari 33,28 (Samarqand viloyati zaxira kadrlari), 31,18 (Namangan viloyati zaxira kadrlari) natijalar to‘plamini o‘zida aks ettirdi.

Hattoki zaxira kadrlarning qadriyatlar yo‘nalishlarida asosiy o‘ringa ega bo‘lgan “o’zlikni anglash” (9) qadriyati bo‘yicha ko‘rsatkichlari ancha bahsli holatga ega. Ularning bu qadriyatlar yo‘nalishi mustaqillik, shaxsning o‘ziga xosligini, dunyoqarashda ajralib turishi va atrofdagilar ta’siridan yiroq va mustaqil qarorlar qabul qilishga moyilliklarini ifodalashi lozim edi. Ammo bunday holat kuzatilmadi 31,42 (Samarqand viloyati zaxira kadrlari), 28,92 (Namangan viloyati zaxira kadrlari). Bunga asosan aytish mumkinki, talabalarning kasb tanlashi va kasbiy faoliyatni muvofiqlashtirishlari uchun mustaqil xulosa qabul etishdan oldin atrofdagilarning ta’siri va qo‘llab-quvvatlashlariga zarurat bor. Bunday tayanch yordamisiz ularda ijobiy o‘zgarishlar bo‘lishi qiyin.

Bizning tajribamizda zaxira kadrlarning kasbiy faoliyatga munosibligi va kasbiy faoliyat sohalarini to‘g‘ri tanlaganligini baholash bilan bir qatorda ularning hayotiy sohalar bo‘yicha maqsadli qadriyatlarini o‘rganish ham zarur ekanligidan kelib chiqib quyida shu muammo tahliliga e’tibor qaratamiz.

Zaxira kadrlarning ijtimoiy intellekti va maqsadli qadriyatlari o‘rtasidagi korrelyasion munosabatlarda bir qator to‘g‘ri va teskari munosabat hosil qilgan koeffisiyentlar kuzatildi (2 - jadval).

Zaxira kadrlar kamolotida ijtimoiy intellekt bilan kasbiy qadriyatlar - “Oliy nufuzga ega bo‘lish” ($r<0,01$), “Faol ijtimoiy munosabatlar” ($r<0,01$), “O‘z ustida ishlash” ($r<0,05$), “Yutuqlarga yo‘nalganlik” ($r<0,01$), “Ruhiy qoniqish” ($r<0,01$), “O‘zlikni anglash” ($r<0,01$) shkalalari o‘rtasida ijobiy korrelyasion munosabat aniqlandi. Bundan ko‘rinadiki, zaxira kadrlar kasbiy kamolotida shaxsning muomalaga moyilligi, muloqotga kirishuvchanligi va ijtimoiy nufuzga ega bo‘lishini belgilaydi.

Qadriyatlararo munosabatlardagi korrelyasion bog‘lanishlarda asosan teskari korrelyasiya koeffisiyentlari yetakchilik qilayotganligi bizning zaxira kadrlarni kasb tanlashi va mutaxassis sifatida shakllanishida o‘ziga xos o‘ringa ega ekanligidan dalolat bermoqda. Faqat qadriyatlar orasidan “oliy

nufuzga ega bo'lish", "moddiy jihatdan yuqori darajada ta'minlanganlik" bilan ijobiy bog'lanish hosil etgan (r= 0,329, R <0,01 ga teng). Hayotiy kuzatish va tajribalar ham shaxsning oliy nufuzga yo'nalishi ko'proq uning yuqori moddiy ta'minlanishga intilishi bilan yoki "moddiy jihatdan yuqori darajada ta'minlanganlik" shaxsning oliy nufuzga intilishi bilan bog'liq ekanligini ko'rsatib turibdi. Zaxira kadrlar ko'proq tanlagan kasblarida ushbu ikkita qadriyatga urg'u berayotganliklari shubhasiz .

2-jadval.

Zaxira kadrlarning kasbga munosibligini belgilovchi ijtimoiy intellekt va qadriyatlararo munosabatlar o'rtasidagi korrelyasion bog'lanishlar

	Ijtimoiy intellekt	Oliy nufuzga ega bo' lish	Yuqori moddiy ta' minlanganlik	Ijodkorlik	Faol ijtmoiy munosabatlar	O' z ustida ishlash	Yutuqlarga yo' nalganlik	Ruhiy qoniqish	O' zlikni angalsh
Ijtimoiy intellekt	1	0,308**	-0,081	-0,104	-0,306**	0,139*	-0,233**	0,486**	-0,190**
Oliy nufuzga ega bo'lish		1	0,329**	-0,293**	-0,306**	-0,394**	-0,062	-0,499**	-0,133*
Yuqori moddiy ta'minlanganlik			1	-0,103	-0,358**	-0,440**	-0,177*	-0,353**	-0,102
Ijodkorlik				1	-0,001	-0,052	-0,305**	-0,097	-0,167**
Faol ijtmoiy munosabatlar					1	0,139*	-0,233**	-0,006	-0,187**
O'z ustida ishlash						1	-0,004	0,251**	-0,083
Yutuqlarga yo'nalganlik							1	0,100	-0,065
Ruhiy qoniqish								1	-0,010
O'zlikni anglash									1

*P<0,05: **r<0,01

Ammo, "oliy nufuzga ega bo'lish" qadriyati qolgan qadriyatlar bilan teskari korrelyasiya munosabatlariga ega bo'ldi (r= -0,293, r= -0,306, r= -0,499, r=-0,133, P<0,01 ga teng bo'ldi). Bundan ko'rinayaptiki, yuqori martabaga erishish uchun hali talabalar ijodiy imkoniyatlarini yuzaga chiqara olmaganligi, ijtimoiy munosabatlarda yetarlicha faollikni namoyon eta olmaganliklari, o'z ustida ishlash qobiliyatiga ega emasliklari, irodaviy xususiyatlarning shakllanmaganligi, o'z mehnati va faoliyat natijalaridan qoniqmasligi, xatti-harakatlarini to'g'ri baholash malakasiga ega emasligi, refleksiyaning shakllanmaganligi va bilimlarni o'zlashtirishda mustaqil fikrlarni shakllantirishga ko'nikmasiga ega emasliklari ko'zga tashlanib

turibdi.

Moddiy jihatdan yuqori darajada ta’minlanganlikka erishish shaxsdan bir qator xususiyatlar egasi bo‘lishni taqozo etadi. Zaxira kadr yuqori moddiy ta’minlanganlikka erishishlari uchun kasbiy shakllanishda ijtimoiy munosabatlar tizimini shakllantirishi, hamkorlikda ishlash uquviga ega bo‘lishi, simpatiya hosil qilishi va insonlar bilan iliq munosabat o‘rnata olishlari lozim. Zaxira kadrlarning bunday ichki munosabatni hosil qilolmaganliklari tanlangan kasb bo‘yicha mutaxassisga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida yetarlicha ma’lumotga ega emasligidadir.

Shu o‘rinda zaxira kadrlarning ma’lum maqsadga yo‘nalgan qadriyatlari tahlili natijasida yuzaga chiqqan ikkita holatga to‘xtalib o’tish muhimdir. Birinchisi, zaxira kadrlar kasbga munosiblikni ta’minlashi va kasbiy shakllanishi uchun “faol ijtimoiy munosabat” ga xos qadriyatlarni shakllantirishda o‘z ustida ishlashi ($r= 0,139$, $P<0,05$) zarur bo‘lsa, ikkinchisi esa, o‘z ustida ishlash va shaxsiy fazilatlarni shakllantirib borish barobarida ruhiy qoniqish va ma’naviy yetuklikka ($r=0,251$, $P<0,01$) erishish imkoniyati mavjudligini inobatga olishlari lozim.

Demak, shaxsni kasbiy faoliyatga munosibligi bilan uning ijtimoiy intellekti va qadriyatlari o‘rtasida izchil bog‘liqlikni o‘rnatgan taqdirda mazkur yo‘nalishda yuqori natijalarni qo‘lga kiritishi mumkin ekan.

Ushbu natijalar bo‘yicha quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Olingan ma’lumotlar zaxira kadrlarning, ijtimoiy turdagi kasblar bo‘yicha bo‘lajak mutaxassislarning sosial intellekt komponentlarini faolligining rivojlanishidan dalolat beradi.

2. Zaxira kadrlarda o‘tkazilgan tadqiqot natijalari bo‘yicha maqsadli qadriyatlari bilan vositali qadriyatlari orasida ma’lum munosabatlar mavjud bo‘lib, ular bir-birini to‘ldira olmagan.

3. Zaxira kadrlarning kasbiy qadriyatlari ularning ijtimoiy intellekti bilan ijobiy bog‘lanishga ega. Zaxira kadrlar kasbiy rivojlanish uchun qaysidir sohalarga qiziqishlarini yaqqol ifoda etishlari lozim bo‘lardi. Ularning ko‘rsatkichlarida tub ma’noda maqsadli qadriyatlari bilan ijtimoiy intellekt o‘rtasida yuqori darajadagi bog‘lanish va munosabatlar o‘rin olgan. Statistik ko‘rsatkichlar esa zaxira kadrlarning ijtimoiy intellektlari shaxsiy qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan holatlarni ifodalab bergan. Ammo ba’zi ahamiyatga molik ko‘rsatkichlar borki, ular talabalarning mutaxassis sifatida shakllanishi uchun kasbga munosiblikni to‘liq oqlay olmaydi.

4. Achinarli tomoni shundaki, ko‘rsatkichlarda zaxra kadrlarning qadriyatlari bilan ijtimoiy intellektlari orasidagi munosabatlar ko‘proq manfiy korrelyasiya koeffisiyentlariga egalik va ishonchlilik darajasiga yetmaganlik holatini o’zida mujassamlashtirgan.

5. Shunday bo‘lsada, zaxira kadrlarning kasbiy tasavvurlari va kasbning istiqboli bo‘yicha olingan anketa natijalaridagi fikrlari qadriyatlar bilan sosial intellektlari o’rtasidagi korrelyasiya koeffisiyentlarida ham o‘z tasdig‘ini topgan. Ularning yuqori moddiy manfaatdorlik qadriyati “Oliy nufuzga ega bo‘lish” ($r= 0,308$, $P<0,01$), “O‘z ustida ishlash” ($r= 0,139$, $P<0,05$), “Ruhiy qoniqish” ($r= 0,486$, $P<0,01$), yo‘nalishlari bo‘yicha musbat korrelyasiya

munosabatlarini hosil qildi. Biroq ushbu aloqadorlik statistik ahamiyatsiz darajada ekani e'tiborga loyiq. Shaxsning tasavvuri bilan qo'yilgan maqsadni amalga oshirishi o'rtasida anchagina tafovutlar kuzatiladi. Aynan bugungi kun zaxira kadrlarining kasbga munosibligi borasidagi muammolarini Dj.Kellining shaxs konstruktlari psixologiyasidagi samarali faoliyatni uch bosqichga bog'lab tushuntirgan g'oyalari bilan bog'lash mumkin. Inson o'ziga mos xulq-atvor yo'nalishini tanlaydi. Bu yo'nalishdagi xatti - harakatlar uch bosqichdan, ya'ni mo'ljal olish, tanlash va ijro etishdan iborat. Zaxira kadrlar kasbiy shakllanish va rivojlanish borasida ham ushbu uch bosqichni boshdan kechiradilar, ammo ularning harakat bosqichlaridan qaysidir pog'onasi talab darajasida emasdi. Bu ijtimoiy intellektni takomillashtirish lozimligini ko'rsatadi.

6. Tadqiqot natijasi ko'rsatishicha, kasbiy ijtimoiylashuv jarayonida uning mezonlari shakllanishlari o'z-o'zidan, ijtimoiy munosabatlardan, ishdan va hayotdan qoniqishda ifodalangan ijtimoiy intellekt determinantlarining tashqi omillarga mos kelishi darajasiga qarab o'zgaradi.

7. Shaxs kamoloti kasbiy-ijtimoiy munosabatlarning takomillashganligi va hayot strategiyalarini sifat xususiyatlarining muhim omilidir.

8. O'tkazilgan tadqiqotlar ta'lim faoliyati muvaffaqiyati va kasbiy o'zini o'zi anglashning hal qiluvchi omillaridan biri kasbiy qadriyatlar va ijtimoiy intellekt ekanligini aniqlashga imkon berdi. Zaxira kadrlarda kasbiy kamolotning yuqori ko'rsatkichlari, erta kasbiy o'zini o'zi anglash, ta'lim faoliyatining yuqori ko'rsatkichlari bo'lgan talabalar uchun xarakterlidir.

Adabiyotlar:

1. Avlayev, O.U., & Mamatkulova, Z.G. (2019). The dynamics of the interpersonal relationship of the components of social intelligence of students. Science and education today, (12 (47)).

2. Avlayev O., Butayeva U. Psychological determinant of personality development. Scientific-methodical journal of public education. 2021. № Pages 6, 87-92.

3. Butayeva U., Avlaev O., Abdumannotova N. Scientific and practical studies of psychological maturity of students./ Journal of critical reviews. JCR. 2020; 7 (12): 3063-3070 doi: 10.31838 / jcr.07.12.463

4. Burkhanov A., Avlayev O., Abdujalilova Sh. Responsibility as a criterion for determining personal maturity / E3S Web of Conferences 2021.

5. Maslou A. Motivasiya i lichnost. - SPb, 2006.

6. Mixaylova (Aleshina), Ye.S. Test Gilforda diagnostika sosialnogo intellekta [Tekst]: metodicheskoye rukovodstvo / Ye.S. Mixaylova (Aleshina). – SPb.: IMATON, 2006. – 56 s.

7. Rusalov, V. M. Psixologicheskaya zrelost: yedinaya ili mnojestvennaya xarakteristika? / V.M. Rusalov // Psixologicheskiy jurnal. – 2006. – № 5. – S. 83-97.

8. Sirliyev B.N. O'rta maxsus kasb-hunar o'quv yurtlari ustalari kasbiy kamolotining psixologik jihatlari. Diss. psix. fan. nom. - T.: 2000. – 121 s.

9. Safayev N.S. Psixologicheskiye osobennosti nasionalnogo samosoznaniya studencheskoy molodeji // Diss. doktora psixol. nauk. -Tashkent, 2005. - 291 s.

10. G'oziv E.G'., Jabborov A.M. Faoliyat va xulq-atvor motivasiyasi. – Toshkent: Universitet, 2003. - 167 b.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ СПОРТСМЕНОВ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ ВО ВРЕМЯ УЧАСТИЯ НА СОРЕВНОВАНИЯХ ПО СПОРТИВНЫМ БАЛЬНЫМ ТАНЦАМ

Быстрова Юлия Александровна,
доктор психологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института проблем инклюзивного образования ФГБОУ ВО МГППУ, Москва, Россия

Лапп Елена Александровна,
кандидат педагогических наук, доцент ФГБОУ ВО «Волгоградский Государственный социально-педагогический университет», Волгоград, Российская федерация

Аннотация: в настоящей статье рассматриваются трудности, с которыми сталкиваются спортсмены с особыми образовательными потребностями (ООП), особенности их психологического сопровождения и консультирования, уточнено понятие психологической готовности к соревнованиям, предложены критерии оценки психологической готовности спортсменов к ответственным соревнованиям.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, готовность спортивной танцевальной пары, спортсмены, ООП, бальные танцы, стрессоустойчивость.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR ATHLETES WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS DURING PARTICIPATION IN BALLROOM DANCING COMPETITIONS

Bystrova Yulia Alexandrovna,
Doctor of Psychology, Associate Professor,
Leading Researcher Institute of Problems of Institute of Problems of Inclusive Education, FSBEI HE MSUPE, Moscow, Russia Bystrova

Lapp Elena Alexandrovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor FGBOU VO Volgograd State Socio-Pedagogical University, Volgograd, Russian Federation

Annation: this article discusses the difficulties faced by athletes with special educational needs (SEN), the features of their psychological support and counseling, the concept of psychological readiness for competitions is clarified, criteria for assessing the psychological readiness of athletes for important competitions are proposed.

Key words: psychological support, readiness of a sports dance couple,

athletes, PLO, ballroom dancing, stress tolerance.

Современный спорт считается уникальным социальным институтом развития. Общепризнанно связывать спорт с соперничеством, состязательностью, под которыми понимается борьба между людьми, между человеком и природными явлениями или человека с самим собой. Ключевым в определении понятия является и то, что спорт выступает как средство и форма выявления социального признания высших психических и духовных способностей индивида и команды [4; 5]. Особенно важным такое признание становится для людей с ООП, оно помогает им поверить в себя и успешно социализироваться в обществе.

Спортивные бальные танцы помогают спортсменам с ООП получать социальные навыки группового взаимодействия, т.к. являются исключительно парным видом спорта, в котором важны не только активность и техника танцевания, но и психологическая связь партнера и партнерши [1; 5].

Целью каждого спортсмена является достижение максимального для него результата. Целью психологического консультирования является формирование психологической готовности спортивной пары с ООП к участию в соревнованиях различного уровня сложности и значимости в спортивной карьере [2; 7].

Формирование готовности спортсмена с ООП происходит при погружении и включенности психолога в процессы переживания, доверия, присутствия, рефлексирования, осознанности и ответственности по отношению к спортсмену, к осуществляемому процессу: тренировки, выступления, соревнования, а также взаимодействия спортсменов в паре [1; 2; 3; 10].

В нашем исследовании мы определяем психологическую готовность спортсменов с ООП как наличие психических ресурсов для успешного преодоления ситуации выступления танцевальной пары на ответственных соревнованиях. К таким ресурсам относятся собственный индивидуальный образовательный маршрут (ИОМ), определенные мотивы достижения успеха и избегания неудач, готовность к риску, стрессоустойчивость, уровень взаимодоверия внутри танцевальной пары, удовлетворённость тренировками и уверенность в своей физической и спортивной подготовке. Психологическая готовность спортсменов с ООП зависит от их личностных качеств, формируется в ходе тренировок и соревнований, а также в результате целенаправленного воздействия психолога в процессе консультирования [2; 6; 8; 9].

Степень психологической готовности спортсменов к ответственным соревнованиям мы предполагаем оценивать в нашем исследовании по следующим критериям:

Критерий соотношения мотивов избегания неудач и достижения успеха. Существуют две важные составляющие мотивации — мотивация успеха и мотивация боязни неудачи [3].

Мотивация успеха/достижение успеха – показывает психологическое

состояние спортсмена, отражающее: сосредоточенность, боевую готовность, повышенную тревожность, беспокойство, депрессию, чрезмерную расслабленность, несобранность, что непосредственно отражается на достижении успеха в соревнованиях [3]. Инициативность и предприимчивость спортсменов с ООП зависит от потребности в достижении успеха.

Любой опыт, испещренный ошибками и болью, ожиданием неприятных последствий, является мотивацией боязни неудачи. Спортсмен на стадии выступления прогнозирует свой провал и думает, как его избежать. Страх сковывает его и не дает сосредоточиться на мотивации успеха. Диагностику психологической готовности по данному критерию предлагается определять по методикам Т. Элерса «Методика диагностики мотивации избегания неудач» и «Методика диагностика мотивации к успеху». Соотношение данных мотивов определяет поведение человека при встрече с препятствиями к достижению цели.

В исследовании принимало участие 20 спортсменов, из них: 10 спортсменов контрольной группы (норма) и 10 спортсменов экспериментальной группы (спортсмены с ООП).

Полученный результат по диагностике нашего исследования по мотивации достижения успеха представлены в таблице 1 нашего исследования.

Таблица 1.

Результаты исследования мотивации достижения успеха по методике Т. Элерса

Группа	Кол-во спортсменов	ВЫСОКИЙ		СРЕДНИЙ		НИЗКИЙ	
		Кол-во спортсменов	%	Кол-во спортсменов	%	Кол-во спортсменов	%
норма	10	6	60	2	20	2	20
ООП	10	4	40	3	30	3	30

Данные нашего исследования показывают, что у контрольной группы 60% (6 спортсменов) просматривается преобладание высокого уровня выраженности критерия в мотивации достижения успеха, а в экспериментальной всего 40% (из 4 спортсменов), что говорит о сильной мотивации спортсменов не смотря на сложность поставленной задачи, а значит эффективности их работы.

Мотивация достижения успеха тесно связана с уровнем самооценки волевых качеств спортсмена и оказывает влияние на процесс принятия решения.

В связи с чем, низкий уровень мотивации спортсменов КГ – 20% (2 спортсмена) и ЭГ – 30% (3 спортсмена) позволяют сделать вывод, что спортсмены с низким уровнем мотивации испытывают страх перед неудачным выступление в ответственных соревнованиях, считая себя неудачником в глазах тренера и других спортсменов по клубу.

Дальнейшими направлениями нашего исследования будет психологическое сопровождение спортсменов с ООП и исследование еще их готовности к ответственным соревнованиям еще по трем

критериям:

1. Уровень готовности к риску. Анализ направлен на ситуации, являющиеся потенциально рискогенными, приводящие спортсмена к необходимости совершать рискованные действия. Диагностику уровня личностной готовности к риску рекомендуется оценить по методике «PSK» ШУБЕРТА. В данной методике риск понимается, как действие наудачу в надежде на счастливый исход или возможная опасность, как действие, совершаемое в условиях неопределенности [3].

2. Доверие к партнеру. Показателями критерия служит согласованность действий спортсменов танцевальной пары, помогающая стимулировать друг друга на достижение успеха. Высокий уровень тревожности и недоверия имеет отрицательную связь с принятием партнера [3]. Чем выше тревожность, тем ниже чувство взаимной ответственности и вера в способность контролировать поведение других людей. Существует определенное сочетание индивидуально психологических свойств личности, которое можно продиагностировать по МПДО А. Е. Личко.

3. Стрессоустойчивость. Успешное выступление спортсменов на соревнованиях очень часто зависит в каком психическом состоянии он находится. Во всех видах спорта сезон включает в себя три-четыре выступления, а все остальное время идет подготовка. В спортивных бальных танцах турнирные соревнования доходят до частоты два раза в неделю (пять дней тренировки, два дня соревнования), в связи с чем в данном виде спорта, необходим другой подход к выступлениям [1; 3]. У спортсменов данного вида спорта практически нет выходных, что сильно сказывается не только на физическом «истощении» спортсмена, но и сильно влияет на психофизиологическую функцию и нервно-психическое состояние в целом спортивной пары.

Оптимальным выбором на диагностическом этапе с целью выявления спортсменов с низким уровнем стрессоустойчивости рекомендуется использовать следующие психодиагностические методики: тест самооценки стрессоустойчивости С.Коухена и Г.Виллиансона, методика «Копинг-поведение в стрессовых ситуациях» (адаптированный вариант методики Н.С. Эндлера, Д.А. Паркера), опросник «Шкала самооценки предстартовой тревоги» (разработан Ч.Д. Спил-бергером, адаптирован Ю.Л. Ханиным), методика «Исследование волевой саморегуляции» (А.В. Зверьков и Е.В. Эйдман). Данный выбор диагностики обусловлен известностью и давно применяется в экспериментальной и прикладной психологии [3].

Таким образом, проведенный анализ критериев психологической готовности спортсменов к ответственным соревнованиям позволил создать собственный инструментарий для оценки психологической готовности спортсменов. Теоретическая база дальнейшего эмпирического исследования сформирована.

Литература

1. Абрамова В. В., Иванькова Ю. А. Пути преодоления стресса спортсменами в спортивной соревновательной деятельности //Научный результат. Педагогика и психология образования. – 2016. – Т. 2. – №. 4 (10).

2. Быстрова, Ю. А. Возможности психологической поддержки и

сопровождения молодых людей с интеллектуальными нарушениями при трудоустройстве / Ю. А. Быстрова // Консультативная психология и психотерапия. – 2022. – Т. 30, № 4(118). – С. 143-162. – DOI 10.17759/cpp.2022300408. – EDN AWDOJK.

3. Быстрова, Ю. А. Критерии психологической готовности спортсменов к участию в ответственных соревнованиях по спортивным бальным танцам / Ю. А. Быстрова, А. А. Данилов, Л. В. Неровный // Психология и педагогика: актуальные проблемы теории и практики (ко дню психолога) : Материалы III Всероссийской научно-практической конференции с применением технологий дистанционного онлайн-участия, Москва, 18 ноября 2021 года / Отв. редактор А.С. Поляков. – Москва: Московский государственный областной университет, 2021. – С. 37-41. – EDN SKFMCC.

4. Быстрова Ю.А. Развитие социальной компетентности у подростков с ОВЗ в условиях инклюзивного образования // Психологическая наука и образование. 2022. Том 27. № 6. С. 102–114. DOI: 10.17759/pse.2022270608

5. Психология спорта: наука, искусство, профессия / Под ред. К. А. Бочавера, Л. М. Довжик. – М.: Московский институт психоанализа–Когито-Центр, 2019. – 270 с.

6. Коробейникова Елена Ивановна, Даянова Марина Александровна Характеристика психологической подготовки спортсменов // Наука-2020. 2019. №11 (36).

7. Лапп Е. А., Кочеткова, Е. О. Особенности тренинга личностного роста для лиц с ОВЗ / Е. О. Кочеткова, Е. А. Лапп // Актуальные проблемы развития личности в онтогенезе: материалы IV Всероссийской научно–практической конференции, Якутск, 03 апреля 2015 года. – Якутск: Общество с ограниченной ответственностью «Центр научного сотрудничества «Интерактив плюс», 2015. – С. 199-200. – EDN TRBRHD.

8. Лысакова Анастасия Николаевна, Новицкая Маргарита Сергеевна Психологические особенности спортивно-танцевальной деятельности // Вестник ГУУ. 2014. №2.

9. Ронь Ирина Николаевна. Психолого-педагогические условия формирования соревновательной эмоциональной устойчивости конкурсных танцевальных пар : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 Ставрополь, 2006 192 с. РГБ ОД, 61:06-13/1238

10. Bystrova Yu., Kovalenko V., Kazachiner O. Social and pedagogical support of children with disabilities in conditions of general secondary educational establishments // Journal for Educators, Teachers and Trainers. 2021. Vol. 12(3). P. 101–114. DOI: 10.47750/ jett.2021.12.03.010

11.Lapp, E. A. Staffing of Special Education for Children with Mental Impairments: Problems and Perspectives / E. A. Lapp // Education of Children with Special Needs: Theoretical Foundations and Practical Experience in the Selected Works of Russian, Belarus, and Polish Scholars. – Switzerland : Springer Nature Switzerland AG, 2022. – P. 381-389. – DOI 10.1007/978-3-031-13646-7_39. – EDN VQWQOI.

DEVIANT XULQ-ATVORLI O‘SMIRLAR SHAXSIDA RUHIY-JINSIY BUZILISHLAR IJTIMOIY PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Elov Ziyodullo Sattorovich
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: maqolada deviant xulq-atvorli o‘smirlar shaxsida uchraydigan ruhiy-jinsiy buzilishlarning ijtimoiy psixologik sabablari va uning muammolari ilmiy tahlillarda muhokama qilingan. Turli olimlarning ushbu muammo yuzasidan fikrlari va qarashlariga alohida to‘xtalib o‘tilgan bo‘lib, deviant xulq-atvorli o‘smir shaxsida ushbu muammoning yuzaga kelishi sabab bo‘luvchi asosiy sababalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: deviatsiya, jinsiy mayl, buzilish, libido, agressiya, tajovus, shaxs, diskomfort, ozorlanish, emotsiya, nafrat, transseksualizm – gonadalar, urogenital transseksualizm, gonadalar, urogenital, onanizm, autoidentifikatsiya, erogen zona, ehtiyoj, manifestatsiya, ereksiya.

ПСИХО-СЕКСУАЛЬНОЕ РАССТРОЙСТВО КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА У ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

В статье рассматриваются социально-психологические причины сексуальных расстройств личности подростков с девиантным поведением и проблемы ее научного анализа. Отдельно были обсуждены мнения и взгляды различных ученых на данную проблему, а также проанализированы основные причины возникновения данной проблемы у подростка с девиантным поведением.

Ключевые слова: девиация, сексуальная ориентация, расстройство, либидо, агрессия, агрессия, личность, дискомфорт, обида, эмоция, ненависть, транссексуальность - гонады, урогенитальный транссексуализм, гонады, урогенитальный, онанизм, самоидентификация, эрогенная зона, потребность, проявление, эрекция

PSYCHO-SEXUAL DISORDER AS A SOCIAL PSYCHOLOGICAL PROBLEM IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Abstract. The article discusses the socio-psychological causes of psycho-sexual disorders in the personality of adolescents with deviant behavior and its problems in scientific analysis. The opinions and views of various scientists regarding this problem were discussed separately, and the main reasons for the occurrence of this problem in a teenager with deviant behavior were analyzed.

Key words: deviation, sexual orientation, disorder, libido, aggression, aggression, personality, discomfort, hurt, emotion, hatred, transsexualism

- gonads, urogenital transsexualism, gonads, urogenital, onanism, self-identification, erogenous zone, need, manifestation, erection.

Kirish: Ruhiy-jinsiy deviatsiyalar – jinsiy mayl yo‘nalishi yoki uni qondirish usullarining buzilishidir. Ilgari ularga jinsiy axloqning mazkur jamiyatdagi umume’tirof etilgan modelidan farq qiluvchi har qanday jinsiy ehtiyoj va harakatlarni kiritishgan, zero ular nafaqat buzilishlar hisoblangan, balki ma’naviy jihatdan qoralangan ham. Hozirda ko‘pgina mutaxassislar jinsiy deviatsiyalarning faqat bir qismiga aniq nuqson deb qaraydilar. Ruhiy-jinsiy deviatsiya deganda libidoning sifatli o‘zgarishi nazarda tutiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Qator olimlar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar jinsiy buzilishlarning yuzaga kelishida agressiya sabab qilib ko‘rsatilganligini ko‘rishimiz mumkin. Agressiya atamasi lotin tilidan olingan bo‘lib, «aggredi» – «tajovuz qilmoq» ma’nosini anglatadi. Psixologiyada «agressiya» atama- siga nisbatan turli yondashuvlar mavjud bo‘lib, X.Delgado, A.A.Bass, L.M.Semenyuk, G.Parens, A.Bandura, R.Uolters, YU.Mojginskiylar tomonidan agressiya salbiy baholanadi[1].

L.Bender agressiyani insonning o‘z-o‘zini namoyon qilishga intilishidir, deb ta’kidlaydi. Motivlashtirish nuqtai nazaridan, L.Bender agressiyani ixtiyoriy va instrumental turlarga ajratadi. R.Beron va D.Richardson agressivlikning rivojlanishiga olib keluvchi shaxs xususiyatlarini quyidagicha ifodalagan:

impulsiv xulq ko‘rinishlarining namoyon bo‘lishiga moyillik, emotsional ta’sirchanlik – diskomfort, o‘z-o‘zidan qoniqmaslik, ozorlanish hislari, psixologik qulaylikning yo‘qotilishi;

turli o‘y-fikrlarga berilish (instrumental agressiya), diqqatning buzilishi (emotsional agressiya);

dushmanlik yondashuvi – barcha stimullarni ularning tabiatidan qat’iy nazar o‘zi uchun xavfli, deb qabul qilish[2].

T.G.Rumyanseva, I.B.Boyko agressiyani ijtimoiy xulq ko‘rinishi deb hisoblaydilar. Bu borada agressiyani keltirib chiqaruvchi ikki holat tavsiflanadi:

qurbon uchun vaziyatlar natijasi xafvli deb hisoblanganda;

qabul qilingan ijtimoiy me’yorlarga amal qilinmaganda.

SHaxs xususiyatlari emotsional tanglik holatlarida yaqqolroq namoyon bo‘ladi. SHuning uchun psixologlar individni frustratsiya jarayonida o‘rganishga alohida e’tibor qaratadilar[3].

G‘.B.SHoumarov fikriga ko‘ra, o‘smirlik davrining og‘ir, murakkab davr ekanligi ko‘plab psixologik, fiziologik, ijtimoiy omillar bilan bog‘liq.

Tahlil va natijalar (analysis results). Libido (lotincha libido - mayl, istak, intilish) – jinsiy mayl, jinsiy aloqaga intilish hoxishidir. O‘zida miqdoriy o‘zgarishlarni ifodalovchi frigidlik, satiriazis, nimfomaniya, erotomaniya va jinsiy maylning boshqa turlari ularga kirmaydi. Onanizm to‘g‘risida bir xil ma’nodagi fikrlar mavjud emas: u shunchalik tarqalib ketganki, ko‘pchilik mualliflar uni jinsiy rivojlanishning buzilishi sifatida tavsiflashdan bosh tortadilar[4].

Onanizm (bibliyada keltirilgan personaj Onan nomi bo‘yicha) – erogen zonalarni mexanik qo‘zg‘atish yoki ruhiy to‘lqinlantirish yo‘li bilan o‘zini jinsiy qanoatlantirishdir.

Ruhiy-jinsiy deviatsiya rivojlanishining quyidagi turlari ajratiladi:

Transseksualizm – gonadalar, urogenital yo‘llari va ikkilamchi jinsiy belgilarning to‘g‘ri shakllanganiga qaramay o‘zini qarama-qarshi jinsga tegishli deb hisoblash.

Bugungi kunda transseksualizmning tarqalishi holati aholining

1:37 000 qismiga to‘g‘ri kelmoqda, vaholanki u erkaklarda 2-3 marta ko‘p uchraydi[5].

1-jadval

Dunyo aholisi o‘rtasida transseksualizmning tarqalishi holati (har 100.000 aholiga nisbatan: 2021 yil holatida)

davlatlar	erkaklar o‘rtasida jinsni o‘zgartirish	ayollar o‘rtasida jinsni o‘zgartirish	farqlar
Singapur	35	12	3.0:1
AQSH	1.0	0.25	4.0:1
Shvetsiya	2.7	0.97	2.8:1
Angliya	5.0	2	2.5:1
Avstraliya	4.7	0.62	6.1:1
Sh.Irlandiya	2.8	1.0	3.0:1

Bu ruhiy-jinsiy rivojlanishdagi og‘ish jinsiy axloq uchun javobgar bo‘lgan miya tuzilishi differensirovkasidagi, birinchi navbatda, gipotalamusning qo‘pol buzilishi bilan bog‘liq bo‘lib, to‘g‘ri jinsiy tarbiya olganiga qaramasdan, autoidentifikatsiyaning buzib ko‘rsatilishiga va boshqa jinsga mansubligini his qilishga olib keladi. Jinsiy differensirovka buzilishining ifodasi keng doiralarda o‘zgarishi mumkin. Jinsiy o‘zini-o‘zi anglash shakllanishi bosqichida bunday bolalar o‘zlarini qarama-qarshi jins nomlari bilan ataydilar, qarindoshlaridan birovlarning oldida ularni o‘g‘il bola emas, balki qiz bola deb aytishlarini, yoki aksincha, iltimos qilishadi. Bolalar hech bo‘lmasa, jinsiy munosabatlardagi betaraf (neytral) bo‘lgan kiyimda yurish huquqini olishga harakat qiladilar, lekin qarama-qarshi jinsning kiyimlarini kiyishni maqsad qilib qo‘yadilar. Dastlabki vaqtda bunday axloq kattalar tomonidan bolalarcha hazil, tentaklik yoki injiqlik deb qabul qilinadi. Holatning jiddiyligi va ko‘ndirishlarning samarasizligini anglagach, ota-onalar yanada «ta’sirchan» choralarni qo‘llashga harakat qiladilar, lekin, odatda maqsadga erisha olmaydilar. Aslida transseksual bolalarning hayoti - bu doimiy, fojiaga to‘la bo‘lgan o‘z «Men»i bilan jinsini o‘zgartirish, shaxsiy jinsiy o‘zini anglash va o‘zining atrofdagilar tomonidan qabul qilinishi o‘rtasida muvofiqlikka erishish huquqi uchun kurashdir. Jinsiy autoidentifikatsiyaning buzilishi ifodalangan barcha holatlarda transseksualizm 5 yoshgacha manifestatsiya (namoyish) qiladi. Axloqning jinsiy roli shakllanishi bosqichida, ko‘pincha, kattalarning azoblariga zid ravishda, boshqa jinsga mansublikni his qilish jinsiy roldagi axloqning tegishli shakllariga burkanadi va transseksualizm

namoyon bo‘lish uchun ko‘p imkoniyatlarga ega bo‘ladi.

Ruhiy-jinsiy yo‘nalishlar shakllanishining bosqichi transseksualizmda to‘g‘ri jinsiy rivojlanishdan ko‘ra yanada murakkabroq va mas’uliyatliroqdir.

1-rasm

Dunyo aholisi o‘rtasida transseksualizmning tarqalishi holati
(dunyo miqyosida 2017 yil holati)

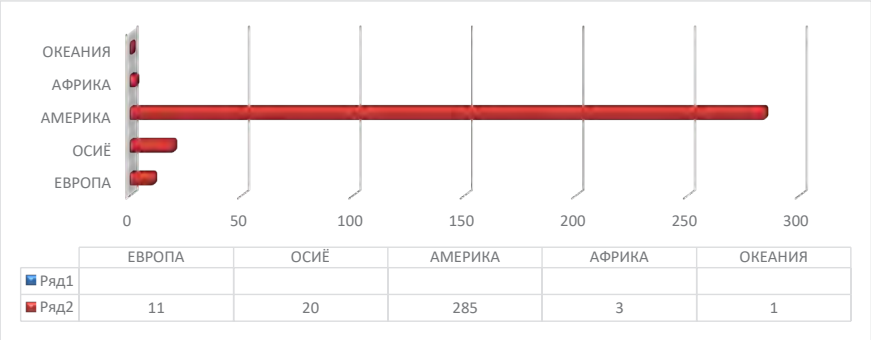

Uning boshlanishi ikkilamchi jinsiy belgilar va jinsiy a’zolar rivojlanishining cho‘qqisiga etgan, shuningdek, jinsiy mayl shakllanishi sodir bo‘ladigan pubertatli davrga to‘g‘ri keladi. Jinsiy bezlarning faol ishlashi boshlanishi bilan qarama-qarshi jinsga mansublik hissi keskin ortadi, «begona» maydondagi hayot qiynoqqa aylanadi, boshqa jins kiyimini kiyish doimiy tus ola boshlaydi. Jinsiy a’zolar va ikkilamchi jinsiy belgilarning rivojlanishi nihoyatda keskin qabul qilinadi, chunki ular «o‘zga» jinsga mansublikdan dalolat beradi va ular «noto‘g‘ri» axloqining dalili bo‘lib xizmat qiladi. Qizlarni sut bezlari kattarishi xavotirga soladi va ular ko‘kragini mahkam siqib bog‘laydilar. Kechasi ularga muz bog‘lab qo‘yadilar, «sun’iy muz» yoki xloretil bilan muzlatib qo‘yadilar. Yigitlar jinsiy a’zolar o‘sishi, yuzlarida tuklar paydo bo‘lishi, ilk ereksiyalardan g‘oyatda tashvishlanadilar. Ereksiyani bartaraf qilish uchun jinsiy a’zolarini bog‘lab qo‘yadilar va butun bint hamda arqonlar yordamida oyoqlar oralig‘iga mahkamlab qo‘yadilar. Ayrim holatlarda transseksual o‘spirinlar o‘zini o‘zgartirishga: jinsiy a’zosini kesib tashlash yoki uni to‘liq bichib qo‘yishga qaror qilishadi.

Shu o‘rinda, Z.Freydning psixoanalizining mohiyatini yana bir bor o‘rganish lozimligini bugungi zamonaviy psixologiya ko‘rsatib bermoqda. Uning fikricha ongsiz psixik jarayonlar va motivatsiyani diqqat markaziga qo‘yadi. Inson xulqi asosini lazzat olish (libido)ga nisbatan, ayniqsa, ilk bolalikda paydo bo‘lgan seksual (jinsiy) mayl tashkil qiladi degan g‘oyani ilgari surib, odam xulqdagi ijtimoiylik, onglilikni inkor etadi. Ongdan unga muvofiq kelmaydigan (asosan, seksual) mayllar va ruhiy kechinmalarni siqib chiqarish psixoanalizda har xil nevrozlar va turli patologik hodisalar (unutish, yanglish harakatlar va h. k.)ning asosiy manbai sifatida qaraladi[6].

Deyarli hamma yorqin transseksuallar har qanday, hatto aldov yo‘li bilan bo‘lsa ham jinsini o‘zgartirishga intiladilar. Ruhiy-jinsiy deviatsiyaning shakllanishi bosqichida faqat pasportdagi jinsni o‘zgartirishning o‘zi etarli bo‘lmaydi va transseksualning atrofdagilar tomonidan uni o‘zi «istagan» jins vakili sifatida to‘liq e’tirof etishlarini talab qiladilar. Jinsiy maylning

shakllanishi aksariyat hollarda jinsiy o‘zini-o‘zi anglashga mos keladi, ya’ni jinsiy moyillik erkakcha autoidentifikatsiyali ayollarda ayollarga nisbatan, ayollarcha autoidentifikatsiyali erkaklarda esa - erkaklarcha yuzaga keladi. Tashqaridan bunday moyillik gomoseksuallik kabi qabul qilinadi, lekin mazmunan bunday emas, zero jinsiy o‘zini o‘zi anglash bilan kelishgan holda u qarama-qarshi jinsga qaratilgan. Erkak-transseksuallar sherik sifatida geteroseksual erkaklarni afzal ko‘rishadi va ularning jinsiy faolligi gomoseksual ekanligi to‘g‘risidagi fikrlarni rad etishadi. Ammo ayollar bilan aloqa qilish ular tomonidan g‘ayritabiiy holat, masalan, gomoseksuallik kabi qabul qilinadi. Aksariyat transseksuallar o‘zlari mansub jins vakillari bilan jinsiy aloqaga kirishadilar. Jinsiy mayl qarama-qarshi jins vakillarida ham shakllanishi mumkin, lekin, garchi tashqaridan geteroseksual bo‘lib ko‘rinsada, uni gomoseksual deb baholash lozim[7].

Xulosa va takliflar (conclusion/Recommendetions). Ehtiyoj va atrofdagilarning fikriga bog‘liqlik o‘rtasidagi o‘zining «nuqsoni» bilan doimiy kurash shaxsning disgarmoniyasiga, uning hatto ruhiy-nuqsonli malolliklarsiz patoxarakterologik shakllanishiga olib keladi. Bunday ayollar va erkaklarning katta qismi qarama-qarshi jinsga xos bo‘lgan ishga moslashadi. Ayollar shunchaki erkakcha kasbni emas, balki ulardan eng nufuzlilari bo‘lgan: uchuvchilar, uzoq masofalarga suzuvchilar, geologlar, tergovchilar, jarrohlar va hokazo kasblarni tanlashadi. Bunda ular nafaqat o‘zligini namoyon qilish, balki «teng huquqlarda» erkaklar jamiyatida aylanish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Kasb ularning erkakcha odatlari, o‘zlarini tutishlari, kiyinish uslublariga mos bo‘ladi. Transseksual erkaklarga ijtimoiy moslashish ayollarga nisbatan qiyinroq bo‘ladi. Bolalikdan ularning nazokatliligi pichinglarga, mensimaslikka va hatto tengdoshlari tomonidan ta’qib qilinishiga olib keladi. Nazokatli o‘g‘il bola tengdoshlarining ierarxik zinapoyasida eng past pog‘onaga ega bo‘ladi, «ikkinchi navli» odam bo‘lib qoladi. Ular kelgusida tanlaydigan ayollarning kasblari nufuzli emas va erkaklarning hayratini hamda pichinglarini yuzaga keltirishda davom etadi. Biroq qizlar, kelgusida esa ayollar ularga xayrixoh munosabatda bo‘ladilar, «kuchli» jins kamchiliklaridan xoli bo‘lgan bunday yumshoq tabiat va ko‘ngilchan erkaklarni o‘z jamoalariga jon deb qabul qiladilar.

Transseksualizmni differensiyali diagnostika qilishning qiyinchiliklari shu bilan bog‘liqki, bemorning jinsini o‘zgartirish haqidagi iltimosi shifokorlar tomonidan bema’ni deb, ruhiy kasallikning ko‘rinishi kabi qabul qilinadi. Jinsni o‘zgartirish haqidagi g‘oyat qimmatli va hatto bema’ni g‘oyalar haqiqatda turli ruhiy buzilishlar natijasida, ko‘pincha paranoyyali sindrom va bosh miya organik jarohatlanishi holatlarida ham uchraydi.

Intersekslarning kuzatishlaricha, erkak jinsini ayol jinsiga o‘zgartirishdan ko‘ra, ayol jinsini erkak jinsiga o‘zgartirish ancha osonroq ekan. «Erkakcha» yurishning o‘ziga xos xususiyatlari uzoqroq saqlanadi va «ayollarcha» xususiyatlarga nisbatan tezroq o‘zlashtiriladi. Erkaklar kiyimini kiyish odati ham osonroq yuzaga keladi. Erkak jinsidan ayol jinsiga o‘tgan ayrim shaxslar, ayollar narsalarini orttirishadi, pariklar, shinonlar, hamma mumkin bo‘lgan pardoz buyumlarini (kosmetikani) qurol qilib olishadi. 20-21 yoshdan keyin

jinsni o‘zgartirish maqsadida ijtimoiy sabablarga ko‘ra qiyinlashadi: aksariyat individlar mutaxassislikka ega bo‘lishgan, ma’lum ijtimoiy mavqega ega bo‘lganlar va hokazo. Nafaqat hujjatlarni rasman almashtirish, balki turar joyini o‘zgartirish (odatda boshqa shaharga ko‘chib ketish), eski tanish-bilishlarga va qarindoshlar bilan uchrashuvlarga to‘liq barham berish, yangi mutaxassislikka ega bo‘lish va shu kabilar talab qilinadi. Avvalgi jinsda go‘yoki ijtimoiy «o‘lim» va yangi jinsdagi «tug‘ilish» sodir bo‘ladi.

Jinsini o‘zgartirishga faol intiluvchi yorqin transseksuallar bunday imkoniyatni topa olmagan va ularning pasport bo‘yicha jinslari va jinsiy o‘zini-o‘zi anglash o‘rtasidagi nomuvofiqlik hal bo‘lmagan holatlarni oldindan aytish noqulaydir. Bunday hollarda uzoq davom etadigan depressiv holatlar, o‘z joniga qasd qilish fikri va urinishlar uchrab turadi. Jins o‘zgartirishning barcha murakkabliklariga qaramay unga erishgan transseksuallar o‘zlarini ancha yaxshi his qiladilar, jinsiy jihatdan moslashib hatto nikohga kira oladilar.

Adabiyotlar:

Агрессия в подростковом возрасте. – Санкт-Петербург: «Питер», 2007; Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – Воронеж: «Научная книга», 2010.

Бэрон Р., Ричардсон Д. Психология человеческой агрессии. – М.: «Вузовская книга». –С. 147.

Румянцева Т.Г., Бойко И.Б. Понятие агрессии и агрессивности в подростковом возрасте. – Минск: «Университетское», 2002. –С. 72

Шоумаров Ғ.Б. Оила психологияси. – Т.: «Ўқитувчи», 2000. –24-б.

Ҳакимова И.М. Девиант хулқ-атвор психологияси. – Т. 2014

Z.Ibodullaev. Asab va ruhiyat. – T. 2015

Z.S.Elov. Deviant xulq – atvorli o‘smirlarda kuzatiladigan psixologik o‘zgarishlarining yosh bilan bog‘liq xususiyatlari (Voyaga etmaganlarga ijtimoiy himoya ko‘rsatish markazi tarbiyalanuvchilari misolida). PEDAGOGIK MAHORAT. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2022, №3 72-75

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE STATE OF AGGRESSIVENESS AND AUTOAGRESSIVENESS IN ADOLESCENTS

Ganjiev Feruz Furqatovich
Doctor of philosophy in psychological sciences (PhD), docent Bukhara State University

Annotation: this article reflects on the socio-psychological determinants and specificity of aggressive and autoagressive adolescents ' underlying structure. In the article, all foreign and domestic psychologists created so far serve as a scientific basis for the scientific approaches, theoretical views, conceptual developments of researchers on aggressiveness behavior, the methodological aspect of our work.

Keywords: forensic psychologist expert, socio-psychological competence, forensic psychological expertise, professional competence, competence, emotional intelligence, professional activity.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ СОСТОЯНИЯ АГРЕССИВНОСТИ И АУТОАГРЕССИВНОСТИ У ПОДРОСТКОВ

Ганджиев Феруз Фурқатович,
Доктор философии по психологическим наукам (PhD), доцент
Бухарский государственный университет

Аннотация: в этой статье рассматриваются социально-психологические детерминанты и идентичность агрессивных и аутоагрессивных подростков в их основной структуре. В статье представлены научные подходы, теоретические взгляды, концептуальные разработки всех зарубежных и отечественных исследователей-психологов на агрессивное поведение, созданные до сих пор, которые служат научной основой для методологического аспекта нашей работы.

Ключевые слова: судебный психолог, социально-психологическая компетентность, судебно-психологическая компетентность, профессиональная компетентность, компетентность, эмоциональный интеллект, профессиональная деятельность.

O`SMIRLARDA AGRESSIV VA AUTOAGRESSIVLIK HOLATINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Ganjiev Feruz Furqatovich,
Psixologiya fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD) dotsent
Buxoro davlat unversiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada agressiv va autoagressiv o'smirlarning ijtimoiy-psixologik determinantlari va o`ziga xosligi uning asosiy tuzilmasi haqida fikr yuritilgan. Maqolada, hozirga qadar yaratilgan barcha xorijiy

va mahalliy psixolog tadqiqotchilarning agressivlik xulqqa oid ilmiy yondashuvlari, nazariy qarashlari, kontseptual ishlanmalari, mazkur ishimizning metodologik jihati uchun ilmiy asos sifatida xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: sud psixolog eksperti, ijtimoiy-psixologik kompetentligi, sud psixologik ekspertizasi, kasbiy kompetentlik, kompetentlik, emotsional intellekt, kasbiy faoliyat.

KIRISH. Hozirgi kunda jahon miqyosida shaxsda agressiv va autoagressiv holatlarning ijtimoiy-psixologik determinantlarining diagnostikasi va korreksiyasini amalga oshirishning psixologik usullarini takomillashtirish hamda dunyo miqyosida bu holatlarni baholash dasturlari keng joriy etilgan va ta’lim jarayoniga tatbiq etilgan. Ta’lim subyektlarining intellektual, kasbiy va guruhiy ishlash imkoniyatlarini tizimli o‘rganishning ijtimoiy-psixologik innovatsion loyihalarini ishlab chiqish hamda ularni Respublikamizning istiqbolli ta’lim dasturlaiga mos integratsiya qilish zarurati jadal sur’atlar bilan olib borilmoqda.

Jumladan, Bolonya Deklaratsiyasi, Evropa Kengashi mamlakatlarining 2020 yilga qadar ta’lim va kadrlarni kasbiy tayyorlash sohasidagi Hamkorlik strategiyasi, Oliy kasbiy ta’lim muassasalari Yevropa assotsiatsiyasi EURASHE, ENIC-NARIC axborot-tizim markazi, Ta’lim sohasidagi xalqaro tashkilot Education International hujjatlarida nafaqat bilim olish huquqini kafolatlash, balki shaxs ma’naviy yuksalashining diagnostik yo‘nalishlari bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshirmoqda.

Globallashuv davrida avtoagressiyaning o’smirlar hayotida namoyon bo’lishi sof antropologik va psixologik hodisa bo’lib, muayyan ma’noda bu hodisaning keng tarqalganligi butun jamiyatning holatini, uning axloqiy salomatligini aks ettiradi. O’z joniga qasd qilishlar sonining ko’payishi o’smirlarda avtoagressiyaning ekstremal ko’rinishi sifatida bugungi kunda butun dunyoda va mamlakatimizda ham kuzatilmoqda. Avtoagressiya bu jismoniy va ruhiy sohalarda o’ziga zarar yetkazishga qaratilgan qasddan qilingan faoliyat. O’zini ayblash, o’zini kamsitish, o’z joniga qasd qilish, zavq olishdan bosh tortish, ehtiyojni qondirish kabi turli darajadagi tan jarohati yetkazishda namoyon bo’ladi.

Hozirgi vaqtda voyaga yetmaganlarda avtoagressiya fenomenini chuqur o’rganish zarur. O’smirlarning ijtimoiy-psixologik moslashuviga to’sqinlik qiladigan sharoitlarni hisobga olgan holda, ularning buzg’unchi xatti-harakatlarini zamonaviy voqeliklar kontekstida tushunish kerak. Avtoagressiya va ijtimoiy-psixologik moslashuv muammosi bir qator tadqiqotchilar tomonidan turli jihatlarda o’rganilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Bugungi kunda autoagressiv xatti-harakatlarning umumiy psixologik modellarini aniqlash va autoagressiv xatti-harakatlarga moyil bo’lgan o’smirlarning shaxsiy xususiyatlarini tahlil qilish vazifasi tobora dolzarb bo’lib bormoqda. Shunday qilib, o’smirlarning autoagressiv xulq-atvori va ijtimoiy-psixologik moslashuv o’rtasidagi munosabatlarni o’rganish umumiy psixologik bilimlarning manfaatlari va zamonaviy jamiyat ehtiyojlari bilan

bog'liq. Shu sababli, mavjud ishlanmalarga asoslanib, o'smir shaxsining moslashuv jarayonining psixologik determinantlari va xususiyatlarini o'rganish kerak, bu esa o'z vaqtida autoagressiv tendentsiyalarning rivojlanishining oldini olishga imkon beradi.

Ushbu maqolada asosan autoagressiv xulq-atvorning paydo bo'lishining zaruriy shartlarini ko'rib chiqamiz, uning o'ta og'irligi, o'smirlarning o'z joniga qasd qilish xatti-harakati farqini hisobga olgan holdagi terminologiyadir.

Dunyoda autoagressiv xulq-atvor 19-asr oxiridan 20-asr boshlarida qadar o'rganila boshlandi. Yoshlar o'rtasidagi autoagressiv xulq-atvor muammosiga bag'ishlangan juda ko'p miqdordagi xorijiy va mahalliy ishlarga qaramay, mamlakatimizda ushbu mavzu bo'yicha mintaqaviy statistik tadqiqotlar kam. Asosan, faqat namunaviy statistik ma'lumotlar mavjud. Biz hali ham yoshlarining o'z joniga qasd qilish xatti-harakatlarining haqiqiy darajasini va shakllarini bilmaymiz. O'z joniga qasd qilishning jinsi va yoshi prognozlarini mintaqaviy kontekstni hisobga olgan holda tahlil qilish va tushuntirish kerak. Shu bilan birga, vaziyatni tahlil qilish o'z joniga qasd qilish xatti-harakatlarining maxsus, «ichki» shakli sifatida «auto-agressiv tendentsiyalar» miqyosini baholamasdan bo'lmaydi.

O'smirlik davrida o'z joniga qasd qilishga urinishlar ko'p, asosan bu namoyishkorona autoagressiv urinishlardir. Tajribani mustahkamlash bilan bunday urinishlar takrorlanishi mumkin. Ko'pincha o'smirlarda impulsiv tarzda sodir bo'ladi. O'smir ko'pincha o'z ehtiyojlarini qondirish uchun har to'siq tufayli stress va tajovuz tufayli o'z joniga qasd qilishga urinishadi.

O'smirlarda o'z joniga qasd qilish holatlari ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda ham kuzatilmoqda. D.Friman (1987) ma'lumotlariga ko'ra, o'z joniga qasd qilish 15 yoshdan 19 yoshgacha bo'lgan amerikalik o'smirlar va yoshlar orasida o'limning uchinchi (baxtsiz hodisalar va qotilliklardan keyin) sababidir. So'nggi o'n yilliklarda mamlakatimizda 10-14 va 15-19 yosh o`smirlarda o'z joniga qasd qilish darajasi 14 foizda va 17 foizga oshdi. Xuddi shu tendentsiya Markaziy Osiyoda, shuningdek bir qator boshqa mamlakatlarda ham kuzatilmoqda.

Agressiv va autoagressiv o'smirlarning ijtimoiy-psixologik determinantlari muammosining umumiy jihatlari T,N.Safonova, M.V.Bashkin, Z.A.Zimeleeva, O.V.Bubnovskaya, A.A.Bukina, L.F.Burlachuk, N.B.Burtovaya, I.O.Denisov, Ye.E.Efimova, S.M.Emelyanov, D.V.Ivchenko, L.V.Malikov, M.A.Isaevalar o'z asarlarida agressiv xulq namoyon bo'lishining psixologik jihatlari, nizolarga sabab bo'luvchi munosabatlar, agressiv xulq nazariyalari, yosh mutaxassislarning ma'naviy kamolotiga ta'sir etuvchi omillar kabi masalalarni tadqiq etishgan.

NATIJALAR. Shaxsga doir individual taraqqiyot samarasini hamda insonlararo munosabatlarni belgilovchi xulq-atvor va xatti-harakatlarning eng muhim xarakteristkalaridan biri tajovuzlikdir. Hozirgi kunda insonlarda kuzatilayotgan tajovuzkor holatlarni namoyon bo'lish sabablarini aniqlash, destruktiv xulq-atvorni oldini olish yoki nazorat qilish muammolarini o'rganish psixologlar uchun dolzarb masala bo'lib kelmoqda. Bugungi kunda ota-onalar bilan suhbatlashsangiz, ularning aksariyati farzandlar bilan

ayniqsa, talabalik yosh davridagi o‘spirinlar bilan muomala munosabatlarida bo‘lish murakkablashib borayotganligini ta’kidlaydilar.

Bugungi kunda talabalarning ijtimoiy moslashmaganligi muammosi dolzarb masala sifatida qaralmoqda. Ayniqsa bu omil agressiv o‘spirinlar sonini ortishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda. Bizga ma’lumki, inson odobli yoki odobsiz, oliyjanob yoki egoist, jinoyatchi yoki sog‘lom xulqli shaxs bo‘lib dunyoga kelmaydi. Insonning turli mazmundagi xulq-atvor xususiyatlari va uning ustanovkalari shuningdek, uning ijtimoiy hayot faoliyati, shaxsni o‘rab turgan obyektiv shart-sharoitlar va voqea-hodisalarnin ta’siri asosida yuzaga keladi. Mazkur shart-sharoitlar va obyektiv munosabatlar xarakteri individning shaxs sifatida shakllanishiga keng xizmat qiladi. Bu unsurlar ijtimoiy turmush shart-sharoitlari oxir-oqibat natijada inson xulq-atvorining o’ziga xos shakllarini ta’minlab beradi.

Shunday ekan, bu masalalarni yaxshilash, oilada sog‘lom muhitni shakllantirish, ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish va shu orqali o‘sib kelayotgan yosh avlodni barkamol insonlar bo‘lib, shakllanishini ta’minlash har bir oila a’zosining, mahalla ko‘yning, rahbariyatning, keng jamoatchilikning asosiy va muhim vazifasi bo‘lmog‘i darkordir.

O`smirlik mohiyatan ong egasi, u aql yo‘rig‘i bilan ish tutadigan davr hisoblanadi. Uning boshqalardan farqi ham ana shundadir. Demak shaxsning xatti - harakati, xulq-atvori, insonlarga munosabati, vazifasi va burchini anglash darajasi ham ong mahsuli sanaladi. Ong fe’l-atvorimiz doirasida namoyon bo‘ladi va aqlimiz darajasini belgilaydi. O`smirga doir individual taraqqiyot samarasini hamda insonlararo munosabatlarni belgilovchi xulq-atvor va xatti-harakatlarning eng muhim xarakteristkalaridan biri agressiv va avtoageressivlikdir. Bugungi kunda o`smirlarda kuzatilayotgan agressiv holatlarni namoyon bo‘lish sabablarini aniqlash, autoagressiv xulq-atvorni oldini olish yoki nazorat qilish muammolarini o‘rganish tadqiqotchlar uchun dolzarb masala bo‘lib kelmoqda.

Maqolada belgilanadigan munosabatlarni aks ettiruvchi mazkur diagnostik baholarning nisbiyligi asosiy masaladir. Nuqtayi-nazarimizcha zaruriyatday tuyuladigan narsa boshqa bir inson uchun nafaqat foyda, balki zararli deb hisoblanishi mumkin, bir madaniyatda ma’qul sanalgan narsa boshqa bir madaniyatda noma’quldek e’tirof etilishi mumkin. Agressivlik ijtimoiy-psixologik holat sifatida norma hamda qoidalarni buzish, yon atrofimizdagilarga zarar va azob-uqubat keltirish deb qaraladi. Shu o‘rinda instrumental hamda g‘araz bilan qilingan,oldindan rejalashtirilgan, tajovuzkorlik tiplari ham mavjud. O`smir boshqa birov unga nisbatan hujum qilish yoki salbiy istagidaligini bilsa, birinchi navbatda g‘arazli maqsad, dushmanlik holatini o‘ziga qanchalik darajada tegishli ekanligini hal qilib olishi lozimdir. Umuman agressivlikning boshlanishida faqatgina, boshqa bir inson dushmanlik maqsadidagi, hatto subyekt hujum qilmagan bo‘lsa-da, bu haqdagi bilim unga yetarli asos bo‘lishi kuzatiladi.

Ushbu qisqacha tahlildan ko’ramizki, o`smirlar o’rtasida agressiv va

autoagressiv xulq-atvor muammosi butun dunyoda mavjud. Bu yana bir bor muammoning jiddiyligini va o'smirlar o'rtasida autoagressiv xatti-harakatlar tendentsiyalarini o'rganish zarurligini tavsiflaydi. Autoagressiya hodisalariga o'zini asossiz xavf-xatarga duchor qilish istagi (ekstremal), xavfli vaziyatlarni qidirish, o'ziga zarar yetkazadigan sevimli mashg'ulotlari (giyohvandlik, mastlik) kabi yashirin shakllar ham bo'lishi mumkin.

O'smirlik davrida agressiv va autoagressiv holatlarning ijtimoiy-psixologik determinantlarida shaxs xususiyatlari muhim o`rin egallaydi biz buni quyidagi jadvalimizda ham ko`rishimiz mumkin.

1.1-jadval

Agressivlik va shaxs xususiyatlari so`rovnomasi natijalarining o‘zaro aloqasi

Omillar	Agressivlikva autoagressivlik	O`smirlarning emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilishi	Faoliyatda o‘zini nazorat qilish	Ijtimoiy-psixologik adaptatsiya jarayonida o‘zini o`zi nazorat qilishi
Jahildorlik	0,483*	0,225**	0,622**	0,171
Tashqi ta`sirlarsiz paydo bo`ladigan agressivlik va autoagressivlik	0,480*	0,459*	0,140	0,524**
Psixologik jihatdan ezilish	0,277	0,473*	0,235	0,545*
Salga jahli chiqadigan	0,480*	0,464*	0,547**	0,175
Yuqori agressivlik va autoagressivlik	0,188	0,465*	0,311	0,479*
Ta'sirlanuvchanlik	0,285	0,515**	0,473*	0,453*
Ochiqlik-oshkoralik	0,506**	0,202	0,549**	0,163
O‘zgaruvchanlik	0,176	0,536**	0,261	0,457*

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Berilgan natijalardan jahildorlik shkalasi bilan agressivlik va autoagressivlik, o`smirlarning emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilishi va faoliyatda o‘zini nazorat qilish shkalalari, tashqi ta`sirlarsiz paydo bo`ladigan agressivlik va autoagressivlik shkalasi tajovuzkorlik, o`smirlarning emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish va ijtimoiy-psixologik adaptatsiya jarayonida o‘zini o`zi nazorat qilish shkalalari, psixologik jihatdan ezilish shkalasi bilan o`smirlarning emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish va ijtimoiy-psixologik adaptatsiya jarayonida o‘zini o`zi nazorat qilishi shkalalari, yuqori agressivlik va autoagressivlik shkalasi bilan, agressivlik va autoagressivlik, o`smirlarning emotsional holatlarda o‘zini nazorat

qilish va faoliyatda o‘zini nazorat qilish shkalalari, yuqori agressivlik va autoagressivlik shkalasi bilan, o`smirlarning emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish va ijtimoiy-psixologik adaptatsiya jarayonida o‘zini o`zi nazorat qilish shkalalari, ta'sirlanuvchanlik shkalasi bilan, o`smirlarning emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish, faoliyatda o‘zini nazorat qilish va ijtimoiy-psixologik adaptatsiya jarayonida o‘zini o`zi nazorat qilish shkalalari, ochiqlik-oshkoralik shkalasi bilan, agressivlikva autoagressivlik va faoliyatda o‘zini nazorat qilish shkalalari, o‘zgaruvchanlik shkalasi bilan, o`smirlarning emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish shkalalari korrelyatsion bog‘lanishda ekani aniqlandi.

O‘z-o‘zini baholash jarayoni o`smirning agressiv xulq-atvorini hal qiluvchi determinant sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zini o‘zi baholash darajasi ichki majburiy bo‘lgan normativ me'yorlarini boshqarib, agressivlikni amalga oshirishga to‘sqinlik qilishi mumkin. Agar o`smirni nohaq shaxsiyatiga tegib, haqoratlab, hujum qilib, to‘sqinlik qilinsa (bu normativ daraja) u holda bu vaziyatda agressivlik subyektning qasos olish orqali o‘z qadr-qiymatini tiklashiga yo‘naltirilib, amalga oshiriladi. Umuman, agressivlik asosida biz nafaqat o‘zimizni, balki atrofimizdagi insonlarni ham kayfiyatini balki ruhiy holatiga ta'sir ko‘rsatib, asablarini buzishimiz mumkindir. Shu sababli agressivlik asab buzuvchi holat sifatida e'tirof etiladi. Biz bu zo‘ravonliklarning barchasini destruktiv, jismoniy tajovuzkorlik yoki atayin boshqa birovga yoki obyektga zarar yetkazish maqsadida amalga oshirilgan harakat deb ta'riflasak bo‘ladi (1.1-jadval).

1.2-jadval

Tajovuzkorlik hissi va shaxs xususiyatlari metodikasi natijalarining o‘zaro aloqasi

Shkalalar	Jismoniy tajovuz	Verbal tajovuz	Bilvosita tajovuz	Negativizm	Tajanglik	Shubhalanuvchanlik	Xafagarchilik	Aybdorlik
Jahildorlik	0,447*	0,161	0,252	0,511**	0,476*	0,268	0,455*	0,320
Tashqi ta`sirlarsiz paydo bo`ladigan agressivlik va autoagressivlik	0,486*	0,457*	0,249	0,451*	0,490*	0,257	0,644**	0,146
Psixologik jihatdan ezilish	0,174	0,246	0,462*	0,586**	0,581**	0,425*	0,588**	0,471*
Salga jahli chiqadigan	0,452*	0,464*	0,293	0,574**	0,487*	0,224	0,448*	0,211
Yuqori agressivlik va autoagressivlik	0,586**	0,464*	0,511**	0,277	0,184	0,470*	0,468*	0,541**
Ta'sirlanuvchanlik	0,227	0,515**	0,266	0,547**	0,561**	0,230	0,481*	0,486*
Ochiqlik-oshkoralik	0,201	0,240	0,463*	0,263	0,460*	0,512**	0,164	0,208
O‘zgaruvchanlik	0,257	0,416*	0,293	0,583**	0,438*	0,508**	0,568**	0,462*

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

O`smirlarda agressivlik namoyon bo‘lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari bo‘yicha olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, o`smirlarda agressivlik va autoagressivlik hissi va shaxs xususiyatlari so‘rovnomalari quyidagi birliklarni jahildorlik shkalasi bilan, jismoniy tajovuz, negativizm, tajanglik va xafagarchilik shkalalari, tashqi ta`sirlarsiz paydo bo`ladigan agressivlik va autoagressivlik shkalasi bilan, jismoniy tajovuz, verbal tajovuz, negativizm, tajanglik va xafagarchilik shkalalari, psixologik jihatdan ezilish shkalasi bilan, bilvosita tajovuz, negativizm, tajanglik, shubhalanuvchanlik, xafagarchilik va aybdorlik shkalasi, salga jahli chiqadigan bilan jismoniy tajovuz, verbal tajovuz, negativizm, tajanglik va xafagarchilik shkalalari, yuqori agressivlik va autoagressivlik shkalasi bilan, jismoniy tajovuz, verbal tajovuz, bilvosita tajovuz, shubhalanuvchanlik, xafagarchilik va aybdorlik shkalalari, ta’sirlanuvchanlik shkalasi bilan, verbal tajovuz, negativizm, tajanglik, xafagarchilik va aybdorlik shkalalari, ochiqlik-oshkoralik shkalasi bilan, bilvosita tajovuz, tajanglik va shubhalanuvchanlik shkalalari, ochiqlik-oshkoralik shkalasi bilan verbal tajovuz, negativizm, tajanglik, shubhalanuvchanlik, xafagarchilik va aybdorlik shkalalari aloqaga kirishgan.

Ochiq agressiv xulq-atvorda jabrlanuvchiga to‘g’ridan-to‘g’ri ochiq hujum qilinishi, jismoniy zarba orqali zarar yetkazish kuzatiladi. Yashirin tajovuzkorlik esa gap-so‘zlar, mish-mishlar, aldov va yolg‘onlar asosida ifodalanadi. Ko‘p hollarda ochiq tajovuzkorlik yosh o‘tishi bilan kuchsizlanib borsa, yashirin tajovuzkorlik esa aksincha kuchayib boradi.

Agressiv xulq-atvor paydo bo‘lishida ko‘pgina omillar ishtirok etadi, shu bilan birga individual va yosh xususiyatlari, tashqi jismoniy va ijtimoiy sharoitlar ham qatnashadi. Masalan, agressivlikni quyidagi sharoitlar ta’minlashi mumkin: shovqin, jazirama issiq, tiqislik, ekologik muammolar, ob-havo sharoitlari va hokazo. Ushbu muammoning ko‘pgina tadqiqotchilarining fikricha, shaxsning agressiv xulq-atvorining shakllanishida asosiy rolni bevosita uning atrofidagi ijtimoiy muhit o‘ynaydi.

Insonning tabiatini o‘zgartiradigan, uning shaxsini tarkib topishiga ta’sir qiladigan kuch ijtimoiy omillar yoki boshqacharoq qilib aytganda, jamiyat ishlab chiqarish kuchlari, hamda ishlab chiqarish munosabatlarining o‘sishi va o‘zgarishidir. Bundan tashqari yana o`smir shaxsining tarkib topishiga ta’sir qiluvchi kuchli omil- o`smir orttirgan tajribalarning tarbiya vositasi orqali bolalarga berilishidir. Shunday qilib, o`smir shaxsi juda murakkab psixologik kategoriya bo‘lib, u kishining individual hayoti davomida ma’lum konkret omillarning ta’siri ostida sekin-asta tarkib topadi.

XULOSA

O`smirlarda agressivlik va autoagressivlik namoyon bo‘lishining psixologik xususiyatlariga, agressiv xulq-atvori, shaxs xususiyatlari va emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilishi kabi psixologik omillar ta’sir qiladi. O`smirlarda agressiv va autoagressiv holatlarning ijtimoiy-psixologik determinantlari namoyon bo‘lishining psixologik jihatlarini ta’minlovchi

sifatlar: emotsional holatlarda o‘zini nazorat qila olish, optimistik kayfiyat, muloqotmandlik, empatiya, kirishimlilik va nazoratning kuchliligi kabi psixologik omillar agresivlikning oldini olishda asosiy faktorlarni tashkil etganligi aniqlandi. Muammoning fanlararo qisqacha tahlili shuni ko’rsatadiki, bu yerda taxminlarning tarqalishi mavjud,turli tarixiy davrlar va turli xalqlar orasida turlichadir. Biz autoagressiv xulq-atvor demografik jihatdan barqaror hodisa bo’lib, asosan individual ildizlarga ega ekanligini ko’ramiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Басс А. Концепция агрессии / враждебности: учебник / А. Басс, А. Дарки. – Екатеринбург, 2013. – 86 с.

Ф.Ф. Ганжиев. Особенности психологической защиты человека в экстремальной ситуации. Лазаревские чтения Лики традиционной культуры в, 2018. С. 117-118.

Bandura A. Social cognitive theory of mass commnication// Bryant J., Zillman D. Media effects: advances and research. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum, 2002. P.121 - 153.

Зеер Э.Ф., Сималюк Э. Э Кризисы профессионального становления личности // Психол. журн. 1997. Т.18. №6.35 - 44 с.

Кяэрст М. Рассмотрение компетентности в психологической концепции совершенствования управления производственной организацией // Актуальные проблемы труда: сб. науч. тр. – Тарту, 1980. – С. 45-67.

Стратегия Европейского Союза в области образования и профессиональной подготовки (ET2020) // Гаськов В.В. Согласование стратегических целей и индикаторов профессиональной подготовки кадров с международными рекомендациями и опытом (Обзорный технический доклад). – М., 2018. – С.11-21.

HARBIY XIZMATCHILAR OILASIDA OTA VA BOLA MUNOSABATLARINING XUSUSIYATLARI

Ikramova Shaxnoza Baxtiyorovna,
RTATM bosh mutaxassisi

Annotatsiya: Hozirgi kunda yoshlarning ongi va dunyoqarashi qay darajada shakllanishiga befarq qarab bo‘lmaydi. Kelajakda barkamol, bilimdon va ishbilarmon jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shadigan, ongli va faol, Vatan oldidagi burchiga sadoqatli, erkin shaxsni tarbiyalash barchamizning burchimiz. Erkin shaxs mutaassiblikdan ozod holda aql-idroki, kuch-g‘ayratiga tayanib, vijdonan, halol mehnati bilan faravon turmushga intiladigan bo‘lishi darkor. Oila fenomeni dunyodagi eng umrboqiy qadriyatlardan biri hisoblanadi. Oila insoniyatning ibtidoiy hayotidan madaniylashgan, sivilizatsiyalashgan turlari va hayotga o‘tishini ta’minlangan eng muhim omillardan biri. Oila o‘ziga xos ijtimoiy insititut sifatida juda uzoq tarixiy davrni bosib takomillashdi, ijtimoiy ahamiyati hamda vazifalari ortib boradi. Oila doimo rivojlanib boruvchi, takomillashuvchi, yangi mazmun, mohiyat bilan boyib boruvchi maskan. Harbiy xizmatchilar oilasida bolalar va ota-onalar munosabati , ota-onalik munosabati va ota-onalik ustanovkalari kabi bir-biri bilan bog‘liq, lekin shu bilan birga bir-birini to‘ldiruvchi hamda ko‘pincha sinonim tarzida qo‘llaniladigan tushunchalarni bir-biridan farqlash lozim. Darhaqiqat oila– har bir shaxsning ilk yoshligidan boshlab shakllanuvchi insoniy fazilatlar, ezgu-istaklar, qadriyatlar, ming yillar davomida tarkib topuvchi o‘zbek xalqining ma’naviy merosi ravnaqini ta’minlovchi tarbiya maskanidir. Maqolada oilaviy munosabatlarda ota va bola munosabatlari masalasi, bu munosabatlarning xarbiy xizmatchilar oilasida o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: oila, ota-ona va bola, o‘zaro munosabat, xususiyat, fenomen, o‘smir, qo‘llab-quvvatlash, g‘amxo‘rlik, tobe’lik, avtonomiya, komponent,giperproteksiya, gipoproteksiya .

Аннотация: В наше время невозможно равнодушно смотреть на то, насколько сформирован ум и мировоззрение молодежи. Долг каждого из нас – воспитать свободного человека, который будет способствовать развитию грамотного, знающего и делового общества в будущем, сознательного и активного, преданного своему долгу перед Родиной. Свободный человек должен быть свободен от фанатизма, полагаться на свой ум и энергию и стремиться к благополучному браку добросовестным и честным трудом. Феномен семьи – одна из самых вечных ценностей в мире. Семья является одним из важнейших факторов, обеспечивших переход человечества от первобытной жизни к культурным, цивилизованным типам и быту. Семья как уникальный социальный институт развивалась на протяжении очень длительного исторического периода, возрастают ее социальная значимость и задачи. Семья – это место, которое постоянно развивается,

совершенствуется, обогащается новым содержанием и сутью. В семье военнослужащих необходимо различать понятия, которые связаны между собой, но в то же время дополняют друг друга и часто употребляются как синонимы, такие как отношения детей и родителей, родительские отношения и родительские институты. По сути, семья – это место воспитания, обеспечивающее развитие человеческих качеств, добродетелей, ценностей, духовного наследия узбекского народа, которые формируются с самого раннего детства. В статье рассматривается проблема отношений отца и ребенка в семейных отношениях, особенности этих отношений в семье военнослужащих

Ключевые слова: семья, родитель и ребенок, взаимодействие, черта, явление, подросток, поддержка, забота, зависимость, автономия, составляющая, гиперпротекция, гипопротекция

Annotation: Nowadays, it is impossible to look indifferently at the extent to which the mind and worldview of young people are formed. It is the duty of all of us to educate a free person who will contribute to the development of a competent, knowledgeable and business-oriented society in the future, conscious and active, devoted to his duty to the Motherland. A free person should be free from bigotry, rely on his intelligence and energy, and strive for a prosperous marriage with conscientious and honest work. The family phenomenon is one of the most eternal values in the world. The family is one of the most important factors that ensured the transition of humanity from primitive life to cultured, civilized types and life. The family as a unique social institution has developed over a very long historical period, its social importance and tasks are increasing. The family is a place that is constantly developing, improving, enriching with new content and essence. In the family of military servicemen, it is necessary to distinguish between the concepts that are related to each other, but at the same time complement each other and are often used synonymously, such as the relationship of children and parents, parental relationship and parental institutions. In fact, the family is a place of education that ensures the development of human qualities, virtues, values, and the spiritual heritage of the Uzbek people, which are formed from the earliest childhood. The article discusses the issue of father-child relations in family relations, the specific characteristics of these relations in the family of military servicemen.

Key words: family, parent and child, interaction, trait, phenomenon, adolescent,support,care,dependence,autonomy,component,hyperprotection, hypoprotection.

Barkamol shaxsning shakllanishi avvalo oilada, xususan, oilaviy munosabatlarning hal qiluvchi ta`siri ostida amalga oshadi. Shu sababli ham фанда ota-onalarning farzandlariga munosabat xususiyatlarini o`rganish muhim ahamiyatga ega. Ota-onaning farzandlariga bo‘lgan munosabati xususiyatlari A.I.Zaxarov(1986), R.Dreykurs(1986), V.YA.Titarenko(1987), E.G.Eydemiller, V.V.YUstitskiy(1990) kabi psixologlar tomonidan keng

o‘rganilgan. Bola tarbiyasida ota-onaning g‘amxo‘rligi etakchi hisoblanadi. G‘amxo‘rlik yoki qo‘llab-quvvatlashning darajasi bola tarbiyasiga ota-onaning qancha kuch va vaqt ajratishiga bog‘liq. Qo‘llab-quvvatlashni ikkiga ajratish mumkin: me’yordan ortiq giperproteksiya) va etarli darajada qo‘llab-quvvatlamaslik (gipoproteksiya). Me’yordan ortiq g‘amxo‘rlik hamda me’yordan ortiq qo‘llab-quvvatlashga ota-onalar tomonidan juda ko‘p vaqt ajratiladi. Tarbiya ular hayotining mazmuniga aylanib qoladi. Qo‘llab quvvatlashning etarli darajada bo‘lmagan (gipoproteksiya) shaklida biror bir jiddiy voqea sodir bo‘lmaguniga qadar ota-onaning tarbiyaga “qo‘li tegmaydi.

Me’yordan ortiq nazoratni Artur Rean ota-onaning bolaga bo‘lgan munosabati bo‘yicha xulq atvorning quyidagi to‘rtta parametrida o‘rganadi:

1. Nazorat: bola faoliyatiga ta’sir etishga urinish. Bolaning ota-ona talabiga tobelik darajasi aniqlanadi;
2. Etuklikka talab: ota-ona tomonidan yuqori hissiy va ijtimoiy darajadagi aqliy imkoniyatidan yuqori vazifalarni bajarishga majbur etish bilan bolaga nisbatan bosim o‘tkazish;
3. Muloqot: biror bir munosabatni yoki fikrni aniqlashtirish maqsadida boladan foydalanish uchun ota-onalar tomonidan ishontirishni qo‘llash;
4. Xayrixoxlik: ota-onalar bolaga nisbatan qanchalik darajada qiziqishlarini namoyon qiladilar (rag‘batlantirish, uning muvaffaqiyatlaridan xursand bo‘lish), iliqlik, mehr, parvarish, unga nisbatan bo‘lgan munosabatda hamdard bo‘lishi.

Ota-onaning bolaga bo‘lgan nazorat komponenti ikkita tizimda o‘rganilgan: avtonom va nazorat. Ota-onaning har qanday tartibli xulq-atvori ikkita nuqta orasidagi joyni egallaydi, jumladan, to‘liq avtonomiyadan to ota-ona irodasiga bo‘ysunishgacha.

Makkobi ota-ona nazoratining quyidagi komponentlarini kiritadi:

1) cheklaydigan – bola faoliyatiga chegara o‘rnatish.
2) talabchanlik – bolalardan yuqori darajadagi ma’suliyatni talab etish;
3) qattiqqo‘llik – bolalarni biror bir narsaga majburlash;
4) shilqimlik – bolaninng munosabatlari va rejalariga ta’sir etish;
5) ixtiyoriy hokimlikni namoyon etish.

Bolaning ilk yosh davrlarida bola ehtiyojlari kattalar tomonidan qondiriladi. Biroq bolaning motorikasi va xulq-atvorini boshvarish shakllanishi bilanoq ota-onalar ularning faolligini yo‘naltirish va chegaralashni boshlaydilar. Albatta, bolalar tarbiyasida ularning xavfsizligini ta’minlash uchun belgilangan chegaralash va rahbarlik zarur.

Ota-ona tomonidan qo‘llaniladigan interiorizatsiya vositasi va nazorat malakasi bolaning xarakterologik qirralari, o‘ziga javobgarlik va ijtimoiy kompetentlikni shakllanishida asosiy mexanizm hisoblanadi. I.A.Zaxarov (1988) ota-ona nazoratini uchga bo‘lib o‘rganadi: bartaraf etivchi; o‘rtamiyona; me’yordan ortiq avtoritar shakl xususiyatiga egalik.

Ota-ona talabi, birinchidan, boalning majburiyatlariga, bolanning o‘zi nimani qilishiga qaratilishi zarur. (o‘z-o‘ziga xizmat, ta’lim, uy ishlariga yordam v.x.). Ikkinchidan, bola kulishi mumkin bo‘lmagan talab-ta’qiqni

o‘rnatish. Ota-ona talabi, majburiyat va talablarning me’yoridan ortiqligi, bola psixik jarohatga olib keluvchi xatarning kengayishi - bola imkoniyatlariga mos kelmaydigan bolaga bo‘lgan juda yuqori talab ma’suliyat va talablarni etarli darajada emasligi – bunday hollarda bola uy ishlari bo‘yicha biror bir ishni bajarishda ota-ona tomonidan bolaning eng kam darajadagi majburiyatlarga ega bo‘lishidir.

Ota-ona nazoratining bola shaxsinnig shakllanishi ta’sirida avtoritar uslubdagi ota-ona empatiyasi, o‘zini baholashning pastligi, uning tashqi talablarga yo‘nalganligi yo‘qligiga olib keladi. Demokratik uslubni belgilovchi quyidagi parametrlar: ota-ona va bola o‘rtasidagi verbal muloqotni yuqori darajada ekanligini, oilaviy muammolarni bolalar bilan muhokama etishni, bolani mustaqil muvaffaqiyatlariga ishonch va kerak bo‘lsa yordam berishga tayyor o‘z tarkibiga oladi. Nazorat stili esa bolalarni sezilarli darajada chegaralash, mazmunini bolaga aniq va to‘liq tushuntirish, tartib intizom bo‘yicha bolalar va ota-onalar orasida kelishmovchilikning yo‘qligi demakdir.

E.L. Gorlova kompetent ota-onaning psixologik portretini o‘rganishga muvaffaq bo‘ldi. Psixologik kuzatuv amaliyotida zamonaviy vakolatni ota-ona - bu o‘z farzandiga nisbatan aybdorlik va qo‘rquv hissini his etmaydi, “yomon” ota-ona qo‘rquvini boshidan kechirmaydigan inson deb e’tirof etilgan. Bu inson bola o‘sayotgan real vaziyatni ko‘rishga va uni o‘zgartirish uchun kuchini sarflashga tayyor. Vakolatli ota-ona bolaning rivojlanishi uchun oilada muloqot uchun qanchalik yaxshi sharoit yaratilganligiga bog‘liqligini tushunadi. Vakolatlikning tizimli komponenti ilk yoshdagi bolalarni tarbiyalayotgan ota-onani to‘rtta ota-onaning quyidagi portretini ta’riflash imkonini beradi.

Shartli ravishda “komponent” deb nomlangan birinchi guruhga kiruvchi ota-onalar bola rivojlanishiga ta’luqli bo‘lgan savollarga dalillar asosida javob qaytaradi hamda ta’riflangan vaziyatda bola his etayotgan tuyg‘uni adekvat ifodalaydi.

Bunday ota-onalar o‘z farzandini rivojlanishi uchun sharoit yarata olishi mumkin. Ota-onaning bolani rivojlanishi uchun har tomonlama yordami bolani jismoniy , intellektuald va hissiy ehtiyojlarini etarli va zarur sifatli darajada qondirishni anglatadi.

Bunday tarbiyaning natijasi – bolaning psixologik sog‘lomligi uning baxti hisoblanadi. Hozirgi kunda ota-onannig kompetentligi uchta rakursda o‘rganiladi: birinchisi – bola rivojlanishining u yoki bu yoshida ota-onaning umumiy ma’lumotga egalik darajasi etarli darajada shakllanganligi bilan bog‘liq; ikkinchi aspekt o‘z ota-onasini “his” etish, bola bilan savodli o‘zaro ta’sirga kirishish qobiliyati xulq-atvor komponenti bilan bog‘liq.

Demak, ota-ona va bola munosabatinnig o‘ziga xosligi ota-onaning bolaga munosabatini ko‘rsatadi. Psixologlar ota-onaning munosabati tuzilishini an’anaviy tarzda uchga bo‘ladi: hissiy, kognitiv va xulq atvor. Ota-onaning munosabati kognitiv komponentda o‘z farzandining qadriyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari tavsifi haqida ota-onaning tasavvuri tushuniladi. Bunday tasavvur adekvat bo‘lmasligi yoki adekvat bo‘lishi mumkin. Bola haqidagi adekvat

bo‘lgan tasavvur – bu ota-onaning bolaning individual xususiyatiga asoslangan yo‘nalganligi, moillik, qiziqish, psixik va xzarakterologik xususiyati bilan bog‘liq to‘liq va ob’ektiv bilim.

Adekvat bo‘lmagan bola haqidagi bir xil bo‘lmagan tasavvur. Bolaga, uning psixofiziologik ma’lumotni baholay olmaslik, kasallikni qo‘shib qo‘yishi (invalidizatsiya); bolani “kichkintoy” rolida ko‘rish, u haqida ota-onaning himoyasizdek tasavvur qilishi , bog‘liqligini esa orttirib ko‘rsatish (infantilizatsiya). Bolaga ijtimoiy kam o‘zlashtirish deb nisbatan berilgan bo‘lishi mumkin, shuning uchun ota-ona bolaning kelgusi hayotida xavotirlikni his etadi, uning mavqeini pasaytiradi, uni ijtimoiy xatarli deb tasavvur etadi.

Hissiy komponent integral qabul qilish yoki qabul qilmaslik bilan bog‘liq iztiroblar yig‘indisini o‘z tarkibiga oladi. Ota-ona munosabati tizimida asosan uning paydo bo‘lish xususiyatini belgilovchi asosiy o‘rnini egallaydi. Hissiy komponentda “simpatiya-antipatiya”, “hurmat va hurmatsizlik”, “yaqinlik-yiroqlik”.

Ota-ona munosabatining xulq ko‘rinishidagi komponenti – bu bola bilan bo‘ladigan muloqotning shakli, nazorat ko‘rinishi va usulidir. Bolaga o‘tgan xulq-atvor ta’siri turli ko‘rinishda bo‘lishi mumkin: ota-onaning ustunligidan to bolaning avtonomligigacha. Ota-onaning farzandlariga bo‘lgan munosabati xususiyatlari A.I.Zaxarov(1986), R.Dreykurs(1986), V.YA.Titarenko(1987), E.G.Eydemiller, V.V.Yustitskiy(1990) kabi psixologlar tomonidan keng o‘rganilgan. Bola tarbiyasida ota-onaning g‘amxo‘rligi etakchi hisoblanadi. G‘amxo‘rlik yoki qo‘llab-quvvatlashning darajasi bola tarbiyasiga ota-onaning qancha kuch va vaqt ajratishiga bog‘liq. Qo‘llab-quvvatlashni ikkiga ajratish mumkin: me’yordan ortiq giperproteksiya) va etarli darajada qo‘llab-quvvatlamaslik (gipoproteksiya). Me’yordan ortiq g‘amxo‘rlik hamda me’yordan ortiq qo‘llab-quvvatlashga ota-onalar tomonidan juda ko‘p vaqt ajratiladi. Tarbiya ular hayotining mazmuniga aylanib qoladi. Qo‘llab quvvatlashning etarli darajada bo‘lmagan (gipoproteksiya) shaklida biror bir jiddiy voqea sodir bo‘lmaguniga qadar ota-onaning tarbiyaga “qo‘li tegmaydi”. Bugungi kunda xarbiy xizmatchilar oilasida ota-ona va bola munosabatlarini o‘rganish, ularda yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Harbiy xizmatchilar oilasida bolalar va otalar munosabati er-xotinlik munosabatlari bilan bir qatorda zamonaviy nuklear oilalarning asosi bo‘lib xizmat qiladi. Otalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlar ichki oilaviy munosabat tizimining barcha tarkibiy qismida ixtiyoriylikka ega bo‘lib, u bolaning ijtimoiylashuvini ta’minlovchi katta ahamiyatga ega bo‘lgan shartlardan biridir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Akramova F.A. “Oilada muomalani tashkil etish psixologiyasi” T.: “Shams ASA” 2006.

2. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi T.: 2006

3. Клюева Н.В. Психолог и семья: Диагностика, консультатsiи, тренинг. - Ярославль: Академия развития, 2001.

4. Крыгина Н.Н. Диагностика супружеских и детско-родительских отношений. Учебное пособие. - Магнитогорск, 1999.

5. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы, и клиническая практика. 2-е изд. стереотип. - М.: «Когнито-Центр», 2008.

YOSHLAR MILLIY TARBIYASIGA SALBIY TA'SIR KO'RSATAYOTGAN G'OYAVIY VA MAFKURAVIY TAHDIDLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Jabborov Xazrat Xuseynovich
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlar milliy tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan g'oyaviy va mafkuraviy tahdidlarning ijtimoiy-psixologik omillari bo'yicha sharq mutafakkirlarining qarashlari bilan tanishishingiz mumkin.

Kalit so'zlar: tarbiya, metod, fazilat, axloq, milliy tarbiya, milliy xarakter, g'oya, mafkura, tahdid.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ИДЕЙНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ УГРОЗ, НЕГАТИВНО ВЛИЯЮЩИХ НА НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ

Жабборов Хазрат Хусейнович
Доцент кафедры "педагогика и психология" Ташкентского государственного университета востоковедения, доктор философских наук в области психологии (PhD)

Аннотация: В данной статье вы можете познакомиться со взглядами восточных мыслителей на социально-психологические факторы мировоззренческих и мировоззренческих угроз, негативно влияющих на национальное воспитание молодежи.

Основные понятия: воспитание, метод, добродетель, нравственность, национальное воспитание, национальный характер, идея, идеология, угроза.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF IDEOLOGICAL AND IDEOLOGICAL THREATS THAT NEGATIVELY AFFECT THE NATIONAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE

Jabborov Xazrat Xuseynovich
Associate professor of the Department of pedagogy and psychology, Tashkent State University of Oriental Studies, doctor of philosophy in Psychological Sciences (PhD)

Abstract: In this article, you can get acquainted with the views of eastern thinkers on the socio-psychological factors of ideological and ideological threats that have a negative impact on the national education of young people.

Key words: education, method, virtue, morality, national education, national character, idea, ideology, threat.

Kirish. Sharq allomalarining ilmiy merosida shaxsning kamolotga

yetishi, sog‘lom shakllanishi, unga to‘g‘ri ta’lim-tarbiya berish, shuningdek, shaxsning sog‘lom xulq-atvor fazilatlariga ega bo‘lib, ezgu va sog‘lom g‘oya hamda mafkura asosida o‘z yo‘lidan adashmay o‘z hayotini qurishi lozimligi haqida juda qimmatli fikr-mulohazalarni uchratish mumkin. Jumladan, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Unsurulmaoliy Kaykovus, Yusuf Xos Hojib va Alisher Navoiy va Husayn Voiz Koshifiy kabi allomalarimizning asarlarida hamda “Avesto” va “Qur’on” kabi muqaddas kitoblarimizda, shaxs kamoloti, go‘zal xulqli insonning chiroyli fazilatlari, ezgulikka va bunyodkorlikka yo‘g‘rilgan g‘oya va mafkuralar asosida yomondan, yomon ishlardan hazar qilish, yomon ishlar qilguvchilarni to‘g‘ri yo‘lga solish; sog‘lom bo‘lmagan xulq egalarini zamon, jamiyat hamda Olloh kechirmasligi bois, shaxsni kelajakda har xil yomon, yovuz yo‘llar, buzg‘unchi fikr va g‘oyalarga chalinmasligi uchun barkamol qilib tarbiyalash yuzasidan qimmatli fikrlarni ilgari surganlar.

Kishilik jamiyatining ko‘p ming yillik tarixi barcha davrlarda ezgulik va bunyodkorlikka yetaklovchi qarashlar, g‘oya va mafkuralar bilan bir qatorda, ularga qarama-qarshi bo‘lgan, inson hayotini izdan chiqarish, jamiyat va ijtimoiy tizimlarning yemirilishiga, tanazzulga yuz tutishiga zamin yaratgan buzg‘unchi va vayronkor qarashlar, g‘oya va mafkuralar ham mavjud bo‘lganidan dalolat beradi.

O‘tmishda yot g‘oyalarning turli xil ko‘rinishlari, tarixiy shakllari bo‘lgan. Jumladan, xalqimizning o‘lmas madaniy merosi, dunyo tan olgan bebaho ma’naviyat durdonasi “Avesto” yovuz g‘oyalarini qoralash, inson va jamiyatni ezgulikka chorlashning mumtoz namunasidir. Ushbu falsafiy yodgorlikning e’tiborga sazovor jihatlaridan biri shundaki, bu asar 2700 yil avval yaratilganini inobatga olsak, unga zamin, asos sifatida, avval ham kamida ikki ming yillik hayotiy tajriba, ilmiy bilimlar va psixologik mushohada bo‘lganini ta’kidlash mumkin. Shubhasiz, bu kitobning yaratilishi ob’ektiv zaruriyatga aylangan. Avestodagi quyidagi fikrlar Zardushtiylik mafkurasining tub mohiyatini ifoda etadi: “Ezgu fikr, ezgu so‘z va ezgu ishlar bilan ezgu fikr, ezgu so‘z va ezgu ishni alqayman. O‘zimni bori ezgu fikrga, ezgu so‘zlar (aytish)ga, ezgu ishlar amaliga baxshida qilaman, barcha yomon fikrlardan, yomon so‘zu yomon ishlardan yuz o‘giraman” [1].

Avestoning eng qadimiy qismi bo‘lgan “Yasht”larda kishilarga dahshat urug‘ini sochib, yuraklariga g‘ulg‘ula soladigan qahri qattiq Anxra Manyu (Axriman) boshliq xudolar bir taraf bo‘lsa, ezgulik tarqatuvchi, yaxshilik tilovchi, yordam beruvchi Axura Mazda boshchiligidagi xudolar boshqa guruhga ajratilgan. Keyinchalik Zardusht ta’limotida politeizmdan monoteizm sari borilib, faqat Axura Mazda tangri sifatida e’tirof etilgan, qolganlari ma’bud va farishtalar, deb tushuntirilgan [2].

Yovuzlik, qanday shakl va mazmunga ega bo‘lmasin, avvalo, g‘oya sifatida paydo bo‘lishi e’tiborga olinsa, Avestoda Axriman aynan buzg‘unchi va yovuz g‘oyalar muallifi, sababchisi va tarqatuvchisi, deb talqin etilgan. Bu ham hududimizda qadim davrlardayoq vayronkor g‘oyalarning ijtimoiy mohiyati teran anglab yetilgani va unga qarshi mafkuraviy immunitet tizimi

ustida bosh qotirilganligidan dalolat beradi.

Zardushtiylik ta’limotining mantiqiy davomi bo‘lgan Moniychilikda ham ezgulik bilan yovuzlik kuchlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabat masalasi markaziy o‘rin egallaydi. Chunonchi, Moniy (216-276-y) asos solgan ushbu diniy-falsafiy ta’limot, eng avvalo, ma’naviy-axloqiy poklikka da’vat etgan. Moniy fikricha, Zulmat va Yovuzlik kuchlari Nur va Ezgulik kuchlarini qoplab olgan va inson faqat moddiy manfaatlarga qaramlikdan iloji boricha ozod bo‘lish orqali Nurga Zulmat bilan o‘zaro kurashda g‘alabaga erishishga imkon yarata oladi.

Ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurashning talqini Moniychilikdan qariyb ikki yarim asr keyin, taxminan V asrning oxirlarida paydo bo‘lgan Mazdakchilik diniy-falsafiy ta’limotida ham o‘ziga xos tarzda rivojlantirildi. Jumladan, uning asoschisi Mazdak qarashlariga ko‘ra, Yer yuzida Zulmat va Yovuzlik kuchlari zo‘rayib ketgan. Biroq, zaminni ulardan tozalab, Nur va Ezgulikka yuksak e’tibor qaratish zarur. Buning uchun avvalo, aql va adolatga keng o‘rin ajratish kerak. Bu borada Mazdak, odamlarni shaxsiy mulkni qayta taqsimlashga da’vat etib, boylarning ortiqcha mulklarini kambag‘allarga bo‘lib berishga chaqirgan.

Turli manfaat va maqsadlar ifodasi sifatida paydo bo‘lgan buzg‘unchi g‘oyalar, har xil ijtimoiy guruh va kuchlarga xizmat qilib, davr o‘tishi bilan tarix sahifalaridan o‘rin olgan. Ayni vaqtda, bunday g‘oya va mafkuralar muayyan ijtimoiy makon va tarixiy zamonda shakllangan bunyodkor mazmunga ega bo‘lgan ma’naviy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy munosabatlarga nisbatan mafkuraviy tahdidni o‘zida ifoda etadi.

Mafkuraviy jarayonlar tarixiy va ijtimoiy shart-sharoitlar bilan uzviy aloqador bo‘lib, davrlar almashinuvi bilan yangilik tomon o‘zgaradi. Bunday o‘zgarishlar qadimdan turon va turkiston mintaqasi deb nomlangan, bugungi kunda uning markazi hisoblangan hozirgi O‘zbekiston hududida yuz bergan jarayonlarga ham tegishlidir.

Tahlil va natijalar. D.Alimovaning “Insoniyat tarixi g‘oyalar va mafkuralar tarixidir” risolasida ham, dastlabki yozma manba – “Avesto” kitobida ham ezgulik g‘oyalari ilgari surilgan, yaxshilik bilan yomonlik o‘rtasidagi azaliy kurash aks ettirilgan. Ya’ni ezgulik, insonparvarlik, bunyodkorlik g‘oyalari bilan yovuzlik, buzg‘unchilik, vayronkorlik illatlar bilan kurash o‘ziga xos mafkuraviy immunitet shakllantiriganligi haqida yozadi [3].

Avestoda ezgulik va yovuzlik kurashi quyidagicha izohlanadi. “Ezgulik” – taraqqiyotga intiluvchi kuchlarning insonparvarlik va yuksak axloq falsafasini ijtimoiy adolat tamoyillari yoki shu kitobdagi “Ezgu fikr, ezgu so‘z va ezgu ish”ning negizini tashkil etadigan qadriyatlarni o‘ziga xosligi madh qilinadi. “Yovuzlik” esa tarixiy reaksiya, taraqqiyot g‘ildiragini orqaga burish, qora kuchlar faoliyati va hukmronligini ifodalaydi.

Demak, bugungi kunda ham umumbashariy, insonparvar, bunyodkor g‘oyalar bilan buzg‘unchi ommaviy madaniyatning “yovvoyilik g‘oyalari” har xil qora kuchlar, ya’ni buzg‘unchi va vayronkorlik xususiyatlarini kasb etuvchi oqimlar diniy ekstremizm, terrorizm, aqidaparastlik, prozelatizm,

missionerlik kabilar orasidagi kurashni ko‘rishimiz mumkin. Ular o‘zlarining buzg‘unchi g‘oyalari bilan davlatlar, xalqlar, millatlar, insonlar orasiga nifoqlar solib, ularning yer yuzidan yo‘q bo‘lib ketishiga sabab bo‘ladi. Jumladan, O‘zbekistonning necha yuzlik solnomasida ham turli bosqinchiliklar oqibatida zulm, zo‘rlik, kulfat urug‘larini sochish hamda qon to‘kilishiga sabab bo‘lgan buzg‘unchi g‘oyalar va mafkuralarning halokatli ta’siri bilan bog‘liq qayg‘uli sahifalar ko‘p.

Bu g‘oyalar o‘zlarida siyosiy bosqinchilik va mustabidlik intilishlarini goh yashirin, goh oshkora ifodalagan holda diniy, milliy, sinfiy shiorlarni bayroq qilib maydonga chiqqanini ko‘ramiz. Lekin mohiyat hamisha o‘zgarmay qolavergan. Ya’ni, ular millatlar va xalqlarning turmush tarzi, madaniyati, an’ana va urf-odatlarini kuch bilan o‘zgartirishga, keng xalq ommasini boshqalarning siyosiy irodasiga bo‘ysindirish va mafkuraviy asoratga solishga, o‘zaro adovatga asoslangan ijtimoiy tartiblarni qaror toptirishga, millatga yot, buzg‘unchi, vayronkor mafkuraviy tasavvurlarni targ‘ib qilishga qaratilgan.

Buzg‘unchi g‘oyalar va mafkuralar azaliy madaniyatning yemirilishiga, davlat va jamiyat hayotida salbiy hodisalarning kuchayishiga sabab bo‘lgan, ko‘plab xalqlarni o‘z yo‘lini o‘zi tanlash huquqidan mahrum etgan. G‘oyalar hukumronligining tamal toshi aynan qadimiy sivilizatsiyalar davrida qo‘yilagan edi. Unga binoan, odatlar va taomillarga emas, balki g‘oyalar yoki biror maqsadga bo‘ysundirilgan muayyan tildagi inson xulq-atvorini shakllantirish mumkin edi. Lekin shu bilan bir vaqtda, qadimdanoq kishilar ongini nayrang va aldovlar vositasida, yolg‘on ideallar bilan zaharlash imkoniyati ham paydo bo‘ldi.

Yoshlar milliy tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan g‘oyaviy va mafkuraviy tahdidlarning ijtimoiy-psixologik omillarini nazariy jihatdan o‘rganar ekanmiz, biz mafkuraviy tahdidlar ta’sirini kuchsizlantirish, ta’sir doirasini zararlantirish, mafkuraviy xurujlarni bartaraf etishimizga to‘g‘ri keladi.

Abu Nasr Forobiy ta’limotida axloqiy tarbiya aqlli, fazilatli inson tarbiyalashning eng muhim shartlaridan bo‘lib, aqliy tarbiya bilan uzviy ravishda bog‘langandir. Uning axloqiy tarbiya to‘g‘risidagi fikrlari “Fozil odamlar shahri”, “Baxt-saodatga erishuv haqida” kabi risolalarida bayon etiladi.

Bundan XI asr oldin yashab ijod qilgan Abu Nasr Farobiyning “Fozil odamlar shahri” asarida ham shaxsda mafkuraviy immunitet shakllantirishga ehtiyoj sezilganini asar mazmunidan sezish mumkin. To‘g‘ri, o‘sha davrda mafkuraviy immunitet degan lug‘aviy so‘z uchramagan, lekin shakl jihatdan boshqa, mazmun jihatdan esa biz tadqiq qilayotgan mafkuraviy immunitet tushunchasini o‘sha davrda ham ko‘rishimiz mumkin.

Demak Abu Nasr Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asarini umumlashtirsak,undagi fikriga ko‘ra, “Har bir inson boshidan komil emas, ammo tug‘ma ravishda o‘ziga xos bo‘lgan ichki shuurila bosqichma-bosqich komillikka jiddu-jahd bilan intiladi. Hamma narsani idrok qilish insonni komillik va lazzat tomon boshlaydi. Insonning asl ruhiy kamoloti birinchi

haqni tanish orqali hosil bo‘ladi. Ma’rifat– baxt-saodat va kamolot sari qo‘yilgan birinchi qadamdir” [4], demak, har bir inson komillikka o‘z-o‘zidan erishmaydi, unga qa’tiyatli iroda hamda mehnat asosida o‘z xulq-atvorida go‘zal fazilatlarni orttirish bilan erishishi ta’kidlanadi. Asar mazmunida, inson o‘z hulq-atvorida o‘n ikkita eng go‘zal va mukammal fazilatlarni shakllantira olsagina, u kamolotga yetadi va ruhan hamda tabiatan xayrli amallarni bajarishga hamda sharr (yomon), buzg‘unchi ishlardan saqlanishga o‘zida kuch topa oladi. Shu sababli har bir insonda fazilatli xatti-harakatlar yoki razolatli fe’l-atvor tug‘diradigan iste’dod mavjud bo‘lib, u har ikkisidan birini bajarishga qodirdir, degan fikrlar ilgani suriladi.

Abu Nasr Forobiy o‘zining asarlarida insonlardagi sog‘lom xulq-atvor va uning fazilatlari kabi xislatlarni ma’naviy kamolotning asosiy mezoni sifatida ko‘rsatadi. Shaxs ma’naviy jihatdan kamolga yetishida yoki biz tadqiq qilayotgan mafkuraviy immunitet shakllanishida avvalo ruhan pok, turli ichki qarshiliklarni yenga oladigan, qa’tiyatli, o‘zligini anglagan, insonparvar g‘oyalarga pur inson bo‘lishi kerakligini uqtiradi [4].

Abu Rayhon Beruniyning inson turmushiga xos bo‘lgan xulq-odob qoidalari haqidagi fikrlari psixologik nuqtai nazardan ham qiziqish uyg‘otadi.

Beruniy inson ham ichki, ham tashqi tomondan go‘zal bo‘lsagina haqiqiy kamolotga erishishi mumkin deb hisoblab, ozodalik va orastalikni olijanoblik bilan tenglashtiradi, inson doimo ularga rioya etishi zarur, deb ta’kidlaydi. Bunda inson o‘zini boshqara olishga qodir bo‘lishi, har bir yetuk inson uchun muhim bo‘lgan xislatlarni o‘zida tarbiyalashda kuch va irodaga ega bo‘lishi lozim, deydi. Olim “Minerologiya” asarida “Inson o‘z ehtiroslariga hukmron, ularni o‘zgartirishga qodir, o‘z joni va tanini tarbiyalar ekan, salbiy jihatlarni maqtagulik narsalarga aylantirishga hamda asta-sekin, axloq haqidagi kitoblarda ko‘rsatilgan usullar bilan illatlarni bartaraf etishga qodirdir”,- deb ta’kidlaydi [5].

Keltirilgan fikrlardan ko‘rinadiki, alloma inson kamolotida sog‘lom xulq-atvor, iroda va irodaviy sifatlarning o‘rni beqiyos ekanini tan oladi. Ayniqsa, shaxs o‘zidagi ijobiy va salbiy xulq-atvor me’yorlarini idora qilishi, o‘zini o‘zi nazorat qila olishi hamda boshqara olishida iroda va irodaviy sifatlar yaqqol namoyon bo‘lishiga alohida urg‘u beradi. Bu kabi xususiyat va sifatlar biz tadqiq qilayotgan mafkuraviy immunitet shakllanishining ham asosini tashkil qiladi. Ya’ni shaxsda to‘g‘ri va sog‘lom xulq fazilatlari shakllansagina, u buzg‘unchi va vayronkor g‘oyalar ta’siriga berilmaydi. Allomaning yuqoridagi fikrlari bizning tadqiqotimizda ilgari surilayotgan“insonda mafkuraviy immunitet barqaror shakllansagina, u har qanday buzg‘unchi va yot g‘oyalarni daf eta olishi yoki ularga qarshi murosasiz bo‘la olishi nazarda tutilgan g‘oyalarga hamohangdir.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarini islom ma’naviyatining badiiy-falsafiy, ijtimoiy-axloqiy qomusi deb bemalol ta’riflash mumkin. Ushbu asar ham shaxsda mafkuraviy immunitetni shakllantirishda o‘sha davrning siyosiy, mafkuraviy qarashlari, inson kamoloti va shaxslararo munosabatlarda go‘zal va sog‘lom xulqni shakllantirish va shu asosda insonlar orasida ezgulik ishlarini olib borish, buzg‘unchi yomon illatlar bilan

kurashish kabilar asar qahramonlarining timsolida shakllantirilgan.

Buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib “Qytadg‘y bilig” – (baxt saodatga elituvchi bilim) asarida ham mafkuraviy immunitet tizimining asosiy vazifalirini ham uchratamiz. Misol tariqasida, asarda komil insonning eng asosiy jihatlari sifatida alohida shaxsning o‘z manfaatlari, shaxsiy istaklari doirasini yorib chiqib, boshqalar g‘ami bilan yashashi, ko‘pchilik manfaati uchun fidoyi bo‘lishi belgilarini ko‘rsatib o‘tadi. U ilm, zakovatning ahamiyati haqida fikr eshitish bilan birga bilim va zakovatning amaliyotdagi o‘rnini ham yoritib beradi. Bilimi buyuk – uquvi ulug‘, deb ta’kidlaydi. Chunki zakovatli inson ulug‘ bo‘ladi, bilimli kishi buyuk bo‘ladi, deb ilmli kishilarni asl toifadagi kishilarga qo‘shadi. Olim ezgu ishlarning barchasi ilm tufayli amalga oshirilishini aytadi.

Buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib tomonidan ilgari surilgan g‘oyalarda shaxs axloqiy xulq-atvorini sog‘lom qilib tarbiyalash masalasiga alohida e’tibor berish kerakligi uqtiriladi. Chunki sog‘lom axloqiy xulq-atvor inson ziynati bo‘lib, shaxs kamolotining asosiy jihatlaridan sanaladi. Shu bilan birga uning nazdida shaxsning sog‘lom xulq-atvori har qanday yomon, buzg‘unchi illatlardan uzoq bo‘lishni ta’minlaydi [6].

Inson kamoloti, sog‘lom xulq-atvorga, ma’naviy, mafkuraviy immunitetga ega bo‘lish g‘oyasi Kaykovusning “Qobusnoma”asarida ham keng yoritilgan. Kaykovusning fikricha, ilm insonni kamolotga yetaklovchi omildir. U ilmni uchga bo‘ladi:

1. Biror kasb-hunarga bog‘liq bo‘lgan ilm.
2. Ilm bilan bog‘liq bo‘lgan kasb-hunar .
Z. Xayr va dalolatga taalluqli odat.

Kaykovusning mazkur qarashlari o‘sha davrda ilg‘or qarashlardan sanalgan. Chunki bu fikrlar uni zukko, donishmand, har tomonlama yetuk bilimga ega bo‘lganligidan dalolat bergan. Uning pand-nasihatlarida har bir yoshning aqliy, ahloqiy, jismoniy tarbiyasiga oid turmush “Qobusnoma” asarining barkamol avlodni tarbiyalashda amaliy ahamiyati juda kattadir.

Kaykovus o‘zining asarida shaxs xususiyatlari, sog‘lom xulq-atvor, insonparvar va umuminsoniy g‘oyalarga, chuqur ilm va kuchli irodaviy sifatlarga ega bo‘lishi uni har qanday salbiy, buzg‘unchi g‘oyalar va odatlardan o‘zini tiya olishi lozimligini uqtiradi.

Umar Xayyom inson xulq-atvoridagi fazilatlar asta-sekin hosil bo‘ladi, deb hisoblaydi. Agar inson biron-bir ijobiy axloqiy fazilatga ega bo‘lmasa, u harakat qilib, o‘zida uni vujudga keltirishi, yomon illatlar hamda buzg‘unchi fikrlardan esa o‘z irodasi bilan xalos bo‘lishi kerak, deb ta’kidlaydi.

Umar Xayyomning fikricha, xulq-atvor ikki yo‘l bilan – odat qilib olish yordamida va fikrlash jarayonida yuzaga keladi.

Demak, allomaning nazarida, insonlardagi xarakter xislatlari tug‘ma bo‘lmay, balki hayot davomida shakllanib boradi. Shu bois, insonlarda turfa xil xulq-atvor xususiyatlari tarkib topishi, avvalo, ijtimoiy hayot mahsuli hisoblanadi. Ayniqsa, shaxsning jamiyat hayotiga kirib borishi, ijtimoiy xulq-atvor namunalarini egallashida insonlarning bir-biriga bo‘lgan munosabatlari hamda xarakter xususiyatlari muhim o‘rin egallaydi.

Alisher Navoiy fikriga ko‘ra, yaxshi xulqning asosi odob bo‘lib, u barcha insoniy xislatlarning boshlanishi sanaladi. Zero, haqiqiy insonga xos xislatlar – qanoat, sabr, tavozu’, ishq, vafo, saxovat, himmat, karam, muruvvat, hilm (yumshoq ko‘ngillik) aynan odobli kishilarda tarkib topadi.

Alisher Navoiy ta’lim-tarbiya jarayonida insonning o‘zini o‘zi tarbiyalashi, xato va kamchiliklarini anglab, ularni tuzatishi maslasiga alohida e’tibor beradi.

Darhaqiqat, Alisher Navoiy o‘zining qarashlarida komil insonga xos bo‘lgan axloqiy sifat va fazilatlar orasida yomon illatlardan saqlanishga alohida urg‘u beradi. Unga ko‘ra, inson o‘zligini anglashi, sog‘lom xulq-atvorga ega bo‘lishi, iymon-e’tiqod va pok vijdon, kuchli iroda kabi muhim sifatlarning shaxsda shakllanishi uning komillikka yetishida o‘ta muhimdir. Ulug‘ mutafakkir, ayniqsa, o‘zini o‘zi tarbiyalash masalasiga katta e’tibor qaratib, bu jarayon bevosita o‘zini o‘zi anglash, o‘zini o‘zi nazorat qilish orqali amalga oshishi va unda qo‘llaniladigan usul va vositalarni oqilona tanlay olish muhimligini ta’kidlaydi [7].

Alisher Navoiy o‘z asarlarida “Haqiqiy insonda ko‘p fazilatlar bo‘ladi: lekin bular orasida eng sharaflisi – insofdir. Insofsiz kishi – inson emasdir. Uning atvorida xatodan boshqa narsa yo‘qdir”,- deb ta’kidlaydi. Darhaqiqat, biz tadqiq qilayotgan ishimizda ham o‘smir shaxsi barqaror mafkuraviy immunitetga ega bo‘lishida uning xulq-atvorida insof shakllanishi ham nazarda tutilgan. Insonda insof va diyonat fazilatlari shakllanmagan bo‘lsa, u har qanday buzg‘unchi nafs, faxsh, zo‘ravonlik, buzuqlik, ma’naviyatsizlik, xudbinlik, yengil-yelpilik, baxillik kabi illatlarning quliga aylanishi aniqdir.

Husayn Voiz Koshifiy o‘z qarashlarida insonni har qanday yomon illatlar hamda buzg‘unchi fikr va g‘oyalarga duchor bo‘lishi unda sog‘lom va go‘zal xulq-atvor shakllanmaganligidandir, deb ta’kidlaydi. Koshifiyning ta’kidlashicha “Go‘zal fe’l-atvorning nishonasi o‘n narsadir: birinchi nishonasi – yaxshilik; ikkinchisi – insofli bo‘lish; uchinchisi – boshqa odamdan ayb qidirmaslik; to‘rtinchisi – biror kishida ham nojo‘ya harakat ko‘rsa, uni yaxshi yo‘lga boshlash; beshinchisi – bir odam o‘z aybiga iqror bo‘lib uzr aytsa, uzrini qabul qilish; oltinchisi – boshqalar uchun mashaqqatni o‘z ustiga olish; yettinchisi – faqat o‘z manfaatini ko‘zlamaslik; sakkizinchisi – ochiq yuzli, shirin so‘zli bo‘lish; to‘qqizinchisi – muhtojlarning hojatini chiqarish; o‘ninchisi – muloyim va mulozamatli bo‘lishdir”.

Husayn Voiz Koshifiy o‘z asarlarida ibo-hayo haqida shunday deydi: “Hayo va andisha dunyoda tartib saqlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Hayo yo‘qolsa, hech kimda vijdon ham qolmaydi. U holda dunyoda tartib buziladi. Kishilar bir-biriga befarq qaraydigan bo‘ladilar” .

Qarang, Husayin Voiz Koshifiy bizni bugungi kun buzg‘unchi “ommaviy madaniyat” kirdikorlaridan ogohlantirmoqda. Chunki bugungi kunda buzg‘unchi “ommaviy madaniyat” ishlab chiqaruvchilari insonlar orasiga buzg‘unchilik urug‘lari, ya’ni hayosizlik, fahsh, xudbinlik, o‘zim bo‘larchilik, loqaydlik, beparvolik, zo‘ravonlik, erkin sevgi, bir jins vakillari sevgisi kabi milliy xarakterimizga yot bo‘lgan yovuzlik urug‘ini sochib, turli tartibsizliklarni yuzaga keltirishni rejalashtirganlar.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi barcha mulohazalar shaxs kamolotida sog‘lom xulq-atvor me’yorlarini tarkib toptirish, shuningdek, shaxsning go‘zal odobli, insonparvar g‘oyalarga ega bo‘lib borishi, irodaviy hamda xarakterologik sifatlarni rivojlantirish, shu jumladan, o‘zini o‘zi to‘laqonli anglash tizimini takomillashtirish asosida ularda ma’naviy, mafkuraviy, psixologik immunitet hosil qilish muhim ekanligini ko‘rsatdi. Zero, allomalarimiz tomonidan qoldirilgan ilmiy merosda ilgari surilgan g‘oyalar bugun yoshlarni nafaqat aqlan, axloqan, balki ularda buzg‘unchi, yot, vayronkor g‘oya va mafkuralarga qarshi mustahkam, barqaror mafkuraviy immunitet shakllantirish uchun dasturilamal bo‘lib xizmat qilishi ayni haqiqatdir.

Bu esa o‘z-o‘zidan mazkur masalaga ijtimoiy psixologik muammo sifatida qarashni va uning bugungi kundagi dolzarbligidan kelib chiqib, muammoni yanada chuqurroq, mukammalroq tahlil qilish uchun o‘ziga xos empirik malumotlarga asoslangan ham nazariy, ham amaliy jihatdan ilmiy oydinliklar kiritish zarurligini taqozo etadi. Shu bois keyingi paragrafda muammoning xorij tadqiqotchilari tomonidan o‘rganilishiga alohida e’tibor qaratiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. //Asqar Mahkam tarjimasi.– Toshkent: Sharq, 2001, –112 b.

2.Tohir Karim. Muqaddas “Avesto” izidan.– Toshkent: 2000, – B. 72-92.

3.Alimova D. “Insoniyat tarixi-g‘oyalar va mafkuralar tarixidir” T.: Ijod dunyosi nashriyot uyi, 2002,-30 b.

4.Abu Nasr Farobiy. Fazilat, bax-saodat va kamolat haqida. Toshkent: Yozuvchi, 2001,-38 b.

5. Abu Rayhon Beruniy. “Qadimgi halqlardan qolgan yodgorliklar”. Toshkent: Fan, 1972.

6. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. –T.: “Akademiya”, 2015, - 544 b.

7. Alisher Navoiy. “Lisonut-tayr” (qush tili). -T.: Adabiyot va san’at nashriyoti 1991, –.176. b

O’SMIR YOSHI DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Madgafurova Dilfuza Oxunovna,
Qo’qon davlat pedagogika instituti katta o’qituvchisi

Yoqubjonov Ziyodjon,
Qo’qon davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. O’smirlik davrida psixik rivojlanish murakkab va dinamik jarayon bo’lib, sezilarli kognitiv, hissiy va ijtimoiy o’zgarishlar bilan tavsiflanadi. Ushbu ilmiy maqola o’smirlik davridagi ruhiy rivojlanish xususiyatlarini har tomonlama ko’rib chiqadi, kognitiv qobiliyatlar, hissiy tartibga solish, shaxsni shakllantirish va ijtimoiy rivojlanish kabi asosiy jihatlarni ta’kidlaydi. Empirik tadqiqotlar va nazariy istiqbollarning keng doirasidan kelib chiqqan holda, ushbu sharh o’smirlik davrida ruhiy rivojlanish bilan bog’liq noyob muammolar va imkoniyatlar haqidagi tushunchamizni chuqurlashtirishga qaratilgan.

Kalit so’zlar; psixik rivojlanish, o’smirlik,kognitiv rivojlanish,hissiy tartibga solish, shaxsni shakllantirish, ijtimoiy rivojlanish, ijro funktsiyalari,mavhum fikrlash,Metakognitsiya, xotirani rivojlantirish

ОСОБЕННОСТИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Мадгафурову Дильфузу Охуновну,
старшего преподавателя коканского государственного педагогического института

Якубжонов Зияджон,
студент Кокандского государственного педагогического института

Аннотация. Психическое развитие В подростковом возрасте-сложный и динамичный процесс, характеризующийся значительными когнитивными, эмоциональными и социальными изменениями. В этой научной статье всесторонне рассматриваются особенности психического развития В подростковом возрасте, выделяются такие ключевые аспекты, как когнитивные способности, эмоциональная регуляция, формирование личности и социальное развитие. Основываясь на широком спектре эмпирических исследований и теоретических перспектив, этот обзор направлен на углубление нашего понимания уникальных проблем и возможностей, связанных с умственным развитием В подростковом возрасте.

Ключевые слова; психическое развитие, подростковый возраст,когнитивное развитие,эмоциональная регуляция, формирование

личности, социальное развитие, исполнительные функции,абстрактное мышление,метапознание, развитие памяти

THE FEATURES OF PSYCHIC DEVELOPMENT IN ADOLESCENCE: A COMPREHENSIVE REVIEW

Madgafurova Dilfuza Oxunovna,
Senior Teacher of the Kokand State Pedagogical Institute

Yakubzhanov Ziyadzhan,
Student Of The Kokand State Pedagogical Institute

Abstract: Psychic development during adolescence is a complex and dynamic process, characterized by significant cognitive, emotional, and social changes. This scientific article provides a comprehensive review of the features of psychic development in adolescence, highlighting key aspects such as cognitive abilities, emotional regulation, identity formation, and social development. Drawing from a wide range of empirical research and theoretical perspectives, this review aims to deepen our understanding of the unique challenges and opportunities associated with psychic development in adolescence.

Key words; Psychic development, Adolescence,Cognitive development,Emotional regulation, Identity formation, Social development, Executive functions,Abstract reasoning,Metacognition,Memory development

Kirish. O'smirlik davri inson rivojlanishidagi hal qiluvchi bosqich bo'lib, turli sohalarda, shu jumladan jismoniy, kognitiv, hissiy va ijtimoiy jihatlarda sezilarli o'zgarishlar bilan ajralib turadi. Ushbu sohalar orasida psixik rivojlanish shaxsning qobiliyatlari, idroklari va dunyo bilan o'zaro munosabatlarini shakllantirishda Markaziy rol o'ynaydi. O'smirlik davrida ruhiy rivojlanish xususiyatlarini tushunish tadqiqotchilar, o'qituvchilar, psixologlar va ota-onalar uchun juda muhimdir, chunki u o'smirlar duch keladigan noyob qiyinchiliklar va imkoniyatlar haqida tushuncha beradi.

O'smirlik davrida shaxslar o'zlarining bilim qobiliyatlarida chuqur o'zgarishlarni boshdan kechiradilar. Rejalashtirish, muammolarni hal qilish va impulslarni boshqarish kabi ijro etuvchi funktsiyalar sezilarli darajada rivojlanib, o'spirinlarga yanada murakkab fikrlash va qaror qabul qilish bilan shug'ullanishga imkon beradi. Mavhum fikrlash va metakognitiv ko'nikmalar ham gullab-yashnaydi, bu ularga tanqidiy fikrlashga, o'z fikrlari va harakatlari haqida fikr yuritishga, o'zlarini va atrofdagi dunyoni chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Hissiy tartibga solish va psixososyal rivojlanish o'smirlik davrida ruhiy rivojlanishning asosiy tarkibiy qismidir. O'smirlar bir qator his-tuyg'ularni boshqaradilar va bu his-tuyg'ularni samarali boshqarish va ifoda etish vazifasiga duch kelishadi. Ular hissiy ong, tushunish va tartibga solish tuyg'usini rivojlantirishga intilishadi, bu ularning boshqalar bilan munosabatlariga ta'sir qiladi va ularning umumiy farovonligiga hissa

qo’shadi. Ushbu bosqichda hissiy o’ziga xoslikni shakllantirish insonning hissiy afzalliklari, qadriyatlari va e’tiqodlarini o’rganishni o’z ichiga oladi, bu ularning o’z-o’zini tushunchasini shakllantiradi va tengdoshlari, oilasi va jamiyat bilan o’zaro munosabatlariga ta’sir qiladi.

Shaxsni shakllantirish o’smirlik davrida ruhiy rivojlanishning taniqli xususiyatidir. Eriksonning psixososyal nazariyasiga ko’ra, o’spirinlar shaxsiyat va rol chalkashliklari bosqichidan o’tadilar, bu davrda ular «men kimman?»va» men nima bo’lishni xohlayman?»Ular turli xil rollarni, qadriyatlarni va o’ziga xosliklarni sinab ko’rish, oxir-oqibat o’zini izchil va barqaror his qilishni o’rnatishga intilish jarayonida qatnashadilar. Madaniy va gender identifikatorlari ham o’ynaydi, chunki o’spirinlar o’zlarining individualligini kengroq ijtimoiy va madaniy sharoitlarda boshqaradilar.

Ijtimoiy rivojlanish o’smirlik davrida ruhiy rivojlanish bilan chambarchas bog’liq. Tengdoshlar o’smirning tegishlilik, qabul qilish va o’ziga xoslik hissini shakllantirishda muhim rol o’ynaydi. Tengdoshlar munosabatlari ijtimoiy o’rganish, hamkorlik qilish va ijtimoiy ko’nikmalarni rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratadi. Oila dinamikasi va ota-ona va bola munosabatlari ham o’zgaradi, chunki o’spirinlar o’z oilalari bilan aloqalarini saqlab, avtonomiyaga intilishadi. Romantik munosabatlarning paydo bo’lishi ularning ijtimoiy rivojlanishiga yanada hissa qo’shadi, yaqinlik, do’stlik va romantik tuyg’ularni o’rganish uchun imkoniyatlar yaratadi.

Biroq, o’smirlik davrida ruhiy rivojlanish uning qiyinchiliklari va xavflaridan xoli emas. O’smirlar giyohvand moddalarni iste’mol qilish, xavfli jinsiy xatti-harakatlar va ehtiyotsiz haydash kabi tavakkal qilish xatti-harakatlariga ko’proq moyil bo’lishadi, chunki ular yangilik, hayajon va tengdoshlarini qabul qilishga intilishadi. Bu davrda ruhiy salomatlik muammolari, jumladan, depressiya, tashvish va ovqatlanish buzilishi keng tarqalgan bo’lib, o’smirlarning hissiy farovonligini tushunish va hal qilish muhimligini ta’kidlaydi. Tengdoshlarning bosimi va bezoriligi ularning ruhiy rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko’rsatishi, ularning tanlovi, o’zini o’zi qadrlashi va ijtimoiy integratsiyasiga ta’sir qilishi mumkin.

O’smirlik davrida ijobiy ruhiy rivojlanishga yordam beradigan himoya omillari va chidamlilik mexanizmlarini tan olish juda muhimdir. Ota-onalar, do’stlar va murabbiylar bilan qo’llab-quvvatlovchi munosabatlar, shuningdek, ijobiy maktab muhiti va jamoatchilik ishtiroki ularning umumiy farovonligi va moslashuvchan ishlashiga hissa qo’shadi. Stress, his-tuyg’ular va nizolarni boshqarish uchun kurashish strategiyasini ishlab chiqish ularning qiyinchiliklarga nisbatan chidamliligini yanada oshiradi.

Bu keng qamrovli sharh o’smirlik davrida ruhiy rivojlanish xususiyatlari puxta o’rganish maqsad, bilim qobiliyatini o’z ichiga olgan, hissiy tartibga solish, tenglik shakllantirish, va ijtimoiy rivojlanish. Ushbu xususiyatlarni tushunib, biz o’smirlarning noyob tajribalari va ehtiyojlari haqida qimmatli ma’lumotlarga ega bo’lishimiz mumkin, bu esa hayotning ushbu muhim bosqichida sog’lom ruhiy rivojlanishni ta’minlaydigan samarali ta’lim strategiyalari, aralashuvlar va qo’llab-quvvatlash tizimlarini ishlab chiqishga olib keladi.

Adabiyot Sharhi

O’smirlik davrida kognitiv rivojlanish:

Ko’plab tadqiqotlar o’smirlik davrida kognitiv rivojlanishni o’rganib, ijro funktsiyalarining kamolotini ta’kidladi. Ijro etuvchi funktsiyalar o’spirinlarga yuqori darajadagi fikrlash, muammolarni hal qilish va maqsadga yo’naltirilgan xatti-harakatlar bilan shug’ullanishga imkon beradigan ishlaydigan xotira, inhibisyon va kognitiv moslashuvchanlik kabi jarayonlarni qamrab oladi (Diamond, 2013). Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, ijro etuvchi funktsiyalar o’smirlik davrida rivojlanishda davom etadi, kognitiv nazorat va qaror qabul qilish qobiliyatlari yaxshilanadi (Crone & Dahl, 2012). Bundan tashqari, mavhum fikrlash qobiliyatlari, shu jumladan faraziy fikrlash va mantiqiy fikrlash, bu davrda sezilarli yutuqlarni namoyish etadi (Keating, 2004)[1].

Metakognitatsiya yoki o’z fikrlash jarayonlarini aks ettirish va tartibga solish qobiliyati o’smirlik davrida kognitiv rivojlanishning yana bir muhim jihati hisoblanadi. Metakognitiv ko’nikmalar shaxslarga o’z tushunchalarini kuzatish, o’rganish strategiyalarini baholash va yondashuvini mos ravishda sozlash imkonini beradi (Shrav va Moshman, 1995). O’smirlar metakognitiv xabardorlikni oshirib, ularni yanada samarali o’rganish va muammolarni hal qilish bilan shug’ullanishga imkon beradi (Flavell, 1979)[2].

Hissiy tartibga solish va Psixososyal rivojlanish:

Hissiy tartibga solish o’smirlik davrida psixososyal rivojlanishda muhim rol o’ynaydi. Tuyg’ularni tushunish va tartibga solish qobiliyati yanada murakkablashadi, chunki o’smirlar yaxshi hissiy ongga ega bo’ladilar va o’zlarining hissiy tajribalarini tushunadilar (Gross, 2015). O’smirlar hissiyotlarini turli kontekstlarda boshqarish uchun qayta baholash va ekspresiv bostirish kabi hissiy tartibga solish strategiyasini ishlab chiqadilar (Silvers va boshq., 2012). Hissiy tartibga solish turli xil natijalar bilan bog’liq, shu jumladan adaptiv kurash, ijobiy munosabatlar va psixologik farovonlik (Eyzenberg va boshq., 2014)[3].

Empatiya va istiqbolga ega bo’lish ham o’smirlik davrida hissiy rivojlanishning muhim jihatlaridir. Empatiya boshqalarning his-tuyg’ularini tushunish va baham ko’rishni o’z ichiga oladi, istiqbolga ega bo’lish esa shaxslarga bir nechta nuqtai nazarlarni ko’rib chiqish va turli istiqbollarni tushunish imkonini beradi (Devis, 1983). Ushbu qobiliyatlar prosotsial xulq-atvorni rivojlantirishga, nizolarni hal qilishga va sog’lom munosabatlarni shakllantirishga yordam beradi (Eisenberg va boshq., 2006)[4].

Hissiy identifikatsiyani shakllantirish o’smirlik davrida muhim psixososyal vazifadir. O’smirlar his-tuyg’ularning keng doirasini kashf qilishlari va boshdan kechirishlari bilan ular hissiy o’zini his qilishni rivojlantiradilar va his-tuyg’ularini o’z-o’zini kontseptsiyasiga qo’shishni o’rganadilar (Larsen & Prizmic, 2008). Hissiy identifikatsiyani shakllantirishga hissiy ifoda bilan bog’liq madaniy va ijtimoiy me’yorlar, shuningdek temperament va tajribalardagi individual farqlar ta’sir qiladi (Erikson, 1968)[5].

Shaxsni Shakllantirish:

Shaxsiyatni shakllantirish o’spirin rivojlanishidagi Markaziy jarayon bo’lib, Eriksonning psixososyal nazariyasi shaxsiyat bosqichiga va

rollarning chalkashligiga urg'u beradi. O'smirlar o'zlarining shaxsiy va ijtimoiy identifikatorlarini aniqlash uchun kashfiyot, tajriba va qaror qabul qilish bilan shug'ullanadilar (Marcia, 1966). O'z-o'zini anglash, shu jumladan e'tiqodlar, qadriyatlar, qiziqishlar va intilishlar bu davrda sezilarli o'zgarishlarga uchraydi (Xarter, 2012). O'smirlar o'ziga xoslikning turli xil ijtimoiy, madaniy va shaxsiy jihatlarini birlashtirgan holda izchil va barqaror o'zini his qilishga intilishadi (Erikson, 1968).

O'z-o'zini hurmat qilish shaxsni shakllantirish bilan chambarchas bog'liq va o'smirning psixologik farovonligida hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'z-o'zini hurmat qilish shaxsning o'z qadr-qimmati va malakasini sub'ektiv baholashni anglatadi (Harter, 1999). O'smirlarning o'z-o'zini hurmat qilishi ushbu rivojlanish bosqichining qiyinchiliklari va yutuqlari bo'ylab harakatlanayotganda o'zgarib turadi. Ijobiy o'z-o'zini hurmat qilish yuqori darajadagi chidamlilik, psixologik moslashuv va ijobiy ijtimoiy faoliyat bilan bog'liq (Orth va boshq., 2017).

Izlanish va majburiyat shaxsni shakllantirishning Markaziy jarayonidir. Tadqiqot o'zini yaxshiroq tushunish uchun yangi tajriba va imkoniyatlarni faol ravishda izlashni o'z ichiga oladi, majburiyat esa doimiy tanlov qilish va muayyan rollar, qadriyatlar va maqsadlarga sarmoya kiritishni talab qiladi (Marcia, 1966). O'smirlar hisobga olish razvedka bilan shug'ullanish

Tadqiqot Metodologiyasi

• O'smirlik davrida ruhiy rivojlanish xususiyatlarini har tomonlama ko'rib chiqish uchun adabiyotlarni ko'rib chiqishga tizimli yondashuvga rioya qilindi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olgan:

• * Tegishli adabiyotlarni aniqlash: PubMed, PsycINFO va Google Scholar kabi turli xil ilmiy ma'lumotlar bazalarida puxta qidiruv o'tkazildi. Psixik rivojlanish, o'smirlik, kognitiv rivojlanish, hissiy tartibga solish, shaxsni shakllantirish va ijtimoiy rivojlanish bilan bog'liq kalit so'zlar tegishli maqolalar, tadqiqot ishlari va kitob boblarini aniqlash uchun ishlatilgan.

• * Inklyuziya va istisno mezonlari: tadqiqot savoliga asoslanib, ko'rib chiqish uchun tegishli adabiyotlarni tanlash uchun inklyuziya va istisno mezonlari o'rnatildi. Faqat empirik tadqiqotlar, nazariy asoslar va ekspertlar tomonidan ko'rib chiqilgan jurnallarda nashr etilgan keng qamrovli adabiyotlar sharhlari kiritilgan. O'smirlik davrida ruhiy rivojlanishga qaratilgan yoki tadqiqot savoliga tegishli bo'lmagan maqolalar chiqarib tashlandi.

• * Skrining va tanlash: dastlabki qidiruv natijalari potentsial tegishli maqolalarni aniqlash uchun sarlavha va Referat asosida tekshirildi. Tanlangan maqolalar keyinchalik baholash uchun to'liq matnda olingan.

• * Ma'lumotlarni qazib olish: tanlangan maqolalardan tegishli ma'lumotlar muntazam ravishda chiqarildi. Mualliflar, nashr etilgan yil, tadqiqot dizayni, namuna hajmi va o'smirlik davridagi ruhiy rivojlanish xususiyatlari bilan bog'liq asosiy topilmalar kabi ma'lumotlar qayd etildi.

* Olingan ma'lumotlar o'smirlik davrida kognitiv rivojlanish, hissiy tartibga solish, shaxsni shakllantirish va ijtimoiy rivojlanish bilan bog'liq umumiy mavzular, naqshlar va tendentsiyalarni aniqlash uchun tematik tahlil

qilindi. Tahlil tadqiqotlar davomida ma’lumotlarni sintez qilish va konsensus yoki qarama-qarshi topilmalarni aniqlashni o’z ichiga olgan.

* Sintez va talqin: sintez qilingan topilmalar o’smirlik davridagi ruhiy rivojlanishning asosiy xususiyatlarini ta’kidlab, izchil tarzda tashkil etilgan va taqdim etilgan. Hozirgi bilimlardagi kuchli tomonlar, cheklovlar va bo’shliqlarni aniqlash uchun adabiyot tanqidiy baholandi. Topilmalarning oqibatlari o’smirlik davrida sog’lom ruhiy rivojlanishni rag’batlantirish uchun ta’lim strategiyalari, aralashuvlar va qo’llab-quvvatlash tizimlari bilan bog’liq holda muhokama qilindi.

* Kelajak yo’nalishlari: adabiyotlarda aniqlangan bo’shliqlar va cheklovlarga asoslanib, kelgusidagi tadqiqot yo’nalishlari bo’yicha takliflar berildi, qo’shimcha tadqiqotlar va izlanishlarni talab qiladigan sohalar ta’kidlandi.

Shuni ta’kidlash kerakki, ushbu adabiyot sharhi 2021 yil sentyabrgacha mavjud tadqiqotlarga asoslangan. Tadqiqotchilar va o’quvchilar o’smirlik davrida ruhiy rivojlanish sohasidagi yutuqlar haqida xabardor bo’lish uchun so’nggi adabiyotlar bilan maslahatlashishga da’vat etiladi.

Xulosalar

• Ushbu keng qamrovli sharh o’smirlik davridagi psixik rivojlanish xususiyatlari, kognitiv rivojlanish, hissiy tartibga solish, shaxsni shakllantirish va ijtimoiy rivojlanishni o’z ichiga olgan tushunchalarni taqdim etdi. Empirik tadqiqotlar va nazariy asoslardan olingan topilmalarni sintez qilish orqali bir nechta asosiy xulosalar chiqarish mumkin:

• * Kognitiv rivojlanish: o’smirlik ijro funktsiyalari, mavhum fikrlash, metakognitsiya va qaror qabul qilish qobiliyatlari bilan tavsiflanadi. Ushbu bilim qobiliyatlari ushbu davrda rivojlanib, o’spirinlarga yuqori darajadagi fikrlash, muammolarni hal qilish va o’zini o’zi boshqarish bilan shug’ullanishga imkon beradi.

• Hissiy tartibga solish va Psixososyal rivojlanish: o’smirlar hissiy tartibga solishda sezilarli o’zgarishlarga duch kelishadi, ko’proq hissiy xabardorlik, tushunish va tartibga solish strategiyalariga ega bo’lishadi. Empatiya va istiqbolli ko’nikmalarni rivojlantirish ularning ijtimoiy va hissiy farovonligiga yordam beradi. Hissiy identifikatsiyani shakllantirish o’smirlik davrida madaniy me’yorlar va individual tajribalar ta’sirida Markaziy vazifadir.

• Shaxsni shakllantirish: shaxsni shakllantirish o’smirlik davridagi asosiy jarayon bo’lib, shaxsiy va ijtimoiy o’ziga xoslikning turli jihatlarini o’rganish, majburiyat va integratsiyani o’z ichiga oladi. O’z-o’zini anglash va o’z-o’zini hurmat qilish o’zgarishlarga uchraydi, o’spirinlar izchil va barqaror o’zini his qilishga intilishadi. Shaxsiyatni shakllantirishga ijtimoiy kutishlar, madaniy kontekstlar va individual tajribalar ta’sir qiladi.

• Ijtimoiy rivojlanish: tengdoshlar munosabatlari ijtimoiy rivojlanishda muhim rol o’ynaydi, ijtimoiy o’rganish, qo’llab-quvvatlash va shaxsni o’rganish uchun imkoniyatlar yaratadi. Oila dinamikasi va ota-ona va bola munosabatlari ham o’zgaradi, chunki o’spirinlar o’z oilalari bilan aloqalarni saqlab, avtonomiyaga intilishadi. Romantik munosabatlar ularning ijtimoiy

rivojlanishiga hissa qo’shadi, yaqinlik va romantik tuyg’ularni o’rganishni osonlashtiradi.

• Qiyinchiliklar va xatarlar: o’smirlik-bu xavf-xatar, giyohvand moddalarni iste’mol qilish, ruhiy salomatlik muammolari va tengdoshlarning bosimi kabi qiyinchiliklar va xavflar bilan belgilanadigan davr. Ushbu muammolar ruhiy rivojlanish va farovonlikka sezilarli ta’sir ko’rsatishi mumkin, bu erta aniqlash, oldini olish va aralashuv strategiyalarining muhimligini ta’kidlaydi.

• Himoya omillari va chidamliligi: qo’llab-quvvatlovchi munosabatlar, ijobiy maktab muhiti va jamoatchilikni jalb qilish o’smirlik davrida sog’lom ruhiy rivojlanish uchun himoya omillari bo’lib xizmat qiladi. Engish strategiyasini ishlab chiqish va chidamlilik o’smirlarning qiyinchiliklar va qiyinchiliklarni samarali boshqarish qobiliyatini oshiradi.

Ushbu kompilyatsiya topilmalar turli manfaatdor tomonlar uchun muhim ahamiyatga ega, tadqiqotchilar, shu jumladan,, o’qituvchilar, psixologlar, va ota-onalar. O’smirlik davrida ruhiy rivojlanishning o’ziga xos xususiyatlarini tushunish hayotning ushbu muhim bosqichida sog’lom rivojlanishga yordam beradigan ta’lim strategiyalari, aralashuvlar va qo’llab-quvvatlash tizimlarini loyihalashni xabardor qilishi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu rivojlanish jarayoniga ta’sir qiluvchi turli xil madaniy, ijtimoiy va kontekstual omillarni hisobga olgan holda o’smirlik davridagi ruhiy rivojlanishning murakkabliklarini o’rganishni davom ettirishi kerak.

REFERENCES

1. Diamond, A. (2013). Executive functions. Annual Review of Psychology, 64, 135-168.

2. Crone, E. A., & Dahl, R. E. (2012). Understanding adolescence as a period of social-affective engagement and goal flexibility. Nature Reviews Neuroscience, 13(9), 636-650.

3. Keating, D. P. (2004). Cognitive and brain development. In R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds.), Handbook of Adolescent Psychology (2nd ed., pp. 45-84). John Wiley & Sons.

4. Gross, J. J. (2015). Emotion regulation: Current status and future prospects. Psychological Inquiry, 26(1), 1-26.

5. Silvers, J. A., McRae, K., Gabrieli, J. D., Gross, J. J., Remy, K. A., & Ochsner, K. N. (2012). Age-related differences in emotional reactivity, regulation, and rejection sensitivity in adolescence. Emotion, 12(6), 1235-1247.

HAYOTIY BARDOSHLILIK — PSIXOLOGIK FENOMEN SIFATIDA

Mannabova E'zoza Baxromjon qizi
O'zXIA tayanch doktoranti

Annotatsiya: Hayotiy bardoshlilik borasida turli xil qarashlar va nazariyalar mavjud. Ushbu maqolada hayotiy bardoshlilik psixologik fenomen sifatida yoritilgan bo'lib, uning bir qancha psixologik kategoriyalar bilan bog'liqligi, xususan, tolerantlik, hayotiylik, stresga bardoshlilik, shuningdek, hayotiy bardoshlilik haqida yondashuvlar bayon qilingan.

Tayanch so'zlar: hayotiy bardoshlilik, iroda, tolerantlik, stresga barqarorlik, hayotiylik, frustratsiya, ehtiyojlar, motiv, adaptatsion jarayonlar, emotsional muvofiqlik.

ЖИЗНЕСТОЙКОСТЬ ЖИЗНИ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Маннабова Эъзоза
Докторант МИАУ

Аннотация: Существуют разные взгляды и теории о жизнестойкости. В данной статье жизнестойкость выделяется как психологический феномен и описывается ее связь с несколькими психологическими категориями, в частности, толерантностью, жизненностью, стрессоустойчивостью, а также подходы к жизнестойкости..

Ключевые слова: жизнестойкость, воля, толерантность, стрессоустойчивость, жизненность, фрустрация, потребности, мотив, адаптационные процессы, эмоциональная совместимость.

RESISTANCE OF LIFE AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Mannabova Ezoza,
Doctoral student in IIAU

Annotation: There are different views and theories about life endurance. In this article, resistance of life is highlighted as a psychological phenomenon, and its connection with several psychological categories, in particular, tolerance, vitality, stress tolerance, as well as approaches to resistance of life are described.

Key words: resistance of life, will, tolerance, resistance to stress, vitality, frustration, needs, motive, adaptive processes, emotional compatibility.

Ijtimoiy qadriyatlarining tubdan yemirilishi, inson hayotining barcha sohalarining o'zgarishi fonida ro'y berayotgan zamonaviy insonning dunyoqarashi munosabatlarining butun tizimidagi tub o'zgarishlar,

insoniyatning asosiy asoslarini ekzistensial tushunish masalalari natijasida. hayot paydo bo‘ladi. Bu masalalardan biri — shaxsning hayotiy bardoshliligi muammosi va bu tushunchaning psixologiya fanlarining tegishli kategoriyalari bilan bog‘liqligi.

Zamonaviy sharoitda hayotiy bardoshlilik masalasi katta amaliy ahamiyatga ega bo‘lib bardoshlilik shaxsni dezintegratsiya va shaxsiy buzilishlardan asraydi, ichki garmoniya asosini tashkil etadi, to‘laqonli psixik salomatlik va ishchanlikning yuqori darajasini saqlab qolishga yordam beradi. Ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishning kuchayishi, qarorlarni qabul qilish samaradorligini kuchayishi bilan bog‘liq bo‘lgan, shaxsning murakkab sifati hisoblanib, bir qancha qobiliyatlar majmuasini va xilma-xil hodisalar doirasini o‘z ichiga oladi.

Bardoshlilik shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyati bo‘lib, u favqulodda vaziyatlarga o‘ziga zarar yetkazmasdan bardosh bera olish va uning oqibatlari va zararlarini shaxsni takomillashtirish, uning moslashish darajasini va ijtimoiy yetukligini oshirish usullari yordamida bartaraf etish qobiliyatidan iboratdir.

Hozirgacha o‘tkazilgan tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, nazariy jihatdan “hayotiy bardoshlilik” tushunchasining mohiyati to‘g‘risida hali ham yagona tasavvur yo‘q va u nima ekanligi (shaxsiy xususiyat, qobiliyat, shaxsiyat o‘zgaruvchanligi, munosabat, qadriyatli ustanovka, salohiyat yoki resursligi) to‘g‘risida konsensus bahsli masala bo‘lib qolmoqda.

Bardoshlilik borasida turli xil qarashlar va nazariyalar mavjud. Tarjima lug‘atlarida yozilishicha “Tolerantlik lotincha — sabr-toqat, chidam, bardoshlilik, biron narsaga bag‘rikenglik va yoqimsiz, salbiy xatti harakatlarni kechira olish” degan ma’noni anglatadi. Psixolog V.I.Dal nuqtayi nazariga ko‘ra, “Bardoshlilik – biron narsaga sabr-toqat qilmoq, boshdan kechirmoq, o‘tkazmoq, muhtojlik, azoblanmoq, bardam bo‘lmoq, chidamlilik, o‘zgarmasdan turmoq, umid qilmoq, biror yaxshi narsaga intilish, marhamatli bo‘lish, ko‘ngli bo‘shlik, erkinlik bermoq, yoqtirmoq, yo‘l qo‘ymoq; shoshmaslik, shoshiltirmaslik, haydamaslik, teng ko‘rishdir.”

E.I.Ilin “Iroda psixologiyasi” kitobida “Insondagi irodaviy sifatlar orasida chidamlilik ko‘p qo‘llaniladi. Bardoshlilik turli holatlarda turlicha nomlanadi: chidam, bardosh, qat’iyat va bosh. Bardoshlilik iroda kuchi sarflanadigan jarayon ham deb aytiladi”. V.K.Kalin va K.L.Babayan “Bardoshlilik — bu majburiyat emas, balki, faol va ongli chidamlilik, qat’iyatlilikni namoyish qilish. Bardoshlilik chiday olish vaqti tugaguncha jismoniy va psixik og‘riq berishi mumkin.

Hayotiy bardoshlilik — bu inson xarakteriga xos jismoniy, aqliy va emotsional bosimni yengib o‘tish, hatto oxirida yutqazsa-da maqsadga intilish. Bardoshlilikning ikkita chegarasi mavjud: muvofiq va nomuvofiq chegara. Muvofiqlik — bu umidni uzmasdan kutish, qat’iyat bilan maqsadga intilish, yengib o‘tish, burilmaslik va bevaqt impulsiv harakatlar qilmaslik. Bu kuchni ko‘rsatadi. Nomuvofiqlik — qarshilik ko‘rsata olmaslik, haqorat va xo‘rlashlarni qabul qilish, vaziyatni boshqara olmaslik. Bu zaiflik belgisi.

Hayotiy bardoshlilikning sog‘lom ko‘rinishi bu qo‘yilgan maqsadga

erishishda ongli, anglangan chidamdir. Aql, jasorat va bardoshlilikni paydo bo‘lishida asosiy omillardan hisoblanadi. Bardoshlilik insonni bag‘rikeng qiladi, qayg‘u, og‘riq va g‘amni xotirjamlik bilan yengib o‘tishga yordam beradi.

Artur Rober “Psixologik lug‘atda” bardoshlilik — bu liberal xarakterli insonlarga xoslik, ular qo‘l ostidagilarga erkinlik va kenglik beradilar.

Bardoshlilik keng ma’noda biologiya va tibbiyotda (R.Bernet, R.Dillingem, L.Brent, M.Gashek, P.Medvar) organizmning adaptatsion jarayonlar bilan bog‘liq degan tushuncha bildirib o‘tilgan. Bunday holatda asosiy ahamiyati organizmning atrof muhitga bo‘lgan reaksiyasiga bog‘liq bo‘ladi. Ya’ni u o‘z navbatida organizmning to‘qima va hujayralarning biror bir narsaga bo‘lgan ta’siri va u gomeostazning saqlanib qolishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Tolerantlik va bardoshlilik o‘zaro munosabatlarda fikrlar, dunyoqarashlar, e’tiqodlar va boshqa shaxs xususiyatlari boshqa subyektning kutuvlari, fikri, baholashlari bilan to‘qnashgan yuzaga keladi.

Zamonaviy ilmiy psixologiya bardoshlilikka bir necha yondashuvlar mavjud bo‘lib, bir necha olimlar bardoshlilikni tolelantlik bilan bog‘lashadi. (A.G.Asmolov, G.U.Soldatova), boshqalar esa hissiy barqarorlik bilan belgilashadi (A.E.Olipannikova, O.A.Sirotin, O.A.Lernikova).

Ko‘plab tadqiqotchilar (A.A.Krilov, F.A.Brokgauza, I.A.Efron) hayotiy bardoshlilikni shaxs sifatlari, xususiyatlari qatorida qarab, boshqalarning kamchiliklariga marhamatli munosabatda bo‘lish, deb hisoblaydi. F.A.Brokgauza va I.A.Efronalar esa hayotiy bardoshlilikning subyektiv va obyektiv tomonlari mavjudligini aytib o‘tadi. Uning subyektiv tomoni aqliy yo‘nalganlik, o‘z fikrini chuqur anglash pozitsiyasida turib boshqalarni teng baholashdir.

Analitik L.F.Burlachuk fikriga ko‘ra, hayotiy bardoshlilikning ijtimoiy psixologik jihatlari boshqa insonlarning xulq-atvori va odatlariga hurmat va xayrixohlik ko‘zi bilan qarash, ishontirish, e’tiqodlilik, mulohazakorlik, qadriyatlilik kabi munosabatlarni anglatadi. Aynan mana shu kabi xususiyatlar bir-birini tushuna olish va tazyiqsiz, majburlamasdan, tahdidlarsiz harakat qilishni ta’minlaydi. Hayotiy bardoshlilik nafaqat qarama-qarshilikni kamaytiradi, shu bilan birga shaxs xususiyatlari rivojlanishi va munosabatlarni ham yaxshilanishini ta’minlaydi.

A.Ben ta’kidlashiga ko‘ra, hayotiy bardoshlilik — bu hatti-harakatli assotsatsiyalarga bog‘lanib, motiv va harakatlarni amalga oshirish vositasi. U motivlarni qondirishga asoslanadi. Motivlar kuchi o‘zgarishi bilan chidamlilik sifatlari ham o‘zgaradi.

K.Levin bardoshlilikni affektiv holat va xatti-harakatlarni nazorat qiladi, deb izohlayddi. Uning ta’kidlashiga ko‘ra, insondagi bardoshlilik sifatlari uning fazoviy imkoniyatlarni talablariga bog‘liq bo‘lib, insonni rivojlanishi uchun xos bo‘lgan talabdir.

B.G.Ananyev o‘zining “Inson bilim obyekti” asarida hayotiylik (жизнеспособность) va hayotiy bardoshlilik tushunchalarini yonma-yon qo‘yadi: “Intellektual funksiyalarni doimiy ravishda o‘rgatish insonning

hayotiy bardoshliligi va hayotiyligini, umumiy uzoq umr ko‘rishning asosiy omilidir” , bu bilan insonning butun umri davomida umumiy mehnat qobiliyatini nazarda tutadi.

B.G.Ananyev shogirdlari bilan insonning o‘zi uchun yuqori yutuqlarga erishishi uchun eng qulay sharoitda ham, bunday yutuqlarga to‘sqinlik qiladigan ekstremal vaziyatlarda ham odam bir xususiyatni emas, balki butun xususiyatlar majmuasini, shu jumladan hayotiylikni namoyon etishini ishonchli ravishda isbotladi. Lekin har qanday holatda ham ular turlicha tuziladi, ulardan ba’zilarining boshqalarga nisbatan roli o‘zgaradi, hukmronlik va bo‘ysunish munosabatlari yangicha rivojlanadi, tuzilishdagi har bir sifat ifodasi o‘zini boshqacha namoyon qiladi. Hayotiylik — bu insonning umumiy mehnat qobiliyatining boshlang‘ich tarkibiy qismi bo‘lib, uning mehnat qobiliyatining o‘ziga xos xususiyatlariga, intellektning faolligiga, irodaviy harakat darajasiga, hissiy chidamlilikka, qo‘yilgan maqsadni amalga oshirishning barqarorligiga ta’sir qiladi. . Noqulay sharoitlarni boshdan kechirganda, energiya salohiyati pasayganda ushbu psixologik ko‘rinishlarning ko‘rsatkichlari yomonlashadi, insonning hayotiyligi pasayadi.

Rubinshteyn har tomonlama inson rivojlanishining ichki sharoitlarining muhimliginita’kidlaydi,buhayotiylikvahayotiybardoshliliktushunchalarining ma’nosini tushunish uchun muhimdir. Jumladan, iroda tushunchasini tahlil qilar ekan, u shunday yozadi: “Noqulay sharoitlarga qarshilik kuchi va ularni yorib o`ta olish qobiliyati nafaqat qobiliyatlarga, balki shaxsning irodaviy sifatlariga ham bog`liqdir. Bu yerda, birinchi navbatda, energiya katta rol o‘ynaydi, ular baquvvat odam haqida aytganlarini inobatga olgan holda harakatga keltiriladigan jamlangan kuch va ayniqsa, qabul qilingan qarorni amalga oshirishdagi qat’iyatlilik. maqsadlarga erishish yo‘lidagi har xil to‘siqlarga qarshi kurash . U (energiya) faqat qat’iyat bilan qo‘shilganda haqiqiy qimmatli sifatga aylanadi. Qat’iylik qiyinchiliklar va to‘siqlarga qaramay, uzoq vaqt davomida energiyani to‘xtatib turishda namoyon bo‘ladi. Qat’iylik bilan birga mustaqil qaror qabul qilish irodaning alohida muhim xususiyatidir. o‘z-o‘zini nazorat qilish, o‘zini tuta bilish insonning muhim irodaviy fazilatlari hisoblanadi. Aynan ular yuqori motivlarning quyi motivlar ustidan hukmronligini ta’minlaydilar .

Bu g‘oyalar S.Maddining hayotiylik nazariyasida ham o‘z ifodasini topgan . Maddining fikricha, insonda uch guruh ehtiyojlar mavjud: biologik, ijtimoiy va psixologik (S.L.Rubinshteyn bo‘yicha). Psixologik ehtiyojlar ramziylik, hukm va tasavvurni o‘z ichiga oladi. Aynan ular odamga o‘ziga berilgan narsaga, uning biologik va ijtimoiy xususiyatlariga bog‘lanishiga imkon beradi. S.Maddi shaxs rivojlanishining ikki turini tavsiflaydi. Biologik va ijtimoiy ehtiyojlar hukmron bo‘lgan odam, o‘zini biologik ehtiyojlar va ijtimoiy rollarning timsoli sifatida qabul qiladi, ular bilan o‘zini identifikatsiya qiladi va shunga mos ravishda o‘zini tutadi. Shaxsda psixologik ehtiyojlar hukmron bo‘lsa, u kelajak imidjini yaratadi, maqsadlar qo‘yadi, u vaqt istiqboliga ega, madaniy belgilarga tayanadi va hokazo, ya’ni. o‘z hayotini o‘zi quruvchi , o‘z hayotining muallifi, yaratuvchisi bo‘lgan shaxs tipi

vujudga keladi .

Hayotiy bardoshlilik va stresga barqarorlikning ham umumiy jihatlari mavjud. O ‘zbek olimlarining stresni ayrim psixologik jihatlarini tadqiq qilishga urinishlari XX asrning oxirlarida boshlangan bo‘lib, dastlab M.G.Davletshin, G‘.B.Shoumarov va ularning shogirdlari B.Umarov, E.Usmanovlar tomonidan tomonidan olib borilgan ishlarda o‘z aksini topgan. Shaxsning hayot faoliyatni jarayonida kuzatiladigan emotsional holatlar muammosi keng o‘rganilgan. Stresga barqarorlik muammosi alohida tadqiqot predmeti sifatida aynan talabalik davri va o‘quv faoliyati bilan bog‘liq holatda, qolaversa, stresga barqarorlikning psixologik determinantlari (o‘z-o‘zini baholash, frustratsion tolerantlik va koping-strategiya bilan bog‘liqlikda kompleks tarzda N.Z.Ismoilovaning ilmiy ishida o‘rganilgan.

Hayotni anglash qanchalik past bo‘lsa, qiyin vaziyatlarda inson muammolarini bevosita hal etishga shunchalik kam yo‘naladi, sodir etilgan voqea uchun javobgarlikni shunchalik o‘z zimmasiga kamroq oladi, befaol harakat va vaziyatni to‘g‘rilashga intilish namoyon bo‘lmaydi .

Oiladagi emotsional inkor etilganlik, himoyalanmaganlik, tark etilganlik, turg‘un qo‘rquv kabi salbiy emotsiyalarning yuzaga kelishi, ijtimoiylashuvning buzilishi, stress va frustratsiyaga zaif tolerantlik, affektiv reaktsiyalarni nazorat qilishning pasayishi, o‘z qadr-qimmatini his qilishning yetarlicha rivojlanmaganligi, shaxsning himoya mexanizmlarining zaiflashuvi, o‘zining beqadrligi, hatto o‘zining keraksizligini his qilishi, tevarak-atrofdagi olamga ishonchsizlik, o‘z imkoniyatlariga ishonmaslikni tug‘diradi va bu xususiyatlar hayotiy bardoshlilikni rivojlanmasligiga sabab bo‘ladi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, hayotiy bardoshlilik — bu subyektning o‘zi uchun murakkab bo‘lgan vaziyatlarda manfaatdor ishtirok etish, ularni nazorat qilish va boshqarish, tavakkal qila olish, hatto salbiy voqealarni qabul qilish qobiliyati va ularni muvaffaqiyatli yengish uchun asosiy resurs.

Foydalalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Даль В. И. // Большая российская энциклопедия. Электронная версия (2016). — М.

2. Илин, Е.П. Психология воли [Текст].-СПб.: Питер, 2002.-288 с.

3. Горбунов, Н.А. Формирование и структура действия нравственно-волевых качеств в процессе занятий спортом в ДЮСШ [Текст] // Философско-педагогические и религиозные основания образования в России: история и современность: Седьмые Международные Покровские образовательные чтения. – Рязань: РГУ имени С.А. Есенина, – 2009. – С. 202–204

4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. - СПб: Питер, 2001.-288 с.

5. Бодалев А.А. О человеке в экстремальной ситуации (эмоциональная и интеллектуальная составляющая отношения в выборе поведения) / А.А. Бодалев // Мир психологии - 2002. - № 4 (32). - С. 127 - 134

6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. - СПб: Издательство «Питер», 2000 - 712 с

7. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. - Питер, 2003.-512 с

8. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. - 3-е изд., доп. — М.: Смысл, 2007. — 511 с.

Maddi S. Hardiness: Operationalization of Existential Cjurage // Journal of Humanistic Psychology. 2004 a. Vol. 44, № 3. p. 279 - 298.Maddi S. Hardiness: Operationalization of Existential Cjurage // Journal of Humanistic Psychology. 2004 a. Vol. 44, № 3. p. 279 - 298.

OILAVIY MUNOSABATLARNI IJTIMOIY PSIXOLOGIK OMILLARI

Mirzayeva Sayyora Rustamovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Psixologiya kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari bo’yicha doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakat kelajagini ta’minlashda oila institutining roli xususida so‘z yuritilib, yosh oilalarga g‘amxo‘rlik qilishni zamonaviy metodlarini ijtimoiy psixologik nuqtai nazardan ishlab chiqish va uni amalga oshirish mexanizmlari, zarur shart –sharoitlari, uzluksiz chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqilishi hamda hayotga tadbiq etilishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Jamiyat, davlat, oila, mahalla, institut, barqarorlik, mexanizm, o‘zaro hamkorlik, barqarorlik, sharqona tarbiya.

Annotatsiya: V dannoy state rassmatrivaetsya rol semi v obespechenii budushego strani, razrabotka i vnedrenie sovremennix metodov zaboti o molodix semyax s sotsialno-psixologicheskoy tochki zreniya, neobxodimie usloviya, sistema neprerivnix meropriyatiy i ix realizatsiya.

Klyuchevie slova: obshestvo, gosudarstvo, semya, sosedstvo, institut, ustoychivost, mexanizm, sotrudnichestvo, stabilnost, vostochnoe vospitanie.

Annotation: This article discusses the role of the family in ensuring the future of the country, the development and implementation of modern methods of caring for young families from a socio-psychological point of view, the necessary conditions, a system of continuous measures and their implementation.

Keywords: Society, state, family, neighborhood, institution, stability, mechanism, cooperation, stability, oriental upbringing.

So‘nggi yillarda dunyo iqtisodiyotdagi globallashuv jarayonlarining faollashuvi, ma’naviyat va axloqiy tarbiyada G‘arb ma’naviyatiga xos bo‘lgan individualizmning kuchayishi hayotimizning barcha jabhalariga va ayniqsa, oila muhitiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Negaki, oila kishilik jamiyatida yuz beradigan barcha islohotlar, o‘zgarishlar, tanazzul va taraqqiyotlarning ibtidosi va intihosi ekanligi tarixiy tajribalardan ma’lum. Jamiyatimiz barqaror kelajagini ta’minlashda boshqa ijtimoiy institutlar bilan bir qatorda oilaga ham e’tibor qaratilayotganligi bejiz emas. Oila institutini mustahkamlash, yosh oilalar haqida g‘amxo‘rlikni kuchaytirish, ularning huquqiy va ijtimoiy himoyasini ta’minlash, sog‘lom va mustahkam oila barpo eish uchun zarur shart -sharoitlarni yaratish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan holda uzluksiz va keng qamrovli chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqilib, hayotga tadbiq etilmoqda. Barchamizga ayonki bolalar qalbi va ongida ezgulik va yaxshilik haqidagi tushunchalar, Vatanga muhabbat, kattalarga hurmat tuyg‘usi, avvalo, oilada paydo bo‘ladi, insonning dunyoqarashi milliy va umuminsoniy qadriyatlar aynan

shu muhitda shakllanadi va mustahkamlanadi. Biz ushbu holatni inobatga olib qaraydigan bo‘lsak bugungi kuda jamiyatimizda oilalar o‘rtasida yuz berayotgan salbiy oqibatlar va ajrimlar kelajakka rahna solayotgani, davlat barqarorligiga tahdid ekanligini o‘z vaqtida anglashimiz va zaruriy ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-psixologik chora tadbirlar mexanizmini ishlab chiqishimiz davr talabidir.

Prezident Shavkat Mirziyoev 2019 yil 27 dekabrda Muhammad al-Xorazmiy nomidagi maktabda yoshlar bilan uchrashuvda mamlakatda ajrimlar darajasi yuqori ekanligi, ya’ni 2019 yilning 11 oyi davomida mamlakatda 277 ming 420 ta nikoh qayd etilib, shundan 28 ming 755 ta oila, asosan yoshlar o‘rtasida ajrimlar yuz berganini «juda achinarli» deb ta’kidladi[9]. Jamiyatimizda oilaviy inqirozning o‘sib borishi rivojlanayotgan mamlakatimiz ravnaqiga tahdid solayotgan o‘tkir ijtimoiy-siyosiy masala ekanligi kundek ravshan bo‘lib qolmoqda.

Mamlakatimizda oilani mustahkamlash, oila bilan bog‘liq muammolarni aniqlash va bartaraf etish, ayniqsa, yosh oilalarni qo‘llab-quvvatlash borasida keng ko‘lamli ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar tashkil etilib, ijtimioiy-siyosiy dasturlar ishlab chiqilmoqda. Biroq oilaviy ajrimlar soni ortib borayotgani bu yo‘nalishdagi ishlar yangicha yondoshuv qolaversa ilmiy tadqiq etishni taqozo etadi. Chunki oilaviy nizolar, oilaning inqirozga yuz tutishi jamiyatga o‘zining salbiy ta’sirini o‘ztkazmasdan qolmaydi.

Ushbu masalani Andijon viloyati misolida olib ko‘radigan bo‘lsak 786 mingdan ortiq oila tarkibida 3 million nafardan ziyod aholi istiqomat qiladi. Har yili viloyatda o‘rtacha 30 mingdan ortiq yangi oila qurilmoqda. Birgina 2018 yilda 30 ming 344 nikoh qayd etilgan. Biroq 4 ming 149 oila qonuniy ajrashgan. Joriy yilning birinchi choragida esa ajrimlar 1 ming 56 tani tashkil etdi, shundan 431 tasi yosh oila[5].

Sirdaryo misolida olib qaraydiga bo‘lsak statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2017 yilda viloyatda 1095 ta oilaviy ajrim ro‘yxatga olingan bo‘lib, bu 2016 yilga nisbatan (908) 21,0 foiz o‘sishni tashkil qilgan. Bu ko‘rsatgich O‘zbekistonning barcha hududlari orasida eng yuqori hisoblanadi. 2012-2016 yillarda respublika bo‘yicha oilaviy ajrimlarning o‘sishi 58,0 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, Sirdaryo viloyatida bu ko‘rsatkich 83,0 foizni tashkil etgan[6].

Statistik ma’lumotlar tahlillarga ko‘ra, har ikkiala violyatda ham ajrimlarga farzandsizlik, er-xotin o‘rtasida bir-birini tushunish va totuvlikning yo‘qligi, oiladagi doimiy janjal va mojarolar, er-xotin oilaviy munosabatlari va ularning shaxsiy hayotiga boshqalarning aralashuvi va ular o‘rtasidagi o‘zaro mojarolar, uzoq vaqt birga yashamaslik, er yoki xotinning uzoq muddatga xorijga ishga ketgani, iqtisodiy yetishmovchiliklar, alkogolizm asosiy sababi sifatida bayon etilgan.

Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2017 yilda nikohlar va ajrimlar soni mos ravishda 306,2 ming va 31,9 mingni, 2018 yilda esa 311,3 ming va 32,3 mingtani tashkil etgan[12]. Bo‘ ko‘rsatgichlar jamiyatimizdagi barcha ziyoli insonlarni tashvishga solayotgan bo‘lsa ajab emas. Shu jihatda olib qaralganda, oilaning ma’naviy muhiti va ijtimoiy-iqtisodiy jihatlarini

mustahkamlanishi bir tomondan oilaga, davlat va jamiyat e’tiborining kuchayishi bo‘lsa, ikkinchi tomondan oilaning sub’ektiv, ya’ni ichki imkoniyatlarini to‘laroq yuzaga chiqarish bilan bog‘liqdir. Oilaning ichki imkoniyatlari deganda, oila tarkibi, oila a’zolarining ijtimoiy faoliyati, o‘z oldilariga qo‘yayotgan maqsadlari, farzandlar tarbiyasi, ta’lim, shaxsning individual taraqqiyoti, axloqiy tarbiya, mehr, sadoqat, sabr, muhabbat singari insoniy fazilatlarning oila muhitida shakllanishi va rivojlanishi tushuniladi.

Abdurauf Fitrat «Oila yoki oilani boshqarish tartiblari» asarida oila institutining jamiyatdagi o‘rni va mohiyati haqida to‘xtalib, millat taqdiri mana shu millat vakillari yashagan oilaning holatiga bog‘liqligini e’tirof etgan holda, qaerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tarbiyali bo‘ladi. Agar bir mamlakat aholisi ahloqsizlik va johillik bilan oilaviy munosabatlarni zaiflashtirib yuborsa va intizomsizlikka yo‘l qo‘ysa, shunda bu millatning saodati va hayoti shubha ostida qoladi deb yozadi.

Oila institutidagi o‘zaro munosabatlar xoh u ijobiy bo‘lsin, xoh salbiy jamiyatning barcha sohalariga o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi. XIX asrning ikkinchi yarim yilligi boshlarida G‘arb ommaviy axborot vositalarida tadqiqotchilarning yevropada oila inqirozi boshlanganligi xususidagi nuqtai nazarlar keng yoritila boshlandi. Xususan, 1859 yilda «Boston Kuaterli Revyu» jurnali shunday deb yozgan edi: «Eski ma’nodagi oila hayotimizdan yo‘qolmoqda va bu nafaqat institutlarimizning erkin xarakterini xavf ostida qoldiradi, balki jamiyatimizning mavjudligini ham xavf ostida qoldiradi”[1]. Bunday fikrlar ko‘pgina G‘arb mamlakatlari bo‘ylab aks-sado berib o‘tdi. 1980 yilda Britaniyada konservatorlar partiyasi oila tushinchasini siyosiy jihatdan muhokama qildi. 1986 yilda Angliyada bosh vazir lavozimida ishlagan Margaret Tetcher xotin-qizlar konservatorlar konferensiyasida: “Bizning siyosatimiz oiladan, uning erkinligidan va uning xotirjamligidan boshlanadi»[1] - degandi. Boshqa tomondan, oilaning tanqidchilari oila institutining tushkunligini va hatto bora-bora yo‘qolib ketishini bashorat qiladilar.

Oilaning yo‘qolishi to‘g‘risida hali asoslanmagan holda shunchalik ko‘p gapirildiki, bunday umumiy mulohazalarga tanqidiy yondashish lozim. Tabiiyki, oila instituti bugungi kunda fundamental o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Ammo G‘arb dunyosida yuz berayotgan ijtimoiy o‘zgarishlarni o‘z holicha Sharq olamiga, xususan O‘zbekiston turmush tarziga tronsformatsiya qilish, jamiyatimiz taraqqiyotiga tahdid solish bilan barobardir. Bugungi kunda oila instituti G‘arb mamlakatlari turmush tarzidan ajralib, tanqid ob’ektiga aylanib qolmoqda. Shuningdek, oilaviy hayotni yashashning boshqa ijtimoiy shakllari bilan almashtirish to‘g‘risida harakatlarni amalga oshirmoqda. Oilaga nisbatan erkinlik va imkoniyatlarni cheklovchi omil sifatida yondoshilmoqda[1].

Mas’ul va jamoat tashkilotlari, ilmiy tadqiqot institutlari bugungi kunda oilaviy ajrimlar statisikasini yuritish va uni keltirib chiqaruvchi sabab va oqibatlar haqida gapirishdan uyoqqa o‘ta olmayapti. Oddiy va o‘tkir bir haqiqatni tan olishimiz kerak, oilaviy ajrimlar sonini kamaytira

olmayapmizmi, hech bo‘lmasa uning inqirozi oqibatida bolalarda kelib chiqadigan ruhiy tushkunlik bilan bog‘liq salbiy omillarni oldini olshi borasida birorta ilmiy-amaliy tadqikot ishlarni tashkil etishimiz, respublika va xalqaro miqyosidagi grant loyihalari asosida ularga amaliy psixologik yordam berish omil va vositalarini topishimiz mumkinku. Tahlil qiladigan bo‘lsak inqirozga yuz tutgan oila bolalarining stress va depressiyaga tushib qolganligi, o‘ziga bo‘lgan ishonchni pasayib ketishi va umidsizlik bilna bog‘liq salbiy psixologik kechinmalar ruhiyatini qamrab olganligi, autizm va ertangi kunga bo‘lgan ishonch hissining yo‘qolishi, jamiyat va odamlardan nafratlanish tuyg‘usining paydo bo‘lishi, aqliy salohiyatining tushib ketishi yoki umuman yo‘qolishi, agressiv xulq-atvor inqirozi yuz berishi, o‘zgalar baxti va omadiga rahna solish hissini ortib borishi, bunyodkorlik va ijodkorik omillarinig yo‘qolishi, yovuz va buzg‘unchi g‘oyalarga nisbatan moyillikning paydo bo‘lishi, ta’lim va tarbiyasi masalasida defektlarni paydo bo‘lishi, individual qobiliyati va kasbiy qiziqishinig so‘nishi, yosh va jins, dunyoqarash bilan bog‘liq inqirozning yuzaga kelishi, umidsizlik (apatiya), ishonchsizlik, maqsadsiz hayot tarzi ongidan o‘rnashishi, o‘ziga, tanlagan kasbiga va ertangi kuniga bo‘lgan ishonchining yo‘qqa chiqishi, noto‘liq oila farzandlar “nomi” bilan atalishi, suitsidga moyilligini ortib borishiga zamin bo‘lib qolmoqda. Bugungi kunda oliviy inqiroz yuz bergan bolalar bilan individual psixologik ishlash jamiyat uchun istiqbolli masala bo‘lib, uning mexanizmini ilmiy-amaliy jihatdan yaratish dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda oila instituti hayotning abadiyligini, bunyodkorlik, ibratli ishlar va avlodlarning davomiyligini ta’minlaydigan, muqaddas urf-odat va qadriyatlarimizni asrab - avaylaydigan, kelajak nasllari qanday inson bo‘lib yetishishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan betakror tarbiya maskani sifatida e’tirof etiladi. Oila a’zolari o‘rtasida o‘zaro hurmat, mehr-muruvvat va oqibat omillari sog‘lom muhitni yaratadi. Zero, sog‘lom tarbiya oila a’zolari o‘rtasida yakdillik, maqsadlar birligini yuzaga keltiradi. Aks holda esa, ichdan yemirilish, ma’naviy inqiroz holatlari yuz beradi, bu esa har qanday tashqi ziyonlardan ko‘ra talofatliroqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Giddens Entoni Sotsiologiya: Oliy o‘quv yurtlari uchun o‘quv qullanma / tarj. N.Mamatov va J.Begmatov. –.: Sharq, 2002–B. 459.

2. Rustamovna, M. S. . “SOCIO-PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE MODERN UZBEK FAMILY”. Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, vol. 2, no. 4, Apr. 2023, pp. 196-8, http://univerpubl.com/index.php/horizon/article/view/1181.

3. Rustamovna, Mirzayeva Sayyora. Psychological features of attitudes of students to their own health in conflict situations. journal of critical reviews. No. 17. ISSN-2394-5125 VOL 7, 2020.

4. Равшанова, Ханифа Акмаловна. «ZAIF ESHITUVCHI O ‘SPIRINLARNING IJTIMOIY INTELLEKT DINAMIKASI: https://doi.org/10.53885/edinres. 2022.9. 09.046 Ravshanova Xanifa Akmalovna, Chirchiq davlat pedagogika universiteti Pedagogika va psixologiya mutaxassisligi 2 bosqich magistranti. Avlayev Orif Umirovich, CHDPU

Psixologiya kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi.» Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал 9 (2022): 346-353.

5. Usarov Jabbor Eshbekovich, Eshnayev Nortoji Jumayevich, and Kodirov Ikrom Davronovich. (2020) "Problems of formation of learning motives in pupils", IEJRD - International Multidisciplinary Journal, vol. 5, no. 8, p. 6

6. Равшанова, Ханифа Акмаловна. «ЭШИТИШДА НУҚСОНИ БЎЛГАН БОЛАЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ДИНАМИКАСИ.» Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS) 2.2 (2022): 258-265.

7. Tojiboyev M.N. The influence of pedagogical technologies on student thinking, Asian jounal Multidimensional research, India, vol 11, issue 10, oktober 2022 SJIF 2022 8.179, 72-74 betlar.

8. Мирзаева, С. Р. «Талаба валеологик онгининг психологик ҳимоя механизмлари билан детерминантлашуви.» Science and Education 2.Special Issue 1 (2021): 133-143.

9. Eshnaev N.J.Suitsid va uning ijtimoiy-psixologik omillari / Mug'allim həm үzliksiz bilimlendirio' ISSN: 2181-7138 №2/1 2021 y

10. https://www.gazeta.uz/uz/2019/12/29/divorce/

11. https://uza.uz/oz/society/oila-masuliyatini-anchalik-is-ilasiz-16-07-2019

12. https://oilamarkazi.uz/conducted-research/sirdaryoda0ajrashish-21102018

13. https://www.gazeta.uz/uz/2019/12/29/divorce/

РОЛЬ ШКОЛЫ В РАЗВИТИЕ ПРОЦЕССА ИНКУЛЬТУРАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Насимджанова М.М.
Преподаватель Международной исламской академии Узбекистана

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim shaxs inkulturatsiyasi jarayonida qanday rol o'ynaydi, bu qanday universal mexanizmlar yordamida amalga oshiriladi, degan savol muhokama qilinadi. Xulosa qilinadiki, aynan ta'lim muassasalarida bugungi kunda nafaqat bilimli kishilarni shakllantirishi mumkin bo'lgan sotsializatsiya jarayonini takomillashtirish, balki madaniyatli insonlarni shakllantirishga qaratilgan to'laqonli inkulturatsiya jarayonini yaratish haqida ham gapirish kerak.

Kalit so'zlar: madaniyat, shaxs, maktab, madaniyat, sotsializatsiya, ta'lim.

Abstract: This article discusses the question of what role education plays in the process of inculturation of the individual, with the help of what universal mechanisms this is carried out. It is concluded that it is in educational institutions that today it is necessary to talk not only about improving the process of socialization, which can form not only educated people, but also about creating a full-fledged inculturation process aimed at forming cultured people.

Key words: inculturation, personality, school, culture, socialization education.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос о том, какую роль образование играет в процессе инкультурации личности, с помощью каких универсальных механизмов это осуществляется. Делается вывод, что именно в образовательных учреждениях сегодня необходимо говорить не только о совершенствовании процесса социализации, способного формировать не только образованных, но и о создании полноценного процесса инкультурации, направленного на формирование культурных людей.

Ключевые слова: инкультурация, личность, школа, культура,социализация образование.

Культура связана многочисленными сложными узами с образованием. Переработка информации в знания представляет собой творческий, культурно значимый акт. Данный статус культуры определяет ключевую роль образования в инкультурации личности. Необходимость оптимизации культуросозидательных функций образования и ориентации его на воспитание человека культуры, способного активно реализовать себя в быстро меняющихся условиях, актуализирует прикладной характер исследования проблемы

инкультурации личности в школе. В этой связи основным результатом деятельности образовательного учреждения должна стать не только система знаний, умений и навыков, но и позитивная инкультурация личности, обеспеченная содержанием культуросообразногообразования. Образование всегда было транслирующей системой, благодаря которой подрастающие поколения включались в уже существующую культуру и становились носителями определенного образа жизни.

Изменение системы образования происходит сегодня активными темпами, при этом вектор образовательных трансформаций определяется общими тенденциями ментальных переориентаций, происходящих в обществе. Опосредованный контекстом механизм образовательного процесса – предмет научной рефлексии культурноисторической психологии: «Учитель дает урок, характер которого обусловлен учебным процессом, частью которого он является; учебный процесс, в свою очередь, обусловлен типом школы, в котором он происходит; тип школы, в свою очередь, зависит от местного сообщества и так далее» [2]. Учреждения образования, являясь социальными институтами, ориентированы на выполнение социального заказа, трансляцию идеологии как «ценностно-смысловой сетки, помещенной между индивидом и миром и опосредующей его отношение к этому миру» [1]. При этом организаторам учебного процесса важно рефлектировать, какие идеологические установки лежат в основании тех или иных путей его изменения.

Получая в повседневной практике информацию о самых разных сторонах общественной жизни, человек формируется как личность, социально и культурно адекватная обществу. Социализация — это процесс усвоения индивидом культурных норм и социальных ролей, благодаря которому происходит превращение человека в социального индивида. Таким образом, под социализацией понимается гармоничное вхождение индивида в социальную среду, усвоение им нормативно-ценностной системы общества, что позволяет индивиду успешно функционировать и самореализовываться в качестве члена общества. Результат социализации — социализированность. Социализированность в наиболее общем виде понимается как сформированность черт, задаваемых статусом и требуемых данным обществом, но, с другой точки зрения, и как усвоение личностных и социальных качеств, которые будут характеризовать ее на следующей стадии развития. Выделены характеристики личности, обеспечивающие успешную социализацию: способность к изменению своих ценностных ориентаций, умение находить баланс между своими ценностями и требованиями роли при избирательном отношении к социальным ролям; ориентация не на конкретные требования, а на понимание универсальных моральных человеческих ценностей. Социализированность имеет «мобильный характер», может превратиться из успешной в неудачную, и в этом случае возможность вновь достичь успеха зависит от способности личности адаптироваться к новым условиям. Поэтому возникло понятие

«ресоциализация» — изменение ставших неадекватными ценностей человека в соответствии с новыми социальными предписаниями. Задача системы образования, учитывая тенденции социализации на каждом этапе развития общества, использовать ее позитивные и компенсировать негативные потенции в процессе воспитания. В результате социализации человек становится полноправным членом общества — личностью, свободно исполняющей предписанные социальные роли. В отличие от социализации понятие «инкультурация» подразумевает обучение человека традициям и нормам поведения в конкретной культуре. Инкультурация — процесс приобщения индивида к культуре, усвоения им существующих привычек, норм и паттернов поведения, свойственных данной культуре. Конечный результат инкультурации — личность, способная к воспроизводству культуры[6].

Для социально-возрастного периода развития старшеклассников, студентов средних и высших учебных заведений характерно развитие мотивационной сферы личности, выражающейся в определении своего места в жизни, формировании мировоззрения и его влияния на познавательную деятельность, самосознание и моральное сознание. В юношеском возрасте решающее значение придается динамике «внутренней позиции» формирующейся личности, которая складывается из того, как молодой человек на основе своего предшествующего опыта, своих возможностей, своих ранее возникших потребностей и стремлений относится к тому объективному положению, какое он занимает в жизни в настоящее время и какое положение он хочет занимать. Именно эта внутренняя позиция обусловливает определенную структуру его отношения к ценностям и нормам жизнедеятельности в формирующемся информационном обществе. Вместе с тем в образовательном процессе происходит формирование познавательных и профессиональных интересов студента, его способности строить жизненные планы и вырабатывать нравственные идеалы, которые, в свою очередь, влияют на становление внутренней позиции личности. Социализация и инкультурация связаны со становлением нормативно-ценностной системы у молодежи посредством овладения достаточным объемом культурных знаний и социального опыта через практическую деятельность в составе различных социокультурных групп и через знакомство с различными сферами культуры (наука, искусство, религия, право, мораль). Ее формирование — многогранный, диалектически развивающийся процесс, состоящий из трех взаимосвязанных этапов: на первом закладываются основы ценностных ориентаций молодого человека; на втором — приобретаются психологически отчетливо выраженные черты идеалов, убеждений, социально значимых качеств; на третьем этапе формируется их системная целостность[3]. И если первый этап протекает в рамках первичной социализации, то второй и третий — в рамках вторичной. Безусловно, процессы инкультурации и социализации являются главным механизмом, связывающим поколения между собой. Эти механизмы претерпевают и содержательные,

и формальные изменения в ходе развития общества. И сегодня непосредственные участники процесса социализации и инкультурации более не противопоставляются как владеющие эталонным знанием эксперты (позиция учителя) и не обладающие этим знанием неэксперты (позиция учащегося). Монологические формы обучения уступают место диалогическому общению, принцип которого — «исключительная важность голоса личности» [1]. Смыслом образования, в рамках которого в большей мере реализуются эти процессы, становится основанный на идеях равенства, дополнительности, сотрудничества процесс понимания (а не только естественнонаучного объяснения) окружающей личность ученика реальности — материальной и духовной. Не беспристрастное, «отрешенное» познание, чуждое любым проявлениям человеческого чувства, а субъективное переживание, внутреннее преломление, постижение индивидуального значения — таков лейтмотив современной образовательной парадигмы. Таким образом, культурное воспроизводство в процессе образования коррелируется с типом культурной трансмиссии[5].

Школа, являясь транслятором культуры и языка как для конкретного этноса, так и для всего поликультурного сообщества в целом, выступает системообразующим и инкультурирующим фактором формирования обеих идентичностей. Национальная школа может с равной степенью полноты исполнять инкультурирующую роль одновременно как в отношении культуры конкретного этноса, так и в отношении изучение культурологических принципов формирования и осуществления бикультурной образовательной стратегии.

Современные философские подходы к пониманию процесса инкультурации личности в школе обогащены субъективистским подходом к инкультурации и обусловлены новым видением сущности человека как активного, деятельного, неповторимого, способного к самоопределению, стремящегося к взаимодействию с другими; определением процесса становления личности как вероятностного, уникального; осмыслением новых ценностных приоритетов в образовании, значимость которых заключается в побуждении к действиям.Субъективистский подход не просто расширил представление об инкультурации личности, но и поставил вопрос о сущности и механизмах инкультурации как взаимодействия, выступающего в качестве «пограничной» категории для объективизма и субъективизма при интерпретации инкультурации личности школьника, овладевающего разными уровнями инкультурации и инкультурирующими структурами.

В процессе анализа культурологического, психолого-педагогического материала с целью раскрытия сущностных основ процесса инкультурациилич ности в образовательном процессе выявлено, что инкультурация личности в школе - это совместная деятельность учителя, ученика, семьи и социокультурной среды с целью интеграции культурных миров в личном мире человека и приобретения широкой гуманитарной культуры. В результате человек, владея собственной культурной

идентичностью, становится способным свободно ориентироваться в окружающей среде, пользоваться предметами культуры, созданными предыдущими поколениями, обмениваться результатами физического и умственного труда, устанавливать взаимопонимание с другими культурами[4].

Опора на духовно-нравственные начала этнической культуры при инкультурации личности школьника, пропаганда и культивирование в среде этноса здоровых нравственных ценностей, этнических норм, основанных на мудрости народных традиций, призваны заполнить образовавшийся вакуум в духовной жизни этноса и общества, дать ориентиры в свободном выборе личностью собственной модели поведения. Следовательно, построение содержания воспитательного процесса учреждений образования, основанное на принципах народной культуры, необходимо рассматривать как важную культурологическую проблему, имеющую большое значение в формировании человеческой личности, способной ощущать свою историческую принадлежность к родному народу, жить в гармонии с окружающим миром. Однако среди причин, обусловивших появление негативных процессов в инкультурации, следует назвать прежде всего теоретическую и научно-методологическую непроработанность проблемы организации содержания общего образования на бикультурной и поликультуральной основах. Эффективным принципом организации содержания образования в таком случае является принцип диалога культур, позволяющий организовать сопряжение этнокультурного и федерального компонентов образования в ситуации различия их инкультурирующих ценностей.

Список литературы

1. Барт Р. – М.: РИК «Культура». – Изд-во AdMrginem. – 1994. – 280 с.

2. Коул М. Культурно–историческая психология: наука будущего / М. Коул. – М.: Когито– Центр. – Изд-во «Ин-т психол. РАН», 1997. – 432 с

3. Кравченко А.И. Культурология / А.И. Кравченко. – М.: Акад. Проект, 2001. – 340 с.

4. Дугарова Ц.Д. Инкультурация личности в современной национальной школе. // Материалы международной научно-практической конференции «Образование и воспитание в XXI веке: глобальные и региональные аспекты» (25-28 ноября 2003 года). Часть II. - Чита: Изд-во ЗабГПУ, 2003.- С.94-97

5. И.М. Кыштымова. Инкультурация как основа организации образовательного пространства. Казанский педагогический журнал. 2015. №6. Стр. 20-24.

6. Н. В. Мартинович.Образование как процесс социализации и инкультурации личности.ВЕСТНИК МГУКИ 4 (48) июль–август 2012. Стр. 136–139

ИТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ

Нурымбетова Эльмира Жумамуратовна
доктор философии по психологическим наукам(PhD)
Нукусский государственный педагогический институт

Аннотация. В статье изучается современное состояние развития профессионально-важных качеств студента-психолога. Также выявлен уровень развития интеллектуального структурного компонента профессионально-важных качеств студентов-психологов.

Ключевые слова: интеллект; общие умственные способности; обобщение и анализ; эмоциональная деструкция; гибкость мыслительных процессов; внимание; мышление.

INTELLECTUAL PECULIARITIES OF PSYCHOLOGY STUDENTS

Nurymbetova Elmira Jumamuratovna
Doctor of Philosophy in Psychological Sciences (PhD)
Nukus state pedagogical institute

Abstract. The article studies the modern state of development of professionally important qualities of a psychology student. The level of development of the intellectual structural component of the professionally important qualities of psychology students is also revealed.

Key words: intellect; general mental abilities; generalization and analysis; emotional destruction; flexibility of thought processes; attention; reasoning.

PSIXOLOGI TALABALARNING INTELLEKTUAL XUSUSIYATLARI

Nurimbetova Elmira Jumamuratovna
Psixologiya fanlari doktori (PhD)
Nukus davlat pedagogika instituti

Аннотация. Maqolada talaba-psixologning kasbiy muhim sifatlari rivojlanishining hozirgi holati o'rganildi. Psixolog-talabalarining kasbiy muhim sifatlarining intellektual komponentining rivojlanish darajasi aniqlandi.

Kalit so'zlar: intellekt; umumiy aqliy qobiliyatlar; umumlashtirish va tahlil qilish; hissiy destruktsiya; fikrlash jarayonlarining moslashuvchanligi; diqqat; fikrlash.

По мнению превалирующего количества исследователей, подготовка к профессиональной деятельности обуславливается характеристиками современных требований, которые выражаются в

комплексе профессионально-важных качеств психолога, имеющих значимое влияние на успешность его профессиональной деятельности, профессионально- личностное саморазвитие, а также отсутствием в практике обучения действующих, конкретизированных техник целенаправленного развития этих профессионально-важных качеств у будущих психологов. Такое положение дел создаёт условия, где в структуре личности обучаемого может существовать определенный комплекс значимых качеств, возможности практического развития которого весьма ограничен, вследствие чего достижение необходимого профессионального уровня выпускника высшего образовательного учреждения, его конкурентоспособности на современном рынке труда, профессионально-психологической полезности становится сложно достижимой задачей.

Психологическая готовность к профессиональной деятельности в области практической психологии предопределяет, наличие наряду с рядом профессионально-значимых личностных свойств и качеств (адекватная самооценка, эмпатия, переносимость фрустраций, отсутствие проекций и т п), еще и когнитивных умений (слушать другого, устанавливать контакт, убеждать и разговаривать, продуктивно рефлексировать т.д), свойств психических процессов (способность к длительной концентрации, широта и объем внимания, оперативность и гибкость процессов восприятия и мышления, высокий интеллектуальный потенциал, развитость мыслительных операций и процессов и т. п) и, наконец, способности будущего специалиста к диалогу и партнерству в создании профессиональных отношений, регуляции профессионального мышления [3].

По мнению Л.Е. Красавцевой, профессия психолога требует от студентов, будущих специалистов овладения соответствующими знаниями, умениями и профессиональными навыками практического психолога. На основе анализа практической психологической деятельности, навыки психолога автором распределяются на три группы:

двигательные, сенсомоторные, диагностические и корректирующие;

перцептивные навыки, связанные с профессиональным зрительным, слуховым, тактильным и другим восприятием человека и его состояния;

интеллектуальные навыки, обеспечивающие проведение измерений, расчетов, решения стандартных задач [5].

А.В. Крупенин приводит следующий набор профессионально-значимых интеллектуальных качеств психолога-практика, который был получен в результате изучения работы школьных психологов:

вариативность мышления;

развитые аналитические способности;

интеллектуальная активность;

эмоциональный интеллект и пр.[6]

Л.А. Григорович, на основе обобщения и анализа экспериментальных

данных в профессиограмме психолога выявила следующие особенности профессионально успешных психологов-практиков: интуитивность, эмпатию, развитые коммуникативные способности, высокий уровень вербального интеллекта. По результатам тестирования студентов психологических факультетов и работающих психологов с помощью 16-факторного опросника Кеттела (16-PF), автором было обнаружено, что модель личности психолога-практика требует достаточно высокого интеллекта, широкого кругозора, высокого уровня самопознания, неконформности мышления, умение сочувствовать, внутреннего согласия, упорядоченности [4].

По мнению В.В. Тертычная, профессионально-желательные интеллектуальные особенности практического психолога включают следующую группу качеств:

способность анализировать факты и явления;

аналитичность и логичность;

сообразительность и рассудительность;

критичность и здравый смысл;

стремление все анализировать, не принимать на веру;

прогностичность и дальновидность;

интуитивность, способность к синтезу, способность мыслить глобально, учитывая большое количество фактов и доказательств при постановке и решения проблем;

не шаблонность мышления [7].

В свою очередь, для успешной профессиональной деятельности практического психолога, управления психотерапевтической ситуацией, необходимо обладать рядом личностных качеств. К ним автор относит эмпатию, умение слушать, наблюдательность, чтение психосоматических симптомов, распределение внимания и т.п. Анализируя требования, которые предопределяют успешное выполнение профессиональных задач и операций деятельности современного психолога, также автор определяет, что недостаточный объем внимания и неспособность к ее четкого (устойчивого) распределения, чтобы держать в поле зрения одновременно, как минимум, психику клиента и собственную, а также трудности в переключении внимания и его низкая интенсивность, могут стать препятствием к эффективной профессиональной деятельности психолога [8].

Материал и методы исследования. В целях исследования современного состояния развития профессионально-важных качеств будущих психологов было организовано и проведено эмпирическое исследование, в котором приняло участие 253 человека из числа студентов-психологов, как женского (72,7 % - 184 чел.), так и мужского (27,3 % - 69 чел.) пола, в возрасте от 19 до 24 лет (средний возраст 22,1 года), различных курсов обучения (средний курс обучения - 2,5) (рис. 1)

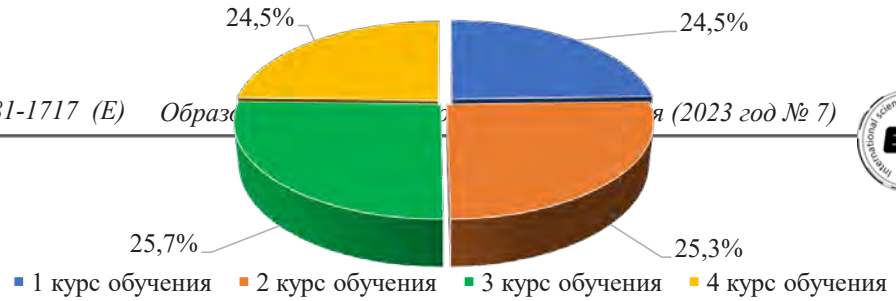

Рис.1. Характеристика выборки эмпирического исследования современного состояния развития профессионально-важных качеств студентов-психологов (n=253)

Исходя из методологической базы настоящего исследования, имеющихся концептуальных положений построения модели специалиста, а также системного решения этой проблемы в науке, нами подготовлена структурная модель профессионально-важных качеств современного психолога. Основу данной разработки составили соответствующие компоненты, отражающие актуальные профессионально-важные качества современного психолога. Вместе с тем, для их выделения нами была организована и проведена экспертная оценка по заранее подготовленному опроснику. Основу данного инструментария составили ранее выделенные, по результатам теоретического анализа следующие обобщённые профессионально-важные качества психолога, объединённые в соответствующие структурные компоненты: мировозренческий, межличностный, интеллектуальный, личностный.

Интеллектуальный компонент составляют: развитая социальная составляющая интеллекта; общие умственные способности; способность к обобщению и анализу информации; отсутствие эмоциональной деструкции; гибкость мыслительных процессов; способность к концентрации внимания; способность к обобщению и анализу; способность к пространственному мышлению.

Для психодиагностики таких профессионально-важных качеств как общие умственные способности, способность к обобщению и анализу информации, отсутствие эмоциональной деструкции, гибкость мыслительных процессов, способность к концентрации внимания, умение выделять общее в разном и составляющие в целом интеллектуальный структурный компонент подобран хорошо зарекомендовавший в психологической практике Краткий ориентировочный тест В.Н. Бузина, Э.Ф. Вандерлика [1,2]. Методика предназначена для исследования общих умственных способностей человека. Согласно позиции авторов, умственные способности можно представить в виде следующих структурных составляющих:

способность к обобщению и анализу информации;
отсутствие эмоциональной деструкции;
гибкость мыслительных процессов;
способность к концентрации внимания;
умение выделять общее в разном;
способность к пространственному мышлению.

Кроме того, данные составляющие вступают также психодиагностическими шкалами теста. Стимульный материал инструментария состоит из подробной разъясняющей инструкции с практическими примерами для обследуемого и пятидесяти тест-заданий, которые необходимо решить за пятнадцать минут. Обработка результатов тестирования проводится путём подсчёта количества

правильно решённых тест-заданий и интерпретации результатов с учётом ключа к тесту в соответствии с диагностируемыми признаками.

Таким образом, исходя из вышеизложенного полагается целесообразным заключить, что для оптимального практического применения психометрического комплекса подготовлен специальный механизм перевода получаемых результатов по каждой психодиагностической методике в единую шкалу для обобщения, а также осуществлено нормирование психодиагностических результатов на репрезентативной выборке для адекватной интерпретации относительно как выделенных структурных компонентов, так и профессионально-важных качеств современных студентов-психологов. Данные действия в дальнейшем позволят исследовать современное состояние развития профессионально-важных качеств студентов-психологов.

Относительно интеллектуального структурного компонента - коэффициент математическое ожидание (M) равен 4,793 баллам. 0,75 % стандартного отклонения (σ) соответствует 0,787 баллам. Базируясь на данные значения, выполнив действия аналогично предыдущим (расчёт распределения мировоззренческого и межличностного структурных компонентов) было получено следующее распределение: первый интервал - от 0 до 4 баллов, что соответствует ниже среднему уровню развития интеллектуального структурного компонента; второй интервал - от 5 баллов, что соответствует среднему уровню развития интеллектуального структурного компонента; третий интервал - от 6 до 10 баллов, что соответствует выше среднего уровня развития интеллектуального структурного компонента (рис. 2.).

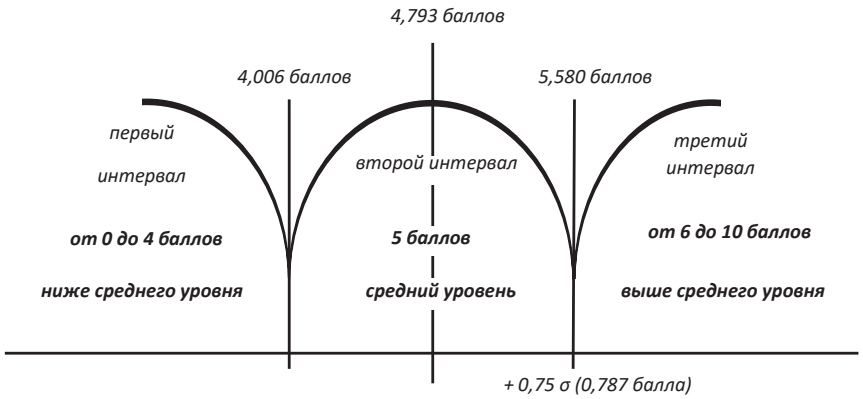

Рис. 2. Результаты комплексного психодиагностического исследования интеллектуального структурного компонента профессионально-важных качеств современного психолога (n=253)

Относительно интеллектуального структурного компонента –то у превалирующего количества обследованных студентов диагностируемый признак развит на недостаточном уровне (42,7 %, 108 чел.), т.е. на ниже среднем уровне. Вместе с тем, обладателями среднего уровня развития интеллектуального структурного компонента профессионально-важных качеств являются 31,6 % (80 чел.) обследованных. Соответственно, на должном уровне (выше среднем уровне) было выявлено 25,7 % (65 чел.)

студентов-психологов (рис.3).

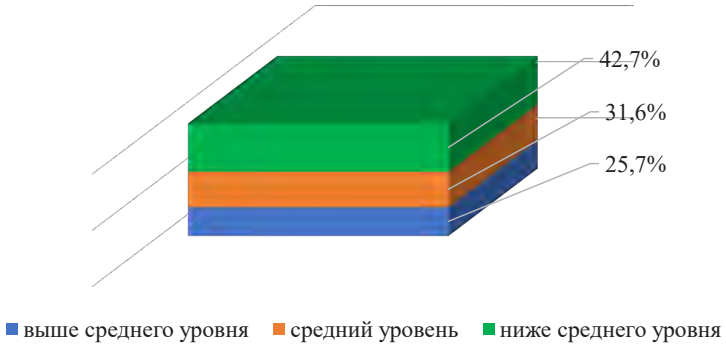

Рис. 3 Современное состояние развития интеллектуального структурного компонента профессионально-важных качеств (n=253)

Выводы: Данные действия позволили исследовать современное состояние развития профессионально-важных качеств студентов-психологов и соответственно констатировать, при этом, у 42,7% респондентов был выявлен крайне недостаточный уровень (ниже среднего) развития психодиагностического исследования интеллектуального

структурного компонента профессионально-важных качеств современного психолога. Данные показатели с одной стороны подтверждают актуальность темы настоящего исследования, а с другой – выделяют практическую потребность в подготовке действенных средств развития профессионально-важных качеств в процессе подготовке будущих психологов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бендюков М.А., Соломин И.Л. Ступени карьеры: азбука профориентации. - Спб.: Речь, 2006. - С. 76-87.

2. Бузин В.Н. Краткий ориентировочный тест. // Практикум по психодиагностике. Конкретные психодиагностические методики. М.: МГУ, 2001. - С. 112-126.

3. Быкова Е.А. Становление профессионально-важных качеств будущего психолога на этапе обучения в ВУЗе. // Актуальные проблемы образования: первые шаги в социум: Материалы IV Всероссийской межвузовской научно – практической конференции 27 февраля 2006г., ЧГПУ. - Челябинск, 2006. - С. 200-205.

4. Григорович Л.А. Введение в профессию «психолог»: Учебное пособие. - М.: Гардарики. - 2006. - С. 92-118.

5. Красавцева Л.Е. Профессиональные качества будущего психолога. // Методология, теория и практика психологии труда: коллективная монография. - Тверь: Лилия Принт, 2005. - С. 63-66.

6. Крупенин А.В. К вопросу о профессионально-значимых интеллектуальных качествах психолога-практика. // Журнал прикладной психологи. - 2002. - №2. - С. 167-170.

7. Тертычная В.В. Актуализация интеллектуально-личностных характеристик студентов-психологов как субъектов саморазвития. // Актуальные проблемы гуманитарных наук. Материалы научно-практической конференции. - Альметьевск: Изд-во ИИЦ АГИМС. - 2012. - С. 52-56.

8. Хорошилова Н.С. Введение в профессию семейный психолог: Санкт-Петербургский государственный университет культуры и искусств. - СПб.: Изд-во СПбГУКИ. - 2010. - 28 с.

SUDDA HUKM CHIQARISH VA UNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Nishanov Sanjar Yuldibaevich,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada sud jarayonining o‘tkazilishi, jinoyatchiga odil hukm tayinlash, hukm tayinlash jarayoniga ta’sir etuvchi omillarning o‘rniга oиd masalalar yoritilgan. Sudda hukm chiqarishning psixologik jihatlari shaxs individual psixologik xususiyatlariga bog‘langan holda tahlil qilib berilgan.

Kalit so`zlar: sud, sudya, jinoyatchi, jazo, hukm, sud majlisi, advokat,

ВЫНЕСЕНИЕ ПРИГОВОРА В СУДЕ И ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Нишанов Санжар Юлдыбаевич,
соискатель Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Аннотация: В данной статье освещаются вопросы проведения судебного процесса, назначения правосудия преступнику, роль факторов, влияющих на процесс вынесения приговора. Психологические аспекты вынесения приговора в суде анализируются применительно к индивидуально-психологическим особенностям человека.

Ключевые слова: суд, судья, преступник, наказание, приговор, судебное заседание, адвокат, прокурор.

JUDGMENT IN COURT AND ITS PSYCHOLOGICAL ASPECTS

Nishanov Sanjar Yuldibaevich,
independent researcher of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Annotation: this article covers the issues of the conduct of the trial, the appointment of a fair sentence to the offender, the role of factors affecting the process of appointing a sentence. Psychological aspects of sentencing in court are analyzed in relation to individual psychological characteristics of a person.

Keywords: Court, Judge, criminal, punishment, sentence,court session, lawyer, prosecutor.

Kirish. Sudda jinoyat ishini ko‘rib chiqishda ishtirok etgan barcha shaxslarning psixik faoliyati bilan bog‘liq qonuniyatlarni, shuningdek sud jarayoni va hukmning sudlanuvchiga va boshqalarga tarbiyaviy ta’sirini, jamoatchilik fikrini sud jarayoniga ta’sir etuvchi omil sifatida rolini o‘rganadi.

Ishni sud majlisida ko‘rib chiqishning rejalashtirilgan ketma-ketligi

sud majlisi ishtirokchilari tomonidan uning to‘g‘ri idrok etilishini, ko‘rib chiqilayotgan hodisaning haqiqiy dinamikasini aks ettirishini ta’minlashi kerak. Sudya factlar nuqtai nazardan «zaif» joylarni aniqlaydi va zarur sud-tergov harakatlarini belgilaydi. «Asosiy» faktlar manbalariga, ularning ichki muvofiqligiga alohida e’tibor beriladi. Ularning tasodifiy ro‘y berish ehtimoli tahlil qilinadi. Sud majlisiga chaqirish uchun shaxslar doirasi aniqlanadi. Barcha kerakli hujjatlar talab qilinadi.

«Hukm sud jarayonining oxirgi, yakuniy qismidir. Sud muhokamasining ushbu qismida sudning kognitiv-baholash faoliyati yakunlanadi. Bu yerda to‘g‘ridan–to‘g‘ri sud jarayonida sodir bo‘lgan barcha hodisalar-prokuror va himoyachining pozitsiyasi, jabrlanuvchining, alohida guvohlarning va sudlanuvchining xatti-harakatlari hisobga olinadi. Sudyalarning pozitsiyasida harakatsiz bo‘lgan xulq-atvor omillarining butun majmuasini sud ijtimoiy persepsiyasi deb atash mumkin».

Hukm chiqarishda sud maslahatxonasi - rasmiy-norasmiy guruh faoliyatidir. Bir tomondan, yig‘ilish muayyan masalalar ro‘yxatini hal qilishi kerak, boshqa tomondan, sudyalar hay’atining har bir a’zosi o‘z pozitsiyasini egallashi mumkin.

Sud jarayonida qo‘yilgan barcha savollarga qat’iy ijobiy yoki salbiy javob berilishi kerak (ha, yo‘q). Barcha masalalar oddiy ko‘pchilik ovoz bilan hal qilinadi. Hakamlar hay’ati a’zolaridan har biri o‘z fikrini bildirishi mumkin, raislik qiluvchi oxirida so‘zlaydi.

Sud hukmni faqat sud majlisida ko‘rib chiqilgan dalillarga asoslanib chiqaradi. Dastlabki fikrlar faqat ishonchli aniqlangan dalillarga asoslangan bo‘lishi mumkin. Muayyan holat umumiy huquqiy holat bilan bog‘liq. «Rad etish mumkin bo‘lmagan barcha shubhalar sudlanuvchi foydasiga talqin qilinadi. Sudlanuvchining o‘z aybini tan olishi sud hukmini faqat sud majlisida belgilangan boshqa dalillar to‘plami bilan tasdiqlangan taqdirdagina asos bo‘lishi mumkin. Sudyalar yig‘ilishida sud qaroriga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan barcha masalalar muhokama qilinadi. Yig‘ilishda dalillar majmuasi umumiy ravishda baholanadi.

Ba’zi hollarda, dalillarni yuzaki o‘rganish natijasida sud xatolariga yo‘l qo‘yiladi, natijada asossiz ogir va engil hukmlar chiqarilishi mumkin. Qonunda hukm tuzilishi uchun bir qator umumiy talablar belgilangan. «Hukm quyidagi qismlardan iborat::

- kirish qismi;
- tavsiflovchi qismi;
- qaror qismi.

Metod. Hukm sudyalardan biri tomonidan tuziladi. Hukm barcha sudyalar tomonidan imzolanadi (alohida fikr yozma ravishda bayon qilinadi). Hukm ommaviy, tushunarli iboralarda tuziladi. Undagi jinoiy harakatning tavsifi sud tomonidan belgilangan faktlarga muvofiq bo‘lishi kerak. Oqlov hukmida oqlanganlarning aybsizligini shubha ostiga qo‘yadigan so‘zlarga yo‘l qo‘yilmasligi kerak. Sud qarorining asoslanishi dalillarni tahlil qilishni, ularning ba’zilarini hisobga olgan va boshqalarni rad etgan dalillarni o‘z

ichiga olishi kerak. Jazo to‘g‘risidagi qaror hukmni bajarishda hech qanday shubha bo‘lmasligi uchun shakllantiriladi.

«Qonuniy, asosli, adolatli va tarbiyaviy jihatdan samarali hukm chiqarishning murakkab jarayoni sudyalarning chuqur tahliliy faoliyatini talab qiladi – ular ma’lum bir shaxsning ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan aqliy nuqsonlarini belgilangan jazo chorasining aniq tuzatish imkoniyatlari bilan bog‘lashga qaratiladi. Jinoyat-huquqiy jazo qasos olish harakati emas, balki qonunni buzgan shaxsni qayta ijtimoiylashtirish vositasidir”.

Hukm chiqarish - sud muhokamasining yakuniy bosqichi bo‘lib, u maslahat xonasida amalga oshiriladi. Maslahat xonasida sudning ishi faqat sudyalar tarkibi o‘rtasida yuzaga keladigan o‘ziga xos munosabatlar sharoitida davom etadi. Bu vaqtda sudyalar boshqa shaxslar bilan aloqa qila olmaydi, chunki bunday harakatlar qonun bilan qat’iyan man etiladi. Bu sudyalarni barcha masalalarni muhokama qilishda aqliy faollik va e’tiborni kuchaytirishga, o‘zlarining intrakollektiv munosabatlarini tenglik, sheriklik, ishonch tamoyillariga asoslashga majbur qiladi. Maslahat xonasida aytib o‘tilgan psixologik qonuniyatlardan chetga chiqish qo‘pol huquqiy xatolarga olib kelishi mumkin.

Kollegiallikni qat’iy cheklash sudyalarning maslahat xonasidagi faoliyati natijalari uchun javobgarlik hissini oshirishga yordam beradi, tashqi ta’sirlardan himoya qiladi. Kollegial muhokama sud tergovi jarayonida sudyalarning har biri tomonidan qabul qilingan ma’lumotlar hissiy ta’sirining keskinligini pasaytiradi, ma’lumotni to‘liq va aniqroq idrok etishni ta’minlaydi.

Uchrashuv eng muvaffaqiyatli davom etishi va ijobiy natijalar berishi uchun bu jarayonda sudyalar faoliyatining ma’lum bir ketma-ketligiga rioya qilish kerak. Jinoyat-protsessual qonuni sudyalar yig‘ilishini batafsil tartibga soladi. Jinoyat-protsessual kodeksiga ko`ra hukm chiqarishda quyidagi yig‘ilish tartibini belgilaydi. Raislik qiluvchi sud jarayonida Jinoyat-protsessual kodeksining 457-moddasida ko‘rsatilgan tartibda savollar beradi. Har bir savol aniq va tushunarli tarzda berilishi kerak, shunda unga aniq (ijobiy yoki salbiy) javob berilishi mumkin. Sudyalarning hech biri javob berishdan bosh tortishga haqli emas. Raislik qiluvchining fikri sudning qolgan a’zolariga ta’sir qilmasligi uchun qonun bo‘yicha u o‘z fikrini eng oxirida bildiradi. Ushbu talab, muloqot qonuniyatlarini psixologik tadqiq etish shuni ko‘rsatadiki, agar ma’lum bir sohadagi mutaxassis guruhda muammolarni birgalikda hal qilish jarayonida bilimga ega bo‘lsa, guruhning qolgan a’zolari ushbu mutaxassisning fikriga rozi bo‘lishadi. Bunday holda, mutaxassis tomonidan ma’lum bir kuchli ta’sir kuzatiladi. Shuning uchun qonun raislik qiluvchi daliliy materialni muhokama qilish va baholash paytida o‘z fikrini eng oxirida bildirish shart bo‘lgan tartibni belgilaydi. Maslahat xonasida muhokama natijalariga ko‘ra, qaror oddiy ko‘pchilik ovoz bilan qabul qilinadi.

Amaliyotda sudning haqiqiy va asosli jamoaviy qarorini shakllantirishni kafolatlaydigan sudyalar yig‘ilishining bunday tartibini ishlab chiqilgan.

Barcha holatlarda sudyalar yig‘ilishi raislik qiluvchi tomonidan

ishtirokchilarning fikrlarini aniqlashdan boshlanadi. Ularni tinglaganidan so‘ng, sud raisi hal qilinayotgan masala bo‘yicha o‘z fikrini bildiradi. Agar sudyalarning har birining shaxsiy fikrlari, e’tiqodlari o‘z mazmuniga mos keladigan bo‘lsa, unda jamoaviy fikr, sudning hukmi ularni aniqlash jarayonida shakllanadi. Bunday hollarda yig‘ilish jinoyat-protsessual qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davom etadi va ikki qismdan iborat: birinchidan, savollar qo‘yiladi va sudyalarning javoblari tinglanadi, ya’ni jamoaviy fikr shakllanadi, so‘ngra ushbu fikr asosida qaror qabul qilinadi.

Bu individual dalillarni yoki ularning umumiyligini baholashda aniq farqlarni aniqlashga imkon beradi.

Ayrim sudyalarning fikrlari mazmunidagi qarama-qarshiliklar aniqlanganda, kimdir boshqalarni o‘z qarashlarining to‘g‘riligiga ishontirish, o‘z fikrlarining to‘griligini himoya qilish, isbotlash, yolg‘on deb hisoblangan qarashlar va fikrlarni rad etish zarurati tug‘iladi. Faktlar, holatlar o‘rtasidagi zarur bog‘liqlikni ishonchli tarzda isbotlash qobiliyati har bir sudya uchun juda muhim va zarurdir. Sudya sudning boshqa a’zolari uning nuqtai nazariga e’tiroz bildirganda isbotlashga murojaat qiladi.

Bunday psixologik muhitda yuzaga keladigan munozarali vaziyatlarni muhokama qilish ob’ektiv jamoaviy qaror qabul qilishga yordam beradi. Jamoaviy qarorni ishlab chiqish shuni ko‘rsatadiki, sudning butun tarkibi yoki uning aksariyati ishning o‘rganilgan holatlari haqiqatiga ma’lum bir munosabatni rivojlantirgan. Ushbu psixologik holat, anglanganlik va aniqlik bilan ajralib turadi, ko‘rib chiqilayotgan ish bo‘yicha jamoaviy qaror qabul qilish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. U maslahat xonasida qabul qilinadi va sudlanuvchini hukm qilish yoki uni oqlash yoki ishni qo‘shimcha tergovga yuborishga olib keladi.

Qabul qilingan qarorning xususiyatiga qarab tegishli hukm tuziladi. Shunday qilib, agar sudlanuvchining aybsizligi to‘g‘risida fikr shakllansa, uni oqlash yoki ishni qo‘shimcha tergovga yuborish to‘g‘risida qaror qabul qilinadi, bu esa oqlov hukmi yoki ajrimini tuzishga olib keladi.

Sudlanuvchining aybdorligiga ishonish uni hukm qilish va unga jinoiy jazo tayinlash to‘g‘risida qaror qabul qilishga olib keladi, buning uchun ayblov hukmi tuziladi. Ushbu va boshqa barcha holatlarda protsessual hujjatning asosi sudning jamoaviy e’tiqodidir. Uning mazmuni protsessual hujjatning tegishli turini ham belgilaydi. Shu sababli, sud qarorining mazmuni tuzilgan hujjatda yetarlicha aniq va to‘g‘ri ifodalanishi muhimdir. Sudlanganlik hukmini tuzishda, bu sudyalarning fikriga ko‘ra, sudlanuvchi sodir etgan jinoiy harakatning holatlarini qisqacha va izchil bayon qilish orqali amalga oshiriladi.

Maslahat xonasida sudyalar nafaqat sudlanuvchining aybi to‘g‘risida xulosa chiqarishlari, balki unga nisbatan jazo chorasini ham aniqlashlari kerak. Belgilangan qonun normasining sanksiyasiga asoslanib, sud tarkibi jazo chorasi masalasini hal qiladi. Bu masala faqat sudlanuvchining shaxsini chuqur va har tomonlama o‘rganish asosida hal qilinishi mumkin.

Axloq tuzatish muassasasida ozodlikdan mahrum etishga hukm

qilinganida, ozodlikdan mahrum qilish muddatini belgilashda, sodir etilgan jinoyatning og‘irligi bilan bir qatorda, uning ijtimoiy xavfi bilan birga, sud sudlanuvchi shaxsining ijtimoiy e’tiborsizligi darajasini ham hisobga oladi.

Xulosa. Sudlanuvchining ruhiy holati huquqiy psixologiyaning alohida, katta muammosidir. Sud majlisining qat’iy tartibga solingan, rasmiy tartibi barcha ishtirokchilarga kuchli ruhiy ta’sir ko‘rsatadi. Sudlanuvchiga sudning holati stressli ta’sir ko‘rsatishi, ruhiy shokni, hatto katarsis holatini keltirib chiqarishi mumkin - shaxsni ichki qayta qurish, o‘zini o‘zi tozalash, kelajakda xatti-harakatlarni strategik qayta yo‘naltirish. Bu sud majlisining jinoiy xatti-harakatlarini ayblanayotgan shaxs uchun ahamiyati.

Sudyalarning adolatli va to‘g‘ri xulq-atvori muhim ahamiyatga ega. Suddan adolatli qaror kutilmoqda, ammo jinoyat protsessining har bir ishtirokchisi bu adolatni boshqacha ifodalaydi. Mahkumning yengil jazoga bo‘lgan umidi kuchli. Uning o‘zini oqlaydigan tendensiyasi jazoni yengillashtirishga chaqiradi. Faqat sudlanuvchi «aybini yumshatadigan» hamma narsani yaxshi biladi. Ammo, qoida tariqasida, hukm uning umidlarini puchga chiqaradi.

Ko‘pgina sudlanuvchilar uchun uzoq muddatli izolyatsiya uchun qattiq hukm hayot falokati, hayot umidlarining puchga chiqishidir. Uzoq vaqt davomida erkinlikni yo‘qotib, inson aslida hayotning o‘zi bilan xayrlashadi, hayotning ma’nosini yo‘qotadi.

Chiqarilgan hukmning mohiyati qonunning ob’ektiv talablarini ham, sudyaning sub’ektiv fikrlarini ham aks ettiradi. Sudyaning o‘rganilayotgan harakat va sudlanuvchining shaxsiga bo‘lgan fikri dastlabki tergov materiallari, sud jarayoni, himoya va ayblov fikrlarini o‘rganish jarayonida shakllanadi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Jinoyat-protsessual Kodeksi/ https://lex.uz/acts/-111460.

2. Дагель П. С., Овчинников Н. И. // Правоведение. -1976. - № 4. - С. 82 - 89

3. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. Учебное пособие. - М.: Право и Закон, 2008.

4. Шиханцев Г.Г. Юридическая психология. – М. 2005.

BOLA SHAXSI VA XULQ-ATVORI SHAKLLANISHIDA MULOQOTNING AHAMIYATI

Norbosheva Maqsuda,
Termiz Davlat Universiteti psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha yosh davrida muloqot jarayonining shakllanishi, bola shaxsi va xulq-atvori shakllanishida muloqotning ahamiyati, psixolog olimlarning bola muloqotini rivojlantirish masalalariga doir fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar; bola shaxsi, xulq-atvor, muloqot, bola.

ЗНАЧЕНИЕ ОБЩЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ И ПОВЕДЕНИЯ РЕБЕНКА

Норбошева Максуда,
старший преподаватель доктора философии(PhD) по психологии Термезского государственного университета

Аннотация. в данной статье становление процесса общения в дошкольном возрасте, значение обще-ния в формировании личности и поведения ребенка, а также мнения психологов о развитии детско-го общения.

Ключевые слова; личность ребенка, поведение, общение, ребенок.

THE IMPORTANCE OF COMMUNICATION IN THE FORMATION OF THE PERSONALITY AND BEHAVIOR OF THE CHILD

Norbosheva Maqsuda,
senior lecturer of doctor of philosophy(phd) in psychological sciences, termez state university

Annotation. In this article, the formation of the process of communication in preschool age, the importance of communication in shaping the personality and behavior of the child, as well as the opinions of psychologists on the development of children's communication.

Kirish. Zamonaviy dunyoda psixologiyada maktabgacha yoshdagi bola xulq-atvori va ruhiyatining shakllanishida shaxslararo munosabat va muloqot g'oyat katta o'rin egallaydi, degan yondashuv yetakchilik qilmoqda. Yoxud, aynan muloqotda bolaning rivojlanayotgan shaxs sifatidagi faolligi namoyon bo'ladi. Maktabgacha yosh davrida muloqot jarayonining shakllanishi muhim masalalardan ham hisoblanadi.

Maktabgacha yosh davrida muloqot jarayonining shakllanishi muhim masalalardan hisoblanadi. Muloqot kishilar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning muhim shakli bo'lib hisoblanadi. Muloqot yordamida kishilar turli

xil faoliyatni tashkil etadilar, axborot almashinadilar, o'zaro bir-birini tushunishga erishadilar. Birgalikdagi faoliyat muloqot bo'lishini talab etadi. Aynan birgalikdagi faoliyatda inson boshqa kishilar bilan o'zaro ta'sirga kirishadi, ular bilan turli-tuman aloqalar o'rnatadi, zarur natijaga erishish uchun birgalikda harakatlar qiladi. Bu yerda muloqot faoliyatining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Faoliyatning barcha turlarida muloqot uni rejalashtirish, amalga oshirish va nazorat qilishni ta'minlaydi. Maktabgacha yoshdagi davrda bolalarda muloqotning yangi motivlari yuzaga keladi. U shaxsiy va ishbilarmonlik motivlaridir.

Shaxsiy muloqot motivlari bu – bolaning tashvishga solayotgan ichki muammolari bilan bog'liq, ishbilarmonlik motivlari esa u yoki bu ishni bajarish bilan bog'liq bo'lgan motivlardir. Bu motivlarga acta-sekinlik bilan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash bilan bog'liq bo'lgan o'qish motivlari qo'shiladi. Bu motivlar ilk bolalik davrdan boshlanib yuzaga keladigan bolalarning tabiiy qiziquvchanligi o'rnida paydo bo'ladi. O'zini ko'rsatish motivlari ham bu yoshda yaqqol namoyon bo'ladi.

Katta maktabgacha yoshida bola atrofdagi odamlar bilan turli faoliyatlarda muloqot va munosabatlarga kirishishga o'rgana boshlaydi. Bu esa unga kelajakda odamlar bilan til topishishda, ish bo'yicha va shaxsiy munosabatlarni normal ravishda o'rnata olishida foyda keltiradi. Bu yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishida ularning ota-onalari haqidagi fikrlari va ularga beradigan baholari nihoyatda ahamiyatlidir.

Bola shaxsining rivojlanishida muloqot katta ahamiyatga ega. Muloqotsiz shaxsning tarkib topishi, shakllanishi mumkin emas. Aynan muloqot jarayonida tajriba o'zlashtiriladi, bilimlar to'planadi, amaliy ko'nikma va malakalar shakllanadi, e'tiqod va qarashlarga erishiladi. Faqat muloqot jarayonlaridagina ma'naviy ehtiyojlar, axloqiy, siyosiy va estetik hislar tarkib topadi, xarakter shakllanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Muloqot va o'z-o'zini anglash insoniyat ongini azaldan tashvishga solgan ikki muhim masaladir. Odamlar yolg'izlikni o'z hayotlariga ta'sirini his qilishadi va bundan azob chekishadi. Bu haqiqatni mashhur yozuvchi Antuan de Sent-Ekzyuperi: «Haqiqiy halovat - bu odamlarning muloqoti halovati!» - deydi. Muloqot bolaning dunyoga kelishi bilan darhol vujudga kelmaydi. Balki asta-sekin tarkib topa borib, bola 2 oylik bo'lganida namoyon bo'ladi. Muloqot normal nerv faoliyatiga ega bo'lgan barcha bolalarda yetarli tarbiya sharoitlarida mavjud bo'ladi. Go'daklik davri muloqot uchun tayyorgarlik bosqichi bo'lib, bu davr davomida bola kattalarni ajratishga o'rganadi. Diqqatni katta kishiga qarata olish tarkib topayotgan muloqotning belgisi bo'lib xizmat qiladi. Demak, muloqot maqsadga qaratilgan tarbiya asosida rivojlantirilishi zarur.

Bolalarni yoshlikdan avvalo oilada, so'ngra ta'lim maskanlarida muloqotga o'rgatib boriladi. Muloqotga o'rgatishning usullaridan biri mashg'ulotdir. Bolani maktabgacha ta'lim muassasasi sharoitida tarbiyachi turli mashg'ulotlar o'tkazib muloqotga o'rgatadi. Avval elementar o'zini

tutish, kattalarga qanday gapirish, salom berish, minnatdorchilik bildirish kabi usullarni tarkib toptiriladi.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti esa, o’zining asosiy vazifasi etib har bir bola shaxsini maksimal rivojlantirish va uni keyingi rivojlanish bosqichiga tayyorgarligini ta’minlash maqsadida muassasada ijobiy psixologik mikroiqlim va sharoit yaratishni belgilaydi. Ota-onalar va tarbiyachilardan talab qilinadigan narsa esa -bu katta sabr, mehr va bola tarbiyasiga ilmiy asoslangan yagona yondashuvdir. To’g’ri yo’sinda olib borilgan tarbiya natijasida bola mustaqil fikr yuritishga va katta hayotga dadil qadam qo’yishga tayyor bo’ladi. Maktabgacha, maktab yoshi davrida va keyinchalik shaxsga ijtimoiy-psixologik treninglar tashkil qilish orqali muloqotga o’rgatiladi. Shaxsning o’zi bu usullarga ijobiy munosabat bildirishi, faol harakat qilishi zarur. Chunki shaxs muloqotda bo’lmasdan faoliyat sub’ekti sifatida ham, individual inson sifatida ham to’laqonli rivojlana olmaydi.

Ta’lim jarayonining asosida ham muloqotga o’rgatish masalasi birinchi o’rinda turadi. Shuningdek, ijod va mehnat jarayonida ham kishilar doimo muloqotga ehtiyoj sezadilar.Tajribali psixolog A.A.Bodalev fikricha, hatto o’yin faoliyatida bola muloqotda bo’ladi. Muloqotning tarbiyaviy ahamiyati shundaki, u insonning dunyoqarashini kengaytiradi va psixikasini rivojlantiradi, ya’ni barcha ruhiy jarayonlar muloqot orqali shakllanadi[4].

Shaxsning irodaviy sifatlarini rivojlantirish orqali ham uni muloqotga o’rgatish oson ro’y beradi. Shu maqsadda tarbiyalanuvchilarga ularning insoniy muloqot, inson shaxsi, bir-birini baholash xususiyatlari («men va boshqalar”, “men boshqalarning ko’zi bilan”) to’g’risidagi mulohazalarini rag’batlantiruvchi axborotni berish zarur. Uni hikoyalar, suhbatlar, treninglar orqali uyushtirish mumkin. Maxsus mashqlar orqali muloqot usullariga o’rgatish shunga taalluqlidir.

Ilk yoshlik paytida o’z ruhiy holati haqida xayol surish kuchaygan, muloqot juda ahamiyatli va g’oyat tanlab o’tkaziladigan yoshda inson shaxsi, shaxslararo muloqot to’g’risidagi axborot zarurdir. Ba’zan muloqotdagi muvaffaqiyatsizliklar yoshlarni benuqsonroq, himoyalanganroq bo’lish uchun o’zidagi eng yaxshi narsalarni yashirishga, buzishga majbur etadi[2].

Nutq bilan ishlash orqali ham muloqotga o’rgatish mumkin. Masalan, ovozni baland chiqarib she’r o’qish, hikoyani gapirish kabi treninglar ham muloqot shakllanishiga yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ayniqsa, o’yin faoliyati davomida muloqotga o’rgatish oson kechadi. Muloqotga o’rgatishda o’yin va xalq og’zaki ijodi, muloqot odobi shakllarini qo’shib olib borishning ahamiyati katta:

1. Ta’lim faoliyatiga norasmiy muloqot elementlarini kiritish. Ayni paytda didaktik, ijodiy, syujetli rolli o’yinlardan foydalanish, ularda muloqot tashkilotchisi rolini tarbiyachi emas, bolalardan biri bajarishi, ijodiy o’yinlarni tashkil etish orqali bolalarni muloqotga o’rgatish. Jumladan, “xola-xola” “do’kon-do’kon”, “maktab-maktab” kabi syujetli rolli o’yinlar orqali bolalarda muloqot odobi va madaniyatini o’rgatish.

2. E’tiborni javobning ijobiy jihatlariga qaratish. Bolalar o’rtoqlarining

javoblarini xolisona baholashga maxsus o’rgatiladi, ayni paytda mayda-chuydalargacha e’tiborni qaratib, o’rtoqlarining javoblaridagi eng muvaffaqiyatli jihatlarini ajratib ko’rsatishni o’rganish. Kamchiliklarni qanday qilib yo’qotish haqida bahslashish, ya’ni kamchilikni bitta tarbiyalanuvchining o’ziga aytish orqali ta’sir qilish.

3. Insonlar o’rtasidagi ijtimoiy munosabatlar Sharqda o’ziga xos xususiyatga ega. Sharq tarbiya maktabida bolalarni muloqot odobiga o’rgatish orqali, ularda yuksak shaxs sifatlarini shakllanishiga erishilgan. Bunda, salomlashish odobi, uzr so’rash, ruxsat so’pash, mehmon kutish va mehmonga borish odobi, keksalar o’git va pand-nasihatlariga quloq tutish, kattaga hurmat va kichikka izzat ko’rsatish tamoyillari asosida bolalarni maktabgacha yosh davridanoq ijtimoiy munosabatlarga hamda muloqot madaniyatiga tayyorlab borilgan[2].

Shuningdek, xalq og’zaki ijodi namunalari vositasida ham bolalarda go’zal xulq sifatlari, xususan muloqotda yuksak sifatlarni namoyon etishga o’rgatilgan. Shunday vositalardan biri so’z o’yinlaridan “yarashtirgichlar” bolalar orasida o’zaro ahillik, do’stona munosabatlar asosidagi muloqot timsoli sifatida qo’llaniladi: Karimga berdim toychoq, u olavermadi har choq, Toychog’imni kim olca, men u bilan chin o’rtoq. Yalinchoq-yalinmachoq, pista po’choq, qilichmi, to’qmoq - qirq yilgacha o’rtoq, To’qmoq- to’qson yilgacha o’rtoq!

Bola shaxsining uyg’un shakllanishi uchun o’yinning ahamiyati beqiyosdir. Bola o’yin yordamida ba’zi maqsadlarni belgilashni o’rganadi va ularga erishishga intiladi. O’yin bolada ixtiyoriy aqliy jarayonlarni rivojlantiradi (xotira, diqqat va boshqalar). O’yinda emosional dalda berish bola uchun qo’shimcha rag’batga aylanadi. O’yin davomida mantiqiy nutq, muloqot, nozik qo’l harakatlarini, shuningdek, obrazli va mavhum fikrlashni rivojlantirish osonlashadi. O’yin – bu bolaning o’zini namoyish qilishi, takomillashtirish usulidir.

Tahlil va natijalar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish xususida Masaru Ibuka “Uch yoshdan keyin kech bo’ladi” asarida bola shaxsini erta rivojlantirish masalasiga o’ziga xoc yondashadi. Biz har doim bolalar haqida hamma narcani bilamiz deymiz, lekin aclida biz ularning real imkoniyatlari haqida deyarli hech narsa bilmaymiz, ko’pincha biz o’z diqqatimizni 3 yoshgacha bo’lgan bolalarga nimani o’qitishga ajratamiz. Lekin tadqiqotlar natijasi shuni ko’rsatadiki, bu yoshga kelib miya to’qimalarining rivojlanishi 70-80% yakunlanadi, eng asosiysi – yangi tajribaning “o’z vaqtida” kiritilishidir, lekin bu “o’z vaqtida”ni faqatgina bolaga har kuni g’amxo’rlik qiladigan kishi, eng ko’p ona, bo’lishi mumkin-deydi. Ibukaning mazkur qo’llanmasida oilada va ta’lim muassasalarida ota-ona, tarbiyachi, psixologlar bola bilan o’rnatadigan muloqotlar jarayonida bolaning potensial imkoniyatlariga katta e’tibor berishlari lozimligini quyidagicha ta’kidlaydi:

-bolaning miyasi chegarasiz axborotlarni joylay oladi;

-bola faqat o’ziga qiziqarli bo’lgan axborotlarnigina eslab qoladi;

-bolalikda tushunmagan narsalarni katta bo’lganida hayotga tatbiq eta olmaydi; -bugungi bola kechagiga nisbatan umuman boshqacha;

-“bir qoshiq qora moy, bir xum asalni ham buzishi mumkin”, bu bolalarga ham tegishli;

-rag’batlardan ajralgan xona - bola uchun zarar;

-ilk bolalikning taassurotlari bolaning keyingi fikrlash va harakatining obrazini belgilaydi;

-bolaga be’etibor bo’lish uni taltaytirishdan ham yomonroq;

-bolaning qo’rquvi kattalar tacavvur ham qila olmaydigan narsalarda yashirinadi;

-yangi tug’ilgan bola ota-onaning janjalini sezadi, ota-onaning asabiyligi yuqumli;

-ota bolasi bilan tez-tez muloqot qilishi kerak;

-oilada bolalar qancha ko’p bo’lsa, ular shuncha yaxshi o’zaro muloqotda bo’lishadi;

-buvi va buvaning bo’lishi bola rivojlanishi uchun yaxshi muhit yaratadi;

-bolalarning o’zaro muloqotini rag’batlantirish kerak;

-tortishuvlar bolaning muloqot qilish xususiyatini oshiradi;

-boladagi yovuzlik va hasad - bu uning kuchsizligini ifodalaydi;

-boshqa odamlarning oldida bolangizning ustidan kulmang;

-bolani urushgandan ko’ra maqtagan afzal.

Shu o’rinda yapon muhandisining ba’zi fikrlari bilan bizni o’zbek xalq maqollarimizni solishtipib o’tamiz:

-“Bir qoshiq qora moy, bir xum asalni ham buzishi mumkin”, bizda “Qozonga yaqin yursang qorasi yuqadi” yoki “Birniki mingga, mingniki olamga”;

-bolaning qo’rquvi kattalar tasavvur ham qila olmaydigan narsalarda yashirinadi, bizda “Ona qilsa zo’rlikni, bola tortar xo’rlikni”; -oilada bolalar qancha ko’p bo’lca, ular shuncha yaxshi o’zaro muloqotda bo’lishadi, bizda “Yolg’iz bola yig’loq bo’lar, yolg’iz tuya - baqiroq”.

Bolaning kattalar bilan kommunikativ o’zaro aloqasi ulardagi hissiyotlarning shakllanishiga olib keladi, ular ma’lum bir jamiyatda odatda qabul qilingan stereotiplarga mos keladi. Bola shaxsini shakllantirishning o’ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, og’zaki ta’sir o’tkazish natijasida rivojlangan uning hissiy sohasidagi yangi shakllanishlari nafaqat kommunikativ faoliyat chegaralarida qolmaydi, balki shaxs xususiyatlarini umuman boyitadi.

M.I.Lisina psixologiya fanida birinchilardan bo’lib muloqotni o’rganishga maxsus kommunikativ faoliyat sifatida yondoshdi va birinchilardan bo’lib izchil rivojlantirib bordi hamda ushbu faoliyatning konseptual diagrammasini ishlab chiqdi, ilk bor bolalardagi muloqot genezisining tizimli va chuqur tahlilini o’tkazdi, muloqotning sifat bosqichlari (shakllari), harakatlantiruvchi kuchlari, bolaning umumiy hayoti bilan aloqasi, bolalarning umumiy rivojlanishiga ta’siri va bu ta’sir usullarini yoritdi. Muloqotga kommunikativ faoliyat sifatida yondashib, hayotning dastlabki yetti yilida bolalar

muloqotining o’ziga xos xususiyatlarini ikki yo’nalishda aniqlashga imkon berdi:-atrofdagi odamlar-kattalar va tengdoshlari bilan, shuningdek, ularning har birining ruhiy holatida va bolaning shaxsini shakllantirishdagi alohida rolini ko’rib chiqdi. M.I.Lisina bolaning atrofidagi odamlar bilan muloqotining uning aqliy rivojlanishiga ta’sirini o’rganib, aqliy rivojlanishning umumiy nazariyasini yaratishga katta hissa qo’shdi, uning muhim mexanizmlarini ochib berdi, muloqotni uni belgilovchi omil sifatida taqdim etdi[1]. Maktabgacha yosh davrida muloqotning kommunikativ faoliyat sifatida shakllari, integral xususiyatlari va mezonlari mavjud bo’lib, quyidagicha tavsiflanadi: -Bola shaxsini shakllantirish bu ta’lim, ijtimoiylashuv va o’z-o’zini rivojlantirish jarayoni va natijasidir. Shaxsiy shakllanishda asosiy rol, albatta, oilaga tegishli. Darhaqiqat, bola oilada to’g’ridan-to’g’ri taqlid qilish uchun xatti-harakatlarning dastlabki o’zgarishlarini ko’radi, atrof-muhitning birinchi reaksiyasi bilan tanishadi. Ijtimoiy va shaxsiy tajribaning yetishmasligi tufayli chaqaloq o’z xatti-harakatlarini va boshqa shaxslarning shaxsiy xususiyatlarini baholay olmaydi.

Xulosa. Bugungi kunda psixologlar va o’qituvchilarning aksariyati xulq-atvorning barcha fazilatlari, ular salbiy yoki ijobiy bo’lishidan qat’i nazar, bola tomonidan ega bo’lishini ma’qullaydi. Erta bolalik davrida bolada shaxsiy fazilatlarning uchta asosiy guruhi, ya’ni motivasion, uslubiy va instrumental fazilatlarning o’rnatilishi amalga oshiriladi. Bunda ularning paydo bo’lish ketma-ketligi rivojlanishning asosiy davrlari bilan chambarchas bog’liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. -М.: Педагогика,1986.-144 с.

2. Масару Ибука. После трёх уже поздно. – М.: Педагогика. 1991-120 с.

3. Nishanova Z.T. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi. –T., 2011. – 248 b.

4. M.Norbosheva.Maktabgacha yoshdagi bola shaxsining rivojlanishida muloqotning o’rni. Pedagogika va psixologiyada innovasiyalar 9 (3), 7

YOSH RAHBARLARDA QAROR QABUL QILISHNING IJTIMOIY - PSIXOLOGIK QIRRALARI

Nurmatov Nurhayot Nurhayot o`g`li,
Toshkent davlat pedagogika universiteti Psixologiya kafedrasi o`qtuvchisi

Anotatsiya: Mazkur maqolada yosh rahbarlar psixologiyasiga tegishli ayrim jihatlar, xususan muhim vaziyatlarda qaror qabul qilishning o'ziga xos psixologik tomonlari, ijtimoiy - psixologik qirralari hamda shaxsiy omillarini etiborga olish muamolari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Boshqaruv, rahbar etiketi, rahbar "meni", rahbarning o'z-o'zini anglashi, qaror qabul qilish, tajriba.

ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ МОЛОДЫМИ РУКОВОДИТЕЛЯ СОЦИАЛЬНЫЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Нурматов, Нурхаёт Нурзият угли,
преподаватель кафедры психологии Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация: В данной статье выделены некоторые аспекты, связанные с психологией молодых руководителя, в частности, специфические психологические аспекты принятия решений в ответственных ситуациях, социально-психологические аспекты, проблемы учета личностных факторов.

Ключевые слова: менеджмент, руководительски этикет, руководительски «Я», руководительски самосознание, принятие решений, опыт.

DECISION-MAKING IN YOUNG LEADERS SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

Annotation: In this article, some aspects related to the psychology of young leaders, in particular, the specific psychological aspects of decision-making in important situations, social-psychological aspects, and the problems of taking into account personal factors, are highlighted.

Keywords: Management, leader label, leader «me», leader's self-awareness, decision-making, experience.

Yangilanayotgan O'zbekiston dunyo hamjamiyatidan o'ziga xos o'rinni egallashga intilayotgan ayni davrda uning nufuzini oshirish va namoyon etishda yoshlarning o'rni beqiyosligi davlatimiz yetakchisi tomonidan tez-tez qayd etilmoqda. Bugungi kunda yoshlarni rahbarlik lavozimida faoliyat ko'rsatishlari oddiy holga aylanib borayotganligining sababi, yoshlar tomonidan zamonaviy texnikani tez o'zlashtirishlari va ijtimoiy muhitga moslashishlari osonligi desak, xato bo'lmaydi.

Shuni alohida takidlashimiz lozimki, XXI- asrning ikkinchi choragi yakunlanish arafasida dunyo sotsiologlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar natijasiga koʻra jahon hamjamiyatini boshqaruvda faoliyat koʻrsatayotgan rahbarlarning oʻrtacha yoshi oʻtgan asrga nisbatan qariyib 50 - foizga yoshargan, mazkur koʻrsatkich mamlakatimizda ham aks etganligini guvohi boʻlishimiz mumkin.

Yosh davrlari boʻyicha oʻzbek psixologiyasida salmoqli tadqiqotlar olib borgan olimlardan biri E.G‘.G‘ozievning fikriga koʻra “Yoshlik davri 23−28 yoshlardan iborat boʻlib, bu davrning oʻziga xos xususiyatlaridan biri ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida kamolga erishgan shaxs sifatida faol ishtirok etish va ishlab chiqarishda mehnat faoliyatini amalga oshirishdan iboratdir” [1, 147-b].

Boshqaruv psixologiyasida yosh rahbar deganda yigirma uch va yigirma sakkiz yoshdagi rahbarlik lavozimini bajarayotgan mas’ul shaxslar tushuniladi. Bu davrning oʻziga xosligi shundaki, mazkur davrda bilimlar koʻp boʻlishi va yetarlicha oʻzlashtirilgan boʻlishi mumkin, ammo yosh rahbarlarda tajribaning yetarli boʻlmasligi ularning ish jarayonida oʻziga xos muammoli vaziyatlarga duch kelishiga sabab boʻlishi mumkin.

Ayni shu yoʻnalishdagi adabiyotlar tahliliga tayanib aytish mumkinki, boshqaruv psixologiyasi rahbarlar faoliyatini analiz qilganda asosiy diqqatni boshqaruvchining ishi uning ehtiyoj yoki qobiliyatlariga mos yoki mos emasligi, qaysi individual xususiyatlariga koʻra u rahbar darajasiga koʻtarilganligi, oʻz ishini qay darajada muvaffaqiyatli amalga oshira olishi, buning uchun u boshqaruvning qaysi usullaridan foydalanayotganligi, xodimlarga psixologik ta’sir koʻrsatish maqsadida qanday ta’sir uslublarini qoʻllayotganligi kabi qator masalalarga qaratadi.

Rahbar boʻlish istagi koʻplab kishilarda mavjud boʻlib, ularning bu masalaga qiziqishining va munosabatlarining motivi turlichadir: kimdir rahbarda boʻlgan imtiyozlarga qiziqadi, kimdir unga berilajak huquqlarni afzal koʻradi, kim uchundir yuksak ma’suliyatlarni boʻyniga olish ma’qul keladi. Shaxsning rahbarlik funksiyalari haqidagi tasavvurlari qanchalik xilma-xil boʻlmasin, rahbardan real sharoitlarda odamlar guruhini aniq maqsad asosida faoliyatga yoʻllash, ularga ularga bosh boʻlish, turli tadbirlarni amalga oshirish, obroʻga ega boʻlish, har bir qilingan ish uchun javobgarlikni oʻz boʻyniga olish kabi koʻplab sifatlar talab qilinadi.

Ayniqsa, rahbar uchun turli guruhlardagi, koʻp holda bir rahbar uchun bir vaqtning oʻzida bir qancha guruhlardagi shaxslararo munosabatlarning xarakteriga javobgar boʻlish qiyinchiliklar tugʻdiradi, chunki oʻsha guruhlarni tashkil etgan har bir shaxsning oʻziga xos individualligi boshqaruvchi haqidagi ular tasavvurining har xilligi va guruhlarda norasmiy liderlarning borligi rahbardan odamlar bilan ishlash borasida ham tajribaning, ham psixologik fahm-farosatning va sabr-qanoatning boʻlishini talab qiladi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, rahbarlik davrida shaxsning “Men”i takomillashib, u oʻz “Men”ini angalshga yoʻnalgan davr hisoblanadi, yani rahbar oʻz “Men”ini boshqalarga koʻz-koʻz qilish bilan bir qatorda

"Men"ligining ustun tomonlarini ham namoyish qilishga intiladi. Shunga ko‘ra, aynan muhim vaziyatlarda jamoa nomidan qarorlar qabul qilishda yosh rahbarning rahbarlik qobiliyati va mahorati kutilmaganda namoyon bo‘lish ehtimoli ortadi.

Yoshlik davrda rahbarlik masuliyati yuklatilgan yoshlar aksariyat hollarda ma'lum bir qarorni qabul qilishida turli qiyinchiliklarga duch kelishlari tabiiy hol. Yosh rahbarlarning qaror qabul qilishiga ta'sir etadigan o‘ziga xos ijtimoiy psixologik xususiyatlar mavjud bo‘lib, ularni quyidagi tarzda aks etirish mumkin:

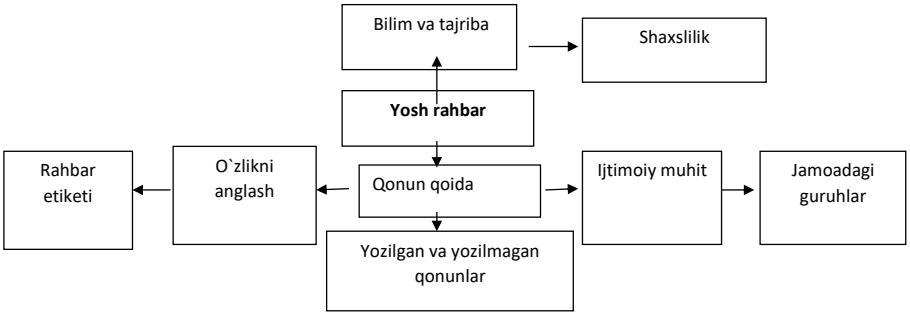

1- rasm. Yosh rahbarlarda qaror qabul qilishga ta'sir etuvchi psixologik omillar.

Boshqaruv psixologiyasida ta'kidlanishicha, rahbarning "Men"i boshqaruv jarayonida shaxslilik sifati orqali jamoaga namoyon bo‘ladi va uning o‘zini namoyon qilishini jamoa tan olsagina, bunday rahbar o‘z jamoasida lider sifatida ko‘zga ko‘rinadi.

Rahbarga xos bo‘lgan xususiyatlarni namoyon etishda asosiy psixologik komponent bilim va tajriba rahbarning "Men"ligini aks ettiradi shu sababli ham yosh rahbar o‘z sohasi va boshqaruv bo‘yicha bilimini namoyon etishi lozim, buning uchun esa o‘zidan avvalgi rahbarlar tajribasini o‘rganishi tavsiya etiladi. Buning uchun esa rahbar ma'lum bir jamoaga saylanganidan yoki tayinlanganidan so‘ng tajribali xodimlar bilan tez–tez uchrashishi, suhbatlashishi, maslahat olishdan tortinmasligi kerak bo‘ladi.

Achinarli tomoni shundaki, ba'zi rahbarlar muhim masalalarni hal etishda, ayniqsa, lavozimga biror shaxsni tayinlashda "men rahbarman, demak, mening aytganim-aytgan, deganim-degan bo‘lishi shart", deb o‘ylaydilar. Natijada, u yoki bu lavozimga ba'zan ma'naviy noloyiq, siyosiy shakllanmagan kishi tayinlanib qolish ehtimoli yuzaga kelishi mumkin. Oqibatda mahalliychilik, oshna-og‘aynichilik, tanish-bilishchilik kabi jamiyat ishiga xalaqit beradigan illatlar ildiz otadi va bunday sharoitda rahbar uchun ham, jamoa uchun ham noqulay psixologik vaziyat vujudga keladi va buni tuzatish ancha murakkab jarayonga aylanadi [3; 10- b]

Boshqaruv psixologiyasida rahbar yuritayotgan faoliyatni va tajribani 2 yo‘nalishga ajratish mumkin:

1. Faoliyatni boshqarishga nisbatan tajriba.
2. Shaxslarni boshqarishga nisbatan tajriba.

Yuqoridagi har ikkala tajriba ma'lum bir bilimlarga asoslanadi va rahbar shaxsining boshqalardan ajralib turishiga xizmat qiladi. Ijtimoiy

psixologiyada rahbar shaxslarni emas, faoliyatni tashkil etib uni boshqarsa, ish samarasi ham, jamoadagi psixologik iqlim ham barchaga maqbul kelishi ta’kidlangan.

Ayrim hollarda yosh rahbarlar o‘z bilimiga ishonib faoliyat yuritadi. Ammo uning mavjud bilimlari boshqaruv jarayonini tashkil etish uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin va uning o‘z ham bu bilimlar jamoani boshqarishda qay darajada muvaffaqiyatli bo‘lishini amaliyotda tan olishni istamaslikligini ko‘rish mumkin. Shunga ko‘ra, aytish mumkinki, bilim va amaliyotning mos kelishi nihoyatda qiyin bo‘lishi bilan bir qatorda rahbarning mavqei ham katta ahamiyatga ega ekanligini albatta hisobga olish lozim. Bundan ko‘rinadiki, rahbarning psixologik niqobi va psixologik portreti shakllanishi uchun yuqoridagi chizmada psixologik tavsifini bilish kerak bo‘ladi.

Bilim va tajriba yosh rahbarning asosiy xususiyatlaridan biri bo‘lib, ular orqali rahbar mazkur sohani yetuk mutaxassislaridan ekanligini namoyon eta olishi kerak bo‘ladi. Qaror qabul qilishda esa nihoyatda ehtiyotkorlik bilan yondashib, o‘zi rahbarlik qilayotgan jamoa xodimlari bilan maslahatlashishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Bundan tashqari turli huquqiy qonun qoidalar bilan bir qatorda yozilmagan qonuniyatlar ham mavjudki, bu masalada jamoadagi huquqshunos bilan birgalikda qaror qabul qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Aksariyat rahbarlar tajribasi uchraydigan xatolardan biri shuki, yosh rahbarlar qaror qabul qilishda uning huquqiy asosiga unchalik e’tibor qaratmaslik holatlari uchrab turadi.

Boshqaruv psixologiyasi yo‘nalishida uzoq vaqt izlanishlar olib borgan I.Mahmudovning qayd etishicha: “Rahbarning boshqaruv qarori bilan bog‘liq jarayonni quyidagi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Qaror qabul qilish.
2. Qarorni bajarish uchun uni topshiriq sifatida yo‘llash
3. Xodimlarni ijroga undovchi sharoitni yaratish.
4. Nazoratni amalga oshirish.

Odatda tashkilot yosh rahbari tomonidan qabul qilinuvchi qarorlar turlicha bo‘lib, ularning yakkahokimlik, kollegial va jamoaviy turlarini farqlash mumkin” [2, 9- b].

Demak, har qanday rahbar uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalardan biri ma’lum vaziyatlarda qarorni qabul qilish jarayonida nihoyatda katta mas’uliyatni his etish va shunga ko‘ra harakatlanish lozim.

Yosh rahbar faoliyatining muvaffaqiyati, avvalo o‘ziga, qolaversa uni qurshab turgan jamoaga bevosita bog‘liq ekanligi barcha uchun tushunarlidir. Boshqaruv psixologiyasi yo‘nalishida o‘tkazilgan tadqiqotlariga ko‘ra yosh rahbarning muvaffaqiyati rahbarlik etiketi yoki psixologik portretiga emas, balki uni qurshab turgan jamoaning psixologik holatiga bog‘liq bo‘ladi [2, 24-b].

Rahbar o‘z qobiliyati, iste’dodini ishga solib izlanadi, shu maqsadda hayotni, odamlarni chuqur o‘rganadi. Natijada to‘plagan bilimlari, tajribalarini boshqaruvning umumiy qonuniyatlari asosida shakllantirib, o‘z rahbarlik

uslubini yaratadi. U o‘z boshqaruv usullarini shakllantirishda mutlaqo erkin shaxsdir, ammo uning rahbarlik uslubi ijobiy natija berishi kerak [3; 6-b]. Shunday ekan rahbar o‘z rahbarlik uslubini tanlayotganda jamiyatdagi norma va talablardan kelib chiqqan holda qaror qabul qilishi lozim.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bugungi sharoitda yoshlarni rahbarlik lavozimlariga saylash yoki tayinlash ijobiy jarayon bo‘lib, faqat rahbardan o‘z ustida ishlash, o‘z “Men”ini rivojlantirish va to‘g‘ri qaror qabul qilishga yo‘nalish, o‘z ustidagi mas’uliyatni jiddiy his qilish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G‘oziev E. G‘ Ontogenez psixologiyasi. T.: “Noshir”, – 2010
2. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. T.: “Yunaks – Print”, – 2006
3. Boymurodov N. Rahbar psixologiyasi – T.: Yangi asr avlodi, – 2016.

IQTISODIY PSIXOLOGIYA TARIXI VA UNI O‘RGANISHNING HOZIRGI ZAMON MUAMMOLARI

Omonov Sherali Ibroxim o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD

Annototsiya: Mazkur maqolada iqtisodiy psixologiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi, iqtisodiy psixologiya predmetidagi asosiy kategoriyalar – iqtisodiy ong, iqtisodiy tafakkur va iqtisodiy xulq haqidagi fikr-mulohazalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy psixologiya, iqtisodiy ong, iqtisodiy tafakkur va iqtisodiy xulq, bqtisodiy xulq psixogigiyenasi.

ИСТОРИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕЕ ИЗУЧЕНИЯ

Аннотоция: В данной статье описывается возникновение и развитие экономической психологии, основные категории предмета экономической психологии - экономическое сознание, экономическое мышление и экономическое поведение..

Ключевые слова: экономическая психология, экономическое сознание, экономическое мышление и экономическое поведение, психогигиена экономического поведения.

HISTORY OF ECONOMIC PSYCHOLOGY AND CONTEMPORARY PROBLEMS OF ITS STUDY

Abstract: This article describes the emergence and development of economic psychology, the main categories in the subject of economic psychology - economic consciousness, economic thinking and economic behavior..

Key words: economic psychology, economic consciousness, economic thinking and economic behavior, psychohygiene of economic behavior.

Psixologiyaning mustaqil tarmog‘i sifatida iqtisodiy psixologiya XX asr boshlarida rivojlandi. Olimlar uning rivojlanish bosqichini nemis psixologi G.Myuneterberg nomi bilan bog‘lashsa, rivojlanishning salmoqli bo‘lagi hisoblangan marketing xizmatlarini esa fransuz sotsiologi Gorn Tard (G.Tarde; 1902) va amerikalik psixolog J.Katona (G.Katona, 1997) tomonidan amalga oshirilganligini ta’kidlaydilar. U o‘z ichiga almashinuv, foydalanish va taqsimlash kabi psixologik muammolarni qamrab oladi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, ilgarigi iqtisodiy nazariyalarda ma’lum ma’noda psixologik yondashuv mavjud bo‘lgan. Ayniqsa, bu an’ana fransuz iqtisodchilaridan J.Sismondi (1773-1842) , P.Prudon (Proudhon; 1809-

1865), T.Maltus (Malthus, Thomas Robert; 1766-1834), J.Sey (1767-1832), F.Bastia (1801-1850) asarlarida ishlab chiqarishda inson omili masalalarini hal qilish muammosi doirasida ma’lum darajada tahlil qilingan va hozirgi davrgacha saqlanib kelmoqda. Xususan, J.Keyns, U.Rostou (Rostow, Walt Whitman; 1916-2003), J.Gelbreytlarning ilmiy tadqiqot ishlarida iqtisodiyotni psixologiyalashtirish, uning tilida tahlillar berish an’anasi mavjud. Bu yondashuvlarning barchasida psixologiya bilan iqtisodiyotni bir-biriga yaqinlashtirish, ular o‘rtasidagi muammolarni birgalikda hal etish g‘oyasi ko‘rib chiqildi. Asosan, mualliflarni psixologik omillar sifatida ishlab chiqarish va sanoatdagi iqtisodiy muammolar qiziqtirgan. Shaxsning mehnatga munosabati, undan qoniqishi, fikr va qarashlari, hissiyotlari, irodaviy xislatlari, intilishlari kabilarning iqtisodiy ko‘rsatkichlarda aks etish darajasi muammosini har ikki fan uslublari yordamida tahlil qilishga urinish bu mualliflarning deyarli barcha izlanishlariga xosdir.

A.Marshall nazariyasidagi asosiy g‘oya shundan iboratki, iqtisodiyot rivojlangan sari ko‘pchilik ishchilarning ahvoli yaxshilanib boraveradi. Zero, iqtisodiy qonuniyatlar barchaga taalluqli, ya’ni “hammamiz – bizmiz!”.

Har qanday o‘zini hurmat qilgan inson eng yaxshi fazilatlarini xo‘jalik faoliyatiga bag‘ishlashi, butun aql-zakovatini ish faoliyatiga sarflashi kerak. Mazkur jarayondagi asosiy motiv – bu o‘z xizmatlari uchun ma’lum tarzda tashqaridan rag‘batlantirilishi, manfaatdor bo‘lish imkoniyatidir. Mehnatdan olingan daromad har xil sarf qilinishi mumkin, ya’ni undagi hayotiy maqsad olijanob bo‘ladimi yoki faqat shaxs manfaatlariga xizmat qiladimi (egoistik “Men”) eng kuchli motiv – puldir. Shuning uchun ham inson bu yo‘lda, eng og‘ir, zerikarli, monoton ishning qiyinchiliklarini ham yengishga psixologik jihatdan tayyor bo‘ladi.

G‘arb nazariyotchilari orasida J.Gelbreyt nazariyasi, o‘ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi, chunki unda ehtiyojlar muammosi alohida o‘rin kasb etgan. U iqtisodiy munosabatlar masalasini ehtiyojlarning tabiatini tushuntirish orqali yoritishga harakat qilgan. Muallif o‘z qarashlarida fiziologik hamda ijtimoiy ehtiyojlarga oid fikrlarni ilgari suradi. Uningcha, fiziologik ehtiyojlarga ochlik, sovuqdan saqlanish, boshpanaga ega bo‘lish, og‘riq bilan bog‘liq ehtiyojlar kirsa, ijtimoiy ehtiyojlarga esa, yon-atrofdagilardan kam bo‘lmaslik, muvaffaqiyatga va tan olinishga erishish hamda mavqega ega bo‘lish kabilar kiradi. Oxirgi ehtiyojlar esa uning fikricha, ko‘proq ijtimoiy-psixologik bo‘lib, ishlab chiqarish munosabatlari rivojlangan sari, ularning roli va ahamiyati ortib boraveradi.

Iqtisodiy psixologiya rivojiga 80-yillarda rus olimlaridan A.Kitov, V.Popov, A.Filippovlar o‘z ishlari bilan ulkan hissa qo‘shdilar. Lekin bu olimlarning qiziqishlari ishlab chiqarish psixologiyasiga, xususan, undagi inson omillari va boshqaruv muammolariga yo‘naltirilgan edi. Iqtisodiy psixologiyaning mehnat psixologiyasi, sanoat psixologiyasi va boshqaruv psixologiyasi kabi tarmoqlardan farqi shundaki, u ishlab chiqarishni o‘rganishda bir yo‘la ishlab chiqaruvchini va iste’molchini o‘rganadi. Bu ikki xo‘jalik muhitini birlashtiruvchi obyekt – ishlab topilgan pul, narx,

soliq, foyda va boshqa iqtisodiy omillar sanalib, ular psixologik ma’no yoki mazmun tomonidan ham bir muncha o‘ziga xoslikka egadir.

Iqtisodiy psixologiyada tarixiy izlanish va tahlillar odatda iqtisodiy hodisalarni ijtimoiylashtirish va psixologiyalashtirish doirasida amalga oshirilishi o‘ziga xos an’anaga aylangan. Chunki iqtisodiyot ham, psixologiya ham o‘ziga xos bo‘lgan fanlar bo‘lib, XX asrda bu ikkala fan sohasini birlashtirish, ular jipslashuviga erishish ehtiyoji har qachongidan ham dolzarb masalaga aylandi.

Davlatlararo hamkorlikning kuchayishi XXI asr voqeliklari bilan bog‘lanayotganligi, olimlar oldida turli tuzum sharoitida ro‘y berayotgan iqtisodiy qonuniyatlarni to‘laroq bilish, anglash, tahlil qilish vazifasini qo‘ymoqda. Shu munosabatlardan kelib chiqib, avvalgi hamda hozirgi zamon chet el nazariyalariga yana bir xolis nazar tashlash, ulardan kerakli xulosalar chiqarish orqali mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar jarayonini tezlashtirish mumkin. Bu o‘rinda ushbu jarayonlar ishtirokchisi sanalgan shaxs psixologiyasiga bag‘ishlangan nazariyalarning ahamiyati beqiyosdir.

Iqtisodiy psixologiya – turli vaziyatlarda ishlab chiqarish munosabatlariga kirishish orqali xo‘jalik yuritishni maqsad qilgan shaxslar, yaxlit guruh, jamoalarning iqtisodiy tafakkuri hamda iqtisodiy xulq-atvoriga aloqador umumiy qonuniyatlar va xatti-harakat mexanizmlarini, ishlab chiqarish munosabatlarining har bir xo‘jalik subyekti ongida aks etishini o‘rganadi. Ya’ni uning predmeti shaxs ongi, xulqida xo‘jalik va ishlab chiqarish munosabatlarining aks etishi jarayonidir.

Demak, iqtisodiy psixologiya fan sohasi sifatida shaxsni ishlab chiqarish munosabatlarining subyekti va obyekti sifatida o‘rganar ekan, avvalo, mehnatining mazmun-mohiyati, hamkorlik qilayotgan shaxslarga nisbatan munosabatlari, baholari, fikr-o‘ylari, his-kechinmalari, ijtimoiy ustanovkalari, kasbiy sifatlari, nuqsonlari hamda mehnat faoliyati jarayonida o‘z xulq-atvorini tashkil etish mexanizmlarini yoritib beradi.

Mutaxassislarning ta’kidlashlaricha, iqtisodiy psixologiya predmetidagi asosiy kategoriyalar – iqtisodiy ong, iqtisodiy tafakkur va iqtisodiy xulqdir. Shu uchala kategoriyalarning mutanosibligi, bir-biriga munosabatlarini aniq faoliyat hamda ishlab chiqarish jarayonlarida namoyon bo‘lish xususiyatlarini o‘rganish katta amaliy ahamiyatga egadir.

Shu o‘rinda bu uch kategoriyaning ikkitasiga, ya’ni iqtisodiy ong va iqtisodiy xulqqa A.Kitov tomonidan berilgan ilmiy ta’rifni keltiramiz.

Uningcha, iqtisodiy ong – o‘z qarashlari, maqsadlari, dunyoqarashiga ega bo‘lgan inson ongida bevosita ishlab chiqarish, o‘zlashtirish va foyda olishga aloqador obyektlarning aks etishidir. Ya’ni iqtisodiy ong mavjud bo‘lgani uchun ham biz moddiy, ma’naviy ehtiyojlarimizga aloqador bo‘lgan ne’matlarni topish, ko‘paytirish yo‘llarini hamda jamiyatda o‘z mehnatimiz bilan moddiy ishlab chiqarishga ulush qo‘shishga oid bilim, tasavvur va hissiyotlarga ega bo‘lishimiz mumkin. Shuning uchun ham iqtisodiy ong deganda, avvalo, iqtisodiy munosabatlardan kelib chiqadigan emotsiyalar,

his-kechinmalar, ularning turli jihatlarini tushunishga taalluqli perseptiv idrok elementlari, iqtisodiy tasavvur va tafakkurning natijasi bo‘lmish bilimlar, tushunchalar, g‘oyalar, ko‘nikma hamda malakalarning aql-farosatga tegishli xususiyatlarini tushunish mumkin. Demak, iqtisodiy ong murakkab psixologik tuzilma bo‘lib, u bevosita iqtisodiy vaziyatlar va shart-sharoitlarning shaxs ongi, dunyoqarashi va motivlariga ta’siridan hosil bo‘ladi.

Iqtisodiy psixologiyaning kategoriyalaridan biri bo‘lgan iqtisodiy xulqni A.Krilov quyidagicha ilmiy asoslagan. Uning ta’kidlashicha, iqtisodiy xulq – iqtisodiy ta’sirotga javob beruvchi xulqdir.

Shunday qilib, A.Krilovning ta’rificha, iqtisodiy psixologiya – keng ma’noda xo‘jalikni boshqaruvchi subyekt psixologiyasidir.

V.Karimovaning fikricha, iqtisodiy ong mahsuli bo‘lgan iqtisodiy tafakkur – xo‘jalik munosabatlariga kirishgan subyektlarning iqtisodiy munosabatlarga oid tasavvurlari, bilimlari, g‘oyalari hamda qarashlarini ongdagi aksi bo‘lib, u amalga oshirilayotgan faoliyatning mohiyatini tahlil qilish, umumlashtirish, taqqoslash va xulosalar chiqarish imkonini beradi.

V.Karimova va F.Akramovalarning yozishicha, iqtisodiy xulq – ishlab chiqarish shart-sharoitlari, vositalari va turtkilari ta’sirida namoyon bo‘ladigan xatti-harakat va xulq-atvordir.

Demak, u iqtisodiy ong hamda ishlab chiqarish vaziyatlarining shaxs harakatlarida namoyon bo‘lishi sifatida qaraladi. Bunda eng avvalo, iqtisodiy motivlar, ya’ni ishlab chiqarish shart-sharoitlaridan va shaxsning ularga munosabatlaridan kelib chiqadigan sababiy munosabatlar tizimi katta rol o‘ynaydi.

Iqtisodiy psixologiya o‘z ilmiy tadqiqot izlanishlari doirasida aynan iqtisodiy ong, iqtisodiy tafakkur va iqtisodiy xulqning u yoki bu sharoitlarda namoyon bo‘lishi, rivojlanishi hamda inqirozga yuz tutishi qonuniyatlarini o‘rganadi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, bu uchala hodisa jamiyatda ijtimoiy mehnat va faoliyat sharoitlarida namoyon bo‘lgani uchun ham, ular sof ma’noda ijtimoiy hamda iqtisodiy-psixologik kategoriyalardir. Shuning uchun ham iqtisodiy psixologiya o‘rganadigan barcha masalalar va muammolar tabiatan hamda mohiyatan ijtimoiy-psixologik hodisadir.

Iqtisodiy xulqning subyektlari hisoblangan insonlar – ijtimoiy guruhlar hamda jamiyat bilan psixologik tuzilmalar shaklida bo‘lib, ular o‘zaro tabiiy ravishda bir-biri bilan bog‘liqdir. Shuning uchun ham, shaxs iqtisodiy xulq-atvorining namoyon bo‘lishi yuzasidan tovarning iste’molchi didiga mos kelishini aniqlash, uni har tomonlama bashorat qila olish, hamkor va raqobatchilarning individual-psixologik xususiyatlarini bilish zarur bo‘ladi.

Shunday qilib, iqtisodiy psixologiyaning o‘rganishi mumkin bo‘lgan masalalari ko‘lami keng va barchasi bugungi kunda o‘ta dolzarbdir. Bu holat ushbu sohaning metodologiyasini mukammal ishlab chiqish va uni kun sayin ortib borayotgan amaliy ehtiyojlarga buysundirishni taqozo etadi. Tabiiyki, mustabid tuzum davrida shakllangan metodologiya bugungi fan taraqqiyotiga xizmat qila olmaydi. Zero, ilgarigi mafkura ta’sirida shakllangan ishchi yoki xodimning bilim, malaka hamda ko‘nikmalari bugungi uzluksiz taraqqiyot

talablariga to‘la javob bermaydi. Ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun yetarli hisoblangan shaxs bilimi, malaka hamda ko‘nikmalari bugungi kunda tadbirkordan yangidan-yangi sifat va fazilatlarni uyg‘unlashtirishni, uning psixologiyasidagi zaxiraviy, yashirin iqtidor imkoniyatlaridan to‘laqonli foydalanishni talab qilmoqda. Bu esa, fanning tadbirkorlik psixologiyasi sohasiga, undagi shaxsga bo‘lgan munosabatlarni keskin o‘zgartirib, aloqador barcha jarayon va hodisalarga nisbatan yangicha ijtimoiy-psixologik qarashlar shakllanishini nazarda tutadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida».

2. Karimova V.M., Akramova F.A. Iqtisodiy psixologiya. Ma’ruzalar matni. – T.: 2002. – B. 4.

3. Сисмонди Ж. Новые начал политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению. – М.: 1935.

4. История экономических учений: Учебник для экономических специальностей вузов / Рындина М.Н., Василевский Е.Г., Голосов В.В. и др. – М.: Высшая школа, 1993. – 559 с.

5. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общества. – М.: 1988. – С. 249-263.

6. Психология. Учебник. / Под. ред. А.А. Крылов. – М.: “ПРОСПЕКТ”, 1998. – С. 547-548.

ПЕРФЕКЦИОНИЗМ КАК ЧЕРТА ЛИЧНОСТИ ВЛИЯЮЩАЯ НА ДОСТИЖЕНИЕ ЦЕЛИ

Пак Виктория Виссарионовна
Преподаватель кафедры «Психология» Ташкентского государственного педагогического университета им. Низами

Аннотация: В современном мире всё большее значение приобретает работа в группах, данный аспект связан как с усложнением задач, которые предъявляет современный мир, так и с тем, что только под влиянием группового эффекта возможно преодоления узости сознания отдельного человека. Поэтому важно посмотреть, как человек работает индивидуально и становится ли эффективнее в группе при достижении цели. В настоящем исследовании, мы проверяем гипотезу о связи перфекционизма как личностной черты и способов достижения как индивидуальной, так и групповой целей.

Ключевые слова: перфекционизм, позитивная форма, негативная форма, характеристика, шкала перфекционизма, качественный метод, количественный метод, контент-анализ, неперфекционист.

PERFECTIONISM AS AN INFLUENCING PERSONALITY TRAIT TO ACHIEVE THE GOAL

Pak Victoria Vissarionovna
Lecturer, Department of Psychology, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Abstract: In the modern world, work in groups is becoming more and more important, this aspect is associated both with the complication of the tasks presented by the modern world, and with the fact that only under the influence of the group effect it is possible to overcome the narrowness of consciousness of an individual. Therefore, it is important to see how a person works individually and whether it becomes more effective in the group when achieving the goal. In the present study, we test the hypothesis of the association of perfectionism as a personality trait and ways to achieve both individual and group goals.

Key words: perfectionism, positive form, negative form, characteristic, perfectionism scale, qualitative method, quantitative method, content analysis, non-perfectionist.

PERFEKTSIONIZM MAQSADGA ERISHISHGA TA'SIR ETUVCHI SHAXS SIFATI

Pak Viktoriya Vissarionovna
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining «Psixologiya» kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Zamonaviy dunyoda guruhlarda ishlash tobora muhim

ahamiyat kasb etmoqda, bu jihat ham zamonaviy dunyo taqdim etayotgan vazifalarning murakkabligi, balki faqat guruh effekti ta'siri ostida torlikni yengib o'tish mumkinligi bilan bog'liq. Shu sababli, insonning individual tarzda qanday ishlashi va maqsadga erishishda u guruhda samaraliroq bo'ladimi yoki yo'qligini ko'rib chiqish muhimdir. Ushbu tadqiqotda biz perfektsionizmning shaxsiy xususiyat sifatida o'zaro bog'liqligi va individual va guruh maqsadlariga erishish yo'llari haqidagi gipotezani sinab ko'ramiz.

Kalit so'zlar: perfektsionizm, pozitiv shakl, salbiy shakl, xarakteristika, perfektsionizm ko'lami, sifat usuli, miqdoriy usul, kontent tahlili, noperfektsionist.

Термин «перфекционизм» образован от латинского perfectio, что в переводе означает совершенство, и обозначает, что человек стремится следовать самым высоким стандартам и требованиям, которые сам себе предъявляет.

В исследованиях перфекционизма десятилетиями доминировала идея о том, что перфекционизм является негативной характеристикой, связанная с психопатологией. Так существовала идея, что перфекционизм невротическая и дисфункциональная характеристика. При которой предполагалось, что люди с перфекционизмом не чувствовали гордость за свои достижения, также исследователи полагали, что они часто чувствуют разочарование, так как не могут достичь высоких стандартов. (Stoeber & Otto, 2006). В данном случае, понимается перфекционизм, как некоторая установку на негативное отношение к проделанной деятельности, зачастую не зависящей от результата, а если и положительный результат превосходит силу негативного окраса, то это явление кратковременно и быстро обесценивается.

Было также проведено множество исследований, в которых предполагалась связь перфекционизма с суицидом у одаренных подростков (Blatt, 1995). Что свидетельствует, о присутствии негативной стороны перфекционизма, но в современной психологии присутствует и иной взгляд, где выделяют и позитивные стороны, для анализа данных позиций, представим некоторые взгляды.

Только в 1978 году Д.Хамачек первый выдвинул концепцию о том, что кроме негативной формы перфекционизма, также может быть и позитивная форма перфекционизма (Hamachek, 1978). Концепция об формировании перфекционзима, гласила о влиянии семьи, а особенно о влиянии родителей в формировании перфекционизма. Так, в своей работе Д.Хамачек выделяет два вида перфекционизма “здоровый” и “невротический” перфекционизм.

По его мнению, “невротический” перфекционизм формируется в семье, где у ребенка нет одобрения и похвалы со стороны родителей, воспитание детей носило суровый и осуждающий характер. Так ребёнок в данной семье пытается стать совершенным, дабы доказать родителям, что он достоин одобрения и похвалы, но постоянно получает упрёки

в том что можно сделать лучше. Содержание этой концепции носило характер, что "невротический" перфекционизм связан с негативной окраской такой как депрессия, тревога, стыд, вина и разочарованность. У подобных детей с "невротическим" перфекционизмом проявлялись затруднения в общении и выполнении деятельности.

"Здоровый" же перфекционизм рассматривается со связью с положительными характеристиками, который был определен как стремление к реалистичным стандартам, и который приводит к чувству самодовольства. Такие дети с хорошим самосознанием и самоориентированы, их стремления также положительные, и они не слишком обеспокоены ошибками и негативными оценками других. Так сравнивая здоровый и невротический перфекционизм, последний отличается тем, что у ребенка возникает желание выполнять задание как можно лучше по целому ряду параметров, которые представлены в таблице 1.

Таблица 1.
Характеристики "нормального" и "невротического" перфекционизма по D.Hamachek (1977)

"Здоровые" перфекционисты	**"Невротичные" перфекционисты**
способны испытывать глубокое удовлетворение, повышать самооценку на основе достижений	перманентно недовольны сделанным, результат никогда не кажется достаточным
при выполнении способны учитывать, как собственные ресурсы, так и ограничения	руководствуются только крайне высокими ожиданиями от себя
руководствуются надеждой на успех, могут испытывать легкую степень взволнованности и азарт	действуют под влиянием страха неудачи, испытывают сильную тревогу, стыд, вину
легко вовлекаются в активность	демонстрируют поведение избегания
концентрируют внимание на собственных ресурсах и на мысли о том, как сделать правильно	концентрируют внимание на собственных недостатках и мысли о том, как бы избежать ошибки

"Здоровые" перфекционисты "Невротичные"перфекционисты
способны испытывать глубокое удовлетворение, повышать самооценку на основе достижений перманентно недовольны сделанным, результат никогда не кажется достаточным
при выполнении способны учитывать, как собственные ресурсы, так и ограничения руководствуются только крайне высокими ожиданиями от себя
руководствуются надеждой на успех, могут испытывать легкую степень взволнованности и азарт действуют под влиянием страха неудачи, испытывают сильную тревогу, стыд, вину
легко вовлекаются в активность демонстрируют поведение избегания

концентрируют внимание на собственных ресурсах и на мысли о том, как сделать правильно концентрируют внимание на собственных недостатках и мысли о том, как бы избежать ошибки

Так, по таблице мы можем увидеть, что нормальные перфекционисты побуждены стремлением к успеху и способны учитывать свои собственные ресурсы и ограничения, также ставят перед собой реалистичные цели и изменяют личные стандарты в соответствии с жизненной ситуацией. А невротические перфекционисты побуждены страхом неудачи и склоняются к жесткой самокритике, к концентрации на нереалистичных стандартах и переживанию перманентной вины за собственный неуспех. Возможно, постановка высоких целей, связанна со способом защиты от неудач, так как нет нечего страшного в том, что не можешь достичь сложных целей.

В начале 1990-х годов представление о структуре перфекционзма было расширено, и было продемонстрировано, что природа перфекционизма на самом деле многомерна, что означает, что он имеет как личностные, так и межличностные аспекты. В эти годы были разработаны две многомерные шкалы перфекционизма, которые охватывались во всех аспектах. Первая шкала, шкала многомерного перфекционизма Фроста (FMPS), которая включала в себя следующие параметры как:

1. «личные стандарты». Это параметр, при котором у человека возникает склонность к выдвижению чрезмерно высоких стандартов вкупе с чувством чрезмерной важности соответствовать этим стандартам, из которого порождается постоянная неудовлетворенность деятельностью и колебание самооценки;
2. «озабоченность ошибками» Это параметр, при котором возникает негативно-окрашенная реакция на совершенные ошибки, а также характерна склонность приравнивания ошибки к неудаче;
3. «сомнения в собственных действиях». Это параметр, при котором возникают постоянные сомнения, касающиеся качества выполняемой деятельности;
4. «родительские ожидания». Это параметр, при котором родители воспринимаются как возлагающие очень высокие ожидания;
5. «родительская критика». Это параметр, при котором родители воспринимаются как чрезмерно критикующие;
6. «организованность». Это параметр, при котором возникает склонность к организованности и порядку;

Результаты исследования с использованием этого инструмента показали, что перфекционисты ставят перед собой высокие стандарты, ценят порядок и организацию во всем, также они стараются избегать ошибок, и на них очень сильно влияет критика родителей (Frost, Marten, Lahart & Rosenblate, 1990).

Практически в эти годы также была разработана и вторая многомерная шкала перфекционизма (MPS), разработанная

канадскими исследователями Хьюиттом и Флиттом, тем самым выдвинув альтернативное представление о структуре перфекционизма, включающие три различных типа перфекционизма, которые также включали в себя различные межличностные аспекты, такие как:

1. «Я-адресованный перфекционизм», при таком виде перфекционизма, человек ставит перед собой завышенные цели, несёт нереальные ожидания от самого себя, а также не способен принимать и прощать себе промахи и ошибки в своей деятельности, поэтому человек постоянно себя самооценивает. Этот вид перфекционизма, как широкий личностный стиль, включающий в себя поведенческие, аффективные и мотивационные компоненты.

2. «Социально предписываемый перфекционизм», при таком виде перфекционизма у человека возникает потребность соответствовать ожиданиям и стандартам других людей, которые значимы для него. А также человек считает, что другие ждут от него нереалистичные ожидания, и поэтому человек склонен очень строго себя оценивать, так как на него оказывается социальное давление, тем самым заставляя его быть совершенным во всем. Вопреки этому, он убежден, что не способен угодить другим. Этот вид перфекционизма взаимосвязан с такими межличностными аспектами как, внешний локус контроля, страх негативной оценки, сильная потребность в одобрении и низкая самооценка.

3. «Перфекционизм, адресованный другим людям», при таком виде перфекционизма человек ждёт нереалистичные убеждения и ожидания от других людей, чаще всего от значимых ему людей, которые находятся с ним в близком окружении. Предположительно, этот вид перфекционизма заставляет человека обвинять других людей в их несовершенстве, а также вызывает чувство враждебности к людям и отсутствия доверия (Hewitt & Flett, 1991).

Данные инструменты многомерных шкал были подвергнуты критике, такими учеными как Шафран и Мансел. Эта критика подробно была описана в работе Н. Г. Гаранян под названием "Перфекционизм и психические расстройства (обзор зарубежных эмпирических исследований)". Авторами аналитического обзора по проблеме перфекционизма, были выдвинуты следующие контраргументы. (Shafran, Mansell, 2001)

1. Оба инструмента основаны на саморефлексии, и как следствие и не включают методов, основанных на эксперименте и интервьюировании, но были образованы на самоотчете, в следствии данное теоретическое построение структуры перфекционизма, есть представления о нём, но личностные особенности сложно осознаются.

2. Некоторые подшкалы не измеряли текущее и актуальное состояние индивида, например такие, как «родительский критицизм» и «родительские ожидания». Эти самоотчеты носили характер ретроспективы, и не показывали является ли индивид перфекционистом

в настоящее время. Этот факт, как и онтогенетический характер исследуемого перфекционизма, по мнению Шафран и Мансел, затрудняют понимание самого перфекционизма и интерпретацию результатов.

3. Также, спорным является вопрос о том, насколько многомерные модели отражают классическое понимание феномена. Шафран и Мансел предполагают, что параметры «личные стандарты», «озабоченность ошибками» и «Я-адресованный перфекционизм» лучше всего объясняют классическую концепцию перфекционизма, остальные же параметры не должны находиться в данном конструкте. Из этого следует, что интерперсональные подшкалы инструментов не являются измерительным инструментом перфекционизма.

Но несмотря на критику, большинство исследователей всё равно основывают свои работы на моделях Фроста, Хьюитта и Флитта, и всё также используют эти инструменты в своих исследованиях.

Для того, чтобы дополнительно подчеркнуть позитивные компоненты перфекционизма, такие ученые как Сленей и Джонсон разработали конкурирующую многомерную шкалу перфекционизма, и она была названа как почти идеальная шкала (APS - Almost Perfect Scale). В этой шкале имеются четыре фактора, такие как: стандарты и порядок, беспокойство, межличностные и консультативные отношения и прокрастинация (Slaney, Rice & Ashby, 2002). В дальнейшем это шкала была опробована в исследовании, результаты которого показали, что перфекционисты имели значительно более высокий уровень по шкале порядка и стандартов, а также оценивали тревогу выше, чем неперфекционисты. В свою очередь, неперфекционисты оценивали прокрастинацию значительно выше, чем перфекционисты, и обе группы не отличались показателями по шкале межличностные и консультативные отношения (Slaney et al., 2002). И этот результат не соответствовал ранней литературе о перфекционизме, в которой предполагалось, что у перфекционистов часто возникают проблемы с отношениями и прокрастинацией. Также результаты исследования показали, что гораздо более проблематично иметь высокие оценки по шкалам тревоги и промедления, чем иметь высокие стандарты и быть упорядоченным.

Также были проведены исследования, где показывалось, что при нормальном уровне перфекционизма, высокие стандарты, которые человек ставил сам для себя, служили ему здоровой мотивацией для работы, и самооценка оставалась неизменной, даже если эти стандарты не были достигнуты. Наоборот же, при невротическом перфекционизме наблюдалось то что, даже при соблюдении и достижение высоких стандартов самооценка оставалась хрупкой и низкой (Rice, Bair, Castro, Cohen & Hood, 2003). Это доказывает то, что кроме высоких стандартов, возможно есть и иной компонент, который описывался выше, тревога.

Иной раз, эти результаты также доказывали, что перфекционизм

имеет не только негативные аспекты, но и позитивные, в пользу теории Д. Хамачека.

Вышеупомянутые исследования проводились количественными методами, и для полного представления структуры перфекционизма, рассмотрим исследования, в которых изучался данный конструкт с помощью качественных методов (Slaney & Ashby, 1996; Slaney, Chadha, Mobley & Kennedy, 2000; Rice et al., 2003). Эти исследования позволяют расширить область исследований перфекционизма, а также в этих исследованиях были включены взгляды, о том, какие основные черты отличают перфекционизм от других личностных характеристик, для определения его терминологии.

Исследуя перфекционизм не только с точки зрения не перфекционистов, а ещё и с точки зрения самих перфекционистов, даёт нам возможность получить недостающую информацию, которой не было в предыдущих исследованиях.

Так, результаты качественного анализа этих трёх исследований, показали, что высокие стандарты достижений и производительности формируют сущность перфекционизма. Неудача, горе и стресс также рассматривались как центральные особенности перфекционизма, но чаще всего люди описывали свой его, как позитивную характеристику и не хотели от него отказываться. Это указывает на то, что результаты, полученные в ходе количественных исследований, соответствуют качественным и позволяет утверждать, что данные показатели характеризуют данный личностный конструкт. Кроме того, аккуратность, на которое тратилось много времени в ходе выполнение заданий в школе или на работе, также является важной чертой перфекционизма.

Однако есть мнение и о том, что перфекционисты работают больше, чем им необходимо, и, следовательно, тратят много времени на то, чтобы быть совершенными во всем, что ведёт человека к парадоксальной контрпродуктивности. Это соответственно может привести к ограниченным возможностям мышления, то есть к ее ригидности. Что касаемо определения перфекционизма, то в этих исследованиях рассматривали его взаимосвязь с такими понятиями, как трудолюбие, постановка цели и целеустремленность. От перфекционистов чаще всего ожидали хороших оценок и в следствии признание других людей, становится критерием успешности. Что в свою очередь, по мнению авторов, приводит к тому что высокие достижения являются побочным продуктом, так не является целью и не может считаться компонентом внутренней мотивации (Rice et al., 2003). Но современные исследователи, придерживаются иного мнения, что именно стремление достичь высоких результатов, является основным мотивационным компонентом, что несомненно является внутренней мотивацией. В этой связи, мы можем утверждать, что есть две различные точки зрения на мотивационную сторону перфекционизма, они имеют право на существование, но в ключе культурно-исторического подхода, можно их объединить,

внешние высокие стандарты, навязываемые близкими окружающими, в следствии желания быть похваленными интериоризуются и становятся внутренними, и в некоторых случаях, сохраняется их привязанность со стремлением к социальному одобрению.

На сегодняшний, день исследователи пришли к взаимопониманию по поводу того, что действительно можно различить две формы перфекционизма. Хоть исследователи и называют эти две формы по-разному, но основная идея нам ясна - перфекционизм не должен быть только негативной личностной характеристикой, но и положительной. Но споры о том, может ли перфекционизм иметь положительное влияние на поведение человека остаётся открытым, что может означает отсутствие единого мнения, по поводу того, что перфекционизм может быть назван адаптивным, позитивным или здоровым. Тем не менее, можно назвать два основных измерения перфекционизма: это перфекционистские стремления и перфекционистские проблемы. Первый был предположительно связан с положительными характеристиками, а второй - с отрицательными характеристиками. В настоящее время имеется большое количество доказательств в пользу позиции о том, что прежнее измерение перфекционизма связано с положительными характеристиками (Frost et al., 1990; Hewitt & Flett, 1991; Slaney & Johnson, 1992), что нами было описано ранее. Также очевидно, что для некоторых людей перфекционизм является ключевым аспектом их идентичности и поэтому может рассматриваться как личностная ориентация или характеристика (Flett & Hewitt, 2002).

Так исходя из разных исследований были получены разные результаты о том, что формы перфекционизма связаны как с отрицательными, так и с положительными характеристиками. Тем не менее, существует обширное соглашение среди исследователей об основных аспектах, которые определяют две формы перфекционизма, которые были представлены из ранее представленных исследований. Так высокие личные стандарты и ориентированный на себя перфекционизм формируют позитивное перфекционистское стремление, а такие параметры как проблемы с ошибками, сомнения в действиях, социально предписанный перфекционизм и воспринимаемое несоответствие между фактическими достижениями и высокими ожиданиями формируют измерение негативных проблем. И когда эти измерения были соотнесены с показателями благосостояния, выяснилось, что позитивное перфекционистское стремление было связано с позитивными характеристиками, и здоровые перфекционисты демонстрировали более высокие уровни позитивных характеристик по сравнению с нездоровыми перфекционистами и неперфекционистами (Stoeber & Otto, 2006).

Так в нашей работе, мы будем придерживаться той теории, которая гласит о том, что бывает две формы перфекционизма с положительными и с негативными характеристиками. И подытоживая считается, что при “здоровом” перфекционизме люди получают удовольствие от усилий,

также они стараются преуспеть в деле, но при этом они могут быть свободны и не быть столь тщательными в работе, если ситуация это позволяет (Hamachek, 1978). Успех вызывает чувство удовольствия от хорошо проделанной работы и повышает самооценку. Рассмотрим исследование, направленное на изучение того, как различные тенденции влияют на процесс обучения. Так учащиеся, преследующие тенденцию, направленную на задачу, склонны рассматривать способность как податливый атрибут, а это означает, что способность — это то, что можно развивать, увеличивая свои усилия (Dweck, 1986). Следовательно, эти студенты, встречаясь с трудностями, устойчиво реагируют на них и преодолевая неприятности, развиваются. Напротив, учащиеся, преследующие тенденцию, ориентированную на себя, склонны рассматривать способности как неизменный атрибут, и поэтому те, кто считают, что их способности высоки, могут реагировать так же, как и ранее описанные студенты, но, к сожалению, им не хватает такого мышления и уверенности в себе, что приводит к избеганию сложных ситуаций, и когда им бросают вызов они проявляют беспомощность (Dweck, 1986).

В исследованиях было обнаружено, что адаптивный перфекционизм, значительно коррелирует с тенденцией к достижению цели, тогда как неадаптивный перфекционизм связан с тенденцией к избеганию. Другими словами, студенты с адаптивным перфекционизмом одобрили тенденцию, направленную на задачу, вместо тенденции, направленную на избегание. Студенты с неадаптивным перфекционизмом склонялись к таким целям, которые подчеркивали страх неудачи и беспокойство по поводу ошибок, и у них было большое желание либо продемонстрировать свои способности другим, если есть задача, которую они способны решить, либо избежать демонстрации некомпетентности, в случаи отсутствия таковой (Stoeber, Stoll, Peschek & Otto, 2008; Hanchon, 2010; Damian, Stoeber, Negru & Băban, 2014).

Более того, было также обнаружено, что разные тенденции достижения цели могут выступать в качестве посредников между перфекционизмом и удовлетворенностью академическими достижениями: было выявлено, что тенденция к достижению, опосредует взаимосвязь между адаптивным перфекционизмом и успеваемостью, тогда как тенденция к избеганию опосредовала отношения между адаптивным перфекционизмом и академической удовлетворенностью (Verner-Filion & Gaudreau, 2010).

В следующих номерах будем опубликовывать результаты эмпирических данных нашего исследования.

MEHRIBONLIK UYI TARBIYALANUVCHILARINING IJTIMOIYLASHUVIDA AXLOQIY TARBIYANING O'RNI

Turaqulov Laziz Tirkashevich
Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o`qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqoqlada, Jamiyatimizda yuz berayotgan bozor iqtisodiyotib islohotlar natijasida ijtimoiy hayotimizda ba'zi axloqiy me'yorlarni buzilishi namoyon bo'lishi. Butun dunyoda qarovsiz bolalar orasidagi jinoyatchilik va qonunbuzarlik holatlarini o'rganish borasidagi qarashlar va bolalar uyi tarbiyalanuvchilarining intizomi masalasiga e'tibor qaratgan.Shu bilan birga tartib-intizom masalasida tarbiyachilarning shaxsi va uning xarakterining ahamiyati borasida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so`zlar: bozor iqtisodiyoti, islohotlar, ijtimoiy hayoti, axloqiy me'yorlar, tarbiyachilarning axloqiy sifatlari, yevropa olimlari, ijtimoiy psixologiya, yetimlik va ijtimoiy yetimlik.

РОЛЬ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛИЗАЦИИ ПРИЕМНЫХ ДЕТЕЙ

Turaqulov Laziz Tirkashevich
Старший преподаватель Джизакского
Государственного Педагогического Университета

Аннотация: В данном очерке в результате происходящих в нашем обществе реформ рыночной экономики в нашей общественной жизни нарушаются некоторые нормы морали. Он обратил внимание на взгляды на изучение преступлений и правонарушений среди безнадзорных детей во всем мире и вопрос о дисциплине детей в детских домах, при этом были даны сведения о значении личности и характера воспитателей в вопросе дисциплины.

Ключевые слова: рыночная экономика, реформы, общественная жизнь, нравственные нормы, нравственные качества воспитателей, европейские ученые, социальная психология, сиротство и социальное сиротство.

THE ROLE OF MORAL EDUCATION IN THE SOCIALIZATION OF FOSTER CHILDREN

Turaqulov Laziz Tirkashevich
Senior Lecturer in Jizzakh, State Pedagogical University

Annotation: In this essay, as a result of the market economy reforms taking place in our society, some moral norms are violated in our public life. He drew attention to the views on the study of crime and delinquency among street children around the world and the issue of discipline of children in orphanages, while providing information about the importance of the personality and character of educators in the issue of discipline.

Key words: market economy, reforms, public life, moral norms, moral qualities of educators, European scientists, social psychology, orphanhood and social orphanhood.

KIRISH. Mamlakatimizda bo’layotgan o’zgarishlar davrida psixologiyaning, ayniqsa ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifasi va psixologiyaning ilmiy tadqiqotlarining mazmuni shaxs axloqiy sifatlarini shakllanishiga oid masalalarni o’rganishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir.

Jamiyatimizda yuz berayotgan islohotlar, bozor iqtisodiyoti natijasida ijtimoiy hayotimizda ba’zi axloqiy me’yorlarni buzilishi namoyon bo’lmoqda, bu holat esa o’z navbatida ta’lim – tarbiya muassasalarida nafaqat o’smirlar, hattoki kichik maktab yoshidagi bolalar shaxsini shakllanishiga salbiy ta’sir ko’rsatib bormoqda.

Mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan bolalarning shaxs xususiyatlarini shakllanishi va psixik holatlari muammosi borasida ham psixologik tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, A.Adler tomonidan qarovsiz bolalar orasidagi jinoyatchilik, qonunbuzarlik holatlarini o’rganish borasida olib borgan ilmiy izlanishlari asosida o’z fikrini bilidirib, bu muammo borasida ba’zi olimlarni fikrlarini inkor etadi, ya’ni qarovsiz qolgan va jinoyatchilik, qonunbuzarlik bilan shug’ullangan bolalarni qayta tarbiyalash mumkin emas degan qarorlarga tanqidiy munosabat bildiradi va bola hech qachon jinoyatchi yoki qonunbuzar bo’lib tug’ilmasligini, ularni tarbiyalash jarayonida yosh xususiyatlarini inobatga olib, shaxs sifatlarini yuzaga chiqarish to’g’ri yo’lga qo’yilgan taqdirda, ularni qayta tarbiyalash mumkinligini aytib o’tadi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

XX asrning 90 yillarida amerikalik olimlar bolalar uyi tarbiyalanuvchilarining intizomi masalasiga e’tibor qaratganlar. A.A.Xvaston ushbu muammoni o’rganish jarayonida bolalar uyida tarbiyalanayotgan bolalarda intizomni keskin buzilishi, bolalar orasida jinoyatchilikning avj olganligi, o’smir qizlarning buzilib ketishi va axloqiy me’yorlarni buzilganligini qayd etadi.

Shuningdek, tartib-intizom masalasida tarbiyachilarning shaxsi va uning xarakterining ahamiyati borasida K.F.Torenburg, V.Vasmundlar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Tadqiqot jarayonida ular tomonidan R.Kettell metodikasi qo’llanilgan va uning natijalari asosida tarbiyachi o’z xatti-harakatini nazorat qilishi lozimligini ta’kidlaydilar. Bu esa o’z navbatida tarbiyachini ob’ektivlikka olib keladi va uning faoliyatini ijobiy shakllantiradi deb hisoblaydilar.

Ta’lim tizimining asosiy vazifasi esa axloqiy tarbiya bilan ta’limning uyg’unligini ta’minlash asosida o’quvchilarning amaliy faoliyati jarayonida axloqiy bilimlarini shakllantirishdan iborat bo’lmog’i lozim. Shu jihatdan ham bu muammo ijtimoiy psixologiyaning bugungi kundagi dolzarb masalalaridan biriga aylanib bormoqda.

Shaxsning jamiyatdagi o’rni nafaqat psixolog olimlari, boshqa soha olimlarini ham qiziqtirib kelgan. Bu muammo faylasuflar, filologlar va

pedagog olimlarni ilmiy izlanishlarida o’z aksini topmoqda. Ta’kidlab o’tish joizki, bu masala, ya’ni shaxsning jamiyatdagi o’rni borasidagi ilmiy va ommabop ma’lumotlar falsafa, psixologiya, pedagogika va boshqa ko’pgina soha namoyondalarining ilmiy adabiyotlarida keng ifodasini topgan. Bu haqda rus olimlari B.G.Anang’ev, L.I.Bojovich, I.S.Kon, V.N.Myasishev, S.A.Rubinshteyn, B.D.Parigin va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida ko’plab ma’lumotlarni uchratish mumkin.

Inosonning axloqiy me’yorlari jamiyat ehtiyojlari asosida belgilanadi. Shaxsning hayotda tutgan o’rni uning faoliyat jarayonidagi o’zini tutishiga axloqiy ta’sir ko’rsatib, sekin-asta yuzaga chiqadi, uning xarakteri shaxsning faolligi va amaliy faoliyatida taqsimlanadi va shaxsdan faollikni talab qiladi. Faollik esa shaxsning bilim, ishonch, axloqiy va irodaviy sifatlarining namoyon bo’lishi bilan belgilanadi. Aytish joizki, ushbu xislatlarni namoyon bo’lishi va shakllanishida shaxsning turmush tarzi va yashash shart-sharoitlari (oila yoki mehribonlik uyi) katta ahamiyat kasb etadi.

Yigirmanchi asrning 80-90 yillarida axolqiy nazariya masalalarini o’rganish borasida ilmiy izlanishlar olib borilgan bo’lib, tadqiqotchi olimlar shaxsning hayotiy pozitsiyasini asosiy g’oya sifatida axloqiy me’yorlarni ko’rsatib o’tdilar. M.P.Chernobrovkiy o’z tadqiqotlarida axloqiy me’yorlarni ob’ektiv va sub’ektiv jihatlarining birligi haqidagi fikrga tayangan holda axloqiy bilim, integrativ va ichki (regulyativ) boshqaruv hamda tarbiya axloqiy pozitsiyasini shakllantiradi degan mulohazani bildiradi [11].

Shaxsning faol hayotiy pozitsiyasining asosi sifatida axloqiy me’yorlarga yondashgan holda ilmiy izlanishlar olib borgan A.I.Titarenko bu borada o’z fikrlarini bildirgan. U axloq ongining funktsional tahliliga ko’ra ong axloqiy qismlarining (bo’laklari) bog’liqligi sifatida ko’rinishi asosida axloqiy pozitsiya to’liq ongning axloqiy tuzilmasi tahlili uchun muhim ekanligini va axloq pozitsiyasining birlashmasi sifatida xarakterlanadi deb ta’kidlaydi [9].

Shaxs tarbiyasida axloqiy pozitsiyaning tutgan o’rnini tadqiq qilib, L.I.Bojovich “Axloqiy pozitsiya shaxsning ichki kuchini aniq namoyon qiladi” deb ta’kidlaydi [4].

Ushbu masalada S.L.Rubinshteyn ham o’z fikrlarini bildirib o’tgan. Uning fikricha: “Axloqiy pozitsiya – bu shaxs va ongni bog’lab turgan, ularni birligini ko’rsatadigan anglanilmagan aniq bir pozitsiyani egallash uchun layoqatsiz shaxsning o’zi yo’q” [8].

Taniqli olim A.N.Leont’ev axloqiy pozitsyaga “Shaxsning mustaqil faoliyatidir, uning asosi esa axloq tanlovida belgilanadi, pozitsiya shaxsning faoliyatida namoyon bo’ladi” degan g’oyani ilgari suradi. Uning fikricha, axloqiy me’yorlar shaxsning haqiqiy bazasi hisoblanaib, uning atrof-muhitga munosabati va faoliyati sifatida taqsimlanishidir. A.N.Leont’evning bu g’oyasi shaxsnni shakllanish mexanizimining jamiyatga bo’lgan munosabat sub’ekti ekanligini ifodalaydi [7].

B.G.Anan’ev esa shaxs pozitsiyasini keng qamrovli faoliyat va axloqiy sub’ekt sifatida talqin etib, shaxs pozitsiyasi shaxsning jamiyatga, odamlarga, mehnat faoliyatiga, o’z-o’ziga munosabati orqali shakllanadi degan nazariyani

ilgari suradi. Uning fikricha, shaxs pozitsiyasi qiyin sub’ektiv xususiyatlar tizimi bo’lib, biror bir ijtimoiy vazifani bajarish orqali shaxs tomonidan amalga oshiriladigan rivojlanishning ijtimoiy vaziyati hisoblanadi [2].

B.D.Parigin bu borada quyidagi fikrlarni bildiradi: “Shaxs pozitsiyasidan psixikani tizimli bosqichi boshlanadi, bu esa shaxsning jamiyat munosabatlarining tizimli sub’ekti sifatida xarakterlaydi”[Parigin]. Ba’zi olimlar jumladan, Z.I.Vasil’eva, P.S.Konnikova, V.S.Merlin, K.D.Rodina va A.I.Sherbakova esa shaxsning axloqiy pozitsiyasini shakllanishida milliy qadriyatlar belgilashini, uning o’rni muhim ekanligini ta’kidlaydilar. P.S.Konnikovaning qayd etishicha, shaxs pozitsiyasiga nisbatan gumanistik, jamoatchilik munosabati shaxsning axloqiy sifatiga aylanadi hamda axloqiy fikr mulohazalar o’zining aniq xatti – harakatlarini topadi, jamiyat bilan doimiy aloqa esa o’z navbatida axloqiy sifatlarni boyitadi. Shaxsning axloqiy pozitsiyasi shaxs tasavvurida o’zining axloqiy bilimlarini mujassamlashtiradi, uning shaxs fenomenlarini birlashtiradi va shaxs munosabatiga hamda uning faoliyatida namoyon bo’ladi.

NATIJALAR.

Shaxsning axloqiy pozitsiyasiga boshqa jihatdan nazar tashlasak, jamiyatning ijtimoiy tizimi bilan shaxsning axloqiy qarashlarining natijasidir. Ko’pchilik psixologlarning fikriga ko’ra, shaxsning axloqiy bilimlarini shakllanishi amaliy tarbiyaviy jarayonning ichki jihatiga, yahni tashqi va ichki dunyoqarashiga bog’liq bo’lib, axloqiy bilimlarning tashqi jihati faolligi va axloq uslubining umumiy ko’rinishi bilan bog’liq holda shaxs o’zining faolligini taqsimlaydi. Axloqiy bilimlarning ichki jihati esa axloqiy fikrlar birlashmasi bo’lib, shaxs tomonidan qabul qilinadi. Uni baholash mezoni ishonch va munosabat bo’lib, uning ichki boshqaruvchisi hisoblanadi. Ichki va tashqi jihatning o’zaro aloqasini axloqiy bilimlar ta’minlaydi.

Bir qancha psixologik va pedagogik yo’nalishlarda olib borilgan tadqiqot ishlarida axloqiy bilimlarni shaxs komponentlari tuzilishining xususiyatlari bilan bog’liqligi masalasi ham o’rganilgan bo’lib, tadqiqotchilar axloqiy bilimlar bilan bog’liq bo’lgan uchta asosiy komponentlarni, ya’ni birinchisi bilim, baholash va axloqiy fikrlash komponenti, ikkinchisi (emotsional) hissiy baholash komponenti va uchinchisi amaliy faoliyat komponentini ajratib ko’rsatadilar [V.Baranyuk]. V.I.Baranyuk o’zinig ilmiy tadqiqotlarida o’smirlarning axloqiy bilimlarini tahlil qilish jarayonida e’tiborini quyidagi, ya’ni o’quvchilarning axloqiy me’yorlarga mos keladigan bilimi, tushunchasi va xatti – harakatlarini baholash, ikkinchidan, o’zining xatti – harakati, faoliyati va axloqiga hissiy munosabatda bo’lishi, ulardagi o’zgarishlarni tuzatishga harakat qilishi, uchunchidan, o’z–o’zini tarbiyalashga yo’naltirilgan iroda kuchi, mustahkam axloq va axloqiy me’yorlarga tayyorgarlik holatlarga qaratadi. Uning fikriga ko’ra, axloqiy bilimlarni guruhlarga ajratish o’quvchilar shaxsi shakllanishiga tarbiyaviy ta’sirning uzviyligini buzishi mumkin. Shuning uchun u e’tiborini qaratgan holatlar shaxsning axloqiy bilimlari, axloqiy munosabatlar (ya’ni mehnat, shaxslaro va boshqa munosabatlar) uyg’unligidir deb hisoblaydi, chunki bu holatlar

o’smirlarning kundalik faoliyatida aks etadi.

Axloqiy bilimlar o’zida ikkita o’zaro bog’langan ichki va tashqi birlikka ega bo’lib, ichki bilimlarning sub’ektiv tomoni o’zaro munosabatlarni tushunish va jamiyatda o’ziga baho berishni anglatsa, tashqi bilimlar esa axloqiy bilimlarning ob’ektiv jixatini, ya’ni jamoadagi o’rnini anglatadi.

B.F.Bashirova o’zining ilmiy tadqiqotlariga tayangan holda axloqiy bilimlar birligini baho va sezgi, motiv va usullar, faoliyat va shaxs munosabatini jamiyat va mehnatga, boshqa odamlarga munosabati sifatida xarakterlaydi.

Axloqiy me’yorlar asosini axloqiy bilimlar shaxs faolligi bilan uzviy bog’liq bo’lgan axloqiy qadriyatlar, jamiyat farovonligi uchun jamoatchilik va insonparvarlik tamoyili asosida qurilgan shaxs faolligi tashkil etadi. Shaxsning axloqiy bilimlari malakasini esa shaxs axloqiy bilimlarni qanday va qay tartibda qabul qilishi va o’z hatti–harakatiga ularni singdira olishiga qarab bilish mumkin.

L.I.Bojovichning fikriga ko’ra, bilimlar ijtimoiy hayotning turli ko’rinishlarini axloqiy ong birligi bilan ma’qullash yoki rad etish, hukm chiqarish jarayonida shaxsning xatti–harakatiga mos kelishi yoki mos kelmasligida namoyon bo’ladi.

M.G.Kazakina hamda G.G.Fedorovlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi fikrlar bildirilgan: shaxsning o’ziga baho berishi uning ichki dunyosini belgilaydigan komponent sifatida ko’rinadi, uning faoliyati va xulq motivi bo’lib hisoblanadi [6].

XULOSA

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqqan holda aytish joizki, axloqiy bilimlarning yo’nalishi har xil darajaga ega bo’lib, o’z-o’ziga baho berish, o’z-o’zini anglashning bir darajasi hisoblanadi. Chunki, o’z-o’zini anglash o’z-o’zini bilishdan tashqari o’ziga bo’lgan munosabat bo’lib, o’ziga baho berish munosabati o’zining kuchiga va qobiliyatiga tanqidiy qarash hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Адлер А. Безпризорные дети. Пер. Я.А.Обухова. М:1974.

2.Ананьев Б.Г. «Человек-как предмет познания». -Л.: 1969.

3.Abdurasulov R.A. “Sportchi talabalarning individual va shaxsiy fazilatlari”.//“Maktab va hayot” jurnali. 2003, 2., 17-18-betlar.

4.Божович Л.И. Личность и ее формирование детским возрасте. – СПб.: Питер,2008, - 400 с.

5.Конникова Т.Е. Воспитание высоких моральных качеств в пионерской организации. «Педагогика”.

6.Казакина М.Г. Самооценка личности школьника и педагогические условия ее формирования. -Л.: 1981.

7.Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. -М.:Мысль. 1965.

8.Рубинштейн С.Л. Теоретические вопросы психологии и проблемы личности В кн. Проблема общей психологии. -М.: Педагогика. 1973.

9.Титаренко А.И. Структура нравственного сознания. -М.: Мысль. 1974.

9.Turaqulov.L.T. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari ijtimoiylashuvining psixologik xususiyatlari. 2021 yil, 175-177 b.

10.Turaqulov.L.T. Oilaviy bolalar uylari tarbiyalanuvchilarining ijtimoiylashuvi. Qoraqolpog`iston Davlat Universiteti. «Myg'аллим həм үзликсиз билимлендирио'» jo`rnali. 2022 yil, № 6/2.

11.Чернобровкин И.П. Жизненная позиция как структурный элемент образ жизни личности. В кн. Формирования активной жизненной позиции школьника. -Ростов на Дону, 1979.

ZAMONAVIY TADBIRKORLAR XULQINING MOSLASHUVCHANLIGIGA ETNOMADANIY QADRIYATLAR TA`SIRI

Ulug`ova Shahlola Musliddinovna,
dotsent, psixologiya fanlari nomzodi,
Buxoro davlat universiteti, Psixologiya va sotsiologiya kafedrasi
https://orcid.org/0000-0002-2436-2116

Annotatsiya: maqolada tadbirkorlar xulqining moslashuvchanligiga etnomadaniy qadriyatlar ta`siri to‘g‘risida so‘z boradi. Tadbirkorlarda qadriyatlar reestri asosida shakllangan xulq moslashuvchanligiga «etnomadaniy qadriyatlar» ta`sirining o‘rtacha-umumiy, qiyosiy-tipik ko‘rsatkichlari keltirilgan. Ikkilamchi kasbiy faoliyat turini tanlagan tadbirkor rahbar ayollarning ustuvor psixologik sifatlari va ijtimoiy yo‘nalganligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: tadbirkorlik, etnomadaniy qadriyatlar, qadriyatlar reestri, ikkilamchi kasbiy faoliyat, moslashuvchanlik, xulq.

ВЛИЯНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ НА ГИБКОСТЬ ПОВЕДЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

Улугова Шахлола Муслиддиновна,
доцент, кандидат психологических наук, Бухарский государственный университет, кафедра психологии и социологии

Аннотация: в статье говорится о влиянии этнокультурных ценностей на гибкость поведения предпринимателей. Приведены средне-общие, сравнительно-типовые показатели влияния «этнокультурных ценностей» на гибкость поведения, формируемую на основе регистра ценностей у предпринимателей. Выявлены приоритетные психологические качества и социальная направленность женщин-лидеров бизнеса, выбравших побочную профессиональную деятельность.

Ключевые слова: предпринимательство, этнокультурные ценности, реестр ценностей, дополнительная профессиональная деятельность, гибкость, поведение.

THE INFLUENCE OF ETHNOCULTURAL VALUES ON THE FLEXIBILITY OF THE BEHAVIOR OF MODERN ENTREPRENEURS

Ulugova Shahlola Musliddinovna,
associate professor, candidate of psychological sciences,
Bukhara State University, Department of psychology and sociology

Abstract: the article talks about the influence of ethnocultural values

on the flexibility of the behavior of entrepreneurs. The average-general, comparative-typical indicators of the effect of «ethnocultural values» on the flexibility of behavior formed on the basis of the register of values in entrepreneurs are presented. Priority psychological qualities and social direction of female business leaders who have chosen a secondary professional activity have been revealed.

Key words: entrepreneurship, ethnocultural values, register of values, secondary professional activity, flexibility, behavior.

Jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichlarida ijtimoiy hodisalarga munosabat xilma-xil tarzda namoyon bo‘ladi. Xususan, mustaqilligimizning birinchi kunidan boshlab hayotimizning barcha jabhalarida «qadriyatlar», «milliy tiklanish», «milliy ong», «milliy g‘urur», «milliy iqtisod» kabi tushunchalar tez-tez ishlatiladigan bo‘lib qoldi. Bunga dalil sifatida 1959 yili Moskvada «Xorijiy va milliy lug‘atlar davlat nashriyoti» tomonidan chop etilgan, 40 mingdan ortiq so‘zdan iborat «O‘zbekcha-ruscha lug‘at»ga ham, 1988 yili O‘zSE Bosh redaksiyasi tomonidan chop etilgan 50 ming so‘zlik «O‘zbekcha – ruscha lug‘at»ga ham «qadriyat», «milliy tiklanish», «milliy ong», «milliy bozor», «milliy iqtisod» kabi tushunchalarning kiritilmaganligini ko‘rsatish mumkin.

Masalan, «Falsafiy ensiklopediya»ning (1970) beshinchi jildida qadriyatlar quyidagicha tavsiflangan: «Qadriyat falsafiy va sotsiologik tushuncha. U birinchidan, biror obyektning ijobiy yoki salbiy qimmatini, ikkinchidan, ijtimoiy ongning normativ, belgilovchi-bag‘ishlovchi jihati (subyektiv qadriyatlar yoki ong qadriyatlari)ni ifoda etadi. Shunga ko‘ra obyektiv (ashyoviy) va subyektiv (ong) qadriyatlari bir-biridan farqlanadi».

N.X. Lutfullaeva ilmiy izlanishlari natijasiga tayanadigan bo‘lsak, qadriyatlar fenomeni psixologiyada turli talqinga ega. Jumladan, qadriyatlarning mafkuraviy, axloqiy, estetik va boshqa turlari mavjud bo‘lib, ular odamlarning atrof-muhit va voqelikni baholashi uchun asos sifatida namoyon bo‘ladi. Odatda qadriyatlar ijtimoiy tajribani egallash jarayonida shakllanib boradi hamda maqsadlar, g‘oyalar, ideallar, e`tiqodlar shaklida namoyon bo‘ladi. Qadriyatlar tizimi shaxs yo‘nalganligini mazmun jihatidan izoh etadi va uning borliqqa, o‘zga kishilarga, o‘ziga nisbatan munosabatining ichki asosini belgilaydi, aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, hayotiy faollik motivatsiyasining yadrosini, «hayot falsafasi» konsepsiyasi va dunyoqarashning negizini tashkil qiladi.

Bozor munosabatlari sharoitida qadriyatlar madaniyat vositasida qo‘lga kiritiladi, shu sababli bir mamlakatda yashaydigan, bir dinga e`tiqod qiladigan, fuqarolar bir xil qadriyatlarni turli darajada qo‘lga kiritadilar. Shuning uchun har bir qadriyatning nisbiy ahamiyati turli individlar uchun turlicha bo‘ladi. Marketing psixologiyasiga oid adabiyotlarda, turli qadriyatlarning ahamiyati ham vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin, degan xulosaviy fikrlar mavjud bo‘lsada, shu sohaning etakchi mutaxassisi M.R. Rokich inson erishgan qadriyatlar unchalik ko‘p emas, deb hisoblaydi. U o‘z tajribalarida o‘n

sakkiz xildagi maqsadli (ayrim manbalarda – terminal) va vositali (ayrim manbalarda –instrumental) qadriyatlarni keltiradi.

Bozor iqtisodiyotiga asoslanilgan zamonaviy jamiyat tadbirkor ayollari xulqining moslashuvchanligiga etnomadaniy qadriyatlar ta`sirini o‘rganuvchi metodikalardan biri M.R. Rokichning «Qadriyatlarga yo‘nalganlik» metodikasidir. Unda maqsadli qadriyatlar, ya`ni individual mavjudlikning so‘nggi maqsadi unga nisbatan intilish bilan ifodalanuvchi turli maqsadli hamda vositali qadriyatlar ya`ni biron bir harakat shakli yoki shaxsning xususiyatlari har qanday vaziyatda ham mos kelishuvchanligi bilan izohlanadigan turli vositali sifatida ajratib ko‘rsatilgan. Marketing psixologiyasiga daxldor tadqiqotlarda M.R. Rokich metodikasining V.M. Karimova va N.X. Lutfullaevalar tomonidan mahalliy muhitga moslashtirilgan muallif modifikatsiyasi qo‘llanildi. Uning zaruriyati sifatida ikkilamchi kasbiy faoliyatga yoki yangi turdagi mehnat faoliyatiga ayrim etnomadaniy qadriyatlarning ustunliklarini bilishga qaratilgan vazifa bilan bog‘liqdir.

Insoniy qadriyatlarni tadqiq qilishda asosiy e`tibor inson erishishga intiladigan eng muhim maqsadlarga qaratiladi. Qadriyatlar insonning ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa-da, nisbatan realroq darajada mavjud bo‘ladilar. Ular nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy institutsional asl ehtiyojlarning intellektual ro‘yobga chiqarilishidir. Boshqacha qilib aytganda, bu bizning o‘zimiz istagan va orzu qilgan narsalar haqidagi fikrlashimizdir.

Psixologik tadqiqotlardan ma`lum bo‘lishicha, qadriyatlarning yo‘nalganligi muhim oltita omillarga mos holda yaratilgan bo‘lib, bir qator hukmlarni o‘z ichiga qamrab olgandir. Maqsadli qadriyatlar hukmlar shaklida 18 ta tartib bilan «A» ro‘yxatga kiritilsa, vositali qadriyatlar esa «B» ro‘yxatda ifodalanib, «A» ro‘yxatdagi qadriyatlarga mos ravishda olti yo‘nalishga jamlangan. Masalan, maqsadli qadriyatlar ro‘yxatidagi «shaxslararo munosabatlar va etnik normalar» omilidagi 8-sodiq, vafodor do‘stlar mavjudligi; 10-atrofdagilarning, jamoaning hurmati; 14-o‘zgalar baxti (o‘zga kishilarning yaxshi yashashi) kabi qadriyatlar ko‘rsatilgan. Bu qadriyatlarni amalga oshirishda esa «B» ro‘yxatda keltirilgan vositali qadriyatlar, ya`ni 11-o‘zini-o‘zi idora etish (bosiqlik, o‘zini-o‘zi intizomga buysundirish); 12-o‘z qarashlarida qat`iy tura bilish va orqaga chekinmaslik; 15-qarashlar kengligi ajratib ko‘rsatilgandir.

Aniqlanishicha, ya`ni vositali qadriyatlarni maqsadli qadriyat bilan taqqoslanishicha, yakka tartibdagi tadbirkorlik, xususan, xizmat ko‘rsatish va servis faoliyati bilan shug‘ullanishni maqsad qilgan 18 yoshdan 25 yoshgacha bo‘lgan talaba-qizlarda maqsadli qadriyatlar qatoridan «moddiy muvaffaqiyat» omiliga oid – 7-; 11-; 15-tartibda turgan qadriyatlar tanlab olinganida, vositali qadriyatlarni tanlash jarayonida esa bozor munosabatlari sharoitida yangi turdagi faoliyat turini bajarishda muvaffaqiyatni belgilovchi qadriyatlarni emas, balki umuman boshqa bir qadriyatlar to‘g‘risida fikr yuritilgan. Bunday nomutanosiblik sinaluvchini bozor munosabatlariga asoslanadigan jamiyatda yoki o‘zgarishlar jarayonida ikkilamchi kasbiy faoliyatga tayyor emas, deb baholanishiga sabab bo‘ladi.

Tadqiqotni amalga oshirish mexanizmini soddalashtirish uchun biz tomonimizdan kiritilgan ayrim juz`iy o‘zgartirish (modifikatsiya) – birinchidan – tadqiqotchiga respondentning maqsadli va vositali qadriyatlarining o‘zaro moslik darajasini tahlil etishga, xotin-qizlarning bozor iqtisodiyoti sharoitiga ijtimoiy-psixologik moslashishini aniqlashga hamda ular xulqining moslashuvchanligiga etnomadaniy qadriyatlar ta`siri darajasini yoritishga imkon beradi. Aniqlanishicha, ushbu moslik qanchalik yuqori bo‘lsa, shunchalik subyekt tomonidan hayotdagi maqsadlariga erishish va amalda qo‘llashning rejalarini anglanganligi yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘ladi, bu esa shaxsning yetukligidan hamda faoliyatga yo‘nalganligi akmeologik motivatsiyaga daxldorligidan dalolat beradi. Moslik darajasining pastligi, subyektning hayotda o‘z maqsadlariga qanday erisha olishni anglashning yo‘qligidan guvohlik beradi, ya`ni sinaluvchining hissiy-irodaviy doirada to‘la shakllanmaganligini ko‘rsatadi hamda ikkilamchi kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatsizliklarga uchrashidan darak beradi.

Ikkinchidan, kiritilgan modifikatsiya dominantlik va inkor etuvchi maqsadli qadriyatlar hamda vositali qadriyatlar bo‘yicha statistik tahlil qilishga imkon yaratadi, o‘rganilayotgan xotin-qizlar guruhini bozor iqtisodiyoti sharoitiga moslashuviga ta`sir ko‘rsatuvchi omillar, mexanizmlar, jihatlarni ijtimoiy-psixologik jihatdan tahlil etishga hamda pilotaj bosqichda qo‘llanilgan tadqiqotning boshqa metodlari orqali qo‘lga kiritilgan natijalarga qo‘shilib, ikkilamchi kasbiy moslashuv samaradorligini aniqlashga yordam beradi.

Xotin-qizlarda olib borilgan tadqiqotning M.R. Rokich metodikasi bo‘yicha olingan natijalari 1-jadvalda o‘z ifodasini topgan. Unga ko‘ra, respondentlar maqsadli qadriyatlar qatoridagi «ijtimoiy mavqei, lavozim (jamoatchilikda tan olinganlik)», «o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonch (ichki xotirjamlik)», «ijodiy mahsuldor faoliyatli hayot (mavjud qobiliyat, kuch va imkoniyatdan foydalanish)» (n=146 nafar) kabilarni eng muhim qadriyatlar sifatida e`tirof etadilar. Ta`kidlash lozimki, o‘zini-o‘zi baholash deganda, insonning biron muammoli vaziyatga nisbatan o‘z kuchi va qobiliyatlarini moslashtirish jarayoniga aytiladi. Shaxs qarshisidagi masala echimining murakkabligini aks ettirgan holda va bu echimni o‘z imkoniyatlari bilan qiyoslagan holda o‘ziga-o‘zi yuqori, adekvat-mos yoki past baho berishi mumkin.

1-jadval

Qadriyatlar reestri asosida shakllangan xulq moslashuvchanligiga «etnomadaniy qadriyatlar» ta`sirining o‘rtacha-umumiy, qiyosiy-tipik ko‘rsatkichlari (n=295)

№	Ijtimoiy mavqei	Respondentlar soni	Maqsadli						Vositali					
			1-da-raja		2-da-raja		3-da-raja		1-da-raja		2-da-raja		3-da-raja	
			o‘zbek	tojik	o‘zbek	tojik	o‘zbek	tojik	o‘zbek	tojik	o‘zbek	tojik	o‘zbek	tojik
1	Xizmat ko‘rsatish va servis sohasidagi xotin-qizlar	n=36	10	3	6	7	7	3	9	4	7	6	7	3
2	Kasanachilik bilan shug‘ullanayotgan xotin-qizlar	n=124	33	41	18	7	20	5	11	23	43	18	17	12
3	Tadbirkor rahbar ayollar	n=58	7	3	28	4	6	10	21	9	8	6	12	2
4	Talaba qizlar	n=77	23	8	15	8	15	8	17	6	17	10	19	8
	Jami	n=295	73	55	67	26	48	26	58	42	75	40	55	25
A			$\chi^2 = 49{,}04316$; $R < 0{,}001$											
B			$\chi^2 = 12{,}88245$; $R < 0{,}01$											
V			$\chi^2 = 13{,}92388$; $R < 0{,}01$											

Yuqori baholash xususiyatiga ega xotin-qizlar o‘zlarini har qanday masalaning uddasidan chiqa oladiganday tutishadi, o‘z kuchlari va qobiliyatlariga haddan ziyod ishonishadi. Adekvat ravishda o‘zini baholash darajasidagi bugungi kun ayoli esa echimni o‘z qobiliyati va imkoniyati bilan haqqoniy tarzda taqqoslay oladi hamda o‘z mas`ulligiga keragidan ortiq vazifani qabul qilmaydi. Shuningdek, «rivojlanganlik (o‘z ustida ishlash, ma`naviy mukammallashuv)», «anglanganlik (ma`lumoti, intellektual salohiyatini kengaytirish imkoniyati)» (n=110 nafar) ikkinchi darajali muhim qadriyat sifatida tanlangan bo‘lsa, «qiziqarli ish» (n=82 nafar) qadriyati uchinchi o‘rinda tan olindi. Yuqori darajadagi ko‘rsatkichga ega bo‘lgan qadriyat sifatida ta`kidlaganimizdek, «o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonch (ichki xotirjamlik)» – o‘zbek xotin-qizlarida 2,7%, tojik millatiga mansub ayollarda – 2,4%; «ijtimoiy mavqei, lavozim (jamoatchilikda tan olinganlik)», – o‘zbeklarda 2,4%, tojiklarda – 3,1%; «ijodiy mahsuldor faoliyatli hayot» – o‘zbeklarda 5,1%, tojiklarda – 4,4% ekanligi bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi mehnat faoliyat turini tanlagan xotin-qizlar uchun katta hayotiy ahamiyat kasb etishi aniqlandi hamda o‘ziga etnopsixologik xususiyatni

namoyon etdi. Aniqlanishicha, bu toifa guruh vakillari faoliyatining mazmunini «shaxslararo munosabatlar, etnik normalar», «ijtimoiy faollik» va «professional jihatdan o‘zini namoyon eta olish»ga yo‘nalganlik omillari kompleksi tashkil etadi, ularning shart-sharoitga moslashishida etnomadaniy qadriyatlar ta`siri bevosita ekanligidan, mamlakatimizdagi xotin-qizlar siyosatining insonparvarligidan darak beradi hamda buni biz birinchi psixologik jihat sifatida ajratamiz.

Tadqiqot natijasiga ko‘ra «oiladagi munosabatlarning ishonchliligi va mustahkam ekanligi», «yoqimli ko‘ngilxushlik (dam olish)», «sog‘lik, tetiklik» kabilar kam tanlangan qadriyatlar bo‘lib hisoblanadi. Eng kam ko‘rsatkichga ega qadriyatlar sifatida esa «moddiy qadriyatlarning mavjudligi (avtomobil, uy-joy)» – 1,0%; «yashash sharoitidagi qulaylik komfort» – 0,7% va «muhabbat va sevgi» – 0,3% aniqlandi. Ya`ni, ko‘pchilik xotin-qizlar bozor iqtisodiyoti zarurati bilan ikkilamchi kasbiy faoliyatni (masalan, davlat sektoridan, ya`ni avvalgi o‘qituvchilik, hamshiralik va boshqa faoliyat turidan xususiy sektorga, ya`ni yakka tartibdagi tadbirkorlik, kasanachilik, xizmat ko‘rsatish va servis sohasiga o‘tishi) tanlashgan bo‘lishsa ham o‘zini moddiy jihatdan qiyinchilikni boshdan kechirayotganlar safida tasavvur etmaydilar. Hamisha o‘zini tetik, bardam his qilish, salomatligi yaxshi bo‘lsagina, professional (tadbirkorlik) faoliyatni shaxsiy (oilaviy turmush) hayot bilan muvofiqlashtirish mumkinligi to‘g‘risidagi fikri esa yuqorida e`tirof etilgan qadriyatlarning muhimligini qayd qilganliklari bilan izohlanadi. Bundan tashqari, sodiq va vafodor do‘stlarning mavjudligi, bozor munosabatlariga kirishishda hamkorlik faoliyatini shakllanishiga turtki beradi hamda bozor iqtisodiyoti sharoitida xotin-qizlar uchun (masalan, Buxoro viloyatidagi etnik guruhlar) muloqot muhitining iliqligi va sherikchilikning mavjudligi o‘ziga xos etnomadaniy qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, bozor munosabatlari sharoitida mehnat qilayotgan xotin-qizlar faoliyatini keng qamrovli tadqiqot dasturi doirasida o‘rganish va olingan natijalar tahlili, xotin-qizlar ikkilamchi kasbiy moslashuvchanligiga etnomadaniy qadriyatlar ta`sirining bilvositaligi yuqoridagi psixologik mexanizmni asoslash imkoniyatini beradi. Birinchidan, maqsadli qadriyatlar kishi faoliyatini eng muhim jihatlaridan biri bo‘lgan professional faoliyatga tayyorligining mavjudligini ko‘rsatuvchi omil sifatida biz uchun ahamiyatli bo‘lsa, ikkinchidan, vositali qadriyatlarning ustanovkalar shaklida ijtimoiy xulqda namoyon bo‘lishiga kafolat sifatida, zamonaviy shaxs xulqining moslashuvchanligiga etnomadaniy qadriyatlar va etnopsixologik xususiyatlar ta`siri borligini ta`minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Иқтисодий психология. - Т., 2005.
2. Карпов А.В. Психология менеджмента: Учебное пособие.-М.: Гардарики.
3. Ҳайитов О.Э., Очилова Г.О. Тадбиркорлик психологияси: ўқув

қўлланма. Т.: «Fan va texnologiya», 2008.

4. Улугова Ш.М., Нематова Р.Р. “Воздействие ценностей на приспособление женщин к рыночным отношениям”. Наука. Мысль: электронный периодический журнал. №6– 1 за 2016.

5. Улугова Ш.М., Акрамов А.А. “Тадбиркорлик шахси фаолиятида иқтисодий жараёнлар”. “Innovative activity in the education system – guarantee of quality and effectiveness”. Collection of Papers from II International Scientific Conference. Uzbekistan. 2018.B - 156-160.

INSON PSIXIK TARAQQIYOTI DETERMINATSIYASI

Xasanova Shoira Jumayevna

. Inson individual tarakkiyotida mexnat, uzaro ijtimoiy munosabatlar va bilimlarning roli bekiyosdir. Individual tarakkiyotni bularsiz tasavvur kilish mumkin emas.

Ma’lumki, inson mexnat jarayonida shakllangan. Bolalarga yoshlikdan boshlab mexnatga nisbatan muxabbat uygotish, ijobiy munosabatni shakllantirish, ularda mexnat kilish ishtiyokini tugdirish, kattalar mexnatiga taklid kilish, kishilar mexnatini kuzatish, mustakil ravishda mexnat kilishga urgatish lozim.

Uz burchini anglash nimadan boshlangan? Bolalar mexnat kilish orkali uz burchini anglash, mas’uliyatni sezish, uz- uzini tuta bilish, uzaro xamkorlik kilish, dustlik, urtoklik kabi yuksak insoniy xislar shakllanadi. Bolalarni mexnat kilish bilan birga uning natijasidan, maxsulotidan foydalanishga urgatish muximdir…

Individual tarakkiyotda uzaro munosabat axamiyatlidir. Chunki uzaro munosabatlar jarayonida yoshlar fakatgina uz fikrlarini almashishgina emas, balki boshkalarning uziga xos xususiyatlarini, uning ijobiy va salbiy xislatlarini bilish va ularni uzining xislatlari bilan solishtirish, muomala madaniyatini tushunish kabilar bilan tanishadilar.

Bolalarni xayot uchun kerakli bilim, malaka va kunikmalar bilan kurollantirish lozim. Bola yoshiga xos bulgan bilimlarni egallashi, uni xayotga tadbik kilish va undan uz xayotida foydalanishi lozim.

Bogcha yoshibilan kichik maktab yoshini uziga xos individual farklari xisoblanadi?Individual tarakkiyotning xar bir yosh davri uziga xos individual farklar bilan belgilanadi. (bogcha, maktab…) va xar bir yosh davri doirasida katta individul farklar bor. Bu birinchidan, xayot faoliyatida va tarbiya sharoitining individual variantlari natijasi. ikkinchidan,. tabiiy individual farklarning (nerv sistemasi, tipologik xususiyatlar) natijasidir. Konkret xayot, faoliyat va ta’lim- tarbiyaning xar xil sharoitlarda bulgani tufayli shaxsning individual xususiyatlari xam turlichadir….

Nima uchun ukish,bilim faoliyati tarakkiyotining muxim faktori xisoblanadi? II.Ukish, bilish faoliyati tarakkiyotning muxim faktorlaridan biridir. Ukish, bilim olish fan asoslarini aktiv, ongli, mustaxkam va sistemali ravishda egallashdan iboratdir. Bilim egallash, uzlashtirish bolaning, ukuvchining uyushgan bilish faoliyatidir. Bu faoliyat idrok, xotira, tafakkur, xayol kabi bilish jarayonlarini uz ichiga oladi. Ukish, bilim olish 3 faktorga boglikdir .1 Nimani ukitishga; 2.Kim va kanday ukitishga; 3. Kimni ukitishga;

Shuningdek, ukish jarayoni ukuvchining uziga xos xususiyatlariga xam uning psixik rivojlanishining (akliy, emotsional, irodaviy jixati) individual xarakteristikasiga , unda ukishga nisbatan karor topgan munosabatlarga, uning kizikish va xavaslariga boglikdir.

Ukishga ijobiy munosabat bola dikkatini , kuzatuvchanligini anglash, tushunish, ularni xotirada saklash, fikrlash jarayonlarini shakllantiradi.

Ukishning turli boskichlarida analitik-sintetik faoliyatning umumiy konuniyatlarining umumlashtirish abstraksiyalash rivojlanadi va talimni uzlashtirish komponetlariga boglikdir.

Ta’limni uzlashtirishning komponentlari:

1. Ukishga ijodiy munosabat (kizikish, iroda xususiyatlari, dikkat bilan boglikdir)

2. Uzlashtirishga xissiy munosabat, (sezgi va idrok, kuzatuvchanlik, kurgazmalilik)

3. Tafakkurda kayta ishlab chikarish.

4. Xotira .

Bular bilimlarni uzlashtirish va akliy tarakkiyot faktoridir.

Bilim faoliyatisiz akliy tarakkiyot xam bulmaydi. Ukishning boshka faoliyatlardan farki xam shundaki , bunda bolalarning akliy kobiliyatlari usadi. Fikr yuritish jarayonlari aktivlashadi, akl sifatlari shakllanadi.

Shuningdek, ta’lim jarayonida shaxs fan asoslarinigina egallab kolmasdan, ular turli kunikma, malaka xosil kiladilar. Shaxs uz-uzini anglaydi, uzini baxolashga, tarbiyalashga urganadi, xarakter xislatlari, kobiliyatlari shakllanadi.

III.Uyin va uning psixologik xarakteristikasi.

Bola bir yoshga kirishi bilanok, unda faoliyatning eng sodda shakllarini egallashga shart sharoitlar vujudga kela boshlaydi. Uyin faoliyati bilan organizmning energiya almashtirishi urtasidagi aloka uyinga bulgan maylning yuzaga kelishi natijasida sodir buladi

Psixik tarakkiyotga uyinni kanday daxli bor?.

Uyin faoliyatining maksadi ana shu faoliyat tufayli kulga kiritiladigan amaliy natijalar bulmay, balki amalga oshiriladigan faoliyatning uzidir.

Bola uyinchok, narsalar, kurilish materiallari uynaydi. Shunga binoan uyinlar:

a)koidali-xarakatli uyinlar;

b)rolli uyinlar;

v)didaktik uyinlar;

g)ijodiy uyinlarga bulinadi.

Psixik tarakkiyotni uyinsiz tasavvur etish mumkin emas. Uyinda bola shaxsi shakllanadi. (bu mustakil urganishga beriladi

Adabiyotlar:

1. «Umumiy psixologiya» . A.V. Petrovskiy taxriri. Toshkent,
1992 yil.

2. E. Goziyev. Psixologiya. Toshkent , 1994 yil.

3. M. V. Voxidov. Psixologiya.Toshkent , 1981 yil.

4. M. G. Davletshin. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya. Toshkent , 1974 yil.

O’QUV MOTIVATSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK, PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Yuldashova Dilafruz Shavkatovna,
Toshkent davlat pedagogika universiteti Psixologiya kafedrasi o’qituvchi

Annatotsiya: Mazkur maqolada talabalar orasida kuzatilyotgan o’quv motivatsiyasining pasayib ketishi, o’quv motivatsiyasining shakllanishiga ta’sir ko’rsatuvchi omillar, ayniqsa oila muhitining roli xorijlik olimlarninng tadqiqot natijalariga asoslangan holda tahlil qilingan.

Tayanch so’zlar: motiv, motivatsiya, o’quv motivatsiya, shaxslararo munosabatlar, motivatsiyani rivojlantiruvchi omillar, oila muhiti.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РАЗВИТИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАТSIИ

Юлдашова Дилафруз Шавкатовна,
преподаватель кафедры психологии Ташкентского государственного педагогического университета.

Разюме: В данной статье наблюдается снижение учебной мотиватsiи у студентов, факторы, влияющие на формирование учебной мотиватsiи, особенно роль семейного окружения проанализирована на основе результатов исследований зарубежных ученых.

Ключевые слова: мотив, мотиватsiя, учебная мотиватsiя, межличностные отношения, мотиватsiонное развитие, семейная среда.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF LEARNING MOTIVATION

Yuldashova Dilafruz Shavkatovna,
is a teacher at the Department of Psychology of Tashkent State Pedagogical University

Abstract. In this article, the decrease in educational motivation observed among students, the factors affecting the formation of educational motivation, especially the role of the family environment was analyzed based on the research results of foreign scientists.

Keys words: motive, motivation, educational motivation, interpersonal relations, factors that develop motivation, family environment.

Kirish. Mamlakatimizda yosh avlodni barkamol shaxs qilib tarbiyalash masalasi kun tartibidagi asosiy masalalardan biriga aylangani hech kimga sir emas. Bu borada ish olib borishda ularning ruhiyatiga ham alohida e’tibor qaratilishi lozimligi keyingi yillarda ko’p bora ta’kidlanmoqda. Bugungi yoshlar orasida o’qishga bo’lgan qiziqishning pasayib ketishiga motivatsiyaning yetishmasligidir.

Motiv — inson faoliyatida muayyan maqsadni bajarishga sabab bo‘luvchi omil, vaj. Motiv shaxsni harakatga va faoliyatga undovchi, ehtiyojning yuksak shakli sifatida paydo bo‘luvchi ichki turtki hisoblanadi. Ehtiyoj va instinkt, mayl va hissiyot, ideal va boshqa misollar jumlasiga kiradi. Hozirgi zamon psixologiyasida motiv atamasi sub’yektni faollashtiruvchi turli hodisa va holatlarni ifodalash uchun qo‘llanadi. Xatti-harakat va faoliyat motivlarining majmuasi motivatsiya deyiladi. Motiv ehtiyoj negizida vujudga keladi va shakllanadi. Ehtiyojning barqarorlashuvi motivatsiyaning samarali shakllanishini ta’minlaydi. Harakat faoliyatning tarkibi bo‘lganligi tufayli u faoliyatning maqsadi va motivi orqali boshqariladi. Ba’zan «Motiv» tushunchasini «emotsiya», «maqsad», «ustanovka» atamalari bilan almashtirish hollari uchraydi. Motivatsiya — bu odamlar va boshqa hayvonlarning ma’lum bir vaqtda xatti-harakatni boshlashi, davom ettirishi yoki to‘xtatishi sababi. Motivatsion holatlar odatda agent ichida harakat qiluvchi, maqsadga yo‘naltirilgan xatti-harakatlarga moyillikni yaratadigan kuchlar sifatida tushuniladi. Ko‘pincha turli xil ruhiy holatlar bir-biri bilan raqobatlashadi va faqat eng kuchli holat xatti-harakatni belgilaydi. Bu shuni anglatadiki, biz biror narsani amalga oshirmasdan turib, biror narsa qilishga undashimiz mumkin. Motivatsiyani ta’minlovchi paradigmatik ruhiy holat — bu istak Ammo boshqa turli holatlar, masalan, nima qilish kerakligi yoki niyatlari haqidagi e’tiqodlar ham motivatsiyani ta’minlashi mumkin. Motivatsiya „motiv“ so‘zidan olingan bo‘lib, u kishining ehtiyojlari, istaklari, yoki undovlarini bildiradi. Maqsadga erishish uchun shaxslarni harakatga undash jarayonidir. Ish maqsadlari kontekstida odamlarning xatti-harakatlarini kuchaytiradigan psixologik elementlar pulga bo‘lgan xohishni o‘z ichiga olishi mumkin.

Psixologlar tomonidan katta qiziqish bilan motivatsiya o’rganilgan va o’rganilib kelinmoqda. Shunga ko’ra, biz ham mazkur maqolada o’quv motivatsiyasini rivojlantirishning pedagogik, psixologik xususiyatlarida o’ziga xos ta’sirga ega bo’lgan ijtimoiy muhitdagi ayrim omillar qatorini tahlil qilishga urindik. Adabiyotlar tahliliga tayanib aytish mumkinki, ayrim mutaxassislar motivatsiyaning ikki xil ko’rinishi va ularning o’ziga xos belgilari haqidagi masala chuqur o’rganilgan . Bular ekstrinsiv (tashqi shart- sharoitlar va holatlarga bog’liq bo’lgan holda paydo bo’ladigan) va intrinsiv (shaxs dispozitsiyalari bilan ehtiyojlar , ustanovkalar, qiziqishlar, mayllar, istaklar bilan bog’liq bo’lgan holda paydo bo’ladigan) motivatsiyalardir. (Bu yo’nalishdagi munozaralar X.Xekxauzenning “Motivatsiya va deyatetnos”kitobida o’z aksini topgan). Bugun yoshlarda o’quv motivatsiyasini o’rganish va ushbu fenomenning asl mohiyatini ochib berishga urinish mazkur sohada faoliyat yuritayotgan olimlarning diqqat markazida turadi. Keyingi yillarda psixologiya sohasida yoshlarning o’quv faoliyatining turli sohalari, xususan, o’quv motivatsiyasini rivojlantirishga bo’lgan qiziqishlar toboro ortmoqda. A.N.Leonetev nazariy tafakkurga ega bo’lish, asos sifatidagi bilish motivlarining rivojlanish masalasiga katta e’tiborini qaratgan. U psixik jarayonlarning shunday dinamikasini ochishga

harakat qildiki, bunday dinamika motivatsiya rivojlanishi asosida yoshlarni bilimlarni egallashga olib keladi. Kelib chiqadigan motiv - deb yozadi u, - harakat uchun ko'rsatma hosil qiladi. Ammo motivlarning muayyan toifasi (masalan bilish motivi) juda ko'p harakatlarning murakkab tizimi bo'lishini taqozo qiladi. L.N.Bojovich Ta'limni motivatsiyalash muammosi bo'yicha o'z oldiga yoshlarning o'qishga bo'lgan munosabati, psixologik aspektlari qanday maydonga chiqadi degan masalani hal qilishni maqsad qilib qo'yadi. Bu munosabatning psixologik mohiyatini ochadigan muhim jihatlardan biri "yoshlar o'qish faoliyatini" belgilaydigan motivlarning yig'indisi hisoblanadi.

Psixologiyada motivlashtirish deganda psixologik hodisalarning o'zaro mustaqil bog'langan, lekin bir- biriga to'la mos kelmaydigan nisbatan mustaqil uch turi mavjud.

1.Individning ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatga undovchi sabablar sifatidagi motivlashtirishdir. Faollik holatini paydo bo'lishini subyektiv ehtiyojlarini izohlab beradi.

2. Motivlashtirish faollik kimga qaratilgani boshqa xulq atvor emas, balki xuddi shunaqasi tanlaganligini izohlab beradi.

3. Kishi axloqi va faoliyatini boshqaradigan vosita hisoblanadi. Bularga emotsiyalar, istaklar, qiziqishlar kiradi. Xulosalar va mushohadalardan ko'rinib turibdiki psixologiya fanini turli sohalarida motiv, motivatsiya muammosi faoliyat, xulq, muomala kategoriyalarini yuzaga kelishi, kechishi, rivojlanishi xususiyatlariga asoslangan holda tadqiq qilingandir unga yondashuv turli tuman bo'lishidan qatiy nazar muayyan darajada umumiylik mavjudligini namoyish qildi.

Motivatsiya tushunchasini turlicha ifodalash, motivatsiyaning mazmuni va energetik tomoni haqidagi muhim savol psixologlar tomonidan ifodalab berildi. Xorij psixologlari uchun motivatsiya tushunchasini xarakterli aniq bir tomonlama nergetik faollik manbai sifatida ular mazmunli tomoniga e'tibor bermay aniq mexanizmlar sifatida energiya, boshqaruv va xulq-atvorga taqsimlaydilar.

Z.Freyd hamma motivatsion qonuniyatlarni faqat dinamik-energetik tushuncha sifatida e'tirof etishadi. Z.Freydning hisoblashicha motivatsiya – bu energetik aspekt tajriba va reaksiyasi Braun va Farber motivatsiya energetik sifatida dinamik funksiyasi ta'limdan farqli assotsiativ boshqaruv funksiya sifatida ekanligini aniqlaganlar.

Ierarxik, darajaviy tuzilish – bu tizimlilik xususiyatiga ega bo'lgan hodisalarning bir jihatidir. Shu tufayli shaxs motivatsion sohasining ierarxiyasini samarali tadqiq etish uchun uni motivatsion hodisalarning boshqa jihatlari bilan aloqadorlikda o'rganish zarur bo'ladi. Motivatsion hodisalar tizimliligini tadqiq etishda asosiy e'tibor esa bu hodisalar o'rtasidagi tizimli munosabatlarni o'rganishga qaratilishi kerak. Bu borada R.S.Vaysmanning shaxs motivatsion sohasining tizimliligi haqida bildirilgan fikri alohida e'tiborga loyiq. Uning yozishicha Motivatsion sohaning tizimliligi – motivatsion o'zgaruvchilar o'rtasidagi aloqadorlik, xilma-xil

munosabatlar mavjudligida namoyon bo‘ladi. Shunday munosabatlardan biri ierarxik munosabatdir. Yana bir turdagi munosabatni “ro‘yobga chiqarish” munosabati deb atash mumkin. Bu munosabat shuni anglatadiki, har bir ehtiyojning qondirilishida turli motivlar yig‘indisi ro‘yobga chiqarilishi mumkin. Uchinchi turdagi munosabat shunda namoyon bo‘ladiki, har xil ehtiyojlarning qondirilishida bir motiv ishtirok etadi yoki aksincha, bir ehtiyoj qondirilishida turli motivlar qatnashadi.

Xulosa. Psixologlar o‘quv jarayonini, o‘quv motivlarini ko‘proq anglab yetilgan motivlar bilan emas, balki ayrim jihatlari kamroq fahmlanadigan ko‘rinishdagi, o‘quv jarayoniga mayl-istak uyg‘otadigan muammoli o‘qishni uyushtirish orqali motivlashtirish masalalari bilan shug‘ullanishib, motivni, garchi u keng ma’nodagi xulq-atvor determinantasi bo‘lishiga qaramay, juda tor ma’noda talqin qilganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Е. П. Ильин ЭМОЦИИ И ЧУВСТВА Саш-Петербург Москва - Харьков – Минск 2001.

2. Маклаков А.Г Общая психология М.; “Питер” 2003.

3. Motivatsiya- “Motivation:State, Trait, or Both”, Motivation, Effort, and the Neural Network Model, 202. 93-101 b

4. O’zbekiston milliy ensiklopediyasi (2000-2005)

IQTISODIY XULQ-ATVORNING MOLIYAVIY QARORLAR QABUL QILISH JARAYONIDAGI O‘RNI VA O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Yuldosheva Gavhar O‘tkirovna
O‘zXIA Din psixologiyasi va pedagogika
kafedrasi stajyor-tadqiqotchisi

Annotatsiya: Xulq-atvor iqtisodiyoti so‘nggi yillarda samarali iqtisodiy qarorlar qabul qilish va maksimal foydani ta’minlashda muhim soha sifatida qaralmoqda. Ushbu maqolada iqtisodiy xulq-atvor va xatti-harakatlarning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati, o‘ziga xos jihatlari va insonlarning qaror qabul qilishdagi xilma-xilligi keltirib o‘tilgan. Shuningdek, xulq-atvor omilining moliyaviy qarorlar qabul qilishdagi o‘rni va iqtisodiy jarayonlardagi roli, iqtisodiy xulq-atvor va iqtisodiy xatti-harakatlarga sabab bo’luvchi omillar ta’siri yoritilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy qarorlar, xulq-atvor iqtisodiyoti, moliyaviy xulq-atvor, iqtisodiy psixologiya, tarnzitivlik aksiomasi, o‘zgarishlar aksiomasi.

РОЛЬ И ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПРИНЯТИЯ ФИНАНСОВЫХ РЕШЕНИЙ

Юлдошева Гавхар Уткировна,
УзХИА кафедра Психология религии и педагогика
стажер-исследователь

Аннотация: В последние годы поведенческая экономика рассматривается как важное направление в принятии эффективных экономических решений и обеспечении максимальной прибыли. В этой статье упоминаются экономическая и социальная значимость, конкретные аспекты экономического поведения и поведения и разнообразие людей в принятии решений. Также выделена роль поведенческого фактора в принятии финансовых решений и экономических процессов, влияние экономического поведения и факторы, вызывающие экономическое поведение.

Ключевые слова: экономические решения, поведенческая экономика, финансовое поведение, экономическая психология, аксиома транзитивности, аксиома изменения.

THE ROLE AND FEATURES OF ECONOMIC BEHAVIOR IN THE PROCESS OF MAKING FINANCIAL DECISIONS

Yuldosheva Gavkhar Utkirovna,
UzKhIA Department of Psychology of Religion and Pedagogy
trainee researcher

Abstract: In recent years, behavioral economics has been seen as an important direction in making effective economic decisions and maximizing profits. This article mentions the economic and social importance, specific aspects of economic behavior and behavior, and the diversity of people in decision making. The role of the behavioral factor in making financial

decisions and economic processes, the influence of economic behavior and the factors that cause economic behavior are also highlighted.

Key words: economic decisions, behavioral economics, financial behavior, economic psychology, axiom of transitivity, axiom of change.

Bugungi kunda shaxslarning moliyaviy munosabatlari haqidagi ilmiy bilimlar faol rivojlanmoqda. Moliyaviy munosabatlari muammosining dolzarbligi va amaliy ahamiyati moliyaviy bozorlarning dinamikligi va o'ziga xosligi, shuningdek shaxslarning moliyaviy mustaqillik ehtiyojining o'sishi bilan xarakterlanadi. Zamonaviy odam uchun moliyaviy savodxonlik juda muhimdir. Deyarli har kuni odam moliyaviy muammolarga duch keladi va ba'zida qarorlar qabul qilishni, yani pullarni qanday qilib to'g'ri ishlatishni bilmaydi yoki tushunmaydi. Iqtisodiy qarorlar qabul qilish insoniyat hayotining asrlar davomida ajralmas qismi bo'lib kelmoqda va bizning hayotimizdagi moliyaviy mustaqillikka erishish koʻpincha ushbu qarorlarni to'g'ri qabul qilinishi bilan uzviy bog'langan. Bunday qarorlarni qabul qilishda shaxs iqtisodiy xulq-atvori yetakchi rol o'ynaydi. Moliyaviy qarorlar qabul qilish har bir insonning kundalik hayotida mavjud, ya'ni odamlar o'z hayotining ma'lum bir davrida iqtisodiy masalalar bilan bog'liq qarorlarni qabul qilishadi. Misol uchun, turli xaridlarni amalga oshirish, bank hisob varag'ini ochish, bankdan kredit karta ochish, uy sotib olish va depozitlaridan foydalanish va boshqalar. Ammo insonlar har doim ham o'z moliyaviy qarorlarining oqibatlarini va qabul qilingan xavflarni tushunish uchun yetarli bilimga ega bo'lmaydilar. Insonlarning moliyaviy qarorlari mantiqiy o'ylashdan ko'ra ko'proq hissiyotlar, munosabatlar va xulq-atvor hamda xarakterlaridan kelib chiqadi.

Moliyaviy qaror qabul qilish boshqa har qanday sohadagi singari, ikki yoki undan ortiq harakat yo'nalishidan birini tanlashni o'z ichiga oladi. Agar faqat bitta mumkin bo'lgan yo'nalish bo'lsa, qaror qabul qilish kerak bo'lmaydi. Ko'pincha bor variantlardan birini amalga oshirish qarori qabul qilinganida qaror qabul qilinishidan oldingi mavjud bo'lgan vaziyatni saqlab qolishga yoki oshirishga harakat qilinadi. Кўпинча шахс tanqislik sharoitida turli xil variantlar taqdim etilganda, u o'zining shaxsiy qoniqishlarini maksimal darajada oshiradigan variantni tanlashga harakat qiladi. Aqlli odam o'z his-tuyg'ularini nazorat qila oladi, va tashqi omillar ta'siridan qo'rqmaydi, shuning uchun o'zi uchun nima yaxshi ekanini biladi. Afsuski, shaxsning iqtisodiy xulq-atvori ularning oqilona va to'g'ri qaror qabul qilishga qodir emasligini ko'rsatadi. Iqtisodiy faoliyat va xulq-atvorning oqilonaligi haqidagi iqtisodchilar va psixologlarning qarama-qarshiliklarida eng katta e'tibor iqtisodiy qaror qabul qilish muammosiga qaratildi. Noaniqlik inson mavjudligi shartlarining doimiy, ba'zan hukmron xususiyati bo'lib qoladi.

Qaror qabul qilishning iqtisodiy nuqtai nazari ikkita savolga asoslanadi: «Buning qiymati nima?» va «Buning uchun nima berishim kerak?» .Shuning uchun "u" yoki "bu", «hozir» yoki «keyinroq» o'rtasidagi tanlov shaxslarni doimo o'ylantirib keladi. Tanlov amalga oshirilganda esa muayyan muqobillar orasida variantlarni o'zlari uchun «yaxshiroq», «yomonroq» yoki «bir xil»

deb ta’riflash bilangina kifoyalanishadi. Ammo inson xatti-harakatlarida hamma narsa unchalik oddiy emas. Misol uchun, talab nazariyasida taqdim etilgan «ochko’zlik» aksiomasini ko’rib chiqaylik: «Agar A savatida B savatchasi bilan bir xil tovarlar bo’lsa, lekin bitta mahsulotning kamida bitta birligi ko’proq bo’lsa, A har doim B dan afzal bo’ladi». Insonlarning iqtisodiy xulq-atvoridan kelib chiqib qarorlar qabul qilish jarayonlari ko‘pgina tadqiqotlarda olimlar va mutaxassislar tomonidan o‘rganilgan. Ehtimoliy iqtisodiy xulq-atvorni o’rganish asoschisi iqtisodchi Oskar Mongershteyn va matematik Jon fon Neyman tomonidan «O’yinlar nazariyasi va iqtisodiy xulq-atvor» (1944) kitobida mazkur masalalar atroflicha o‘rganilgan. Mualliflar iqtisodchilarga xos bo’lgan kognitiv komponentlarni absolutlashtirish, bo’rttirish tendentsiyasini ko’rsatadilar. Ular qaror qabul qilayotgan shaxsni oqilona, izchil, asosiy maqsadi foyda olish, faoliyatning asosiy tamoyili esa uni maksimallashtirish deb hisoblaydi.

Iqtisodiy xatti-harakatlarda odamlar har doim ham ehtimollik hisob-kitoblarini bajarmaganligi sababli, xavf oldindan hisoblangan tanlov muammolari odamlarning o’zlari hisob-kitob qiladiganlardan farqli xatti-harakatlarni keltirib chiqarishini hisobga olish kerak.

Moliyaviy qarorlar qabul qilish jarayonida iqtisodiy xulq-atvorga ta’sir qiluvchi omillar sirasiga iste’molchi resurslari, motivatsiya, jalb qilish, bilim, munosabat, shaxsiy qadriyatlar, turmush tarzi, madaniyat, oila va boshqa kiradi. Shaxsning iqtisodiy xulq-atvoriga shaxs mansub bo’lgan ijtimoiy guruhlar ham ta’sir qiladi. Oila, ishdagi hamkasblar, qo’shnilar ta’sir guruhlari sifatida harakat qilishlari mumkin. Yo’naltiruvchi guruhlar normalarni shakllantiradi va inson tafakkuri va xulq-atvorining istiqbolini belgilaydi. Shu sababli oila ta’siriga alohida e’tibor talab etiladi. Oila iqtisodiy jihatdan qiyin vaziyatlarda eng kuchli moslashish qobiliyatini shakllantirish kuchiga ega.

Iqtisodiy qarorlarning insonlar xulq-atvori bilan bog‘liqligini o‘rganuvchi iqtisodiy psixologiya fani bugungi kunda takomillashib bormoqda. Ta’kidlash joizki, XX asrda Gabriel Tarde, Jorj Katon, Laslo Garai asarlari tufayli iqtisodiy psixologiya ancha rivojlandi. Ular tomonidan kiritilgan foydalilik nazariyasi va vaqtlararo foydalilik modellari e’tirof etildi, ular asosida noaniqlik va vaqtli tanlov sharoitida qarorlar qabul qilish jarayoni haqidagi farazlarni ilgari surish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Xulq-atvor iqtisodiyoti psixologiyasi - bu ijtimoiy, kognitiv va hissiy omillarning iqtisodiy xulq-atvorga ta’siri, shaxslar va institutlar tomonidan iqtisodiy qarorlar qabul qilinishi va bu ta’sirning bozor o’zgaruvchilari (narxlar, foyda, resurslarni taqsimlash) oqibatlarini o’rganadigan psixologiya sohasidir.

Iqtisodiy xatti-harakatlar esa nisbatan oqilona tanlash maqsadida alternativalarni sinab ko’rish bilan bog’liq bo’lgan xatti-harakatlardir, ya’ni xarajatlarni minimallashtirish va sof foydani maksimal darajada oshirishni tanlash, bu ko’p jihatdan jamiyatdagi iqtisodiy ongning holati, iqtisodiy fikrlash, iqtisodiy shaxslar va guruhlarning manfaatlari va ijtimoiy

stereotiplarga bog‘liq bo‘ladi.

V.N.Myasshchevning fikricha, insonning iqtisodiy xulq-atvori uning munosabatlari, harakatlari, reaksiyalari va tajribalarida ifodalangan ob’ektiv voqelikning turli jihatlari bilan ongli, tanlangan, tajribaga asoslangan holda bo‘ladi.

Iqtisodiy yondashuvga muvofiq, V.I.Verkhovina: «Iqtisodiy xatti-harakatlar - bu shunday ijtimoiy harakatlar tizimiki, unda shaxs birinchi navbatda, turli funksiyalardan foydalangan holda iqtisodiy qadriyatlarni (resurslarni) tanlaydi va ularning muomalasidan foydalanib mukofot olishga intiladi»

Iqtisodiyotda xulq-atvor konsepsiyasining asoschisi nemis sotsiologi

M.Veberdir. U iqtisodiy harakatlar tizimida to’rtta etalon turi borligi haqidagi nazariyani ishlab chiqdi:

1) maqsadga yo’naltirilgan;

2) qiymat-ratsionallikka yo‘naltirilgan;

3)Affektivlik-ta’sirchanlikka yo’naltirilgan;

4) An’anaviy.

Ko’pchilik hisob-kitoblarni yoqtirmaydi va noaniq taxminlardan foydalanadi. Noaniqlik sharoitida odam o’zini past intellektli saxs kabi tutishi mumkin. Ma’lumki, ehtimolliklarni baholashda tizimli xatolarning quyidagi asosiy turlari mavjud:

* reprezentativlik ta’siri (kichik namunalarning ishonchliligi ortiqcha baholanadi);

* vizual effekt (yorqin, esda qolarli voqealar ehtimolini qayta baholash);

* egosentrizmning ta’siri (apriori ma’lumotni etarli darajada hisobga olmaslik va asosan o’z tajribasidan foydalanish);

* konservatizm ta’siri;

* Irvin effekti (kerakli hodisaning ehtimoli yuqori baholangan va istalmagan hodisaning ehtimoli kam baholangan);

Iqtisodiy xatti-harakatlarda shaxs har doim ham ehtimollik hisob-kitoblarini bajarmaganligi sababli, xavf oldindan hisoblangan tanlov muammolari odamlarning o’zlari hisob-kitob qiladiganlardan farqli xatti-harakatlarni keltirib chiqarishini hisobga olish kerak.

Psixologiya va iqtisodiyotda tez-tez ta’kidlanadiki, ko’plab iqtisodiy vaziyatlarda oqilona hisob-kitoblarga qodir bo’lgan shaxslar e’tiborga olinmaydigan, harakatga to’sqinlik qiladigan yoki impuls asosida qaror qabul qilishga moyil bo’lgan saxslardan ustunlikka egadirlar.

Haqiqiy hayotda tavakkal qilishga tayyorlik qandaydir foyda olish yoki yo’qotishlardan qochish uchun tavakkal qilishimizda namoyon bo‘ladi. Subyektning ham, ijtimoiy guruhning ham iqtisodiy xatti-harakati xulq-atvorning iqtisodiy natijasini maksimal darajada oshirishga olib kelmaydi. X.Leybenshteyn, birinchi navbatda, bu iqtisodiy faoliyatning inertsiyasi bilan bog’liqligini aniqladi. Yangi qaror qabul qilish zarurati aniq bo’lmaguncha, sub’ektlar iqtisodiy hayotdagi o’zgarishlarga munosabat bildirmaydi. Shunga ko’ra, ma’lum vaqt davomida foydani maksimal darajada oshirish sodir

bo’lmaydi.

X. Leybenshteyn tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy xulq-atvor modellarining tahlili ratsional xulq-atvorni an’anaviy tushunishga boshqa muhim tuzatishlar kiritish imkonini berdi. Firmalarni iqtisodiy faoliyat sub’ektlari sifatida ko’rib, o’zining «X-samaradorlik» nazariyasida u firmalar o’z faoliyati davomida foydani maksimal darajada oshirmaydi va xarajatlarni minimallashtirmaydi, degan xulosaga keldi (buning sabablaridan biri firma xodimlarining motivatsiyasi va firmaning maqsadlari o’rtasidagi farq).

Shunday qilib, iqtisodiy xatti-harakatlar, shuningdek moliyaviy qarorlar qabul qilish xususiyati ko’p omillarga bog’liq hisoblanib, bu borada natijaviy qarorlar qabil qinishi uchun samara beruvchi shaxs xususiyatlarini shakllantirish muhim hisoblanadi .

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Малахов С.В. Основы экономической психологии: учеб. пособие / Под ред. Задорожнюка И.В. – М., 1992. Тема 1. Теория принятия решения и выбора в экономической психологии.

2. Основы экономической психологии: учеб. пособие / Под ред. д.э.н., проф. В.М. Соколинского. – М.: ФА, 1999. Глава 2. Личность в экономике.

3.Дейнека О.С. Экономическая психология: учеб. пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. Модуль 1.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Ядгарова Г.Т
к.п.н.(P.hD), – доц.кафедры «Педагогика» Бухарского Государственного Педагогического Института

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются психологические собенноси учебно-воспитательного процесса. Психологические основы и коммуникативная компетентность учителя в ее деятельности. Творческая деятельность в малых группах и факторы их развития.

Ключевые слова: психологический подход, учебно-воспитательный процесс, совместная работа, творческая деятельность, коммуникативность, общение, развитие, процесс обучения, мотивация.

Abstract: This scientific article discusses the psychological features of the educational process. Communicative competence and the psychological approach of the teacher in his work, it also highlights the creative activities in small groups and their development factors.

Keywords and concepts: psychological approach, educational process, teamwork, creative activity, communication, communication, conversation, educational process, motivation.

И в теории и в практике когда речь идёт о образовательном или же об учебно-воспитательном процессе мы непосредственно обращаемся к психологии. Потому что это наука о закономерностях психической жизни и деятельности человека и различных форм общностей людей. И в тоже время традиционно основным объектом психологии является человек. В таком случае психология — это наука о закономерностях возникновения, формирования, развития, функционирования и проявлений психики людей в различных условиях и на разных этапах их жизни и деятельности. А предметом изучения психологии является психика. Психика — это внутренний духовный мир человека: его потребности и интересы, желания и влечения, уста¬новки, оценочные суждения, отношения, переживания, цели, знания, умения, навыки поведения и деятельности и т. п. Из ходя с этого точка зрения учителя или же педагоги должны подходит к учебно-воспитательному процессу более психологическим подготовленным. Как нам известно учебно-воспитательном процессе психика учащихся проявляется в его высказываниях, эмоциональных состояниях, мимике, пантомимике, поведении и деятельности, их результатах и других внешне выражаемых реакциях: например, покраснении (побледнении) лица, потоведелении, изменениях в ритмике сердца, артериальном давлении и др. При этом учителям важно помнить, что ученик может скрывать свои действительные мысли, отношения, переживания и другие пси¬хические состояния. На сегодняшний день можно сказать общая

цель современного воспитания состоит в том, чтобы сделать детей высоконравственными, духовно богатыми, внутренне свободными и ответственными личностями. Воспитание становится эффективным, когда педагог специально выделяет его цель, к которой стремится. Наибольшая эффективность достигается в том случае, когда цель воспитания известна и понятна воспитаннику и он соглашается с ней, принимает ее. Воспитание является наравне с обучением процессом, в котором происходит усвоение ребенком общественного опыта. В отличие от обучения, связанного с развитием познавательных процессов, способностей, приобретением знаний, формированием умений и навыков, воспитание нацелено на формирование человека как личности, его отношения к миру, обществу, людям, к самому себе. Общими для обучения и воспитания являются основные механизмы приобретения человеком социального опыта, а специфическими, отличающими их друг от друга, – результаты этих процессов. Результаты обучения – это знания, умения и навыки, а воспитания – свойства и качества личности, формы ее социального поведения.

Основная задача психологического подхода учителя в этом процессе состоит в познании истоков и индивидуальной особенностей психики ученика, формирования его личности, функционирования и проявлений возможностей его психики и влияния учителя на поведение и учебном деятельности ученика. Не менее важной задачей учителя-педагогов является работа с родителями по повышению их стрессовой устойчивости и психологической надежности при решении про¬фессиональных и других задач в различных обстоятельствах жиз¬ни и деятельности.

Психологический подход к учебно-воспитательному процессе от учителя требуется особого внимания на индивидуально-психологическим особенностям учащихся. Как нам известно по психологии темперамент это качество биологическое, врожденное, а не приобретенное. Темперамент определяет и обеспечивает скорость, силу и уравновешенность наших реакций. Он проявляется в мышлении, речи, манере общения. Но мы часто забиваем что, темперамент не влияет на интересы, успешность, интеллект, деловые качества. И поэтому в учебно-воспитательном процессе возникает разные проблемы. И.П.Павлов своих исследованиях доказал, что темперамент зависит от особенностей высшей нервной деятельности, от соотношения характеристик ее основных процессов — возбуждения и торможения. При этом сила, подвижность и уравновешенность процессов нервной системы человека не всегда соответствуют ди¬намическим особенностям его личности. Однако, что с точки зрения социальной полезности «пло¬хих» людей по темпераменту не существует. Ведь темперамент не несет в себе социального содержания, это всегда конкретное дина¬мическое проявление личности. Темперамент является предпосылкой и основой личностных образований более высокого порядка, например, характера, раз-вития способностей и др.

Характер — система относительно устойчивых психических черт, качеств личности, ее психический склад, который определяет линию поведения человека и выражается в его отношениях к окру¬жающему миру, деятельности, другим людям и самому себе. Эти черты характера формируется с рождения ребёнка приблизительно до 16-17 лет, которое больше части относящийся школе. С этой точка зрении можно сказать, что в процессе формирования характера и гормонально развитости ребёнка влияние учителя как наставника не менее чем у родителей. В каждой черте характера выражаются отношения каждого человека к конкретным обстоятельствам его жизни и деятельности, а инди¬видуальное своеобразие его совокупности черт характера личности определяет индивидуально-типические способы ее реагирования на соответствующие ситуации, ин-дивидуальное своеобразие способов и качеств действии и поведе¬ния личности в этих обстоятельствах. С одним словом ха¬рактер — это своеобразный духовный строй жизни личности, одно из центральных психических свойств. Каждому педагогу хотелось б своего ученика воспитывать устойчивого характера. Устойчивость характера позволяет человеку проявлять целост¬ность своей личности и соответствующим образом вести себя в условиях длительных перенапряжений и отрицательных воздей¬ствий социальной и природной среды.

Общество отбирает и сохраняет только те творения, которые наиболее полно отражают определенного стадию развития общества. Чем качественнее и полнее творчество, тем оно важнее для общества и для будущих поколений. По этой причине многие творцы стараются обобщать, и чем выше мера обобщения, тем значимей человек для общества. Именно таких людей творцов, сумевших обобщить в достаточной мере, считают великими. С этой точка зрении можно сказать творческий подход учителя к учебно-воспитательному процессу это и есть её психологическая основа.

Таким образом, воображение один из познавательных про¬цессов, характеризующий определенный уровень развития созна¬ния личности, ее творческого потенциала. Творчество - это креативная деятельность, порождающая нечто качественно новое и оригинальная неповторимостью и общественно-исторической уникальностью. Творчество специфично для учителя, так как всегда предполагает креативного подхода - субъекта творческой деятельность. Творческий деятельность учителя с его креативности в будущим рождаются новые таланты, творцы и позитивные эмоциональные поколение. Наша сегодняшняя задача заключается в этом.

Педагогическая деятельность всегда носит продуктивный характер, то есть, ее результатом являются преобразования как во внешнем мире, так и в самом человеке: его знания, мотивы, способности. В зависимости от того, какие изменения играют главную роль или имеют наибольший удельный вес, выделяются разные типы деятельности: игровая, учебная, трудовая, познавательная, коммуникативная и другие.

Но каждый из нас должен помнит какая б не было тип деятельности которого мы занимаемся в учебно-воспитательном процессе то там обязательно лежит психологические основы. Иначе нельзя достигнуть нужные результаты.

Литературы:

1. Агеев Д.С. Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы. М. 2010.
2. Сластенин В.А. Каширин В.П. Психология и педагогика. –М., 2011.
3. Петровский А.В. Общая психология. –М., 2009.
4. Немов Р.С. Психология: В 3 кн. – М., 2007.
5. Реан А. А., Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика. — СПб.: Питер, 2006.
6. Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы: учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006.
7. Немов, Р. С. Психология: В 3-х книгах. Кн. 1. Общие основы психологии. – М.: Просвещение; ВЛАДОС, 1995.
8. Психология / под ред. В. Н. Дружинина. – СПб. : Питер, 2001
9. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999.
10. Выготский, Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л. С. Выготский. – М.: Просвещение, 1991.

IQTISODIYOT

O’ZBEKISTONDA SOLIQ TIZIMINING O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Shirinova Nigina Bobir-qizi
Iqtisodiyot va turizm fakulteti 3-1IQT21 guruh talabasi

Annotatsiya: Mustaqillik yillarida O’zbekiston Respublikasining soliq tizimi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi bilan mutanosib ravishda tubdan isloh qilindi va hozirda milliy an’analar va ilg’or jahon tajribasini o’z ichiga olgan soliqlar amal qilmoqda. Ushbu maqolada soliq izimidagi islohotlar, uning o’ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: soliq, real daromad, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, byudjet, yuridik shaxs, jismoniy shaxs, bonus, investitsiya.

ОСОБЕННОСТИ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ УЗБЕКИСТАНА

Нигина Ширинова
Студент группы 3-1ИҚТ21
факультета экономики и туризма

Аннотация: За годы независимости налоговая система Республики Узбекистан была радикально реформирована в пропорции с развитием экономики страны, и в настоящее время действуют налоги, вобравшие в себя национальные традиции и передовой мировой опыт. В этой статье рассматриваются реформы налогового следа, его особенности.

Ключвые слова: налог, реальный доход, малый бизнес, частное предпринимательство, бюджет, юридическое лицо, физическое лицо, бонус, инвестиции.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE TAX SYSTEM IN UZBEKISTAN

Nigina Shirinova
Student of group 3-1IKT21,
Faculty of Economics and Tourism

Annotation: During the years of independence, the tax system of the Republic of Uzbekistan was radically reformed in proportion to the development of the country’s economy, and now taxes are practiced, which include national traditions and advanced world experience. This article highlights the reforms in the tax regime, its distinctive features.

*Key words: tax, real income, small business, private enterprise, b*udget, legal entity, individual, bonus, investment.

Soliqlar tizimi mohiyati jihatdan bir xil, o’zaro bog’liq bo’lgan va markazlashgan pul fondiga hamda boshqa davlat fondlariga tushadigan soliq

turlarining yig’indisidir. Qonun chiqaruvchi idoralar tomonidan belgilangan va ijrochi idoralar tomonidan undiriladigan soliqlarning tashkil etish usullari, elementlari va tamoyillar yig’indisiga soliqqa tortish tizimi deb ataladi. Demak, bu yerda tizim iqtisodiy kategoriyani o’z ichiga oladi. U asosan soliq undirishni tashkil etish masalalarini o’rgatadi. Bu tizimning roli va tuzilishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi bilan aniqlanadi.

Yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar, yig’imlar, bojlar va majburiy to’lovlar hamda ularning tuzilish tamoyillari, usullari, soliq nazoratining yig’indisi soliq tizimini tashkil etadi. Bu ta‘rif soliq tizimini keng ma‘noda tushunish demakdir.

O’zbekiston Respublikasi Soliqlar tizimi umumdavlat soliqlari, mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to’lovlar tizimidan iborat.

Soliq Kodeksining 23-moddasida e‘tirof etilganidek, O’zbeksiton Respublikasi hududida amal qiladigan soliqlarni va majburiy to’lovlarni quyidagi guruhlarga ajratib o’rganish mumkin.

Soliqlar soliq solish ob‘ektiga qarab to’rt guruhga bo’linadi:

1. Oborotdan olinadigan soliqlar.
2. Daromaddan olinadigan soliqlar.
3. Mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlar.
4. Yer maydoniga qarab olinadigan soliqlar.

Oborotdan olinadigan soliqlarga qo’shilgan qiymat solig’i, aktsiz solig’i, bojxona boji va yer qa‘ridan foydalanganlik uchun olinadigan soliqlar kiradi. Lekin oborot (aylanma) tushunchasi bizning qonunchiligimiz bo’yicha ilgarigidek mahsulot realizatsiyasi oborotidan emas, balki yuklab yuborilgan mahsulotlar qiymati bilan o’lchanadi. Yalpi tushumdan olinadigan yagona soliq to’lovi ham oborotdan olinadigan soliqlarga kiradi.

Daromaddan olinadigan soliqlarga yuridik shaxslarning foydasiga solinadigan soliq, jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq, ixtisoslashtirilgan ulgurji savdo korxonalarining yalpi daromadidan olinadigan soliq kiradi. Bu guruh soliqlarga obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig’i ham kiradi.

Mol-mulk kiymatidan olinadigan soliqlarga yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulk solig’i kiradi.

Yer maydonlaridan olinadigan soliqlarga qishloq xo’jalik tovar ishlab chiqaruvchilarining yagona yer solig’i va yuridik (noqishloq xo’jalik) va jismoniy shaxslarning yer soliqlarini kiritish mumkin.

Soliq tizimida aholining real daromadlari o’sishiga ko’maklashadigan, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish uchun asos bo’lib xizmat qiladigan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo’llab-quvvatlaydigan keng ko’lamli soliq islohotlari amalga oshirildi. Ayniqsa, byudjet va soliq tizimini liberallashtirish jarayoni iqtisodiyotimizning barqaror rivojlanishida muhim omil bo’ldi.

Agar 1991 yilda soliq yuki yalpi ichki mahsulotga nisbatan 41,2% ni tashkil etgan bo’lsa, o’tgan yillar davomida oqilona siyosatni amalga oshirish natijasida bu ko’rsatkich deyarli ikki baravar kamaydi. Soliq stavkalarini

optimallashtirish va soliqqa tortishning soddalashtirilgan tartibini joriy etish tufayli ushbu ko'rsatkich bugungi kunda 20,8% ni tashkil etadi. Soliq tizimi va uning elementlari O'zbekiston Respublikasi soliq kodeksida batafsil bayon etilgan.

Umumdavlat soliqlari va boshqa majburiy to'lovlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

1. Soliqlarga quyidagilar kiradi: a) yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'i; b) jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i; c) qo'shilgan qiymat solig'i; d) aktsiz solig'i; e) yer qa'ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar va maxsus to'lovlar: - yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq; - ortiqcha foyda solig'i; - bonus (obuna va tijorat aniqlash). f) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq; g) mol-mulk solig'i; h) yer solig'i; i) obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq; k) transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va gaz iste'moli uchun soliq.

2. Boshqa majburiy to'lovlarga quyidagilar kiradi: a) ijtimoiy fondlarga majburiy to'lovlar: - yagona ijtimoiy to'lov; - fuqarolarning byudjetdan tashqari pensiya jamg'armasiga sug'urta badallari ; - byudjetdan tashqari pensiya jamg'armasiga majburiy ajratmalar; b) Respublika yo'l fondiga majburiy to'lovlar: - Respublika yo 'l jamg' armasiga majburiy ajratmalar; - Respublika yo 'l jamg' armasiga yig 'imlar; v) umumta' lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, mukammal ta 'mirlash va jihozlash budjetdan tashqari jamg' armasiga majburiy ajratmalar; D) davlat boji; e) bojxona to 'lovlari; e) tovarlarning ayrim turlari bilan chakana savdo qilish huquqi uchun yig' im va xizmatlarning ayrim turlarini taqdim etish.

Soliq kodeksida belgilangan hollarda va tartibda soddalashtirilgan soliqqa tortish tartibida to'lanadigan quyidagi soliqlar qo'llanilishi mumkin: - yagona soliq to'lovi; - yagona yer solig'i; - tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari uchun belgilangan soliq [2]. Ta'kidlanganidek, mamlakatda soliqqa tortish tartibining ikki turi mavjud, ya'ni: umumiy va soddalashtirilgan tizimlar. Yirik korxonalar soliqlarni umumiy tartib asosida to'laydilar, kichik biznes va qishloq xo'jaligi tovarlari ishlab chiqaruvchilari esa bir nechta soliqlar va majburiy to'lovlar evaziga soddalashtirilgan (yagona) soliq to'laydilar. Amaldagi soliqlar nafaqat davlat byudjetini etarli miqdordagi moliyaviy resurslar bilan ta'minlabgina qolmay, balki mamlakatda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni ham rag'batlantiradi.

Davlatning soliq siyosati uning iqtisodiy—moliya siyosatining ajralmas tarkibiy qismidir va unga bog'liq holda olib boriladi, chunki soliq munosabatlari moliya munosabatlarining muhim tarkibiy qismidir.

Soliq siyosati davlatning soliq sohasidagi barcha tadbirlarini rejalashtirish, qonun, farmon va qarorlar ijorosini ta'minlash hamda uni tashkil qilishdagi ishlab chiqilgan chora-tadbirlar yig'indisidir. Shunday ekan, faqat mustaqil davlatgina o'zining mustaqil soliq siyosatiga ega bo'ladi va uni amalga oshiradi.

Soliqlar pul munosabatlarini ifoda etib, iqtisodiy munosabatlarningtarkibiy

qismi, bozor iqtisodiyotining zaruriy qismidir. Soliq siyosatining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun u ilmiy jihatdan asoslangan bo’lishi kerak. Buning uchun soliq munosabatlari chuqur o’rganilib, undan ilmiy xulosalar chiqarilishi lozim.

Hozirgi davr soliq siyosatining asosini Respublikamiz 1-Prezidenti I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan va jahon amaliyotida tan olingan iqtisodiy taraqqiyotning besh tamoyili tashkil etadi. Ana shu tamoyillarga tayangan holda respublikamizda soliq sohasida chora-tadbirlar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda. Hozirgi vaqtda respublikamizda izchillik bilan amalga oshirilayotgan soliq siyosatining ikki yo’nalishi mavjud bo’lib, ular quyidagilar hisoblanadi.

1. Korxona va tashkilotlarga nisbatan soliq siyosati. Eng avvalo, korxona va tashkilotlarning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi erkinligini hisobga olish. Ularni moliyaviy mustaqilligi, erkin baho belgilashlariga to’sqinlik qilmaslik va byudjetga soliq to’lovlari belgilanayotganda faqat demokratik asosda soliqlarni undirishny tashkil etish zarurdir. Hozirgi vaqtda soliqlar bir tomondan korxonalarda taqchil, eksportbop, raqobatga bardosh bera oladigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarishni ko’paytirishga, ikkinchi tomondan tovar bahosini oshirib sotgan hodda mehnatsiz yoki kam mehnat bilan topilgan daromadlarni cheklashga qaratilmog’i zarur.

2. Soliq siyosatida aholining turli xil guruhlariga nisbatan xilma -xil yondashish zarurdir. Nochor, kam ta‘minlanganlarga iloji boricha soliqdan ko’proq imtiyozlar berish va kam kuch sarflab ko’p daromad oluvchi yoki boshqa yengil daromad topuvchilarga nisbatan yuqori progressiyali soliq stavkalarini qo’llashdan iboratdir.

Soliq siyosatini amalga oshirishda uning strategiyasi va taktikasining asoslangan bo’lishiga alohida e‘tibor qaratish lozim. Soliq strategiyasi uzoq yillarga mo’ljallangan, soliq munosabatlaridagi muhim yo’nalishlar bo’yicha chora - tadbirlarning majmuasini ko’rsatuvchi uzoq yillik rejadir.

Soliq taktikasi esa soliq strategiyasining har bir ma‘lum davr (yil, chorak) da amalga oshirilshi lozim bo’lgan aniq tadbiriy choralar ko’rsatiladigan qisqa mudldtli rejadir. Taktika strategiyadan kelib chiqishi lozim.

O’zbekistonda soliq tizimi 2019 yilda qabul qilingan soliq kodeksi bilan tartibga solinadi. Soliq tizimi o’z-o’zini baholash printsipiga asoslanadi, bu erda soliq to’lovchilar o’z soliqlarini hisoblash va hisobot berish uchun javobgardir. O’zbekistonda soliq tizimi daromad solig’i, qo’shilgan qiymat solig’i (QQS), aktsiz solig’i, mol-mulk solig’i va ijtimoiy sug’urta badallarini o’z ichiga olgan bir necha soliq turlarini o’z ichiga oladi.

So’nggi yillarda O’zbekistonda soliq tizimi ishbilarmonlik muhitini yaratish va iqtisodiy o’sishni rag’batlantirishga qaratilgan muhim islohotlarni amalga oshirdi. O’zbekistonda soliq tizimining ayrim o’ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. O’z-o’zini baholash printsipi: O’zbekistonda soliq tizimi o’z-o’zini baholash printsipiga asoslanadi, bunda soliq to’lovchilar o’z soliqlarini hisoblash va hisobot berish uchun javobgardir. Bu soliq to’lovchiga muvofiqlik

yukini yuklaydi, shuningdek, soliq tizimida ko’proq moslashuvchanlik va samaradorlikni oshirishga imkon beradi.

2. Progressiv daromad solig’i stavkalari: O’zbekistonda daromad solig’i stavkasi progressiv bo’lib, stavkalari 12% dan 22% gacha. Bu shuni anglatadiki, yuqori maosh oluvchilar o’z daromadlarining yuqori foizini soliqlarda to’laydilar, past maosh oluvchilar esa past foizni to’laydilar.

3. QQS imtiyozlari: O’zbekistonda QQS stavkasi 15% bo’lsa-da, ayrim tovarlar va xizmatlar uchun ba’zi imtiyozlar mavjud. Masalan, asosiy oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar va ta’lim xizmatlari QQSdan ozod qilingan.

4. Kichik biznes uchun soddalashtirilgan soliq tizimi: yillik daromadi ma’lum chegaradan past bo’lgan kichik korxonalar ma’muriy yukni kamaytiradigan va soliqni hisoblash jarayonini soddalashtiradigan soddalashtirilgan soliq tizimiga ega.

5. Ijtimoiy sug’urta badallari: ish beruvchilar o’z xodimlari nomidan ijtimoiy sug’urta badallarini to’lashlari shart, badal stavkasi xodimning ish haqining 25% miqdorida belgilanadi. Bu O’zbekistonda pensiya va ijtimoiy sug’urta tizimlarini moliyalashtirishga yordam beradi.

O’zbekistonda QQS stavkasi 15% ni tashkil qiladi va u ko’pchilik tovarlar va xizmatlarga tegishli. Aktsiz solig’i tamaki va alkogol mahsulotlari kabi ayrim tovarlardan olinadi. Mulk solig’i stavkasi mulkning soliq solinadigan qiymatining 1% ni tashkil qiladi.

Ushbu soliqlardan tashqari, ish beruvchilar o’z xodimlari nomidan ijtimoiy sug’urta badallarini to’lashlari shart. Ijtimoiy sug’urta badali stavkasi xodim ish haqining 25 foizini tashkil etadi, 20% pensiya jamg’armasiga va 5% ijtimoiy sug’urta fondiga to’g’ri keladi.

Umuman olganda, O’zbekistondagi soliq tizimi hukumatning daromadlarga bo’lgan ehtiyojlarini adolatli va samarali soliq tizimiga bo’lgan biznes ehtiyojlari bilan muvozanatlashtirishga mo’ljallangan. O’z-o’zini baholash printsipi va kichik biznes sub’ektlari uchun soddalashtirilgan soliq tizimi kabi islohotlarni amalga oshirish orqali O’zbekiston investitsiya va iqtisodiy o’sish uchun yanada qulay muhit yaratishga harakat qilmoqda.

O’zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish, so’nggi yillarda tadbirkorlik sub’ektlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, ularning faoliyatiga ko’maklashish, ularning huquq va erkinliklari kafolatlarini yanada mustahkamlash, shu jumladan soliqqa tortish sohasida tadbirkorlikni rivojlantirish va uning mavqeini mustahkamlash uchun qulay muhit yaratmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Soliq stavkalarini optimallashtirish davlat byudjeti daromadlari tarkibida muhim sifat o’zgarishlariga olib keladi. Eng muhimi, korxonalar daromadlaridan olinadigan soliqlar ulushini bosqichma-bosqich kamaytirish va resurs soliqlari ulushini oshirishdir. Ushbu holat faol investitsiya faoliyati va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishni rag’batlantiradi.

Foydalnilgan adabiyotlar:

1. http://www.12news.uz
2. O ‘ zbekiston Respublikasining soliq kodeksi. - T.: «Adolat», 2015 yil.
3. O’zbekiston Respublikasi moliya Vazirligi ma’lumotlari.

Журнал Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан 2020 йил 6 октябрда ўтган.
Журнал ҳар ойда бир марта ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашр этилади.
Журналнинг ҳажми 60x84, 1/8, А-4;

«Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar» халқаро илмий-методик журнали 2020 йил октябрдан нашр этилмоқда.

Педагогика, психология, филология ва тилшунослик, математика, физика ва механика, техника фанлари, табиатшунослик, тарих ва фалсафа, туризм ва иқтисодиёт, ахборот коммуникацион технологиялари, география соҳалардаги илмий ва илмий-услубий материалларни ўз ичига олади. Нашр қилинган материаллар муаллифлари Ўзбекистон Республикаси ҳамда яқин ва узоқ хорижнинг етакчи олимлари, тадқиқотчи-изланувчилари.

Журналнинг калит сўзлари:

Олий педагогик таълим назарияси ва амалиёти; умумий ва махсус педагогика ва психология, педагогика ва инновация, интеграция,Ўзбекистон, Россия ва хорижий мамлакатларнинг таълим тизими; таълим жараёни; кўп маданиятли ва минтақавий таълим; III Ренессанс, XXI асрдаги таълим; таълим ва тарбия соҳасидаги миллий ва қадрият устуворликлари; таълим сифатини мониторинг қилиш; узлуксиз педагогик таълим тизими; таълим дастурлари; умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартлари; ўқитувчиларни тайёрлаш тизимидаги таълим технологиялари.

Гувоҳнома рақами № 8882
Бош муҳаррир: Б.Б.МАЪМУРОВ

Босишга рухсат этилди 20.12.2023. Буюртма № 7347.
«Бухоро вилоят босмахонаси» МЧЖда чоп этилди.

ISSN 2181-1717 (E)
9 772181 171701

ISSN 2181-1709 (P)
9 772181 170902